

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Személyes történelem

KISS ZSUZSANNA

*Apák és fiúk. Egy Zala megyei naplóíró
kisnemesi család két nemzedéke*

GERHARD PÉTER

*Asszimiláció és disszimiláció
az önéletírásban*

LUKÁCS ANIKÓ

*A 19. századi magyar nemzeti divat
emlékiratok és naplók tükrében*

KÖVÉR GYÖRGY

*A magánélet titkai és a napló.
Nők, szerelem, házasság
Kállay Béni életében*

BALOG JÁNOS MÁTYÁS

*Fél évszázad „szerelmi dolgai”.
Egy altiszti altest önképe és statisztikája*

**23. évf.
2008**

3. szám

Bemutatjuk K. Lengyel Zsoltot

Következő számunk tartalmából

ALMÁSI GÁBOR

A vallásos különút lehetőségei a 16. században: Dudith András és a konfesszionalizáció

KÁRMÁN GÁBOR

Kísérlet a misztikus alapú külpolitikára? Bengt Skytte útja a Rákócziakhoz 1651–1652

BENDA BORBÁLA

Egy uradalmi központ egy korabeli étrend tükrében

LUCIAN HOLSCHER

Új annalizmus. Történelemelméleti vázlat

Bemutatjuk Tüdős S. Kingát

23. évfolyam

2008. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRgy
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

KISS ZSUZSANNA Apák és fiúk (Egy Zala megyei naplóró kisnemesi család két nemzedéke)	5
GERHARD PÉTER Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban (Fest Imre és Edmund Steinacker esete)	25
LUKÁCS ANIKÓ Átöltözések (A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében)	46
EÖRY GABRIELLA Főszolgabírói multságok (Társasági élet és szórakozás Olchváry Pál naplójában)	65
KÖVÉR GYÖRGY A magánélet titkai és a napló (Nők, szerelem, házasság Kállay Béni életében)	82
BALOGH JÁNOS MÁTYÁS Fél évszázad „szerelmi dolgai” (Egy altiszti altest önképe és statisztikája)	101
PAPP BARBARA „Magvető vagyok” (Egy parasztember identitásai)	128
ISPÁN ÁGOTA LÍDIA Egy paraszti „önéletrajz” a szocializmusból	141
BOLGÁR DÁNIEL B. gazda és H. doktor (Kisvárosi önéletírások felekezeti mintázatai) ..	155
VICZIÁN ZSÓFIA Múltat fabrikálni – egy nemesi genealógia a szocializmusból	171

Műhely

SZABÓ SZILÁRD Bosznia–Hercegovina közjogi viszonya Magyarországhoz és Ausztriához az okkupáció után	184
--	-----

Határainkon túl

„... alternatíva és kompromisszum mint történeti probléma” (Beszélgetés K. Lengyel Zsolttal) Az interjút készítette: <i>Deák Ágnes és Ujváry Gábor</i>	215
K. Lengyel Zsolt műveinek bibliográfiája 1983–2008	228

K. LENGYEL ZSOLT

Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? (Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához) 237

Figyelő

„Waß ich auf erd am liebsten hab, daz ligt nun laider in dem grab”
(*Trauer und Gedächtnis. Zwei österreichische Frauentagebücher des konfessionellen Zeitalters [1597–1611, 1647–1653]. Hg. von Scheutz–Harald Tersch. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2003. [Fontes Rerum Austriacarum: Österreichische Geschichtsquellen. Abt. 1. Scriptores, 14.]*)

DOMINKOVITS PÉTER 257

Utazó egyetem

(*Palasik Mária: A műegyetemisták Odüsszeiája 1944–1946. Műegyetemi Kiadó, Budapest, 2006.*)

PIHURIK JUDIT 261

Számunk szerzői 266

KISS ZSUZSANNA

Apák és fiúk

*Egy Zala megyei naplóíró kisnemesi család két nemzedéke**

Galsai Kovách Vendel zalai köznemes 1859–1860-ban *Zalai Titkok*¹ címmel vetette papírra elmékedéseit. Vele többé-kevésbé egy időben fia, galsai Kovách Ernő is emlékezett és írt. Három vaskos kötetre rúgó visszaemlékezését 1850 után, aradi fogolyként kezdte rendezni, ám az akkor elkészült feljegyzéseket csak évtizedekkel később szerkesztette végleges rendbe.²

A *Zalai Titkok* háromszáz oldalnyi anekdotafüzér, kiábrándult számvetés az 1848–1849-et követő tíz évről. Nem önéletírás, noha a szerző-elbeszélő személye számos ponton a szöveg fókuszába kerül, célja azonban nem saját (magán)életének ábrázolása, hanem a forradalom és szabadságharc utáni kor jellemzése. „Irhatnának elegen a jelen kor sok rétegeiből – csíziót, jó jövőndőt, hisz arra nagy szükségünk van. [...] Hazám, Sorsom jelen nyommasztó állása; belőlem is facsart ki valamit, – és hogy a henyesség ánáthemája is ne sujtson, – valahai gondolatom ellenére én is kitsike kis író lettem – irom e kis Zalai Titkokskákat – de tsak őszinte barátaimnak ám, és ingyen. – Felelet alá nem vonhatnak; mert minden bent érintett, és érdekeltnek nevét is kimertem tenni; hiszen igazat irtam, és miden kitételeimet is be bizonyítottam tudom. [...] Czelóm jó – mert kik ezt az olvasásra méltányolják, elfoglalom a kártya játéktul, talán egy nagy veszteségtül, megmentem egy estve az unalom, melankóliától, néhány órai szórakozással jót teszek néki!” – fogalmazza meg indítékait Vendel.³ Részben attól tartva, hogy írása illetéktelen kezekbe kerül, részben pedig gróf Széchenyi Istvánt példaként maga elé állítva – s mivel meglátása szerint mást nem adhatott –, könyvével igyekezett a haza szolgálatába állni. A kötet tizenegy különböző időpontban keletkezett fejezetből áll: a legkorábbi 1859. január 11-i keltezésű, a legkésőbbi 1860. május 20-i (az egyik pedig dátum nélküli). A fejezetek nem időrendi sorrendben követik egymást,

* Az itt közölt tanulmányok az NKFP 5/077/2004. számú projekt (projektvezető: Kósa lászló) harmadik részfeladatának, „Identitás, csoportkohézió, társadalmi hálózatok a személyes források tükrében, 19–20. század” (témafelelős: Kóvér György) keretében készültek.

¹ Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: ZML) IV. 433. 5744. sz.

² Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSzK) Kézirattár Fol. Hung. 1419. Galsai Kovách Ernő: Naplóm I–III. A három kötet visszaemlékezéshez további írások is kapcsolódnak: Az aradi magyar 1848/9 politikai foglyok személyes jellemzései 1848–1856 évekből; Aradi fogságom 1849–1856 években (tisztázat); Névsora az aradi várban folytonosan, vagy ideiglenesen le tartóztatott magyar politikai foglyoknak. Az elítélési idejek történt 1849. év October hótól 1850. év Martius hó végéig, kivéve néhányat, kiknél az különösen feljegyezve áll (Vác, 1890); Az 1848/9 évi magyar szabadságharcból és fogságom első részéből Zimonyban (fogalmazvány – mely újra lett leírva) és Az 1854. évben az aradi várban letartóztatott magyar politikai foglyokról levett képek magyarzata.

³ *Zalai Titkok* (a továbbiakban: Z. T.) 9–11. o.

s hogy a *Titkok* végső formája a szerző tudatos szerkesztésének eredménye, az is jelzi, hogy két helyütt az oldalszámozásban is ugrás van.

Vendel mást is, máskor is írt, s gondosan mérlegelte, mely írásait veszi be a *Titkok*ba. A tartalomjegyzék eredetileg eggyel több fejezetet tartalmazott, ám a szerző végül mégis meggondolta magát: a szöveget kihagyta, az utolsó sort kisatírozta (bár az még így is kivethető, s címe alapján – „Szt. István király ünnepén ének” –, az írás még illet is volna a könyv zárófejezeteinek – „Az 1859ik évi Silvester vacsora” és a „A szerző imája” címűek – sorába). De nem csak erről a kihagyott írásról tudunk: fia, Ernő ugyanis saját munkája elején családja történetét is bemutatta, s rögtön a második oldalon atyja – ahogy ő nevezi – „emlékiratát” idézte, amely idézet azonban nem a *Zalai Titkok*ból való.

A fiú, Ernő írása klasszikus visszaemlékezés, jöllehet tartalmilag a szerző fiatal korában véget ér. Az aradi fogságból való kiszabadulása utáni évek eseményeiről így már nem tudósít, de a szöveget időről-időre újraolvasva s a margón jegyzetelve tájékoztat a fiatalkori élményeivel kapcsolatos későbbi érzelmeiről. A három – mellékletekkel is kiegészített – vastkos kötetben nemcsak saját életének legfontosabb állomásait veszi sorra számba (gyermekkorától iskoláin át az aradi fogságig), de családja gyökereit, nagyszülei életpályáját is bemutatja. A szöveget – vagyis a szerző életét – mindazonáltal az 1848–1849-es események határozzák meg, s ez nemcsak az egyes életrészek bemutatásának terjedelmi különbségeiből (a kisebb részben a gyermekkoráról és az iskolás évekről, nagyobb részben pedig a bécsi udvarral kapcsolatos élményeket feldolgozó első kötet mellett a teljes második kötet a szabadságharc eseményeivel foglalkozik, míg a harmadik a fogság élményeiről szól), de abból is kiderül, ahogyan Ernő írásának célját megfogalmazza: „Miután tehát ezen nevezetes kor minden csekélyebb mozzanatai is megbecsülhetetlenek lesznek az utókorban nemzetünknek, melyeknek összeillesztéséből lehet majd egy tökéletes egész képet összeállítani a magyar szabadság harcának 1848/9 években, írtam ezen naplómát. Igyekeztem, hogy ennek adatai lehetőleg hűk és hitelesek legyenek, mit annyiból hiszek el is érni, mert én itt csak azokat írtam le, melyeket magamnak volt alkalmam személyesen tapasztalni, vagy pedig a mellyeket én megbízható kútfők és egyénektől merítettem.”⁴

Míg az apa írásának utóéletéről nem tudunk,⁵ addig a fiú visszaemlékezéseiből egyes részek ismertebbé váltak. Egyfelől ugyanis ő maga részleteket publikált belőle a *Honvéd*, a *Váci Közlöny*, a *Budapesti Napló*, illetve a *Történelmi Lapok* hasábjain,⁶ az aradi ostromról szóló kötetet pedig egy az egyben megjelentette,⁷ másfelől pedig legújabbán forrásközlésként a diákkorára vonatkozó részletek jelentek meg.⁸ De nemcsak írása került a nyilvánosság elé, hanem néhány az aradi fogságban festett képei közül is.⁹

⁴ Naplóm, II. 5–6.

⁵ A *Zalai Titkok*at a család egyik leszármazottja, Szigethy István helyezte el letétként Zala Megye Levéltárában.

⁶ A megjelenések pontos dátumait és a megjelent részletek címeit lásd Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VI. köt. 1899.

⁷ *Aradvár és Aradváros ostroma 1848–49-ben. Galsai Kovách Ernő 1848/49-iki honvédőrnagy naplója*. Arad, 1911.

⁸ Molnár András: *Életrajzok a reformkori Keszthelyről*. Részlet Galsai Kovách Ernő emlékirataiból. Pelso, 1. évf. (1989) 1. sz. 57–62.; uő.: *Diákélet a reformkori Kőszegen. Részletek Galsai Kovách Ernő emlékirataiból*. Vasi Szemle, 43. évf. (1989) 4. sz. 571–577., illetve uő.: *Egy zalai kisdíák emlékei a reformkorból. (Részletek Galsai Kovách Ernő emlékirataiból)*. Veszprémi Történelmi Társ., 1989/II. 146–148.

⁹ Kacziány Géza: *Magyar vértanúk könyve*. Budapest, 1905. (Kecskemét, 2004, reprint)

Jóllehet írásában az apa és a fiú ritkán reflektál egymásra, a szövegek mégis felvetik a generációk egymással kapcsolatos viszonyának általános problémáját. Az egymásra vonatkozó szükségű megnyilatkozások ellenére az egyéni élettörténetek alaposabb vizsgálata lehetővé teremt arra, hogy megvizsgáljuk, hogyan gondolkodott egymásról apa és fia, milyen elvárásai, motivációi voltak egymással kapcsolatban. Az a ritka lehetőség pedig, hogy közel azonos időszakra, térre és eseményekre vonatkozóan két beszámolóval is rendelkezünk, a személyes források használatának elméleti problémái, illetve az emlékezés, a narratívaformálás, a szubjektivitás és a tényyszerűség szembenállása kapcsán vet fel kérdéseket.

Tanulmányom első részében az apa és a fiú bemutatása során ezért arra koncentrálok, hogy írásaikból kiemeljem azokat a momentumokat, amelyekben egymás személyére vagy egymással kapcsolatos érzéseikre, elvárásaikra reflektálnak. A második részben azután egy konkrét példát szemlélve megpróbálom a személyes források használata kapcsán oly gyakran felmerülő, a szubjektivitásból fakadó „viszonylagosság” kérdését vizsgálni.

Két nemzedék

Gyökerek

Ki volt galsai Kovách Vendel és a fia, Ernő? A család múltjának történetét Ernő visszaemlékezéséből ismerhetjük meg, aki saját életének elbeszélését felmenői bemutatásával kezdi. Családfáját nagyszüleiig vezeti vissza, s a legfontosabb eseményeket pontos dátummal is megjelöli, ami sejteni engedi, hogy nem pusztán a szóbeli hagyomány, de esetleg felmenői egyes iratai (talán családtörténeti feljegyzések) is rendelkezésére álltak. Az apai nagyapa, István 1819 után nemesként érkezett Zala megyébe,¹⁰ „hol ő házakat szerzett és elvette nőül Posgay Annát, kitől gyermekei születtek: György, István, Katalin, Juliánna és 1796. május 14-én édesatyám, Vendel.”¹¹ A Kovách család ezután Somogy megyébe költözött, ahol a nagyapa a királyi tanácsos Sümeghy József gazdatisztje lett, de nemsokára, 1798-ban meghalt. Az özvegyen maradt nagyanya Zalaapátiban telepedett le gyermekeivel, azonban néhány év múlva ő is meghalt.

Az anyai nagyapa, rákóczi Rákóczy József Somogyban, Nagyatádon született, s ugyancsak uradalmi tiszt volt. Előbb a gróf Viczayak Győr megyei csicsói birtokán szolgált gazdatisztként, ahol feleségül vette a Nagyszombatból származó Minórics Juliánnát, majd a Benedek rendiek szentmártoni birtokán és a Győr melletti Kismegyert pusztán volt tisztartó. Az ambiciózus Rákóczy nagyapa nem elégedett meg mások birtoka gazdasági ügyeinek intézésével, hanem a francia háború után saját vállalkozásba is kezdett. Haszonbérbe vette a bencés uradalom elsősorban szőlőművelésre alkalmas kis- és nagyécsi földjeit, de az 1816-os új devalváció során – legalábbis Ernő így számol be róla később – vagyonának jelentős részét elvesztette, ami miatt le kellett mondania a további önálló gazdálkodásról s ismét gazdatiszti állást vállalnia. Az időközben két gyermekkel – Józseffel és Vendel későbbi feleségével, az 1806-ban született Juliánnával – gyarapodó család így a csornai premontrei rend türjei uradalmán telepedett le. Miután gyermekeik önálló családot alapítottak, a nagyszülők 1828-ban visszaköltöztek Szentmártonba, ahol a nagyapa az apátság főszámvevője lett, s az uradalom egyik nagy emeletes házának egész első emeletét kapta lakásul, amin kívül „egy nagy terjedelmes szőlőhegyet” is magáénak mondhatott. Önálló vállalkozásának

¹⁰ Az 1845-ös nemesi összeírás szerint Kovách Vendel „Istvánnak, István fiának fia, Somlósárhelyről” Kapiller Imre: *Nemesek Zalaegerszegen a 18–19. században*. In: Molnár András (szerk.): *Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből*. Zalaegerszeg, 2006. 55.

¹¹ Naplóm, I. 2.

kudarca ellenére a főszámvevő nagyapa rangban később is az uradalom többi alkalmazottja fölött állt;¹² így hát Szentmártonban – Ernő emlékei szerint – a nagyszülők az uradalmi tisztekkel „nem társalogtak, és nem jártak össze, kivéve a Bóka ispánt”, illetve az egyik bér-
lőt.¹³

Az anyai ágon a vagyoni megrázkódtatások ellenére is meghatározó biztonságélmény a családfőt korán elveszítő Kovách-ágon nem adatott meg, Vendel számára a korai árvaság egészen másfajta – egész életét meghatározó – gyermekkori benyomásokat jelentett.

Vendel

Hogy mit jelentett a gyermek Vendel számára szülei elvesztése, arról abból az egyetlen idézetből értesülhetünk, amelyet fia átvett apja általunk nem ismert emlékiratából. „Most hát igazi árván, csak a kegyes Teremtő gondviselésére és jóakaróim pártfogására maradtam. Csak az volt a szerencsém, hogy csekély kis gyermeki eszemmel nem tudtam, mit veszítettem, és a nyomorult zajos világban reám mért nagy bajokat és nyomoruságokat felfogni nem tudtam, csak arra emlékszem, hogy a mint árván maradtam, siránkozva fohászkoztam kegyes Istenemhez, hogy ne hagyjon el engem.”¹⁴ A kisgyermekkori trauma – ennyi komolyabb pszicho-biográfiai szándékok nélkül is kijelenthető – alighanem mély nyomot hagyott Vendel lelkében még akkor is, ha akadtak jóakaró pártfogói. Az egyedül maradt gyermeket előbb egy bencés apát segítette, és kezdte iskolába járattatni, majd pedig Inkey Ádám, a gazdag récei nagybirtokos vette magához, Gáspár nevű fia mellé tanulótársnak. Az Inkey háznál szerzett élmények és benyomások mély nyomot hagytak Vendelben: a család lakhelyeül szolgáló „emeletes kastély [...] egy kis dombon” nemcsak az ő emlékezetébe vésődött be mélyen, de fiának is sokat emlegette, aki szinte ismerősként üdvözölte a helyszínt, amikor évtizedekkel később ellátogatott oda.¹⁵ 1808-ban Gazsi betegsége miatt Vendelnek el kellett hagynia a birtokot, és vissza kellett mennie Zalaapátiba, de taníttatása költségeit Inkey jó ideig továbbra is magára vállalta.

A továbbiakban Vendel életpályája csak igen töredékesen rekonstruálható. Mivel saját elmékedéseiben meglehetősen keveset beszél magáról, elsősorban fia összefoglaló családtörténete alapján tájékozódhatunk. Eszerint az Inkey birtokról való távozást követő három évben Vendel három különböző városban járta ki a gimnázium II–IV. osztályait: Sopronban (ahonnan a francia csapatok bevonulása miatt kellett továbbmennie), Nagykanizsán és Veszprémben. Az Inkey-féle támogatás megszűnése után Vendel csak saját erejére támaszkodhatott: a gimnázium befejezése után Kanizsára ment, ahol tanított, és maga is tovább tanult a piaristáknál. 1813 elején önkéntes katonának állt a Frimont huszárezredbe, ahonnan 1816-ban szerelt le. Vendel ekkor, tehát húsz éves korában Zala megye írnoka lett, a következő évben pedig gróf Amade főispán a sümegi járás pandúr hadnagyává nevezte ki. Pandúrként sem szolgált azonban sokáig, 1820. december 18-án már a szántói járás megyei katonai biztosaként gondoskodott a katonaság élelmezéséről Türrjén. Itt ismerkedett meg későbbi feleségével, Rákóczy Juliannával, akivel 1825 januárjában összeházasodtak, és

¹² A pannonthalmi bencések uradalmainak gazdatiszti javadalmairól az 1840 körüli időszakra vonatkozóan tudjuk, hogy akkor a számvevők mintegy 900 forint készpénzes járulék mellett tekintélyes természetbeni juttatásban is részesültek (lásd erről Sörös Pongrác: *A pannonthalmi Szt. Benedek Rend története*. 6. köt., Budapest, 1916. Az unoka, Ernő visszaemlékezése szerint „mindenből igen bőven volt, több mint sem kellett.” *Naplóm*, I. 24.).

¹³ *Naplóm*, I. 24.

¹⁴ *Naplóm*, I. 2–3.

¹⁵ *Naplóm*, I. 313.

szepember 12-én megszületett első gyermekük, Ernő. Vendel társadalmi helyzete ezt követően fokozatosan megszilárdult. 1839-ben Túrje főutcáján vett házat és hozzá szőlőt. A ház kicsinosítása és kibővítése után, rögtön a következő évben kedvező lehetőség kínálkozott számára: megörökölte az egerszegi megyei várnagyi posztot, amelyet még 1850 után is viselt.¹⁶

Ernő

Ernő hamar, szülei házasságának kilencedik hónapjában született. Első és ráadásul fiúgyermekként bizonyára nagy örömet és büszkeséget jelentett apja számára. A későbbiekben a család még öt lánygyermekkel gyarapodott. Viktória, Karolina, Eugénia, Alojzia és Matild¹⁷ mellett tehát egyetlen fiúként ő volt a családi név továbbvitelének és a szegény nemesi család presztízse emelésének kulcsa. A társadalmi ranglétrán való elmozdulás egyik lehetséges útja pedig Ernő iskoláztatása volt. Az apa, aki – bár elvégezte a négy gimnáziumi osztályt – karrierje csúcsán a különösebb szakképzettséget nem igénylő várnagyi posztot töltötte be – kinek feladata a vármegye háza gondnoksága, a hajdúk igazgatása és a megyei rabok felügyelete volt¹⁸ –, nagy hangsúlyt fektetett fia iskoláztatására, ami egyúttal tekintélyes anyagi ráfordítást is jelentett.¹⁹ Elemi iskoláit Ernő szülőhelyén, Túrjén, illetve nagy-szülei akkori lakóhelyén, Szentmártonban végezte. Gimnáziumba apjához hasonlóan ő is több helyre járt, bár esetében ez nem annyira kényszerűségből, hanem részben tudatos számításból is eredt. Az első osztályt Pápán, a másodikat Keszthelyen végezte, harmadik gimnazista korában Kőszegre küldték „német szóra”, az utolsó gimnáziumi osztályt pedig Nagykanizsán járta ki. A hosszútávon meghatározó stratégiai döntés valójában ezután,

¹⁶ Ernő bizonyos esetekben napra pontos dátumokat közöl apja pályafutására vonatkozóan. Zala megye közgyűlésének jegyzőkönyvei lehetőséget nyújtanak rá, hogy a fiú emlékezetét „próbának vessük alá”. Azok szerint Kováts Vendel 1820. szeptember 18-án lett a pandúrok hadnagya, és még ugyanazon év december 11-én nevezték ki türjei komisszáriussá, végül 1840. július 27-én lett várnagy. A biztosí kinevezés dátumát illető egy hetes különbség adódhat pusztán a kinevezés jegyzőkönyvbe iktatása és az arról szóló okmány Vendelhez való megérkezése, illetve Vendel hivatalba állása közötti időbeli eltérésekből is; a pandúrhadnagyi kinevezés esetében azonban a fiú emlékezete és a hivatalos feljegyzés három évvel tér el egymástól. Ez fakadhat abból, hogy Ernő emlékezetében apja pandúri szolgálatba állásának dátuma egybemosódott a hadnagyi kinevezésével, ám ez pusztán feltételezés. Az viszont, hogy a dátumok az apró eltérések ellenére meglehetősen pontosan fedik egymást, újfent megerősíti azt a benyomást, hogy Ernőnek talán rendelkezésére álltak családi okmányok, feljegyzések (s legvalószínűbben apja emlékirata).

¹⁷ A visszaemlékezés-elemzés nehézségeibe enged bepillantást, hogy Ernő írását olvasva még egy olyan elemi kérdésre sem magától értetődő a válasz, hogy hány testvére volt. Családjá bemutatásakor ugyanis csak két húgát, Viktóriát (1826) és Eugéniát (1830) említette. A visszaemlékezés utolsó lapjain azonban így írt: „Fivérem nem volt, nővérem volt 5, kik közül Viktória férjnél volt helyben Sipos Vinczénél, Karolina pedig Derivó Károlnál Nádasdon Vasme gyében, otthon voltak pedig még hajadonok Zseni, Lujza és Mátild” (Naplóm, III. 234.). Ismeretes az is, hogy Alojzia férje később a jogász Szigethy Sándor lett. Szigethy István: *Négy nemzedék választása*. Pannon Tükör, 12. évf., 2006. 1. sz. 68–80.

¹⁸ Bővebben lásd ifj. Palugyay Imre: *Megye-rendszer hajdan és most*. II. köt. Pest Hackenast, 1844. 205–213.

¹⁹ A köznemesi elit képzési stratégiáival kapcsolatban lásd Sasfi Csaba írását (*Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése*. Korall, 2001/tavaszi–nyári 20–52.), aki elemzésében három másik nemesifjú mellett éppen Ernő iskolai pályafutását vizsgálja. Tanulmányában ő is felidézti azt az epizódot, amelyben Ernő kőszegi iskoláztatásának költségeiről mesél. E szerint apja 10 váltó (azaz 4 pengő) forintot fizetett a kőszegi katonai zenekar karmesterének, hogy fiát koszt-kvartélyra magához vegye, akkor, amikor a saját fizetése 100 pengő volt.

a továbbtanulás irányának kiválasztásakor következett. Ernő beszámolója szerint a „házi tanács okoskodása” révén született a döntés, természetesen azonban apja véleménye nyomott a legtöbbet a latban, akinek nemcsak Ernő pályaválasztásában, de – ahogyan ezt látni fogjuk – az életpályájára vonatkozó későbbi döntésekben is meghatározó szerepe volt, s akinek elgondolásait messzemenően befolyásolták saját tapasztalatai. Legalábbis így vélekedik róla a felnőtt visszaemlékező: „Atyám nagyratörő ember volt, fiatal korában sok országokat látott mint katona, sokat észlelt és tapasztalt mint olyan, ennél fogva törekedett felülemelkedni azon szűk körön, a melyben ő született és anyagi körülményeinél fogva állott, neki magának módja nem volt itt ahhoz, Zalában, hogy előbbre vagy többre mehessen, tehát most énbennem gondolta azt elérhetni, és hogy én általam fog a család, az általa annyira vágyott, fény és jó módhoz jutni!”²⁰ Az apa személyes elvárásai bizonyos pályákat eleve kizártak: „Atyám pedig szegénységében is büszke nemes ember volt, ki csak néhány éve hogy sok fáradtsággal és költséggel tudta megszerezni, családunknak a nemesi leszármazási okmányokat²¹ – így tehát azt nagyra is becsülte, és mint egy nemes ember fia világért sem akarta, hogy, egyetlen fiából, egy másik nemes ember szolgája legyen.”²² Így azonnal kiesett például – a mindkét ágon gazdatiszti gyökerű család „profiljába” egyébként beleillő – Georgicon, hiszen onnan kikerülve Ernő számára is az agrárgazdasági, elsősorban az uradalmi szolgálati pályák nyíltak volna meg lehetőségként. Az apa szerint azonban „akkoriban egy nemes urnak a fia, illendően csak a hazát és a vármegyét szolgálhatta.”²³ Ennek értelmében – s a korszakban megszokott módon – kínálkozott volna a jogi pálya. Ahogyan azonban Sasfi Csaba megmutatta, Ernő iskoláztatása e ponton érzékelhetően elütött a korszak nemes ifjainak tipikus pályájától. A mintakövetés, a szokásszerűség helyett az ő esetében – az apa személyes tapasztalatainak hatásán kívül – a racionalitás játszott a döntő szerepet. S „miután jelenleg minden magyar nemes ember fia jogot végzett, annyi sok volt Zalamegyében ekkor a prókátor, hogy egymást falták csak nem”,²⁴ vagyis a líceum-jogakadémia pálya is elvetésre került. A fiú képességeit is mérlegelve (nevezetesen, hogy már fiatalon is nagyon jól rajzolt) és – Ernő emlékei szerint – Széchenyi eszméinek hatására (aki, ahogyan már a *Titkok* céljának megfogalmazásában láttuk, úgy tűnik, valóban mély benyomást tett Vendelre) végül az íráseszköz pálya mellett döntöttek a legelőnyösebbnek. Ahhoz azonban, hogy a legközelebbi, vagyis a bécsi politechnikumba beiratkozhasson – a Kőszegen eltöltött egy év ellenére –, Ernő nem tudott elég jól németül. Így előbb – jóllehet utólag véglegesnek bizonyuló – kitérőt kellett tennie, s 1841 őszétől a határőrvidéki belovári katonai intézetben folytatta tanulmányait.

A belovári intézet – ha másképp nem is, de a szó statisztikai értelmében mindenképpen – különös választás volt; Ernőn kívül nem sok magyar diák járt oda. Ernő szemléje szerint Zalából az első évben csak egy fiú, Botka László, s rajta kívül a somogyi Vasdényey László és a pozsonyi Klempa Sándor, következő évben Kozma Ferenc Kaposvárról és Babos Sándor, a Zala megyei főügyész fia volt az intézet hallgatója, s 1845-ben „Vasdényey Laczi, Kozma Feri, Bottka Laci, Döry Pista, Perczel Laczi, Imhoff Péter, Strobel Izidor” jártak Be-

²⁰ Naplóm, I. 155.

²¹ Az 1845-ös nemesi összeírás szerint a galsaiak 1602-ben szerzett nemessége Zala megyében az 1836. február 29-i közgyűlési jegyzőkönyv 640. sz. alatt került kihirdetésre. Kapiller: *Nemesek Zalaegerszege*n, i. m.

²² Naplóm, I. 111.

²³ Naplóm, I. 111.

²⁴ Naplóm, I. 112.

lovárba rajta kívül.²⁵ Ehhez képest a pályaválasztási mérlegelés során elvetett keszthelyi Georgiconba 1841-ben csak Zalából négy, a következő évben nyolc új diák iratkozott be.²⁶ Az összehasonlítás kedvéért érdemes volna a megye tanulni vágyó fiataljai számára elérhető távolságban lévő győri jogakadémia hallgatóinak számáról is képet adni, ám a jogakadémia megmaradt iratanyagából sajnos éppen az 1841–1844 közötti évek hiányoznak. Az mindenesetre tudható, hogy az 1839/1840-es tanévben az akadémia négy évfolyamán az előbbi iskolákhoz viszonyítva számottevően több, összesen 17 zalai diák tanult.²⁷

Az apai számítás bevált, Ernő nemcsak jól érezte magát a belovári intézetben, de tanulmányi eredménye is kiemelkedő volt. 1842 végén ezért – s a királyi nemes testőrségbe való bejutás álmát dédelgetve – ugyancsak apja ötletére katonának jelentkezett, s nem sokra rá már a varasd-kőrösi határőrezredben szolgált ezredkadétként. Ráadásul a bécsi testőrségbe való bekerülés kezdetben szinte elérhetetlennek tűnő lehetősége sem váratott sokáig magára. Az Egerszegen összehívott év végi megyegyűlésen szükségessé vált egy térkép lemásolása, amire a megyei mérnöknek nem volt ideje, Ernő rajztudására és katonai intézeti tanulmányaira hivatkozva azonban Vendel elvállalta fia nevében a feladatot. Cserébe a megyegyűlés felajánlotta, hogy felterjeszti Ernőt a királyi nemes testőrségbe. „Igy lett megpecsételve az én jövőm sorsom szegény atyámnak véghetetlen nagy öröme, ki uszott a boldogságban, fiát ilyen fényes állásba helyezhetni látva.”²⁸ S amikor az iskola sikeres befejezése után 1845 tavaszán Ernő megkapta a behívót Bécsből, úgy érezte, apja elvárásainak megfelelően teljesítette a feladatot, kijárta a magasabb társadalmi ranghoz vezető út első, legnehezebb szakaszát: „Tehát ezzel elértem célomat amelyre két év óta áspiráltam, ragyogott szegény atyám úgy a Családom a boldogságtól, elértem azon lépcsőnek első fokát, a mellyen azután elő lehetett lépni a katonaság legfényesebb fokáig, a kegyelmes urig, a báróságig, vagyonhoz és egyéb jóhoz ...”²⁹ Valóban úgy tűnt, hogy Ernő sorsa vágányra került, s még ha apja idealista víziói a báróságról nyilvánvalóan túlzóak voltak is, de a fiú nyáron hazalátogatva egyenruhájával elkápráztatta a családtagokat, ismerősöket, Egerszeg és a megye lakóit, szülei pedig úsztak a büszkeségben. Ám az élet úgy hozta, hogy nem sokáig lehettek örömeiket Ernő testőri karrierjében. 1848-ban a fiú honvédnek állt a hódmezővásárhelyi 30. honvéd zászlóaljhoz, 1849-ben osztrák fogságba esett, s előbb Zimonyban, majd Pesten az Újépületben, végül Aradon raboskodott. Halálra ítélték, ám büntetését végül tizenhat évi várfogságra enyhítették.

Visszaemlékezése az Aradról való 1856-os szabadulással ér véget, de utólagos, lapszéli bejegyzései és Szinnyei kortárs életrajza³⁰ alapján későbbi pályájáról is vázlatos képet kapunk. Szabadulása után ezek szerint – hasznosítva Belováron szerzett földmérői ismereteit – előbb Pest megye főmérnöke mellett lett segéd, később – a budai Polytechnikumban 1860-ban letett földmérői vizsga után – almérnök, majd tiszteletbeli főmérnök (1865). 1868-ig püspöki uradalmi mérnökként dolgozott Vácott. Karrierjének csúcsát mégsem megyei al-

²⁵ Naplóm, I. 230.

²⁶ Deininger Imre (szerk.): *A keszthelyi magy. kir. gazdasági tanintézet (1865–1885) évkönyve az itt fennálló Georgicon (1797–1848) rövid történeti vázlatával.* 1885

²⁷ Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára VI.501. A Győri Tankerületi Főigazgatóság iratai. A hallgatók összeírásai és érdemjegy értesítői. 147. csomó. (1841-ben a Zalából még viszonylag könnyebben megközelíthető távolságban fekvő zágrábi jogakadémián – Szögi László eddig publikálatlan kutatásai szerint – mindössze három zalai diák szerepelt a hallgatók névsorában.)

²⁸ Naplóm, I. 148.

²⁹ Naplóm, I. 238–239.

³⁰ Lásd: Szinnyei, i. m.

kalmazottként érte el, hanem országos fegyintézeti előljáróként. 1868-tól két évig Lipótváron, majd két éves váci kitérő után tizenkét éven át Illaván volt fegyintézeti igazgató. Végül visszatért Vácra s újabb kilencévi szolgálat után onnan ment nyugdíjba 1890-ben, amikor egyúttal a váci ipar- és kereskedelmi hitelintézet igazgatójává választották.³¹

Jellemek

Milyen messzire juthatunk, ha az írásokat olvasva Vendel vagy Ernő viselkedését, személyiségét, jellemét szeretnénk megérteni? Mennyit tudhatunk meg a kettőjük közötti viszonyról, kapcsolatukról? A visszaemlékezések, memoárok kutatása bármely más történeti forrásnál inkább kecsegtet azzal a reménnyel, hogy segítségével sosem ismert és rég nem élő emberek érzelmeinek nyomába eredhetünk. Az itt vizsgált két írás azonban ebből a szempontból meglehetősen szűkszavú. Nem azért, mert apa és fiú nem voltak egymás számára fontosak: az apa által választott forma eleve kicsire csökkenti az esélyét, hogy személyes vagy családi vonatkozású megjegyzésre bukkanjunk benne. Elmélkedésének központjában mindvégig a közélet és annak morális, gazdasági, társadalmi vonatkozásai állnak, személyes, konkrét szintre ritkán vált át. Ernő visszaemlékezései ennél sokkal többet mutatnak meg a fiú – és így családja – magánéletéből is. Láthattuk már, hogyan jellemezte apját az iskolaválasztás során, de időről-időre saját jellemére, a személyiségét formáló legfontosabb(nak tartott) momentumokra is kitér. Az írást személyiségek kutatására használva ugyanakkor egyfelől kikerülhetetlen nehézséget jelent, hogy az alapján Vendelről kizárólag a fiú perspektívájából kapunk képet, amelyben ő így értelemszerűen a „felnőttet”, a „családfőt” és ennyiben a „tekintélyt” testesíti meg. Másfelől Ernő saját magáról alkotott képe is csak korlátozott lehet, s ennek a korlátozottságnak csupán részleges feloldását adják saját időskori annotációi, ezek a megjegyzései ugyanis leggyakrabban csak jóváhagyják az eredeti szöveget, ritkán egészítik ki újabb adatokkal, s szinte sosem írják felül, nem árulkodnak Ernő személyiségének „fejlődéséről”, annak változásáról.

Vendel számára az egyik legfontosabb érték a család presztízsének lehetőségekhez mért növelése, a nemeshez méltó életmód biztosítása és fenntartása volt. Alighanem meghatározó volt ebben az Inkeyknél szerzett gyermekkori tapasztalata, mint ahogy erre enged következtetni az is, ahogyan fia iskoláztatása kapcsán döntött és választott. Ernő beszámolóiból rendre apja ebbéli határozottságát és céltudatosságát olvashatjuk ki, amelyhez – legalábbis a fiú perspektívájából tekintve – szigorúság is társult. A fiú számára mindenkor mérvadó volt apja véleménye, s igyekezett megfelelni az elvárásainak. Nem csak akkor, amikor jó belovári bizonyítványai kapcsán nem is a saját, hanem apja megelégedését tartotta szükségesnek feljegyezni, hanem akkor is, mikor 1848. szeptember 10-én – a többi magyarral együtt – elhagyta a testőrség kötelékét, és Pestre indult, hogy a honvédséghez csatlakozzon. Ekkor apjának írt levelében – mintha csak az ő jóváhagyását várná a döntéssel kapcsolatban – így fogalmazott: „Azért kedves atyám ne vegye tán rossz néven ezen lépésemet, a többivel együtt, a melyet kötelességem volt tenni, ha nem akartam az egész nemzet megvetését magamra hárítani.”³²

Az életmód, amelyet Vendel maga és családja számára kívánatosnak tartott, azonban semmi esetre sem a pénzszerűságot, a hiú magamutogatást, „a számíttás nélküli rendetlen ház

³¹ Lásd Szabó Géza: *A váci fegyintézet alapítása és működése, 1855–1939*. In: Bódiné Beliznai Kinga (szerk.): *Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből (Jogtörténeti értekezések 22.)* Budapest, 1998. 94–107.; Karcusú Antal Arzén: *Vác város története IX. köt.: Az iskolák, intézetek, egyletek, kórházak, nyomdák, kereskedelem és ipar. Vác, 1888. 359–361.*

³² Naplóm, I. 529.

tartatás, vendég szomjasság, sok cseléd tartás, evés, ivás, dobzódás, kártya játék, vadászat, pipere” szokását jelentette,³³ amit Vendel egyébként gyakran szemére is vetett kortársainak. Az elérni vágyott presztízsnak egyébként is csak egyik oldala volt az olyan formális mércéknek való megfelelés, mint az anyagi javak vagy a megfelelő iskoláztatás. Legalább ilyen fontos volt a nemesi habitus továbbörökítése is, amelyben jobbra az informális fórumoknak jutott a döntő szerep. Ilyen volt például Ernő bevezetése a kaszinóbéli és az „ismerős sok úri házak” társaságába.³⁴ Vagy azoknak a nyári-őszi „faluzásoknak” a támogatása, amelyek során Ernő körbeutazta a megyét, hogy tiszteletét tegye, megmutassa magát, bemutatkozzon a fontosabb megyei birtokosoknál.

1844 őszén Ernő hét különböző szüreti mulatságon vett részt. Először rokonait látogatta sorra: legegyszerűbben anyai nagybátyjához ment Keszthelyre, a katonai biztos és esküdt Rákóczy Józsefhez, majd keresztapjához, Forintos Györgyhöz Kisgörbőre, „hol a legvígabb szüreti szezont” találta, s ahol a házigazda lánya, a „kis barna, köpczös, éppen szépnek nem mondható, Viktória” kedvéért „sok vidékbeli fiatal uri osztálybeli ember [...] egybegyűlve” volt,³⁵ s végül apját látogatta meg türjei szőlőjében. A következő állomás Szentgrót volt, ahol a Laskóy nevű „távoli rokonánál” megtartott szüreten egy Batthyány fiú és a grófi család két lánya is részt vett.³⁶ Október második felében újabb szüretetek következtek: Gelsén, a Besseney családnál, ahol két nagyjából vele azonos korú fiúval mulatott, a Zágráiban jogot végzett Ernővel, későbbi országgyűlési képviselővel (aki nem mellékesen később apja türjei szőlőjének birtokosa lett) és Györggyel, aki azután Zalaegerszegen lett királyi ügyész. A következő állomás Rajk volt, ahol a szolgabíró földbirtokos Rajky Zsigmondnál vendégeskedett, végezetül pedig Szentmihályra utazott, ahol a Baranyayak vendége volt. Utazásai során egyébként az apai ágon rokon Kovách Antal volt a társa. A családnak ezt az ágát Ernő elbeszélése szerint később – nem minden irigység nélkül – „szerencsés Kovácsok”-ként emlegették odahaza. Ezek a Kováchok ugyanis nem vettek részt az 1848–1849-es eseményekben, s a hercegi tisztartó családfő mind a négy fia sikeres karriert futott be. Érthető, ha Ernő szerencsésnek tartotta őket, hiszen az aradi fogság után ő – saját meglátása és érzései szerint – állás, család, kilátások nélkül, „megbukott emberként”³⁷ tért vissza szüleihez.

Két évvel később, 1846-ban Ernő újabb körutat tett Zalában – részben azonos helyszínek érintésével –, ám akkor kifejezetten apja azon kérésének engedelmességgel, hogy utazzon el Récsére, és mutakozzon be az ő egykori jötevője fiának, Inkey Gáspárnak, „kinek nagyuri pártfogásába szükségesnek tartotta [...] belekommendálni.”³⁸ Bizonyára nem volt véletlen, hogy a testőrségbe felvett fiút édesapja igyekezett a megye elitjének figyelmébe ajánlani. A látogatás nem is volt minden eredmény nélkül való: apja egykori tanuló társa, Gazsi ígéretet tett rá, hogy ha Ernő a testőrségnél az ezredesi rangig viszi, választhat magának egy lovat a récsei ménesből. Az efféle utazások a kapcsolatteremtésnek és a társas kapcsolatok ápolásának, az információk áramlásának talán legmeghatározóbb formái voltak.

Vendel fia szemében tehát határozottnak, céltudatosnak és racionálisnak tűnt, olyan-
nak, aki „szenvédélyes, bátor és indulatos természetű [...] odahaza kuruc és indulatos em-

³³ Z. T. 21.

³⁴ Naplóm, I. 225.

³⁵ Naplóm, I. 219.

³⁶ A szántói járásban két Laskóy nevűt rögzít az archontológia, Károlyt és Lászlót, ám hogy rólu-
k van-e szó, illetve, hogy milyen szálon kapcsolódnak a galsai Kováchok a Laskóyakhoz, azt további
kutatásokkal lehet csak tisztázni.

³⁷ Naplóm, III. 234.

³⁸ Naplóm, I. 311.

ber volt.”³⁹ Az apa „kurucságában” azonban sok minden megfért egymással, s politikai érzelmei nem feltétlenül nyomták rá a bélyegüket személyes választásaira. Ernő és legidősebb húga, Viktória keresztzülei Forintos György és neje voltak. A keresztelők idejében a kiscsörbői földbirtokos Forintos a szántói járás al-, illetve főszolgabírája volt, aki majd az elhíresült 1843–1844-es zalai követválasztáson a konzervatív pártiak kortes vezéréként szerzett magának hírnevet.⁴⁰ Ugyanekkor Vendel egykori Frimont-ezredbeli katonatársa, a liberális pártvezér Csány László mellett szállt síkra a nemesi adófizetés ügyében.⁴¹

Bécsbe utazva Vendel visszautasította a „bolondos formájú kalap”, a cylinder viselését, mondván: „Egerszezen eddig még egy úr sem viselt egyet, s a megyében is csak Csillag Lajos másod alispánnak volt.”⁴² Ám az apa hajlíthatatlansága összefért a császári Bécestől való ózdkodással és félelmekkel. Fia testőrségbe való belépésekor Ernő lelkére kötötte, hogy „Bécsben mindég a legtisztességesebben beszéljek a császár király, s annak családjáról, és óvakodjak, hogy egy becsmérlő vagy kiszóló szót se mondjak soha azokról, mert én mint a királynak testőrje, a legnagyobb tisztelettel kell hogy az uralkodóház iránt viseltessem.”⁴³

Az apja szavára rendszerint hallgató fiú – úgy tűnik – apja politikai álláspontját is magáévá tette: az 1843–1844-es követválasztás kapcsán keresztapjáról úgy nyilatkozott, mint aki a liberális párt megbuktatására szövetkezett a megyei klérussal, miközben a „bocskoros nemesek” nem fogták fel a „szabad eszmék horderejét”, és egyszerű anyagi megfontolásból döntöttek 1843 áprilisában a megye követeinek konzervatív követutasítása mellett. Ernő meglátása szerint az „intelligens nemességben” fel sem merült, hogy Deák megyéjében „akár az árnya is előtűnik a nemadózó pártnak”.⁴⁴ Az a kérdés azonban, hogy ez vajon az akkori, alig húsz éves fiatalember, vagy az idősödő, távolból visszaemlékező, Kerkápoly Mórral, Forintos egykori ellenfelével Aradon évekig együtt raboskodó naplóíró eszmeifuttatása, nem válaszolható meg kielégítően.

Az apjáról mindig csak a legnagyobb tisztelet hangján nyilatkozó fiú szavai között mindegyesre egyetlen olyan megjegyzést találtam csak, ahol mintha mosolyra húzódná a szája, s ez az eset ugyancsak Bécshez kötődik. „Az atyámnak meg roppant respektusa volt a bécsi policziátul, a minek akkor Magyarországon nagy hire volt, és mindég figyelmeztetett engemet, hogy csak ne beszéljek hangosan, nehogy a policzia meghallja, hogy mit beszélünk! Nekem meg az atyám nagy respektusa tetszett a policziátul”⁴⁵ – emlékezett apja jó tanácsára.

Apjával szemben saját magát Ernő visszafogottnak, félneknek írta le. Kisgyermekkori élményei között nosztalgiaiával emlékezett a Szentmártonban, nagyszüleinél eltöltött időszakra, amelynek hangulatát határozottan szembeállította a szülői ház atmoszférájával, s ahol „kedélyes természetű, minden indulat és harag nélküli [...] barátságos és önzetlen”

³⁹ Naplóm, I. 27–28.

⁴⁰ Molnár András: *Pártküzdelmek költészete. Paszkvilluskok, kortesversek a reformkori Zalából*. In: Turbuly Éva (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. (Zalai Gyűjtemény 31.) Zalaegerszeg, 1990. 193–228.; Hóborné Kiss Gabriella – Hóbor József: *Az 1843-44-es országgyűlés és Zala megye*. Polvax, 1. évf. (1997) 2. sz. 65–93.

⁴¹ Ezt támasztja alá az a levél is, amelyet Vendel 1843 nyarán írt Csánynak, s melyben a nemesek háziadó fizetését „szent célunk”-ként megjelölve önmagát is a liberális párt zászlója alá sorolta. A levél szövegét Molnár András bocsátotta a rendelkezésemre, amiért ezúton is szeretnék neki köszönetet mondani, lásd: *Csány László reformkori iratai 1817–1848*. Sajtó alá rend. Molnár András. Előkészületben. Zalaegerszeg, 2009.

⁴² Naplóm, I. 189.

⁴³ Naplóm, I. 325.

⁴⁴ Naplóm, I. 177–178.

⁴⁵ Naplóm, I. 190.

nagyapja mellett még saját – egyébként visszafogott – természete is inkább apjára emlékeztette. „Itt tehát a nagy szülőim körében én egy egy hangú csendes életet találtam, a mely azonban engem sokszor untatott, s kitört bennem némelykor az atyám természete, mit azonban az én nagyanyám higgadt kedélyessége le csillapított.”⁴⁶ Máskülönben önmagát rendszerint „filozofikus alkatként” írta le.⁴⁷ Visszaemlékezésében, bár a hangsúly mindvégig élete meghatározó eseményeire, az őt körülvevő tárgyi környezet és hangulat részletes bemutatására esik, időről-időre saját személye is a fókuszba került. Úgy vélte, jellemének formálásában meghatározó szerepe volt a fiatalkorában olvasott lovagregényeknek: „Bele-képztem és identifikáltam magamat a regényhősök személyében, melynél fogva ábrándos gondolkodó lettem, a ki mindig a maga személyéről gondolkodik és a gyakorlati élet előtte unalmassá és közönséggé válik. A szubjektivitás az emberben mindjobban fokozódik és a tárgyilagos szemlélése az életnek unalmassá lesz előtte, sőt az nála meg is szűnik. Hogy én most fiatal katona voltam egy katonai intézetben, még jobban fokozta abbéli indulatom érzelmeit és beletaláltam magamat a régi lovagok fegyveres tényeinek olvasása által, azokkal magamat és körülményeit összeegyeztetni. Az igaz hogy ezek olvasása által a lelkiületem és felfogásom nemesedett, mert egy lovag nem lehetett egy durva és nyegle ember, haszonlesó vagy pedig ilyen féle hasonló gyalró tulajdonságokkal felruházott egyén; – hanem, csak is egy lovag, vagyis nemes érzelmű gavallér, a ki a gyengéket és a szerencsétleneket védelmezi s nemes indokból kész minden veszedelemmel szembe nézni. [...] Tehát egy szóval sok szépet és nemest képes voltam ezen könyvekből magamba színi: csakhogy az életben gyakorlati emberré nem válik senki ezek által s benne sok kárt vall és hátrányt szenved a hosszú életen át; a mit magamnál tapasztaltam. Mondhatom pedig, hogy ezen könyvek olvasása képezték ki az életemre nézve a jellemem fővonásának meghatározását, s ezek bennem mint egy vérré és testté váltak, a melyek szabályozták a tetteim és ténykedéseim rugóját a hosszú életemen át!”⁴⁸

A filozofikus fiú azonban, ha úgy hozta a sors, „kurucabb” volt cilindert visszautasító apjánál. 1844 farsangján a belovári intézeti magyar fiúk és az ezred kadétjai rávették a bálon zenélő bandát, hogy húzzanak csárdást, amire korábban még sosem volt példa. „Egy-szerre csak elkezdí a banda a magyart játszani; azonban a polgári illyr érzésű közönség, mint a tanítók első sorban, azután a kereskedők és iparosok erre, elkezdtek a magyar nótára püsszegni. Erre a püsszegésre az én magyar érzésű pajtásaim nem akartak a magyar tánczba beállni, ezt én látván nem engedtem, hogy a magyar nóta szégyenben maradjon, hogy senki arra ne tánczoljon, előálltam én magam, felhívtam a tánczra az ezredünk számvevő századosának a leányát, és elkezdtem egy magam tánczolni, mindannak daczára, hogy az illyr pártiak körülálltak és folyton püsszegtek, én meg annál jobban tánczoltam a magyart.”⁴⁹

Az iskolás évekhez képest nagy változást jelentett Ernő életében a bécsi testőri szolgálat megkezdése. Nem csak csárdást nem táncolt többet, de a bajuszát is le kellett vágnia, ám ami ennél is érzékenyebben érintette, az a fényűző udvar és a saját szegénysége között napról-napra tapasztalt kontraszt volt. A horvát határőrvidéken eltöltött évek után Bécsben úgy érezte magát, „mint az estélyi pillangó, mely a setét éjszakából egyszerre a nyitott ablakon át egy fényes terem lámpa csillárjához ütközik és a fénynél egyebet semmit észre nem

⁴⁶ Naplóm, I. 27–28.

⁴⁷ Például: Naplóm, I. 27–28.

⁴⁸ Naplóm, I. 199–200.

⁴⁹ Naplóm, I. 202.

vesz.”⁵⁰ Havi 34 forintos fizetése, amelyből a kötelező költségek után alig a fele maradt meg, nemhogy gavallérságra nem volt elég, de épphogy a legszükségesebbekre futotta belőle. Látva, hogyan küzdenek társai az eladósodással, Ernő határozottan eltökélte, hogy ő visszafogja költekezését, és mindent megtesz, nehogy adósságba kerüljön. A társasági életből való kimaradása, szolid visszafogottsága viszont elszigeteltté és magányossá tette társai között az egyébként is visszahúzódo fiatallembert. Jellemző módon, szülei kedvéért eljátszotta, hogy boldog, nekik soha nem panaszkodott bécsi életére, azt azonban elhatározta, „hogy az én fiamat, ha oly szegény ember fogok lenni mint az én atyám, soha a testőrséghez nem fogom adni, ne hogy az is úgy nyomorogjon a fényes állásában mint én”.⁵¹ A visszaemlékezés későbbi újraolvasása során ejtett lapszéli jegyzetei mindamelllett arról tanúskodnak, hogy még a bécsi szűkös esztendőik is boldogok voltak a maguk módján: jutott idő nagy sé tákra, lassanként mégis kialakultak baráti kapcsolatai, udvarolt, és néha-néha még színházba is eljutott.

A mértéktartás, szerénység és szigorúság végigkísérte katonai pályáján is. Katonatársa, Szárics Bertalan (későbbi zentai főügyész) visszaemlékezése a külső szemlélő nézőpontjából is megerősíti az Ernőről saját vallomása alapján konstruált képet. „Kovách Ernő őrnagyunk alig 24 év körüli lehetett, azelőtt a gárdánál szolgált, magas, karcsú, szőke fiatal ember volt, igen szerény, csendes véralkatú, de mindenkinek kellemesen imponálni tudó, hivatalában igen szigorú és pontos egyéniség volt, ki néha pihenő óráiban egész gyermekies eljátszogatott egy lánczon tartott rókájával. Mindenben első volt a riadók alkalmával, úgy a hegyesi támadásnál is ez lehetett az oka, hogy legénységének egy részét – de nem mind egyenként – felkölthette. Nemkülömben fel kell említenem azt, hogy *Kovách őrnagyunk* bármily exponált helyen állott elől vagy hátul, a zászlóaljának, ha fedezeten, tehát álló helyben voltunk, ok nélkül helyéről nem mozdult, mint kőszobor állott a legsűrűbb golyózáporban órahosszat, mely előtt soha nem láttam lehajolni, vagy félreugorni, mint ahogy az különben szokás volt.”⁵²

Az 1849-et követő hét éves aradi fogság azonban Ernő teljes összeomlásához vezetett. Lassan-lassan ugyan a vár kazamatáiban is kialakult valamiféle megszokott életritmus, de az egyébként is befelé forduló Ernő itt még inkább a magányos tevékenységek rabjává lett. Nekilátott élete írásba foglalásához, s rabsársai életéről, múltjáról is feljegyzéseket készített, s hogy az örök szemé elől elrejtse a feljegyzéseket, azaz, hogy megóvja azokat az elkobdástól, „a kazamata egyik szegletében a padlódeszkából le vágtam egy darabot, az alul a földet kiszedtem és oda dugtam az én féltett tárgyaimat [...] a naplómát, a melyet itt irogattam, és a foglyok névsorának a jegyzeteit, melyeket az utókor számára fenn akartam tartani.”⁵³ Rajzolni kezdett – s néhány sikeres munka után társaitól sorra kapta a megrendeléseket –, gitárt szerzett és zenélgetett (a várbörtön kantinosának lányait is tanítgatta zenélni), egyik társa segítségével pedig matematikai tudását igyekezett pallérozni. Mindeközben társaival együtt próbálta minden lehető módon kiszámolni, megjósolni, hogy mikor szabadul. Hinni kezdett az asztaltáncoltatásban, a számmisztikában és a legkülönfélébb babonákban. A rendszertelen időközönként egymást követő amnesztiák mindannyiszor felébresztették benne a reményt, hogy ő is kegyelmet kap, ám hiába: 1856. december 2-án, az utolsók között szabadult. Hazaérkezése mégsem jelentett felhőtlen örömet. „Összesen 7 év

⁵⁰ Naplóm, I. 288.

⁵¹ Naplóm, I. 291.

⁵² Szárics Bertalan a *Bácska* című lap 5. számában, 1887. január 18-án „*Még valamit a hegyesi csatához*” címmel megjelent írásából idézi Karcsú Antal Arzén: *Vác város története*, 359–360.

⁵³ Naplóm, III. 201.

év 4 hó és 18 napig voltam fogságban. Itt töltöttem életemnek legszebb éveit 24től 31ig. Mindent elveszítettem, csak az életem maradt meg. [...] 31 éves koromban születtem én újra, amidőn minden a hátam megett maradt, és egy ismeretlen világ előtttem a melyben már egy ujdon születt, azt sem tudtam, hogy mihez fogjak és hogy mi lesz belőlem? [...] Az elmúlt hét esztendő egészen más világot teremtett magyarországban, a korlátlan abszolutizmus ugy állott most mint egy szikla s minden hazafi elvesztette a reményét, hogy ez egy hamarjában meg is változzon [...] 31 éves koromban már minden pályán tisztességes állást foglaltam volna el, és most? Kezdhetem előlről – és lehetek kegyelemből napi díjas – vagy még az sem!”⁵⁴

Ernő visszaemlékezésének itt vége szakad, s bár későbbi életrajzából tudjuk, hogy a hazakerkezést követő átmeneti időszak után sikerült karriert építenie, nem meglepő, hogy hét évi raboskodás után a maga részéről nem értékelte sikerként a megszerzett fegyházigazgatói posztot. Naplóját újraolvasva a margón boldogan emlékezett iskolás éveire, de összességében keserűen tekintett vissza életére. „Sok évek mulva, 62 év után ismét elővettem ezen naplómát elolvasni; talán utoljára az életemben. Sok fájo szív és lélekkel töltött el ennek olvasása. [...] Mentse meg az Isten nemzetünket továbbra hasonló eseményektől, mely százazreket elpusztított az életből és vagyonilag tönkre tette őket: melyeknek emléke lalkemet még ennyi sok évek multával is elszomorítja, s mit elfelejteni soha nem is leszek képes!!! Vác, 1911. márc. 5.”⁵⁵

S valóban, Ernő fényesen induló karrierje végül nem ívelt az apja által áhított báróságig, s nem lett „kegyelmes úr” sem belőle. Ahogy Vendel katonai biztosként, majd várnagyként a megyei alkalmazottak között „tekintetes úr” volt, úgy fegyintezeti igazgatóként az maradt Ernő is.

Egy epizód három szemszögből

A személyes források kapcsán legfőbb jellemzőjükként szubjektivitásukat kiemelve, egyfelől sok szó esik „viszonylagosságukról”, azaz arról, hogy adott esetben nem képesek visszaadni a „valóság totalitását”, nem „tényszerűek”. Másfelől, válaszul erre a kritikára – mindenekelőtt – az „új” történetírás különböző válfajainak (a történeti antropológia, a mikro-történelem, az új kultúrtörténet) hívei úgy érvelnek, hogy nincs „magasabb rendű”, az emberi tapasztalattól független valóság, ennek megfelelően a múlt megismerése szempontjából ezek a források nem „rosszabbak” vagy „alacsonyabb rendűek”. Szerintük a források között már csak azért sem állítható fel hierarchia aszerint, hogy mennyire alkalmasak a valóság megismerésére, mert végső soron minden elérhető forrás partikuláris, legfeljebb az egyik az egyén, míg a másik valamely hatalmi testület nézőpontját képviseli.

Az alábbiakban Kovách Vendel életének egy epizódját teszem vizsgálat tárgyává, hogy a vázolt problémát egy konkrét példán illusztráljam. A történet Vendel várnagyi működésének korszakában játszódik, 1844-ben. Az eset sajátossága, hogy nemcsak Vendel, de fia is beszámolt róla (egyszersmind ez az egyetlen olyan esemény, amelyről apa és fiú megemlékezett). Minthogy azonban a történet a vármegye intézményi keretén belül játszódott, a közgyűlési jegyzőkönyvekben is megtalálhatjuk. A források partikularitásának kérdése ezzel rögtön megtöbbszöröződik. Vajon segít-e ez az egyes források viszonylagosságának eldologozásában, kiegyenlítésében, kiegészítik-e egymást az egyedi történetek?

⁵⁴ Naplóm, III. 226–227.

⁵⁵ Naplóm, II. 424.

Elmélkedéseiben Vendel rendre visszatér a zalai zsidók problémájához. A „Tíz év köz: Jó Oskola” című fejezet, kötetének első darabja, az 1848 utáni társadalmi, társadalomszerkezeti átalakulásokat taglalja, s a zalaegerszegi zsidókról így ír: „Ennek előtte negyven évvel Zala Megye Székvárosába alig volt 30. zsidó, – jelen már közel 2000. – Nem voltak házaik, boltjaik: az ulta úgy szaporodnak mint a bogár, – úgy nyólnak ki emeletes házaik a földbül mind a gomba: mellyekbe a leg nagyobb fényüzés, pipere, sok keresztény cseléd, zongora, tanító mesterek s. a. t. – pedig egy se jött ide kincsekkel, hanem bugyorról, – nem voltak nekik uradalmaik, jószágaik, – tehát hol vehetik ily hamar e temérdek kincseket? kérdés? és felelet.”⁵⁶ Feleletként a zalai zsidókkal kapcsolatos – sztereotip képeket sem nélkülöző – történetek sorjáznak, melyek közül egyet teljes terjedelmében idézek. Az eredeti szövegforma megtartásával igyekszem – legalább részben – visszaadni az eredeti dokumentum olykor kifejezetten nehezen olvasható kéziratának hangulatát. Fiáéval összevetve nemcsak Vendel fogalmazásmódja, hanem írásának képe is az apa és a fiú közötti kulturális-iskolázottságbeli különbségről árulkodik.

„Ez előtt több éveig itt Zalában a katonaság tartását valókozás uttyán atták ki, – évenként negyven, ötven ezer forint veszteségével a szegénységnek: – a piatzi árszerek tekintetbe nem vételével, – azt egy Tisztviselő, gőgös aristocrata úgy vezette, hogy az majd mindég Kanisai G. M. nevű gazdag zsidó kezébe került – egyszer egy gazdag földes úr is kinek száz ezerek voltak birtokába ezen nagy nyereségű vállalkozást ki akarta venni – ezt meg tudván a bizonyos Tisztviselő, az árcsökkenés estéjén a gazdag földes Urat úgy beszélte le – hogy ily valókozás nem becsületes embernek csak gaz zsidóknak való – úgy el ijesztette, hogy a gazdag Úr még az árcsökkenést sem várva haza vissza tért – a Tisztviselő zsidójával egy jót nevetvén – azon évbe a Zsidó ismét tsak negyven ezer forintot nyert a szegénységnek.

Később ezen nagy veszteségét a szegénységnek több rendbéli elsőbb Tisztviselők felette károsnak látván, – az első alkalommal a Zsidók által már megálapított öszvegen alul, a Valókozást 12.500 forint nyereségével a szegénységnek – azt egy kisebb Hivatalnoknak atták, – hozzá járultak ennek segéllésére minden jó lelkű jó érzésű tisztviselők és statusok – mi történt azt látván a zsidók, hogy többször a liferung a sok ezer nyereség kezekbe nem jön ha most a kisseb Tisztviselő azt egész év alatt el tudja látni. – Így minden szemtelen alaton eszközöket az új liferáns ellen kikoholnak, – sótt öt ezer forint pengőt azonnal ellenébe öszve attak, – az ellenébe a természetényeket mindenütt le foglalták, meg vették: – ezek ellenébe az új liferáns még is több holnapokig sokkal jobb rendben kiszolgálta az élelmeket, mind az előtt a zsidók. – Akkor új cselhez fogtak – a zsidók patronussa, az új liferánsot szép módjával többed magával reá beszélte, hogy önként mondjon le – lám a tavasz roszt lehet s. a. t. a zsidók adnak nyereséget – a nagy gondtul mentse fel magát, – a Megye is örömost el fogadja minden kárpótlás nélkül s. a. t. El unván a becsületes liferáns a sok kellemetlenség, a zsidók szemtelen üldöztetését – önként azon ígéretekre lemondott. De mi történt midőn a gyűlésen a zsidók patronussa feljelenti hogy igen a liferungst újra ki atta, a rég ismerős zsidóknak – hanem 2500 f pengő kárpótlást tartozik adni a lemondott volt liferáns – ez prothocoláltatott a nélkül, hogy azt az volt, és le mondott liferáns tudta volna – tsak egy pár holnapok mulva atta fel a megyei gyűlésre ezen [kisatírozott szó: gyalázatos] csint – hol a Megye Rendei nagytul kicsinyig vettek részt a hamissan követelt 2500 forint pengő kárpótlást a le mondott s volt becsületes liferáns helyet alá irták és magok erszényéből ki fizették. – Még is ezen öszveg ki segéllése mellett is a betsületes volt liferánsnak temérdek kárával történt – így el érték céljokat mind az istentelen zsidók mind azoknak barátja.”⁵⁷

⁵⁶ Z. T. 40.

⁵⁷ Z. T. 47–51.

Önéletírásokat, visszaemlékezéseket olvasva mindenképp érdemes szem előtt tartani azt a pszichológiai közhelyet, hogy miközben a „kibeszélés” (adott esetben tehát maga a naplóírás) rendszerint kedvező hatással van a „beszélőre”, amennyiben segít feldolgozni az elbeszelt eseményeket, ugyanakkor nyilvánvalóan nem mindegy, ki és kinek „beszéli ki” a rátelepedő élményt. Egy történet végtelen sokféle formában megfogalmazható, s az elbeszélő mindenkori körülményei messzemenően meghatározzák, mit mond el és mit tart jobbnak elhallgatni, továbbá befolyásolják a vallomás nyelvi megformálását, a megszülető narratívákat is. Vendel elmékedéseiben ez a történet a zsidók által elkövetett kisebb-nagyobb értékű lopásokról és csalásokról elmondott esetek sorába simul. Az elbeszélő módban, személyes hangvétel nélkül elmondott történet egyetlen különlegessége a többihez képest, hogy ebben meglepően – és ezért szembeötlően – konkrét értékösszegeket jelöl meg, míg máshol csak nagy értékekről, értékes ékszerekről és hasonlókról esik szó. Ám aligha szúr ez szemet bárkinek egészen addig, míg a fiú visszaemlékezését is kézbe nem veszi. Ernő visszaemlékezését olvasva nem pusztán az apánál megismert történettel találkozunk ismét, noha új ruhában, de nem lehet nem észrevenni a történet felvezetésében – a zsidóság zalai jelenlétének ábrázolásában – rejlő párhuzamot.

„Zsidóság ezen időben Zalában igen számos, és hatalmas volt, különösen Nagy Kanihsán, Egerszegen, Keszthelyen és Sümegen. Ennek természetes oka volt Zalában az igen számos köznemesi osztály, mely ezidőben már egészen a zsidóság körmei közé kezdett jutni és szegényedni.

Polgárság a megyében nem volt mely osztály a kereskedelmet vagy vállalatokat kezelhette volna, ennél fogva természetes, hogy ezen vállalat is csak a zsidók kezébe került, a mely igen nagy hasznot hajtott nekik.”⁵⁸

„Megtörténvén tehát a megyeházánál a katonai ellátás szállítására az árlejtés, a sok zsidó közt a kik csak figuráltak egymásnak, az atyám is mint egyetlen keresztény ember is sorompóba lépett, és árt ajánlott. Erre a zsidók nem lévén elkészülve –, meglepetésükben bámulva néztek atyámra és egymást közt elkezdettek megütközve lármázni és csevegni, mit az árlejtést vezető megyei számvevő felhasználván, és azonnal leütötte az árlejtést atyám javára. Erre a zsidók feleszmélve elkezdtek lármázni, hogy ők kevesebb árat fognak ajánlani – a mit vég nélkül is megtettek volna, még részesedésre is, csakhogy a szállítást ki ne szalasszák kezeik közül; de az árlejtést vezető megyei számvevő kinyilatkoztatá, hogy az ajánlatuk már elkésve történt s azt figyelembe nem veheti. Így azután az atyám 1844 év kezdetétől fogva 3 évre a szállítást egész Zala megyére megkapta, a melynek megkezdésére mint egy 30 000 forint, az akkori időben igen nagy összeg, kívántatott.

Édes anyám és én is mi aggódva néztünk ennek elébe, mert ehhez igen nagy összeg pénz befektetése volt szükséges és mindenképp ellene voltunk, hogy atyám ne vállalkozzék: de ő fellévén már tüzelve, nem engedett a mi ellenvetéseinknek, és csillogó szemekkel jött haza ebédre, hogy milyen jó áron vállalkozott ő, és most már gazdag ember lesz belőle!

Erre ebédután bucsú számra jöttek hozzá a zsidók, hogy nyereségre engedje át nekik a vállalkozást. Egyik ajánlott az egyik a másik járásért, mindég tovább lícitálva egy járásért 1600 forint azonnali felülfizetést is. Így ment ez tovább egész estélig. Én anyámmal biztattuk, hogy engedje át atyám a vállalatot és most hamarjában is, látja, hogy mindjárt sok ezer forint nyereségre tehet szert: kértük őt, hogy tegye meg: de atyám ezen sok ajánlat által mégjobban elkábítva, most annál inkább sem engedett. Igaz hogy úgy is bajos lett volna neki most másodsorban a zsidókra átruházni a szállítást, mivel éppen ő általa a megyei urak a zsidókat akarták háttérbe és a vállalatból kiszorítani: ez tehát azoknak kijátszása lett

⁵⁸ Naplóm, I. 196.

volna. Azután bizott, hogy pénzt is úgy fog elegendőt kapni a vállalathoz, a mihez pedig, gondolata szerint más egyéb sem kellett, és meg lesz még nagyobb nyereség, mint amennyit a zsidók neki ígértek.

A zsidók látván, h a szállításhoz alku útján nem jöhetnek, tanácsot tartottak atyámnak a megbuktatására; [...] úgy hogy 12500 forintot gyűjtöttek magok közt e czélra össze, hogy avval atyám vállalata ellen működhessenek.”⁵⁹ Néhány hónappal később pedig így folytatódott a történet: „A vállalat igen nagy tőkét igényelt és kereskedői szellemmel kellett bírni, a mikkel pedig atyám nem igen rendelkezett. Atyám pártfogás útján a megyétől 15.000 ftot kapott erre a vállalatra; tehát nem hogy kauciót kértek tőle, de még pénzt is adott a megye neki, csak hogy a vállalata sikerüljön: de az, mind nem volt elég. Szalapán eladta édes atyám 25 holdas birtokát, Türrjen két szép rétét 1000 ftért, melyeknek az ára is veszendőbe ment.

A mint már említém a zsidók szövetkezetbe léptek, s pénzt tettek össze, hogy a vállalat ne sikerüljön, hogy azután mindenkinek elmenjen a kedve jövőben ehhez a vállalathoz kedvet kapni! Tehát ezek az atyám megbízottjait a bevásárlásra, kik szintén zsidók voltak, mert ahhoz más nem értett, megvesztegették, s ezek azoknak tudokra adták, hogy hova fog atyám menni széna, szalma, zab bevásárlásra. Midőn tehát az atyám megbízottja oda ment, a zsidó szövetkezet előtte már azokat mind lefoglalta, így azután az atyám nem tudta kellő időre a katonai szükségletet kiállítani, mi által a katonaság részéről zugolódás és panasz támadt, ekkor aztán atyám kényszerülve lett hogy a katonaságot ki tudja elégíteni, a szükségletet drága pénzen a zsidóktól megvenni. Így tartott ez négy hónapon át és midőn látta, hogy midég többet veszít, megkérte a megyét, hogy vegyék le nyakáról ezt a terhet a melynek megfelelni nem képes.

A megyei rendek tekintetbe vették, hogy atyám közérdekből és több urak felszólítására vállalta magára ezt a terhet: feloldották őt a vállalat alul és azon az áron megkapták ismét a régi zsidó szállítók, – az ő nagy hasznukra. Végére még 2500 frt követelést is tett a vármegye az apámon, a melyet a legközelebbi közgyűlés alkalmával a megyei rendek szintén elengedtek neki!”⁶⁰

De nem is annyira a történetek hasonlósága, sokkal inkább a hasonlóságukban rejlő különbségek beszéldek. Azonnal kiderül például, hogy a Vendel írásában emlegetett „kisebb Hivatalnok” nem más, mint ő maga, aki nem egyszerűen megkapta a katonai ellátás jogát, hanem maga is aktívan részt vett az alkuban. A lecsapás aktusának leírása alapján a fiú szövegéből is úgy tűnik, hogy a sikerhez nagyban hozzájárult, hogy apja érdeke egybeesett a „közérdekkel”. De Vendel „feltűzeltsége” és „csillogó szemei” mégiscsak többet sejtetnek, mint pusztán a „több urak felszólításának” való engedelmességét. Visszaemlékezéseiben Vendel sehol sem váltott egyes szám első személyre, így nem meglepő, hogy ebben az esetben, ahol egy, a személyét és egzisztenciáját különösen súlyosan érintő kérdésről van szó, annál is inkább ragaszkodik a személytelen elbeszélő módhoz.⁶¹ Valószínűleg nem pusztán arról van szó, hogy az olvasói elől titkolni akarja, hogy az eset vele történt meg. Mintha maga előtt is elhallgatná, hogy az ügyben nem pusztán a zsidók ügyeskedéséről, hanem az ő kereskedelmi ismereteinek vagy a piacra vonatkozó tudásának hiányáról is szó volt. Fia

⁵⁹ Naplóm, I. 196–197.

⁶⁰ Naplóm, I. 204–205.

⁶¹ Érdemes mindenestre észrevenni, hogy bár – ahogyan a bevezetőben idéztem – Vendel büszkén írta a *Zalai Titkok* Előszavában, hogy „minden bent érintett, és érdekeltnek nevét is kimertem tenni”, most mégis úgy tűnik, nemcsak saját, de az ügy többi résztvevőjének anonimitását is jobbnak látta megőrizni.

meglátása szerint apja nemcsak a tőkével, de kereskedelmi szellemmel sem rendelkezett, természetesen Vendel ezt éppúgy nem veri nagydobra, mint ahogyan azt sem említi, hogy az üzlet megmentésén fáradozva ingatlanaitól is meg kellett válnia. Pedig – ismerve Vendel preferenciáit: a nemesi életmód, a presztízs megszerzésének és megőrzésének vágyát – ez mindennél nagyobb veszteséget jelenthetett számára. Nyilvánvalóan épp ezért burkolódzott inkább hallgatásba. Talán büszkesége az oka, hogy elbeszélésében nyíltan be sem vallja a bukását, ehelyett azt írja, hogy noha hónapokig kiválóan ellátta a feladatot, végül, hogy megszabaduljon a zsidók pártfogójának nyagगतásától, „lemondott” az üzletről. A kibeszélés felemás: Vendel számára talán megkönnyebbülést jelentett, hogy kiírta magából az esetet, az „önvizsgálat” azonban elmaradt.

Ha az apa nem is vallott be mindent a *Zalai Titkok* között, fia mégiscsak jól ismerte az esetet. A két írás szerkezeti hasonlóságai ismét arra indítanak, hogy feltételezzük, saját visszaemlékezései fogalmazásakor a fiú apja egykori emlékirataira is támaszkodhatott. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ez az eset a család mindennapi életében is beszédtema volt (ezt jelzik Ernő arra vonatkozó utalásai is, hogy édesanyjával több ízben is megpróbálták lebeszélni Vendelt a vállalkozásról), és a súlyos anyagi veszteség folytán valószínűleg hosszú ideig az is maradt.

Az apa és a fiú beszámolója kiegészíti egymást, segíti egymás megértését, miközben a kibeszélés és az elhallgatások természetéről is sok mindent elárul. A számok, melyek az apa beszámolóját az első pillantásra – úgy tűnt – „konkrétábbá” teszik a többi, zalai zsidókról szóló történetnél, a fiú emlékeinek olvasása után zavarossá, zavaróvá válnak: ugyanazok a számok ugyanis más-más kontextusban merülnek fel. Vendel szerint, hogy ő nyerte el az élelmezési jogot, az a szegények „12.500 forint nyereségét” jelentette. Az üzlet megakadályozására a zsidók „öt ezer forint pengőt azonnal ellenébe öszve attak”, míg végül, az üzlet felmondásakor „2500 f pengő kárpótlás” fizetésére kötelezték (ami alól a megyegyűlés aztán felmentette). A fiú még több konkrétummal adja elő a történetet, s bár a részletek a valószínűsítést erősítik, az, hogy nem mindenhol vágnak egybe az apa emlékeivel, mindkét elbeszélővel szemben szkeptikussá teszi az olvasót. Ernő tudni véli, hogy az üzlet eleve nagyobb, 30 000 ft-os tőkét igényelt (erről az apa nem tesz említést). Az apját lebeszélni szándékozó zsidók különféle összegeket ajánlottak fel (a legnagyobbat – 1600 ft egy járásért – ugyancsak konkrétan közli). A sikertelen lebeszélési akció után az apja megbuktatására szövetkező zsidók „12500 forintot gyűjtöttek magok közt e célra össze” (ez az az összeg, amely az apa elmondása szerint a szegények nyereségét jelentette volna, ha ő teljesíti a katonai ellátást). Ernő megemlíti egy újabb számot is, 15 000 forintot, mellyel – szerinte – a megye próbálta kiségiteni a nehéz vállalkozásba belekezdő Vendelt (aki nem mellékesen – a fiú emlékezetében megőrződött, az apáiban a jótékony homályba merülő – 1000 forintért vált meg ingatlanaitól). Végezetül a vállalkozás felmondásakor az apától követelt – ám végül elengedett – 2500 forintra mindketten ugyanúgy emlékeznek. Hogy az így is meglehetősen összekuszált kép még egy árnyalattal kiegészüljön, érdemes röviden azt is számba venni, hogy milyen adatokat rögzít a megye „hivatalos emlékezete”.

Az 1843. évi őszi közgyűlés iratai szerint „... az egész Megyében az élelmezés kiállítását hosszabb ideig tartó árszállítás után Kováts Vendel Várnagy Ur a' kenyeret 2 1/8, a' zabot 4 4/8, a' szénát pedig 3 1/8 ezüst krajczárokért vállalta magára”, amiről a közgyűlési jegyzőkönyv végzése szerint szerződést is kötöttek.⁶² A szerződésből kiderül, hogy Vendel nem 1844-től, hanem már 1843. november 1-jétől kezdődően (tulajdonképpen az 1844-es kato-

⁶² ZML IV.1.a Közgyűlési iratok (1843. aug. 31. és szept. 18. napi közgyűlés 2382. sz.; a részes kiírás mellékleteként ezen a számon maga a szerződés is megtalálható)

nai évre) vállalkozott a katonák és a ménlovak ellátására. A következő évi február 10-i közgyűlésen azonban már a következőket rögzítették. „Csillagh Lajos Másod Al Ispány ur a' Karoknak és Rendeknek elő terjesztette: miképpen Kováts Vendel Várnagy úr a' megyében tanyázó Katonaság 's azok Lovai, ugy a' Megyei Mén, 's Katonai Lovak élelmezését ezen lefolyó évre ár-csökkenés útján fel válolván, az tapasztaltatott: hogy ámbátor annak a' N[eme]s Megye 3000. ezüst f[orin]tokat költsönzött is, mint hogy azomban elégséges pénzel és termékkel el látva nem volna, a' Termesztmények árra pedig napról napra inkább fellebb mintsem alább menne, ennél fogva attól: hogy a' nevezett válolköző a' felvállolt élelmeztetés pontos tellyesítésére képes nem leend, méltán tartani lehet 's ennél fogva Al Ispány ur Rámasetter Leopoldot és Gottlieb Mayert, kik már ezen élelmezést kezelték, az eránt hogy azt ez évben is miképpen kívánnák fel válolni, fel szólította, 's arra Ramosetter Leopold ugyan fia által a' Válolközásról le mondott, Gottlieb Mayer pedig ugy nyilatkozott: hogy ezen élelmeztetést tsak ugy válolhatja ha: ha a' kenyér részlet egy a' széna hat a' Zab részlet pedig három nyolcad, öszvössen pedig $1 \frac{2}{8}$ krajtzárral a most meg állópitva lévő árnál drágábban fizettetik ki, ekkor pedig a' természetmények ára fellebb vételével körül belől mintegy 3300 ezüst ftra menő külömbség keletkezik.

Ezen Jelentés következtében a' Gyülekezetben Kováts Vendel Válolköző az eránt: ha az élelmeztetés rendes tellyesítésére magát lenni tarthatja é? fel szólíttatván, erre azon Válolköző ugy nyilatkozot hogy ha bár azon élelmeztetést még egy kevés időig el láthatja is, de ugy tapasztalja: hogy mivel a' fogyatkozást napról napra inkább tapasztallya, azért azon élelmeztetésnek ezen egész katonai évben leendő rendes tellyesítésére magát elégtelennek érzni 's azért egyenesen le is mondott.”⁶³

A megyei jegyzőkönyvben arról magától értetődően nem esik szó, hogy az élelmezés új kézbe adásával ki mennyivel jár jobban, mint ahogy arról sem, hogy mennyi pénzt gyűjtöttek össze a zsidók Vendel lefizetésére és/vagy az általa megvásárolni szándékozott áru lefoglalására. Csak innen tudhatjuk azonban meg egyrészt, hogy mennyiért vállalta Vendel a különböző termények szállítását és azt is, hogy mekkora többlet ráfizetést jelentett a megyének, hogy végül mégis visszalépett. Továbbá szóba kerül a megye által Vendelnek nyújtott támogatás is, a közgyűlési jegyzőkönyv 3000 ezüst forintot rögzít.

Nem mellékesen ugyanakkor a katonai ellátás körüli személyi vonatkozásokról is újabb adalékokkal gazdagodunk. Megtudjuk, hogy a Vendel írásában említett „Kanisai G. M. nevű gazdag zsidó” nem más, mint Gottlieb Mayer, Kanizsa egyik valóban legtehetősebb zsidó kereskedője, aki már a napóleoni háborúk idején megszerezte a katonai szállítás jogát, ebből gyűjtötte össze vagyonát, s vette meg szép nagy házát, közvetlenül a kanizsai városháza mellett.⁶⁴ 1812 óta gyakorlatilag folyamatosan ő látta el a katonák élelmezését (rajta kívül az egerszegi Kaiser Albert és a Ramosetter család szállt be néha az üzletbe), ezért fordult az alispán Vendel lemondásakor ismét hozzá. Végezetül azonban mégsem ő, hanem a kevesebb ráfizetést kérő Kaiser írhatta alá az új szerződést.

„Csillagh Lajos másod alispány Ur kiküldetéséhez képest jelenti: hogy a' katonai élelmezés eránt Kováts Vendel eddigi Válolköző helyett, ki magát az élelmezés ki állíttására elégtelennek nyilvánította – Kayser Albert kereskedővel oly formán, hogy az a' katonai élelmezést folyó év 16 Martiustól utolsó Octoberig 2500 pft a N[eme]s V[ár]megye házi pénztárábul reá fizetendő kárpótlással magára vállalta – Szerződésre lépett, 's ezen az ár-

⁶³ ZML IV.1.a Közgyűlési jegyzőkönyvek (1844. jan. 15. és febr. 10. napi közgyűlés 383. sz.)

⁶⁴ A kanizsai kereskedőkről és különösen Gottlieb Mayerről lásd: Kaposi Zoltán: *A tradicionalizmus-tól a modern gazdaságig*. Korall, 2003. május, 135–162., különösen 148 sköv.

engedésről keletkezett Szerződést, a N[eme] V[ármegyé]re helybenhagyás és bejegyzés végett bemutatja.

Miután Allispány Urnak felolvasott Jelentéséből kitetszene, hogy a' katonaság élelmezését magára vállaló Kováts Vendel magány Vállalkozó lemondása után az élelmezést a még hátra lévő 8. hónapokért az első árveréskor megállapított bérért senki magára vállalni nem akarta, hanem végre Kayser József Zalaegerszegi kereskedő, mint legkevesebb kárpótlást kívánó, a' katonaság élelmezését az előbbi ár és általány 2500 pftnyi kárpótlás mellett oly formán vállalta el, hogy ezen kárpótlási somma néki a' házi pénztárbul részenként és honaponként a' mikor a' természetményekk ára kifizettetik fizetessék ki; és ezen egységnél fogva a válalkozói szerződést Kováts Vendel vállalkozó Kayser József-re által is ruhazza [...]”⁶⁵

Ez volt tehát a Vendelre terhelt 2500 forint követelés: az az összeg, amennyivel többért a megye (rég) új katonai szállítót tudott helyette szerződteni. A követelő tehát tulajdonképpen nem a vármegye, hanem Kaiser volt; az viszont igaz, hogy a fizetést – átmenetileg – átvállalta a vármegye: „... mivel pedig irt Kováts Vendel Ur a' szoban lévő 2500 ftokat Kaiser Albernek rögtön lefizetni képes nem vala, a' Tekintetes Nemes Vármegye a' fentebb érintett Gyülekezetének 405k Számu végzése által; nehogy a' katonaság az élelmezés dolgában hiányt szenvedni kénteleníttessék, elhatározni méltóztatott: hogy ezen öszveg ideiglenesen a' házi pénztárbul előlegeztessék; Kováts Vendel Várnagy Úr azt részenként köteleztetvén a' házi pénztárnak visszafizetni; ugyan azért Kaiser Albert vállalkozónak ki is fizetettek.

Jegyzés: Miután Kováts Vendel Várnagy Úr ezen Somma lehajulásában az 1845.k évi Napló könyvnek 76.k pontja szerint 665 ftokat már vissza fizetett; még tsak 1835 ftokat köteles a' házi pénztárnak megtéríteni.”⁶⁶

Vajon mi indította Vendelt a több évtizede rögzült erőviszonyok, egy kialakult rendszer felbolygatására, miért vágott bele a számára kockázatos üzletbe? Az eltérő narratívák eltérő magyarázatokkal szolgálnak, s ezek között hitelességük alapján lehetetlen választani. Nem létezik „hiteles” emlékezet, mint ahogyan azt sem érdemes firtatni, hogy vajon az apa vagy a fiú emlékei állnak-e közelebb a „valósághoz”: mindkettőjük emlékeit befolyásolja személyiségük és érintettségük. A kérdésre tehát annyi válasz létezik, ahány elbeszélés szól róla.

Bár a történetek látszólag ugyanarról szólnak, nem különösebben meglepő, hogy a két történet Vendelje mintha nem ugyanaz a személy volna. Az apa – a szerint, ahogy eddig Ernő tolmácsolásában megismertük – racionális, hirtelenharagú és kuruc ember volt. Ernő itt elbeszélte története tovább erősíti ezt a képet: az apa számára, aki „törekedett felülemelkedni azon a szűk körön, a melyben született és anyagi körülményeinél fogva állott”, a katonai ellátás vállalata a felemelkedés egy útja lehetett volna. Furcsamód azonban Vendel saját elbeszélése – amely egyébként alighanem a *Zalai Titkok* teljes füzeténél többet elárul szerzőjéről – nem támasztja alá a fiú meglátásait. A „kuruc” Vendel úgy lát(tat)ja önmagát, mint aki a szegények érdekében – és a megyei rendek támogatását élvezve – szembeszállt a gőgös arisztokráciával, s feláldozta magát a zsidók kereskedelmi befolyásának letörése érdekében. Elbeszélésében szó sincs a saját érdekéről, az üzlettől remélhető nyereségről, becsvággyról. Történeteik részletei ezekhez a fő motívumokhoz alkalmazkodnak: Vendelnél a zsidók ravaszsága és saját – azaz a kisebb hivatalnok – őszintesége és becsületessége, Er-

⁶⁵ ZML IV.1.a Közgyűlési jegyzőkönyvek (1844. jan. 15. és febr. 10. közgyűlés 405. sz.)

⁶⁶ ZML IV.9/p. Zala Vármegye Főadószedőjének Iratai. Főadószedői számadás könyvek. 1843/44. katonai év (XI. Katonai veszteségek, 540. sz.)

nőnél az apa elszántasága és az aprólékosan rögzített veszteségek kerülnek a középpontba (ami egyébként inkább saját jelleméről, semmint apjáéről árulkodik).

Az eset különböző értelmezéseibe, a pusztá adatokra borított értelmezések és előadás-módok rétegeibe pillantva végső tanulsághoz aligha jutunk, de nem is ez volt a cél. Sokkal inkább felvillantani a naplóban mint forrásban rejlő lehetőségek sokszínűségét, szem előtt tartva az újra igaznak bizonyuló közhelyet, miszerint „egy forrás nem forrás”.

ZSUZSA KISS

Fathers and Sons.

Two Generations of a Diary Keeping Lower Noble Family in Zala County

In this article I undertake the parallel analysis of the diaries and contemplations of father and son. The father, Vendel Kovách, a lower noble and county office holder from Galsa in Zala County wrote his diary in 1859–60 under the title *Secrets in Zala*. The son, Ernő, had started writing his memoirs while in captivity in Arad and decades later he organised them into three bulky volumes. The memoirs of Ernő, who worked after his liberation as a manorial and county engineer before becoming the governor of the Vác prison, end with his release from Arad in 1856.

While the simultaneous analysis of the two writings offers several possibilities, I intend to focus on two of these in the present article. Firstly, I examine the personal relationship of father and son, paying special attention to the strategies of the father who was trying ‘to achieve’ his own goals through his son and to the reflections of the son who was reconsidering his own achievements in his old age. In the second part of the paper I use a particular example to deal with a question frequently arising when analysing personal sources, namely the issue of relativity. In 1844 Vendel won the rights for supplying the provisions for the county’s soldiers, thus breaking the hegemony of the county’s biggest Jewish produce merchants. Both he (not revealing his role in it) and his son wrote about this story; what is more, it can also be tracked down in the minutes of the county assembly’s meetings since the matter was a county affair. Thus the question of the sources’ particularity multiplies, with the help of which I hope to provide an insight into the multifaceted nature of opportunities offered by the diary as a source.

GERHARD PÉTER

Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban

Fest Imre és Edmund Steinacker esete

Az önéletírás néha többet árul el szerzőjéről, mint amennyit ő voltaképpen közölni kíván. Tanulmányomban azt szeretném megvizsgálni, miként alkalmazható e műfaj mint történeti forrás egy olyan speciális területen, mint az asszimiláció kutatása. Magyarországon eddig elsősorban a zsidóságnak a többségi népességgel való kapcsolata került a kutatói érdeklődés homlokterébe, az asszimilációban érintett másik etnikum, a magyarországi németység így a jelentőségéhez mérten jóval kisebb mértékben jelent meg a magyar történetírásban. Esettanulmányként ezért az asszimilációs folyamatokban érintett magyarországi németek két önéletírója, Fest Imre/Emerich Fest és Steinacker Ödön/Edmund Steinacker visszaemlékezéseit választottam ki.¹

A cipszer Fest Imre a „hungarus” öntudatú, azaz Magyarországot hazájának valló, de egyúttal német kultúráját sem megtagadó polgárság kései képviselője. Ő különösen az asszimilációra hajlandó német városi társadalom képviselőjeként tarthat számat az érdeklődésre. Edmund Steinacker viszont – a magyarországi németek jelentős részével szemben – ellenállt a magyarosodásnak, sőt rá az asszimilációs folyamatok egyik karakteres változata, a disszimiláció a jellemző. Bár Steinacker visszaemlékezéseiben egy különös életút íve rajzolódik ki, a szerző identitásdilemmái mégis hasonlóak a végül (többé-kevésbé) magyarrá lett németek dilemmáihoz. Azért is választottam e két önéletírót, mert kapcsolatban álltak egymással. Igaz, Fest Imre inkább kortársát, Gustav Steinackert, Edmund édesapját ismerte, de többször találkozott Edmunddal is, sőt életpályájuk egy alkalommal, 1867-ben az Országos Magyar Iparegyesület vezetőségében keresztezte is egymást.² Mielőtt azonban az esettanulmányok elemzésére térnék, tennék egy, az asszimiláció fogalmával kapcsolatos kitérőt.

Az asszimiláció értelmezésénél a J. Milton Yinger által kidolgozott elméleti keretektől indultam ki. Yinger tett kísérletet Milton M. Gordon asszimilációs modellje alapján az asszimilációs és disszimilációs folyamatok elméleti körvonalainak megfogalmazására.³ Yinger

¹ Kérdéses, hogy beszélhetünk-e egyáltalán egy kategóriaként a magyarországi németekről. Az ország talán legkevésbé homogén etnikumaként ugyanis más-más korokban, egymástól távol eső területekről érkezett, különböző nyelvjárásokat beszélő, felekezetiileg megosztott, eltérő életmódú és kultúrájú, ráadásul az ország területén szétszórtan élő közösségek alkották ezt a kisebbséget, amely sohasem alkotott összefüggő, egységes társadalmat.

² Fest Imre: *Emlékirataim*. Budapest, 1999. 105.; Steinacker, Edmund: *Lebenserinnerungen*. (=Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten. 13.) München, 1937. 54–55.

³ Az asszimiláció fogalomtörténetének fejlődését a magyar történetírásban Gyáni Gábor mutatta be: Gyáni Gábor: *Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben*. In: uő.: *Történelemszinkurzusok*. Budapest, 2002. 119–133. Kóvér György vetette fel Gordon modelljének alkalmazható-

megkülönböztette az asszimiláció két alapjelentését. „Befejezett folyamatként tekintve, ez korábban elkülöníthető szociokulturális csoportok összeolvadását jelenti”, de szerinte érdemesebb olyan változóként felfogni, amely „a kulturális érintkezés legapróbb, kezdeti lépeseitől a csoportok teljes összeolvadásáig terjed”, de csak ritkán válik teljessé.⁴

Gordon asszimilációs modelljét továbbfejlesztve az ő hét – kevésbé rendszerezett – dimenzióját Yinger négyre csökkentette.⁵ A négy, egymással összefüggő alfolyamat Yinger szerint a (biológiai) keveredés (amalgamáció), a (pszichológiai) identifikáció, a (kulturális) akkulturáció és a (strukturális) integráció.⁶ Az asszimiláció résztvevői nem többségi és kisebbségi csoportok alapján kategorizálhatók, az alfolyamatok mindegyike az érintkezésbe lépett csoportoknál kölcsönösen kell, hogy jelentkezzen. A négy dimenzió nem kötött sorrendben következik egymás után, mindegyik megjelenhet a többi nélkül is, de e négy dimenzió bármelyikének változása az összes többiben is elősegíti a (hasonló irányú) változást.⁷ Lényeges alapelv, hogy mindegyik folyamat megfordítható, azaz nem feltétlenül az érintett csoportok összeolvadása felé mutat: sokszor csak a csoportok közti távolság csökken, más esetekben pedig – akár az etnikai összetétel megváltozása nélkül is – a csoportok közti régi belső határok megszilárdulhatnak, sőt, új határok jöhetnek létre.⁸ Az alfolyamatok közül az akkulturáció – Yinger szerint – csoportok olyan kapcsolata, amely a kulturális hasonlóság növekedése felé mutat, és amely mindegyik csoportra hatást gyakorol, erejük-höz és számarányukhoz mérten. Az „akkulturáció asszimiláló ereje a maga teljességében akkor érhető tetten, ha egy korábban különálló csoport tagjait a kultúra alapján már nem

ságát a magyar történetírásban: Kövér György: *Felekezet és nemzetiség: az oroszországi értelmiség példája a századfordulón*. Történelmi Szemle, 20. évf. (1977) 2. sz. 247–259. Gordon és Yinger asszimilációs modelljét Gyurgyík László használta fel kutatásaiban, lásd Gyurgyík László: *Az asszimiláció szociológiai elméleteinek és operacionalizálásuknak egy lehetséges változata a társadalomtudományi kutatásokban*. In: Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.): *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. Budapest, 2001. 149–162.; Gyurgyík László: *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarok körében*. Regio, 13. évf. (2002) 1. sz. 121–150.; Gyurgyík László: *Az asszimilációs folyamatok vizsgálata – komplex megközelítésben – a szlovákiai magyarság körében*. Kisebbségkutatás, 12. évf. (2003) 1. sz. 10–43.

⁴ Yinger, J. Milton: *Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé*. Regio, 13. évf. (2002) 1. sz. 25.

⁵ Gordon asszimilációs modellje szerint a kulturális asszimiláció, vagyis a kulturális antropológiából vett fogalommal élve az akkulturáció az asszimilációnak csak az egyik, elsőként bekövetkező típusa, önmagában még nem azonos a teljes asszimilációval. Annak bekövetkezésében ugyanis döntő momentumnak az elsődleges csoportkapcsolatok kialakulásában és az intézményekben történt elhelyezkedésben megnyilvánuló strukturális asszimilációt tekint. Ha a strukturális asszimiláció megtörtént, a Gordon által meghatározott többi változó, vagyis az akkulturáció mellett a vegyes házasság, az azonosulás (identifikáció), az előítélet és a megkülönböztetés, valamint az érték- és hatalmi konfliktusok hiánya is előbb-utóbb előáll. Gordon, Milton M.: *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. New York, 1964. 71.

⁶ Talán Talcott Parsons rendszermélete is hatott Yinger modelljére.

⁷ Yinger: *Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé*, 34. Hasonló megközelítést ajánlott Rogers Brubaker, aki szerint immár az asszimiláció fogalmának nem a korábban elterjedt, egyedi és organikus megközelítése a jellemző, amelyek a teljes beolvadást mint végállapot elérését hangsúlyozta, hanem az eldöntendő kérdésre nem redukálható, a folyamatot, a növekvő hasonlóságot és egyezést vizsgáló általános és elvont megközelítés került előtérbe. E megközelítés vizsgálati egysége nem az egyén, hanem a többgenerációs népesség, amelynek tagjai a folyamat egyénenként aktív, de nem tudatos cselekvői. Brubaker, Rogers: *Az asszimiláció visszatérése? (A bevándorlással kapcsolatos szemlélet megváltozása és ennek következményei Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban)*. Regio, 13. évf. (2002) 1. sz. 6., 18.

⁸ Yinger: *Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé*, 25.

tudjuk megkülönböztetni”, de „anélkül is asszimilációhoz vezethet, hogy az adott csoport körvonalai eltűnének”.⁹ Identifikáció alatt azt érti, hogy különböző csoportokból származó egyének úgy gondolják, ugyanannak a társadalomnak a tagjai, vagy egy csoport tagjai egy másik társadalommal azonosulnak.¹⁰ Integrációról beszél, amikor eltérő csoportok tagjai „korábban elkülönülő alsóbb szintű társadalmi egységből a közös interakciók szintjére jutnak”, amelyek „a gazdasági és politikai intézményekben érvényesülő viszonylag személytelen kapcsolatoktól a szomszédságok, baráti körök és házasságok személyes kapcsolataiig terjedhetnek”.¹¹ Az amalgamáció Yinger szerint (a nemi egyenlőtlenségek miatt) nem feltétlenül a legutolsó az asszimilációs folyamatok sorában, sőt az amalgamáció során a csoport leginkább akkulturációs hatásnak kitett tagjai távozhatnak a többségi társadalomba, csökkentve ezzel az egész csoport akkulturációs szintjét.¹²

Az asszimilációs folyamatok egyik kulcsfogalma az identitás. Azok, akik asszimilációs folyamat, tehát identitásváltás átélői, és élettörténetüket papírra vetették – többek között éppen önéletírásuk révén –, hatványozottabban szorulnak identitásuk folyamatos újra-megegerősítésére, hiszen visszaemlékezéseiknek „a fő rendeltetése [...] az identitás keresése és a megtalált vagy megtalálni vélt identitás narratív eszközökkel történő kifejezése. S éppen azok számára különösen égető belső szükséglet az identitás ezúton történő rögzítése, akik – a diszkontinuitás folytán – különösen elbizonytalanodtak éazonosságukban.”¹³ Az önéletírás feltételezi a szerző és az elbeszélte történet főszereplőjének az azonosságát.¹⁴ A szerző identitásának a keretét pedig éppen az elbeszélte élettörténet adja meg: „Ha az önonazonosság egyfajta képzeletbeli [imaginaire], akkor az ehhez a képzeletbelihez tapadó önéletírás az igazság oldalán van, és semmi köze a fikció előre eltervezett játékához.”¹⁵ Ezért vélem úgy, hogy önéletírásaik olvasásával többet tudhatunk meg szerzőik identitásáról, annak változásairól (vagy legalábbis identitásváltásaik nyomairól), ezáltal esetleges asszimilációjukról.

A lokálpatrióta cipszer polgár

A szepesváraljai születésű, 1817 és 1883 között élt Fest Imre 1873–1874-ben vetette papírra emlékiratait, miután leköszönt a kereskedelmi minisztériumban öt éven át betöltött államtitkári posztjáról. Az eredeti német nyelvű kézirat elveszett, a magyar fordítás egy, a családi hagyatékban fennmaradt gépelt másolat első három füzete alapján készült, miután a negyedik füzet szintén eltűnt. Az emlékiratok nem az első emlékekkel kezdődnek, mivel

⁹ Yinger: *Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé*, 27.

¹⁰ Yinger: *Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé*, 29.

¹¹ Yinger: *Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé*, 31.

¹² Meg kell jegyezni, hogy az akkulturáció és különösen az integráció egészen eltérő jelenségekként értelmezendők az egyén és a csoport szintjén: a csoportok távolságát nem befolyásolja, ha egyesek átveszik a másik csoport értékeit, vagy két csoportból származó tagok ugyanabba a társadalmi csoportba kerülnek, míg egészen más jelenséggel állunk szemben, ha az egész csoport kultúrája hasonul, illetve vív ki egy másik etnikai csoporttal azonos jogokat és esélyeket. Ez utóbbi esetet Yinger kulturális pluralizmusnak nevezi, amelyben fennmarad a részben eltérő kultúra és identitás. Lásd még: Gyurgyák: *Az asszimiláció szociológiai elméleteinek és operacionalizálásuknak egy lehetséges változata a társadalomtudományi kutatásokban*, 153–154.

¹³ Gyáni Gábor: *A történelem mint történelmi forrás*. 2000, 13. évf. (2001) 3. sz. 13.

¹⁴ Lejeune, Philippe: *Az önéletírói paktum*. In: Varga Zoltán (vál.): *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. Budapest, 2003. 18.

¹⁵ Lejeune, Philippe: *Az önéletírás definiálása*. Helikon, 48. évf. (2002) 3. sz. 275.

a szerző a családtagok visszaemlékezései alapján mutatta be születését és kisgyermekkorát, korán elhalt édesanyját, édesapját, nevelőanyját, valamint legközelebbi rokonait. Csak ezután következnek a legkorábbi személyes emlékek. Már ebből is kiderül, hogy a szerző nem csupán az emlékeire hagyatkozott az életút megalkotásakor, hanem, mint a legtöbb korabeli önéletrajzban, itt is keverednek a személyiség belső fejlődését, élményeit rögzítő önéletrajz és az átélt vagy akár csak hallomásból ismert, nem magánéleti jellegű eseményekre fókuszáló emlékirat műfaji sajátosságai.

Milyen közönségnek és mely célból keletkezett ez az önéletrajz? A mű csak egy ízben utal erre, amikor a szerző élete talán legnagyobb traumáját, a felesége, valamint gyámfia, Prihradny Guido között kibontakozott szerelmet beszélte el, amely végül váláshoz, sőt a szeretett Szepességéből való kényszerű elköltözéshez vezetett. E történet felvezetéseként jegyezte meg, hogy „a memoárokat gyermekeim számára írom, ezért kíméletes módon kívánok az eseményekről számot adni, és nem terjeszkedem ki a részletekre, mivel a gyermeki érzéseket nem akarom megsérteni”.¹⁶ Az önéletrajz célja azonban nem lehetett csupán az apa szempontjainak, motivációinak a gyermekek számára történő bemutatása, hiszen a mű nem tartalmaz olyan utalásokat, melyeket egy kívülálló nehezen érthetne meg, a gyermekeknek bizonyára evidens információkat is részletesen kifejt. A memoárjellegű részletek, a sorsfordító történelmi események „én így láttam” típusú elbeszélése pedig az eleve publikálásra szánt emlékiratok (Fest számos kortársánál is tapasztalható) szemléletére emlékeztet. Az élettörténet leírásában Fest Imrénél – a legtöbb önéletrajzhoz hasonlóan – erős motiváló tényező lehetett az identitás tisztázásának, az életút megszervezésének szándéka. Az önéletrajz keletkezésének ideje, a közszolgálatból való visszavonulás utáni, az identitás újragondolására serkentő nyugodtabb periódus éppúgy ezt a szándékot mutatja, mint maga az önéletrajz mottója: „Ismerd meg önmagad!”

Fest Imre önmagáról alkotott jellemzése eredményeként egy a polgári erényekkel azonosuló, a szorgalmat, a saját erőből való előrejutást, a tisztas család életet, az érdeklődést, a függetlenséget előtérbe állító, a liberális és magyar patrióta értékeket cipszer öntudattal párosító férfiú képe rajzolódik ki. Részletesebb önértékelést a szerző általában az átmeneti időszakok bemutatásakor adott. A felnőtt létbe való belépését így látta: „Most hát 21 éves voltam és tanítástom befejeződött – a többi a gyakorlati életnek kellett elvégeznie. Ha elfogulatlanul, de igazságosan akarok magamról ítéletet mondani, meg kell állapítanom, hogy nem tartoztam a közönséges fiatal emberek közé. A jószágos anyatermészet gyors felfogóképességet és minden jó iránt hevülő szívet adott nekem, s amit mások drága pénzért, kelleetlenül tanulnak meg, azt kedvvel és önként tettem magamévá. A jogi képzettségen túlmenően az általános műveltség szilárd alapjával rendelkeztem; jól, sőt szépen írtam németül és magyarul; verseim tetszésre találtak; fuvaláztam, és alaposan ismertem a zeneelméletet, olvastam és értettem franciául meg olaszul, és ami a földolgozás és az életben később elért sikereimnek az alapja volt, szeretettel és buzgalommal nyúltam hozzá mindenhez, és összhangba tudtam hozni az értelem parancsát az érzelem lendületével.”¹⁷ A fiatalemberben rejlő lehetőségeket a szerző, érzése szerint, jól használta ki, néhány éven belül „patrióta, liberális és szorgalmas férfi hírébe kerültem, aminek később nem kevés sikert köszönhettem”.¹⁸ A sikerek csúcspontjaként 1848-ban az iglói választók országgyűlési képviselőnek jelölték, de a jelölést Fest nem fogadta el, nem úgy, mint 1860-ban a Szepes vármegyei alispánságot, melynek apropóján a következőket írta: „Így hát engem – egy kiskereskedő

¹⁶ Fest: *Emlékirataim*, 95.

¹⁷ Fest: *Emlékirataim*, 41.

¹⁸ Fest: *Emlékirataim*, 56.

fiát, akinek armális nemességét elismerték ugyan, de aki a polgári rendhez tartozott, s a vármegye által nem kedvelt 16 városhoz – szemelt ki arra a gondviselés, hogy ebben az arisztokratikus vármegyében az első méltóságot betöltsem, és pedig nem rejtélyes okoknak, hanem a közjó érdekében kifejtett érdemeim elismerésének köszönhettem ezt a kitüntetést.”¹⁹ Az államtitkárságtól való visszavonuláskor pedig az élete csúcspontját már maga mögött tudó férfiként jellemezte magát: „Bizalmasan érintkeztem a társadalom legmagasabb osztályaival, megismertem az életet az udvarban, és végül mindebből azt a tanulságot vontam le, hogy a szerény középszer – ha kívánságait mérsékli és a gondok ellen biztosítva van – az ember legirigylésreméltóbb állapota, és hogy semmi tündöklés vagy a becsvágy semmiféle győzelme nem ér fel az egyszerű polgár személyes függetlenségével.”²⁰

Fest Imre szepesi polgárcsaládba született, a régi nemesség ellenére apja, Fest Sámuel kereskedősegédként kezdte. Később unokatestvérével, Fest Zsigmonddal közösen tudott egy kis kereskedést nyitni Szepesváralján, amely csak akkor lendült fel, amikor Sámuel már egyedül vitte tovább az üzletet. Ő magasabb iskolai képzéssel nem rendelkezett, műveltségét autodidakta módon bővítette, viszont nagy hangsúlyt fektetett gyermekei taníttatására. Az oktatásban rejlő mobilitási lehetőségek felismerése tette lehetővé, hogy – késmárki és eperjesi tanulmányai után – Fest Imre képesített ügyvéd lehessen. Imre életpályája során kétféle mobilitási csatornát próbált váltogatva kihasználni: az 1840-es években éppúgy, mint 1860–1861-ben, majd 1865-től a politikai–közéleti szereplése révén törekedett a kiemelkedésre, míg az 1850-es évek folyamán deklaráltan csak üzleti téren igyekezett sikereket elérni. Noha ő maga sorozatos üzleti kudarcaiért a körülményeket, illetve üzlettársait okolja, közéleti sikerei egyértelműen jelentősebbek voltak, mint az áhított anyagi biztonságot inkább garantálni képes üzleti tevékenysége.

Fest Imre etnikai identitásában a legmeghatározóbb a cipszer öntudat volt. Magát valamennyi esetben cipszernek mondta, soha nem németnek vagy magyarnak. Egyértelműen a Szepességet tekintette otthonának, ott telepedett le, miután befejezte tanulmányait, és eleve oda tervezte életpályáját: „... ügyvéd voltam 21 éves koromban – de hogy mihez kezdjek, hogy kenyeret és karriert szerezzek magamnak –, azt a jövő homálya takarta. Először is arra volt szükség, hogy a Szepességben megismerjenek.”²¹ 1863-ban ugyan elköltözött a megyéből, de éppen azért, hogy a számára legfontosabb vonatkoztatási csoport, a cipszer polgárság előtt szégyenletesnek érzett válása ne tűnjön fel: „Fel kellett magamat áldoznom, bele kellett egyeznem a válásba, fel kellett dűlnöm 16 évi házi boldogságomat, idegenbe vándorolnom – hogy ő házasságot köthessen vak szenvedélye [...] tárgyával.”²² 1865-ben, amikor a gölnicbányai és az iglói választókerület egyaránt képviselőjelöltnek kérte fel, megelégedéssel nyugtázta, hogy mégsem felejtették el. Valahányszor elhagyta a hazájának tartott vármegyét, igyekezett cipszer társasággal körülvennie magát. Joggyakorlatának színhegyül nemcsak azért választotta 1836-ban Debrecent, hogy az éppen akkor magyar nyelvűvé váló jogi intézményekben ne szenvedjen hátrányt, hanem „... részben azért, mivel ott az egyik első ügyvéd, Schwarz Sámuel – egy derék cipszer – oldalán kaptam helyet”.²³ Debrecenben ritkán vett részt a helyiek mulatozásain, ismerősei nagyrészt a szepesi, illetve a szomszédos vármegyékből származó felföldi kolónia tagjai voltak. 1838-ban, amikor Pesten megkezdte a Királyi Táblán letöltendő gyakorlatát, szintén elsősorban a szepesiek (és a kör-

¹⁹ Fest: *Emlékirataim*, 90.

²⁰ Fest: *Emlékirataim*, 134.

²¹ Fest: *Emlékirataim*, 43.

²² Fest: *Emlékirataim*, 96.

²³ Fest: *Emlékirataim*, 30.

nyező vidékekről való) társaságát találta meg, és rajtuk keresztül került kapcsolatba a pesti társasági élettel. Amikor pedig 1864–1865-ben, majd az 1866-os porosz–osztrák háború idején Szolnokon lakott, úgy tűnik, csak a családtagjaival érintkezett, hiszen vele volt öccse, Aurél és néha fia, Kálmán is. Szeretett Szolnokon lakni, de nem a szolnokiak miatt: „kint élttem a Tisza partján, bizalmas együttlétben Aurél öcsémmel, függetlenül és szabadon, távol a várostól és a mucsai szülőköröségtől”.²⁴ A saját csoport határainak elmosódottságára utalhat a cipszerek mellett a Szepességhez közeli vármegyék – hasonló kultúrájú – német polgárságával való kapcsolattartás: egyik legjobb barátja például a selmechányai doktor Keiler volt.

A hagyományos lokális etnikai öntudat mellett – ez Fest Imre esetében a Szepességgel és a cipszerekkel való azonosulást jelenti – az emlékiratokban sajátos viszonyulás tapasztalható a kialakulóban lévő magyar nemzet iránt. Magyar patriotizmusát Fest gyakran hangsúlyozta, de ez a patriotizmus még inkább a soknyelvű országot hazának tekintő „hungarus” tudat jellemzőit mutatta. A Magyarországgal való azonosulás ugyanis nála elsősorban politikai jellegű, a liberális modernizációs koncepció, illetve 1848 törekvéseinek vállalásában jelent meg.²⁵ A modern nemzettudat számos fontos attribútuma viszont nem mutatható ki emlékirataiban, így a magyar nyelvhez való viszony és a „mi-tudat” jellege sem egyértelmű.

Fest Imre német anyanyelvű lévén emlékiratait és verseit is németül írta, még meglelt korában is ezen a nyelven fejezte ki a legjobban magát. Családjában nem lehetett ismeretlen a magyar nyelv, noha féltestvérei közül a többség német néven szerepel az emlékiratokban, feltűnő azonban, hogy a később született gyermekek már magyar nevet kaptak. (A testvérek: Emeline, Fritz, Aurel, Max, két Samuel, két Ludmilla, Gyula és Irma.)²⁶ A szerző általában nevének Emerich alakját használta, de az is előfordult, hogy Emeline húga magyarosan Imrénék szólította.²⁷ Apja egyik lovát pedig Turcsinak hívták.²⁸ A Szepességre a német mellett jellemző szlovák nyelvet Fest nem említette, amikor egy korábban már idézett szakaszban nyelvismereteiről számolt be. Valamilyen szinten mégis kellett ismernie ezt a nyelvet, mivel eperjesi gimnáziumi tanulmányai alatt egy évig élt egy kosztón „két szláv ifjúval”²⁹ – talán nem érezte elég hasznos nyelvnek a szlovákot, ezért nem említette.

1830–1831-ben éppen azért küldték egy évre a miskolci gimnáziumba, hogy magyarul tanuljon. Megérkezésekor derült ki, hogy szüksége is volt a nyelvtanulásra. Ezt egy olyan történettel illusztrálta, amelyben nem hallotta ki a „meghal” és a „meghál” szavak közti különbséget.³⁰ Nyelvtudását akarta elmélyíteni akkor is, amikor Debrecen választotta joggyakorlata színhelyéül, a magyar nyelv iránti érdeklődését merőben praktikus okkal magyarázva: „mivel éppen akkor emelték a magyart mindenütt a bíróságok nyelvévé”.³¹ Egy év múlva „már egész folyékonyan beszéltem magyarul”³² – írta, majd pesti gyakorlata után ki-

²⁴ Fest: *Emlékirataim*, 104.

²⁵ Pukánszky Béla szerint a tipikus cipszer polgár, távol a magyar nyelvterülettől, politikai értelemben magyarnak, öntudatában szepesi lokálpatriótának érezte magát, csak nyelve volt német, de öntudata nem. Pukánszky Béla: *Magyar–német szellem a Szepességben*. Budapest, 1939. 6–10.

²⁶ Gyula 1840-ben, Irma 1843-ban született.

²⁷ Fest: *Emlékirataim*. Korompay H. János utószava, 144.

²⁸ Fest: *Emlékirataim*, 10.

²⁹ Fest: *Emlékirataim*, 26.

³⁰ Fest: *Emlékirataim*, 16.

³¹ Fest: *Emlékirataim*, 30.

³² Fest: *Emlékirataim*, 33.

jelenthette, hogy jól és szépen ír is immár magyarul.³³ Életpályája során azután többször visszatérő motívum a német és a magyar nyelv alapos ismerete. A fordításban való gyakorlatra akkor tett szert, amikor kezdő jogászként, 1839–1840-ben úgy akarta magát megismertetni a Szepességben, hogy lefordította németre az Országgyűlési Tudósításokat.³⁴ Az 1843–1844-es országgyűlésen a kerületi deputációban a bányatörvény kidolgozásában vett részt, és a magyarul megfogalmazott tervezeteket ő ültette át németre. 1867-ben pedig, mint a Bécsben a gazdasági kiegyezésről tárgyaló országgyűlési küldöttség tagja, ő fordította le az osztrák félnek küldött jegyzékeket.³⁵ Szabadidejében több alkalommal fordított magyar költőket, és egyaránt írt magyar nyelvű, felvidéki német, sőt bécsi lapokba. Emlékirataiból az derül ki, hogy nem mutatott megkülönböztetett érzelmi kötődést a magyar nyelv iránt, inkább gyakorlatiasan viszonyult hozzá: arra volt büszke, hogy mindkét nyelven kiválóan fejezte ki magát, legalábbis erre utal, hogy a deputációkban a többi, nagyrészt feltehetően mindkét nyelvet ismerő küldött között ő fordíthatta le a hivatalos szövegeket. Irodalmi vagy magánéleti használatra a németet preferálta, még államtitkár korában is, nem érezte úgy, hogy hazafiságával összeegyeztethetetlen lenne a német nyelvhasználat.³⁶ Így nem is érzett késztetést arra, hogy választania kelljen a két nyelvi kultúra között, inkább arra törekedett, hogy mindkét kultúrában elmélyedjen. Fest Imre számára a nyelv tehát nem vált kiemeltetettebb identitásképző tényezővé, mint például a magyar nevek adására is hajlandó, gyermekét annak karrierje érdekében magyarra tanító apa, Fest Sámuel esetében.³⁷

Fest Imre igazi otthonának a Szepességet tekintette, de kérdéses, hogyan látta a többségi magyarokat, azonosult-e velük, netán megmaradt valamiféle távolságtartás velük szemben. Tizenkét éves korában, útban Miskolc felé először a táj egzotikuma lepte meg: „Ez volt az első nagyobb utazásom Magyarország áldott vidékein keresztül, s kíváncsi szemmel mustráltam egy szelídebb zóna gyermekeit, a kukorica- és dinnyeföldeket meg a zöld szőlőskerteket, s előre örültem az élvezetes gyümölcsöknek.”³⁸ Miskolci szállásadóját, egy bizonyos Károly urat jólelkű, bohém, borissza nemesemberként jellemzi, nála tanult meg „víz helyett bort, reggelire kávé helyett szalonnát és szilvapálinkát (szilvóriumot) enni-inni”.³⁹ Debrecenről ezt írja: „csak kevésbé elegyedtem bele magyar kollégáim lármás mulatságaiba”.⁴⁰ „Sok hepciáskodó hadinépet láttunk, és ez a magyar nemzeti karakterre jellemző szangvinikus viselkedés fájdalmas érzéssel töltött el bennünket, akik a Szepességben már átestünk a kijózanodáson”⁴¹ – írta az útközben tapasztaltakról, amikor 1849 januárjában a szepesi bányászpolgárság képviselőjeként Pestre utazott. A kiegyezési tárgyalásokon az ad-

³³ Fest: *Emlékirataim*, 41.

³⁴ Fest: *Emlékirataim*, 47–48.

³⁵ Fest: *Emlékirataim*, 116.

³⁶ Sírkövén viszont magyar nyelvű a sírfelirat: Weber, S[amuel] (Verf.): *Ehrenhalle. Verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts 1800–1900*. Igló, 1901. 108.

³⁷ A kialakuló nemzeti identitásra az anyanyelvnek mint identitásképző tényezőnek az előtérbe kerülése jellemző, a kelet-közép-európai régióra jellemző kultúrnemzeti fejlődés során pedig az anyanyelv – mivel ezen alapul a fiktív származási közösség – akár még a strukturális kötődéseknél is nagyobb mértékben hathat a nemzeti identitásra. Gyurgyík László – Milton Gordon álláspontjával szemben – úgy találta, hogy a Szlovákiában élő magyaroknál a strukturális beilleszkedés nem befolyásolja annyira az asszimilációt, mint a kulturális, különösen a nyelvi hasonulás. Gyurgyík: *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarok körében*, 138.

³⁸ Fest: *Emlékirataim*, 15.

³⁹ Fest: *Emlékirataim*, 15.

⁴⁰ Fest: *Emlékirataim*, 31.

⁴¹ Fest: *Emlékirataim*, 61.

dig centralizált ügyek megosztása kapcsán vetette papírra, hogy „... az én speciális küldetésem volt, mert senki sem tudott a bécsi urakkal [...] olyan jól zöldágra vergődni, mint én, akihez nekik – mint a német sajtóosságokat jól ismerő cipyszerhez – több rokonszenvük és bizalmuk volt, mint egy valamivel darabosabb tősgyökeres magyarhoz”.⁴² Ezek a megnyilatkozások mind arra utalnak, hogy Fest Imre nem érezte a saját etnikai csoportjának a „magyarokat”, olyan sztereotípiákkal jellemezte őket, amelyek nem esnek egybe a sajátjának vallott tulajdonságokkal.⁴³ Noha az utóbbi idézet a bécsi tárgyalópartnerek vélekedéséről szól, úgy tűnik, Festnek sem lehetett ellenére ez a „hídszerep” a két küldöttség között. Az utoljára idézett szövegrészt leszámítva valamiféle német öntudatnak még a jeleivel sem találkozhatunk, itt is csak a bécsiek szájába adva említette Fest a kulturális hasonlóságokat. Ezzel szemben gyakran hangoztatja magyar hazája iránt érzett patriotizmusát, ahogy ez a „hungarus” tudatúakra jellemző. Nehéz eldönteni, hogy a jelenség még az állam iránti lojalitás premodern kifejeződése, vagy pedig már a nemzeti identitás, a *Vaterland* iránti szükségletet kielégítő, hiánypótló identitáselem, ahogy például a mai magyarországi svábok körében megfigyelhető a sváb etnikai identitás és a magyar nemzeti identitás kombinációjával létrejövő kettős identitás.⁴⁴

Mennyiben lehetett más identitása az emlékiratait író Fest Imrének, mint apjának és családtagjainak? Apjával kapcsolatban megjegyezte: „... a demokratikus alapelveknek hódolt, mint mindenki, aki munkájából tartja el magát; a községben a haladás első bajnoka volt, és neki köszönhető a céhek megszüntetése Váralján.”⁴⁵ Ennek ellenére Fest Sámuel nagy erőfeszítéseket tett nemessége igazolására (egyébként az 1809-es insurrekcióban részt vett), de ebben Imre fia is sok követ megmozgatott: 1844-es bécsi tartózkodása során még egy távoli rokont is felkeresett Kismartonban, akinél a család eredeti nemeslevele volt, hogy a hitelesítést előremozdítsa. Az eljárás mégis félbemaradt, „mivel az 1848. év a rendi különbségeket a jogi életben teljesen eltörölte” – bagatellizálta el utóbb az ügyet az emlékirat szerzője.⁴⁶ A család nemesi eredetét azonban később sem tartotta mellékesnek, fia által kiadott verseskötetében pedig mindenütt a von Fest családnév szerepel.⁴⁷

Fest Imre szerepvállalása a forradalom idején nem volt egyedülálló a családban. Apja „ujjongva köszöntötte az 1848-as eseményeket”,⁴⁸ bevásárolták a szepességi kerületi gyűlésbe, majd a honvédsereg számára vállalt kevéssé kifizetődő fehérenemű-készítést – később megtorlásul néhány hétre a krakkói citadellába is zárták. Aurél öccse pedig – Imre közbenjárására – hadnagyként harcolt a szabadságharc során az egyik honvédszázalójban. Maga Imre 1848 tavaszán még a polgárság egyik hangadója volt, de miután nem vállalt országgyűlési képviselőiséget, csupán a nemzetőrségnél szolgált mint közlegény.

Felekezetükhöz már nem ennyire egyöntetű apa és fia viszonyulása. Az öntudatos evangélikus Festekhez méltóan Imre is az evangélikus cipszer lányok körül legyeskedett, amikor

⁴² Fest: *Emlékirataim*, 119.

⁴³ Fredrik Barth szerint az etnikai csoporttagság besoroláson és önbesoroláson alapul, a tagok világos különbséget tesznek a csoporttagok („mi”) és más csoportok tagjai („ők”) között, az etnikai csoportot a – szintén mozgásban lévő – határai definiálják, nem a közös kulturális tartalom, a közösség célja pedig e határok fenntartása. Barth, Fredrik: *Introduction*. In: uő. (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Boston, 1969. 11., 15.

⁴⁴ Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, 2001. 32.

⁴⁵ Fest: *Emlékirataim*, 42.

⁴⁶ Fest: *Emlékirataim*, 52.

⁴⁷ Fest, Emerich von: *Gedichte*. Budapest, 1884.

⁴⁸ Fest: *Emlékirataim*, 61.

már elérkezettnek érezte az időt a családalapításra. Az egyik jelölt, Jaeger Ágnes, akinek apjától meg is kérte a kezét, azonban nem illett a többi jelölt közé. Az utólag az ifjúkori szégyennek tulajdonított, elhamarkodott lépés nem azért volt komolytalan, mert a leány szegény vagy mert törvénytelen gyermek volt, hanem katolikus vallása miatt: Imre tudta, hogy apja sosem adná áldását egy vegyes házasságra. Ez is történt. Az nem derül ki az emlékiratokból, hogy csak a fiatalság tette közömbössé a felekezeti különbségeket, vagy Fest Imre ebben a kérdésben apjánál „modernebb” álláspontot foglalt el. Egyházához való kötődéséről nem írt emlékirataiban, viszont ő volt az egyik hangadója a Protestáns Pátens elleni tiltakozásoknak 1859-ben (ez egyben a politikai életbe való visszatérését is jelentette). Felesége, Rajner Vilma, illetve időskori menyasszonya, Grubiczy Ilka egyaránt (evangélikus) cipster volt. Úgy tűnik, Fest Imre – a Jaeger Ágnessel lezajlott kalandot leszámítva – a párvasztásban homogámiára törekedett.

Fest Imre etnikai identitása esetleges változásának az önéletírásában nyoma sincs, annak ellenére, hogy többször is sorsfordító krízist kellett átélnie.⁴⁹ Fiatalkori énjére visszatérintve nem a válságokat, hanem az egyenletes gyarapodást emeli ki, melynek csúcspontja 1847-ben kötött házassága. Noha sikerei egy ideig még folytatódtak, maga Fest a határt ennél az eseménynél vontta meg, feltehetően házassága későbbi kényszerű átértékelését követően.⁵⁰ Életének későbbi, válságos periódusait jól kiemeli, hogy lelki gyengeséggel, betegséggel párosultak. Így a szabadságharc leverését követően a család érintettsége folytán a megtorlástól, a létbizonytalanságtól való félelem okozta az első betegséget, melyet felesége elhatalmasodó gyomorproblémái is fokoztak. 1856-ban ifjúkori barátja, Hendel Lajos, majd édesapja halála szintén megviselték idegrendszerét. 1863-ban hozta azonban élete a legjelentősebb „sorseseeményt”: válása nyomán véglegesen el kellett költöznie az otthonának tekintett Szepességből, a (magyarosodó) Pestre kerülése pedig együtt járt anyagi helyzetének elbizonytalanodásával. Ez az eseménysor tipikusan olyan élettörténeti fordulatnak tekinthető, amely az identitás jelentős átalakulásához vezethetett. Az önéletírásban feleségéért való küzdelmét és a *tabula rasát* eredményező végkifejletet identitáskrízisként írja le: „mindent, ami volt, pénzzé tettem, minden adósságot elrendeztem, és leszámoltam a múlttal”. Ezek után Szolnokon újragondolta életét: „... a hatalmas puszta magányában visszapillantottam elmúlt életemre – olyan életre, amely tele volt munkával és gonddal aszonyért és gyermekért, tele odaadással a közjóért; és megkérdeztem a mindentudó Istent, vajon mivel érdemeltem ezt a büntetést, hogy ezentúl elárvultan vándoroljak az életen át.”⁵¹ Ezután a családapa és szerető férj szerepéről le kellett mondania, de korábbi identitásának többi eleméhez annál inkább ragaszkodni kezdett. A válságra a megoldást a tevékeny életbe való visszatérésében találta meg: „éreztem, hogy egyedül a munka gyógyíthatja meg sebeimet”.⁵² A Szepességhez való ragaszkodása pedig a távolból is töretlen maradt, az új élethelyzet nem kívánta meg, hogy etnikai identitása is módosuljon: hamarosan így is megtalálta boldogulását a korábitól eltérő környezetben. A krízis érintetlenül hagyta identitásának ezt a részét, ami arra utal, hogy különösebb zökkenők nélkül zajlott le pesti beilleszkedése, az érvényesüléshez nem kellett feladnia lokálpatrióta etnikai tudatát. Korábban már

⁴⁹ Tengelyi László nevezte sorseseeménynek az ilyen – a szociálpszichológiában jelentős életeseménynek nevezett – fordulópontokat, amelyek feldolgozása nyomán az egyén önazonossága megváltozik. Tengelyi László: *Élettörténet és önazonosság*. In: Uu.: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest, 1998. 43–47.

⁵⁰ Fest: *Emlékirataim*, 47.

⁵¹ Fest: *Emlékirataim*, 96.

⁵² Fest: *Emlékirataim*, 98.

bizonyított magyar patriotizmusa és jó magyar nyelvtudása, illetve talán a szepesiekről kialakult kedvező sztereotípiák tették lehetővé, hogy a modern nemzeti identitás (legalább felszínes) átvétele nélkül magas közéleti pozíciókba juthasson – erre egy-két évtized múlva már kevesebb esély mutatkozott volna.

A disszimiláns

Edmund Steinacker (a magyarországi németiség összefogására törekvő első nemzetiségi politikus) önéletírása *Lebenserinnerungen* címmel 1937-ben Münchenben jelent meg, amikor Németországban a Keleten élő „népi németek” iránti érdeklődés a tetőpontjára jutott. A kiadó előszava szerint az emlékiratokat Steinacker egykorú, az évtizedek során összegyűlt feljegyzései alapján készítette el, és szövegét híven követte a kiadás.⁵³ Ilyen feljegyzések még az első világháborút követő években is keletkeztek. Az önéletírás azonban 1915–1916 táján megszakadt, így ezt a szerző fiai, Harold és Roland fejezték be apjuk 1927-ben megjelent tanulmánya alapján, amelyet a Deutsche Ausland-Institut felkérésére írt a magyarországi német nemzetiségi mozgalomról. E kiegészítés Edmund élete utolsó tíz évének krónikáját tartalmazza, s egészen 1929-ben bekövetkezett haláláig tart. A *Lebenserinnerungen* műfaját tekintve az önéletírás és az emlékirat keveréke, a szerző élete első három évtizedét személyisége fejlődésén keresztül mutatja be, míg további életútjának elbeszélésében inkább politikai tevékenysége jelöli ki a narráció kereteit.

Edmund Steinacker már korábban is összefoglalta élete fontosabb eseményeit. Hetvenedik születésnapjára a brassói *Karpathen* című lap szerkesztősége kérte fel egy önéletrajz elkészítésére, amely röviden, de ugyanabból a nézőpontból foglalta össze életútját, mint a posztumusz önéletírás.⁵⁴ Az 1910-ben megjelent önéletrajz idején a szerző ugyanis már szintén túl volt pályája legmeghatározóbb korszakán, és ugyanúgy a magyar közéletből való kitisztottságának szemszögéből tekintett vissza életére, mint a *Lebenserinnerungen*ben. E rövid önéletrajz forrásai is ugyanazok a feljegyzések lehettek, amelyek a terjedelmesebb visszaemlékezéshez szolgáltatott anyagot. Egy harmadik forrás a fiatal, Párizsból Magyarországra visszatérni kívánó Steinacker állást kérelmező, magyar nyelvű önéletrajza, amely rövidsége dacára szinkronitásával árnyalhatja a két kései önéletrajz visszatekintését a még életútja kezdetén álló ifjú identitására.⁵⁵

Edmund Steinacker protestáns családból származott. Az evangélikus lelkész apa, Gustav Steinacker Bécsben született, ahol apja kereskedő volt, anyja, Katharina Malvieux pedig egy részben Bécsben, részben Pesten letelepedett hugenotta család leszármazottja. A szülők még Gustav Steinacker gyermekkorában Pestre költöztek. A *Lebenserinnerungen* azonban jóval távolabbról kezdi a családi háttér felvázolását: a Steinacker-elődök bemutatása a 16. századi Quedlinburgban indul, ugyanis a szerző eddig az időpontig kutatta fel a családfát.⁵⁶ A németországi gyökerek keresése természetesen csak az öreg Steinacker hobbija volt a századfordulótól kezdve.⁵⁷ A németországi ősökre ekkor már gyakran gondolt: 1884-es Harz-hegységbeli útjának utólagos elbeszélésekor fontosnak tartotta megemlíteni, hogy akkor még nem tudta, milyen jelentősége van a vidéknek a Steinacker-nemzetség történetében,⁵⁸

⁵³ Steinacker: *Lebenserinnerungen*. A kiadó előszava, VII.

⁵⁴ Steinacker, Edmund: *Eine Selbstbiographie*. Karpathen, Jg. 3. (1910) Nr. 7/1. 197–204.

⁵⁵ Kóvér György hívta fel az ifjúkori önéletrajzra a figyelmet, amit ezúton is köszönök. Steinacker Ödön önéletrajza. MÁV Központi Irattár, A kir. Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumhoz alkalmazás iránt beadott kérelmek, 1867.

⁵⁶ Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 1.

⁵⁷ Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 222.

tében,⁵⁸ de rövid önéletrrajzát is a Harz-hegységből származó ősök felemlégetésével kezdte.⁵⁹ Tokody Gyula Steinacker genealógiai kutatásait egy identitásválság lehetséges szimp-tómájának tekintette: „... nem kizárt, hogy [...] a Magyarországon – részben saját pályatár-saitól – elszenvedett politikai kudarckok is önvizsgálatra készítették, vagy esetleg a gyökérte-lenség, a sehova nem tartozás érzete váltotta ki a németiséghez kötődés bizonyítási kényszer-rét.”⁶⁰

Az apa, Gustav Steinacker pozsonyi és késmárki iskolaévek, valamint egy év bécsi és egy év hallei teológiai tanulmányút után a Bánffy-családnál kezdte meg pályafutását Tiszarof-fon mint nevelő. Itt ismerte meg későbbi feleségét, a késmárki polgárcsaládból származó Westher Auréliát. Ezután Gustav a debreceni református leányintézet igazgatója lett (itt született 1839-ben Edmund Steinacker és öccse, Sándor), majd Gölnicbányán lett lelkész (itt született a harmadik fiú, Arthur). Gustav életútjának Gölnicbányáig tartó szakaszáról fia megbízható információkat közöl: fennmaradt ugyanis a lelkész 1842. szeptember 24-i rövid, tényszerű, latinul írt önéletrajza, megerősítve a fia által megadott adatokat.⁶¹ 1846-ban antialkoholista kampánya Gustav Steinacker Gölnicbányáról való elűzéséhez vezetett, ezután a trieszti evangélikus gyülekezet lelkésze lett, ahonnan 1852-ben liberális felfogása miatt szintén távozni kényszerült (itt a legkisebb gyermek, Irma született). Gustav 1853-tól élete végéig Magyarországtól távol élt, előbb Weimarban egy leányiskolában kapott alkal-mazást, majd Butteltedtben lett lelkész. A már Magyarországon is németül verselő lelkész Németországban a magyar irodalom értékeit próbálta közvetíteni, előadásokat tartott Ma-gyarországról, és magyar versek gyűjteményét adta ki németül.⁶² Gustav Steinacker mér-sékeltelen liberális nézeteit prenacionális öntudattal és magyar patriotizmussal ötvözte. Noha Bécsben született, Magyarországot tekintette hazájának, és megértő volt a magyar nemzeti törekvések iránt.

Az 1848-as események tehát Triesztben érték a Steinacker-családot. Gustav Steinacker mint meggyőződéses liberális rögtön belépett a „Nemzetország”-be. Évtizedekkel később Steinacker így emlékezett szülei állásfoglalására: „Anyám cipszer létére tüzes magyar hon-leány, három fivérének és két unokaöccsének a forradalomban való részvétele révén teljes szívéből a szabadságért és függetlenségért vívott harc oldalán állt, míg apámtól pozíciója Magyarország iránti minden szimpátiája ellenére természetesen szigorú távolságtartást kö-vetelt meg. Hogy a mai olvasó megértse, meg kell jegyezni, hogy akkoriban a németek és a magyarok közötti nemzeti különbségek egészen eltörpültek a liberalizmus és a reakció el-lentéte mellett.”⁶³ Edmundnak tehát magyarázkodnia kellett szülei magyarok iránti szim-pátiája miatt, mivel önéletrírása keletkezése idején már egészen más szemszögből ítélte meg a forradalmat. Azt azonban nem tagadta, hogy az 1850–1860-as években őt is megragadta

⁵⁸ Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 131.

⁵⁹ Steinacker: *Eine Selbstbiographie*, 197.

⁶⁰ Tokody Gyula: *Edmund és Harold Steinacker a német Südostforschungban. Századok*, 131. évf. (1997) 3. sz. 685.

⁶¹ Evangélikus Országos Levéltár, Ordinációs Jegyzőkönyvek, Tiszai Egyházkerület, 2. kötet, 37–38.

⁶² Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Budapest, é. n. [1940] 179.

⁶³ „*Meine Mutter, als Zipserin eine feurige ungarische Patriotin, war durch die Teilnahme ihrer drei Brüder und zweier Neffen an der Revolution mit ihrem ganzen Herzen auf der Seite des Kampfes für Freiheit und Unabhängigkeit, während meinem Vater seine Stellung trotz aller Sympathie für Ungarn naturgemäss strenge Zurückhaltung gebot. Um heutige Leser ins Bild zu setzen, sei bemerkt, dass damals die nationale Unterschiede zwischen Deutschen und Ungarn ganz vor dem Gegensatz zwischen Liberalismus und Reaktion zurücktraten.*” Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 4.

a szabadsággal összekapcsolódó magyar nemzeti gondolat. Mindig igyekezett azonban magyarázatot adni ifjúkori tévelygésére: neveltetésére hivatkozott, és rendszerint valamelyik anyai ági rokonának befolyásolásával indokolta a magyarsággal való azonosulását.

Anyja egyik testvére, Sándor a honvédsereg tisztje volt, később börtönbe is került emiatt. Paul Westher, a másik testvér Késmárk országgyűlési képviselője volt, az ő fiai közül ketten pedig szintén a honvédseregben harcoltak. Edmund Steinacker 1850 nyarán elkísérte anyját Magyarországra, amikor is találkozott a Westher-rokonsággal, akiknek az elbeszélései hatására, mint utólag fogalmazott, idealizálni kezdte az 1848-as szabadságot.⁶⁴ Ennek illusztrálására előadott egy Pukánszky Béla által is idézett emléket.⁶⁵ E történet szerint, amikor Westher Sándorral átkeltek a Branyiszközi-hágón, nagybátyja a helyszínen beszámolt Guyon Richárd hőstettéről, majd megeskette a gyermek Edmundot, hogy mindig a magyar szabadság ellenségei ellen fog küzdeni. Az unokaöcsben e felszólítás mély nyomokat hagyott, de természetesen később megtanult más szemmel nézni a szabadságharc eseményeire.⁶⁶

Az egyik honvédtiszt Westher-fiú, Árpád – akinek keresztnéve már Paul Westher magyarsághoz való viszonyulására is utal – a megtorlás elől külföldre menekült. 1857-es weimari látogatásakor átadta Edmund Steinackernek '48-as visszaemlékezéseit, valamint egy pisztolyt. Amikor Edmund 1864-ben Késmárkra látogatott, Paul Veszter meggyőzte őt arról, hogy egy önálló magyar kormány szabadságot, fejlődést és egyenjogúságot fog majd biztosítani minden területen.⁶⁷ A *Lebenserinnerungen*-ben, talán a családi hagyományhoz ragaszkodva, Paul Westher és gyermekeinek neve már konzekvensen a magyaros Veszter alakban található, utalva ezzel előrehaladt asszimilációjukra. Az önéletíró történész unokája, Ruprecht Steinacker jegyezte meg, hogy a Westher-családban már az anya, Aurélia testvérei közül ketten párhuzamosan használták nevük német és magyar változatát (Sándor–Alexander és Emerich–Imre), és Sándor kezdte el sz-szel írni a családnevet.⁶⁸ Hasonló ket-tősség nyilvánult meg a névhasználatban a Steinacker-családban is: öccsének nevét Edmund következetesen magyar formájában használta, ami arra utal, hogy a már korábban Magyarországra visszatért, és Szolnokon, majd Debrecenben élt Sándor később sem távolodott el úgy a magyarságtól, mint bátyja. Edmund Steinacker később talán e tapasztalatok fényében is választott gyermekeinek magyarra lefordíthatatlan keresztnéveket. A legidősebb fiú, Roland 1870-ben született. A névválasztás arra utal, hogy Edmund ekkor már a disszimiláció útján haladt.⁶⁹

Az apai ágon azonban nem volt ekkora hazafias felbuzdulás: egyetlen rokonának politikai nézeteiről emlékezett meg: apja nagybátyját, Christian Malvieux pesti bankárt és nagykereskedőt császárpárti érzelmei miatt a magyar patrióta körök kiközösítették, ám Steinackerék továbbra is fenntartották vele a kapcsolatot.⁷⁰ Steinacker nem mulasztotta el megje-

⁶⁴ Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 7.

⁶⁵ Pukánszky: *Német polgárság magyar földön*, 62–63.

⁶⁶ Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 8.

⁶⁷ Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 36.

⁶⁸ Steinacker, Ruprecht: *Betrachtungen zur nationalen Assimilation des deutschen Bürgertums in Ungarn*. Südostdeutsches Archiv, Jg. 22/23. (1979/1980) 76., 79.

⁶⁹ Gyermekei a Roland, Guido és Harold nevet kapták. Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 61., 66., 78. Harold, akárcsak majd az ő fia, Ruprecht Steinacker a közép-kelet-európai német kisebbségeket (is) kutató történészek lettek.

⁷⁰ Pukánszky-nál Christian Malvieux anyai dédnagybácsiként szerepel, de ez elírás: Pukánszky: *Német polgárság magyar földön*, 156. Christian Malvieux Katharina Malvieux testvére volt: Stein-

gyezni, hogy utólag már teljesen megértette Christian Malvieux akkor szokatlan álláspontját.⁷¹ Noha Gustav Steinacker bizonyos mértékig szimpatizált a magyar liberális reformmozgalommal, látható, hogy a család apai és anyai ága másképp viszonyult a magyar nemzeti mozgalomhoz. A cipszer Westher-család és a friss bevándorló, Ausztriával intenzív kapcsolatot tartó Steinacker-rokonság integráltságának eltérő mértéke játszhatott szerepet e különbségben. Az apai ág patriotizmusa inkább a hagyományörző biedermeier polgárság dinasztiahű állampatriotizmusa lehetett.⁷² Edmund Steinacker a családban tehát eltérő identitásmintákat kapott, fiatalkorában mégis az érzelmi húrokat megpendítő Westher-álláspont határozta meg szülőföldjéről alkotott képét. A később kialakuló német nemzeti identitás gyökerei viszont már e családi kettősségre nyúlhatnak vissza.

Noha a Steinacker-család 1846-ban elhagyta Magyarországot, a kapcsolatok nem szűntek meg. 1850-ben rokonlátogatás keretében körutazást tettek Magyarországon, a szülők pedig azt is elhatározták, hogy Edmundot magyarországi evangélikus iskolába adják: nem akarták, hogy a gyermek elidegenedjen szülőföldjétől. Választásuk Sopronra esett, talán mert ott lakott Gustav Steinacker egy unokatestvére, Karl Steinacker festő és rajztanár, valamint egy lelkész kollégája, Kolbenheyer Mór, akivel közösen egy prédikációgyűjteményt is kiadott. A tanítás nyelve az evangélikus gimnáziumban a magyar volt, amit Edmund lassacskán meg is tanult, noha a városban a német nyelv volt használatos. Így a magyar nyelv terjesztésének egyik legfőbb csatornája, az iskola az ő életében is kitüntetett szerepet játszott.

1853-ban viszont, amikor Gustav Steinacker végül biztos álláshoz jutott Weimarban, az egész család ott telepedett le. Edmundnak a weimari időszakban meghatározó élményt jelentett, hogy a német kultúra egyik fellegvárában élhetett. A magyar kapcsolatok azonban Weimarban sem hiányoztak, és ezeket Steinacker gondosan meg is említette önéletírásában, de öregkorában természetesen már a német kultúrára vonatkozó élményeire helyezte a hangsúlyt. Abban a nyári lakban éltek, ahol Goethe lakott egykoron, Gustav Steinacker pedig jó viszonyba került ekkor Richard Wagnerral (és persze nagy rajongójává vált). A weimari időszakban gyakran találkoztak Liszt Ferencsel is, akit a magyarországi németek maguk közül valónak tekintettek és ezért különösen nagy szimpátiával kezeltek. A Liszttel fenntartott érintkezés a Magyarországgal való kapcsolatot is jelentette. Így Liszt születésnapjára Edmund és öccse a Hunyadi László nyitányát adta elő, emlékezősképpen a magyar hazára,⁷³ Edmund fordított le Liszt számára egy magyar nyelvű novellát,⁷⁴ Liszt egyik magyar tanítványa pedig a Steinacker-házba járt magyar szót hallani.⁷⁵

A jénai magyar teológushallgatók, akik ismerték Gustav Steinacker nevét, Edmundot már gimnazista korában befogadták diákegyletükbe (*Burschenschaft*).⁷⁶ Amikor pedig Edmund végül Stuttgartba ment, hogy mérnöknek tanuljon, egy pesti honfitársa hívására lett a *Teutonia* diákegylet tagja, mely közösség azután meghatározó lett számára.⁷⁷ Stuttgartban visszaemlékezése szerint legszebb éveit töltötte el, intenzív társas életet élve. (Itt

acker, Edmund (Hrsg.): *Voreltern und Nachkommenschaft des Ehepaares Georg Louis Malvieux und Anna Maria Lud. Hon. Bassenge*. Görlitz, 1914. 10–11.

⁷¹ Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 11.

⁷² Pukánszky: *Német polgárság magyar földön*, 156.

⁷³ Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 15.

⁷⁴ Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 16.

⁷⁵ Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 12.

⁷⁶ Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 17.

⁷⁷ Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 21.

egyébként Sándor öccsével élt együtt, aki ott könyvkereskedőnek tanult, később mégis pénzügyi tisztviselő lett. 1861-ben – a végül Angliában letelepedett – Arthur Steinacker is Stuttgartba került mint banki gyakornok.) Edmund a stuttgarti stúdiumait megszakító fél éves tübingeni egyetemi tanulmányai alatt is kapcsolatot talált az ott élő magyarországi németekkel.

Az 1859-es olasz–osztrák háborúra így emlékezett vissza: „Württembergben fellángolt a német hazafias lelkesedés, pajtásaim közül sokan mint »száznaposak« – ami ugyanazt jelentette, mint a porosz egyéves [önkéntes] – vonultak be a hadseregbe; de én, magyar hazafias érzésben történt neveltetésemnél fogva, nem az osztrák féllal rokonszenveztem.”⁷⁸ Még azt is fontolgatta akkor, hogy csatlakozik Garibaldi csoportjához, hátha sikerül felszabadítani Magyarországot.

1864-es államvizsgálója után „régii hazájába” indult állást keresni, kísérlete azonban egyik keresztpajta, Lónyay Menyhért ajánlása dacára sikertelen maradt. Emlékirataiban azt állította, régi barátai ösztönzésére próbált szerencsét Magyarországon, tehát itt arra törekedett, hogy megmagyarázza Magyarország iránti, későbbi álláspontjából nehezebben érthető vágyakozását.⁷⁹ Második, immár sikeres hazatérési kísérlete során, 1867-ben írt önéletrajzában viszont így fogalmazott: „régien ápolott óhajításom [...] hazámra való visszatérésem...”⁸⁰ A két hazatérés között Párizsban töltött éveket pedig ekkor még így indokolta: „Azonban mostani állásomat csak azért fogadtam el, hogy a külföldi viszonyokkal a világ egyik gyúponkjában jobban ismerkedjek meg, és mindig azt reményltem, hogy előbb vagy utóbb Magyarország politikai és annál fogva anyagi állása jobbra fordultával hazám szolgálatában fogom használhatni a külföldön nyert tapasztalásaimat a technikai, közlekedési vagy ezekkel rokon téren.”⁸¹ Ekkor még úgy mutatta be magát, hogy mindig is az a cél lebegett a szeme előtt, hogy Magyarországra visszatérhessen – igaz, mivel állásra pályázott, nemigen fogalmazhatott másként. Azt azonban nem említette – természetesen – ebben az önéletrajzában, hogy 1864-ben nemcsak Magyarországon, hanem egyúttal Bécsben is állást keresett. 1867-ben egy hazájába visszatérni szándékozó, majd ott a haladást előmozdítani kívánó, csak az alkotmányos viszonyok helyreállítására váró „emigráns” szerepében mutatkozott. Feltehetőleg ekkor még így is gondolkozott, ugyanis bizonyos mértékig későbbi önéletrajzaiban is megvilágítani engedti fiatalkori nézeteit.

Steinacker rövid, erdélyi olvasóknak szánt önéletrajzában a következőképpen indokolta Magyarországra való visszatérését: „Engem, akit a szülői házban a magyarság iránti szeretet hagyományai és a magyar liberalizmusban való hitben neveltek, elsősorban a magyar alkotmány visszaállítása hozott vissza mérnökként szülőföldemre, Magyarországra.”⁸²

⁷⁸ „In Württemberg flammte deutsche patriotische Begeisterung empor, viele meiner Kameraden rückten als »Hunderttägige« – was gleichbedeutend mit dem preussischen Einjährigen war – in die Armee ein; aber meine Sympathien waren bei meiner Erziehung zu ungarischen Vaterlandsgefühl nicht auf österreichischer Seite.” Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 22.

⁷⁹ Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 35.

⁸⁰ Steinacker Ödön önéletrajza. MÁV Központi Irattár, A kir. Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumhoz alkalmazás iránt beadott kérelmek, 1867.

⁸¹ Steinacker Ödön önéletrajza. MÁV Központi Irattár, A kir. Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumhoz alkalmazás iránt beadott kérelmek, 1867.

⁸² „Die Wiederherstellung der ungarischen Verfassung brachte mich, der ich im Elternhause in den Traditionen der Liebe zum Ungartum und im Glauben an den magyarischen Liberalismus erzogen worden war, zunächst als Ingenieur in mein Geburtsland Ungarn zurück.” Steinacker: *Eine Selbstbiographie*, 198.

A sikertelen magyarországi álláskeresés után más országokban tájékozódott. Miután Arthur öccsének teljesült régi vágya, és egy nagy londoni bankháznál nyert alkalmazást, Edmund is angolul kezdett tanulni, majd ki is ment Angliába. Végül azonban Párizsban dolgozott egészen 1867-ig. Párizsban szintén kapcsolatba került a helybeli magyarországiakkal, az emigráns magyar sajtóirodát vezető Szarvady Frigyesnek dolgozott, sőt a párizsi magyar klubba is eljárt felfrissíteni megkopott magyar nyelvtudását. A magyar klubban és Szarvady házában sok Párizsban élő magyart megismert. Az 1867-es párizsi világkiállításon találkozott Fest Imrével, Eötvös Józseffel és a szülők ifjúkori barátjával, Hunfalvy Jánossal. Hunfalvy javasolta neki, hogy térjen vissza a nagy vasútépítési konjunktúra elé néző Magyarországra.⁸³ Ekkor írhatta Steinacker állást kérelmező önéletrajzát, amely talán hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországra történt visszatérése után néhány hónapig egy vasútépítéssel dolgozott.

Edmund Steinacker a német nyelvi és kisebbségi jogok melletti fokozódó kiállását azzal indokolta, hogy a kiegyezés utáni évek Deák és Eötvös nevével fémjelvezhető liberalizmusát hamar felváltotta a „soviniszta” magyar politikai irányváltás. E folyamat kezdeteit azonban nem világította meg pontosan retrospektív önéletrásaiban, hiszen ezekben életútjának egységét, folytonos német nemzeti öntudatát igyekezett bemutatni, amelyet csak a fiatalkori családi hatások téríthettek egy időre a magyar patriotizmus irányába. 1867 körül azonban, mint állást kérő önéletrajza is mutatja, még magyar patrióta érzelmei voltak, és ezek az érzelmei nem attól változhattak meg, amit önéletrásaiban megfogalmazott. Német jogvédő tevékenységének előzményei ugyanis még az általa liberálisnak és konszolidálnak tekintett Deák-érára nyúltak vissza.

Hogyan válhatott Edmund Steinacker a német kisebbségi jogok magányos és meg nem értett harcosává? Ebben kétségkívül szerepet játszott, hogy a Magyarországon élő németek túlnyomó többségével szemben, akik a korszerű nemzeteszmét csak annak magyar kiadásában ismerhették meg, Steinacker közelről szembesült a német nemzeti mozgalommal. Ő ugyanis a kibontakozó német egységtörekvések idején, az 1850-es évek második és az 1860-as évek első felében élt Németországban, ráadásul a német kultúra szempontjából oly fontos városokban, mint Weimar és Stuttgart. Steinacker, Magyarországhoz való minden kötődése ellenére, bizonyos szempontból bevándorlónak tekinthető, aki egy, a modernizációban már jobban előrehaladt vidékről érkezett, hogy szakértelmével a hazai fejlődést mozdíthassa elő. Ahogy a bevándorlók, akik már egy megszilárdult identitásképpel érkeztek Magyarországra, és nehezebben asszimilálódtak, mint a helybeli németek,⁸⁴ úgy Edmund számára is nehezebb volt német öntudatát úgy feladnia, mintha mindvégig Magyarországon élt volna.

Jelentős mozzanat volt Steinacker identitásának alakulásában, hogy Buda-Pestre érkezve a német öntudatot legintenzívebben őrző csoportba, Eduard Glatz pesti német hírlapíró körébe került, sőt 1869-ben ezt a kapcsolatot házasságával is megpecsételhette. Már 1867-ben megismerkedett Glatz lányával, Augusztával, és végül őt vette feleségül.⁸⁵ (Steinacker Sándor asszimilációjára viszont jellemző, hogy az ő felesége a szolnoki Horváth Irma lett.) V. Windisch Éva szerint Edmund megérkezésekor már eleve a főváros német

⁸³ 1869-es esküvőjén pedig az elmagyarosodó cipszer Hunfalvy a házassági tanúja. Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 57.

⁸⁴ Gyáni Gábor: *Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten*. Regio, 6. évf. (1995) 1–2. sz. 104.

⁸⁵ Stuttgarti éveit alatt egy Marie Beck nevű hölgynek udvarolt, később pedig egy angol barátja, Harry Frood húgát, Sarah-t környékezte meg. Steinacker: *Lebenserinnerungen*, 34., 51.

öntudatú köreibe próbált bejutni.⁸⁶ A kapcsolat keresésekor azonban mégsem az lehetett a fő szempont, hogy Glatzék képviselték a magyar fővárosban a német öntudatot, hanem inkább a Steinacker-szülők révén fennálló ismeretségük. A Glatz-ház hatása azonban döntő lehetett a magyarságra hazaérkezésekor még szimpátiával tekintő fiatalember későbbi nézeteire. Később végül Steinacker készítette el a Glatz-familia családfáját is.⁸⁷

Házassága után kezdődött meg Steinacker egyre nagyobb mértékű kiállása a német kisebbség jogaiért. Magyarországra visszatérve hamar az Iparegyesület igazgatói székét foglalhatta el (talán éppen Fest Imre közbenjárására), majd a Kereskedelmi és Iparkamara jegyzője lett. E posztokon szembesült először az akkor még túlnyomórészt németajkú iparos- és kereskedőreteg nehezedő magyarosítási törekvésekkel, és vált fokozatosan a német polgárság, majd a német nyelv érdekeinek képviselőjévé e területeken. Így fordult egyre inkább az érdeklődése a politizálás felé. Nem kívánom részletezni politikai tevékenységét, Steinacker identitásának alakulása szempontjából az a lényeges, hogy egyre inkább szembekerült a nemzetiségi törekvéseket kevésbé toleráló magyar közélettel és hatalommal. Ez pedig őt is egyre határozottabb fellépésre ösztökélte, míg annyira a támadások kereszt-tüzébe nem került, hogy 1888-ban visszaadta képviselőházi mandátumát, majd 1892-ben az Iparkamara is nyugdíjazta.⁸⁸ Ezt követően Bécsbe és Klosterneuburgba költözött, de továbbra is a magyarországi németiség megszervezésén fáradozott, miközben már nagynémet körökkel, majd Ferenc Ferdinánd környezetével került kapcsolatba. Politikai tevékenységével azonban nemcsak a magyar közéletet idegenítette el magától. A magyarországi németek többsége, majd már az őt mandátumhoz juttató erdélyi szászok sem támogatták – néhány csoportosulást leszámítva.

Rövid önéletírását egy klosterneuburgi pillanatképpel zárta, amely valamivel korábbról tekintett vissza életútjára: „... itt töltöm csendes tevékenységben életem alkonyát, amelyben a közélet minden eseményét, kiváltképp hazámban, Magyarországon élénk érdeklődéssel kísérem, és adandó alkalommal a még eddig el nem fáradt tollamat a hazai németiség és általában az igazság, az egyenjogúság, a haladás és a szabadság szolgálatába állítom.”⁸⁹ Itt tehát, talán az erdélyi olvasóközönség miatt, még a magyar hazát és a hazai németiséget emlegette. A magyar hazára való hivatkozás hosszabb önéletírására már nem jellemző – látha-

⁸⁶ V. Windisch Éva: *A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete. II. rész. Századok*, 98. évf. (1964) 5–6. sz. 1104.

⁸⁷ Többször idézi (Steinacker önéletírása mellett): Ertl, Karl Hans: *Eduard Glatz. (1812–1889). Beiträge zu den Anfängen der deutschen Bewegung in Ungarn.* (=Veröffentlichungen des Südostinstituts München 22.) München, 1940. Ez a mű hivatkozik a bécsi dr. Benno Imendörffer úr szíves közlésére, aki szerint ekkor az ifjú Steinacker és majdani apósa nem volt egy véleményen, mivel Edmund a szabadságot és a jogot fontosabbnak tartotta a nemzetnél. Ertl: *Eduard Glatz*, 33. Eduard Glatzról és családjáról lásd még: Klement Judit: *Nagypolgár familiák a 19. századi Pest-Budán és Budapesten.* In: *Tanulmányok Budapest múltjából XXXIII.*, 2006–2007. Budapest, 2007. 29–30.

⁸⁸ Az iskola mellett a másik jelentős magyarosító intézmény, az identitás kifejezésének egyik legalkalmasabb terepe, a színház Steinacker életében fordított szerepet játszott. Nála a színészetnek a disszimiláció során volt jelentősége: akkor lehetetlenült el végképp a magyar közéletben, amikor az 1889-ben leégett utolsó pesti német színház újjáépítését kezdeményezte.

⁸⁹ „... verlebe ich hier in stiller Tätigkeit meinen Lebensabend, indem ich alle Ereignisse des öffentlichen Lebens, insbesondere in meinem Vaterlande Ungarn mit regem Interesse begleite und vorkommenden Falles meine bis jetzt noch nicht müde gewordene Feder in den Dienst des vaterländischen Deutschtums und überhaupt in den Dienst von Gerechtigkeit, Gleichberechtigung, Fortschritt und Freiheit stelle.” Steinacker: *Eine Selbstbiographie*, 204.

tó, ez utóbbit már nem a magyarországi németiség, hanem általában a németajkú olvasók számára írta.

A német öntudat hordozói Magyarországon többnyire evangélikus vallásúak voltak, akik sokkal intenzívebb kapcsolatokat áptáltak a német törzsterületekkel (főleg a szász vidékekkel), mint a katolikusok.⁹⁰ Edmund Steinacker is tevékeny egyházi életet élt, a pesti németajkú evangélikus gyülekezet világi elöljárójaként küzdött a gyülekezet elmagyarosodása ellen. Idősebb fia, Roland pedig később evangélikus lelkészként szolgált a magyarországi (majd a szlovákiai) németiséget.

V. Windisch Éva szerint Steinacker szembefordulása a magyar nemzeteszemlével a hazatérést követő években az ország várakozásainak nem megfelelő irányú fejlődésével is magyarázható. A korábban Németországban és Franciaországban élt fiatalemberben a hazai viszonyok meglehetősen elmaradottnak tűnhettek. A német nyelv ezekben az években megkezdődött visszaszorulása, valamint a politikai és gazdasági válság végül a rendszer egészével szembefordította.⁹¹ Emlékirataiban gyakran szembeállította a számára vállalható „liberális” Deák-korszakot a Tisza Kálmánnal és utódaival fémjelezhető, egyre inkább „soviniszta” kurzussal. Mégsem tartom valószínűnek, hogy a politikai rendszeren belül lezajló változások Steinacker identitására komoly hatást gyakorolhattak volna. Az azonban könnyen belátható, hogy az általa ideálisnak vélt politikai berendezkedéstől egyre jobban távolodó valóság közrejátszott abban, hogy Steinacker végül önmagát a nemzetiségi politikus szerepében találta meg.

A fiatal Edmund Steinacker, amint az öregkori visszaemlékezéséből is kitűnik, jócskán bekapcsolódott az asszimilációs folyamatokba, de nála az asszimiláció megtorpant, majd ellenkező előjellel folytatódott tovább – a magyar helyett a német nemzeti identitás kialakulása felé. Pályafutása éppen a magyar nemzeti mozgalommal való szembefordulásával ért a tetőpontjára. Mindaddig csak egy volt a helyüket kereső ifjú mérnökök közül, a német kisebbségi jogokért való határozott kiállásával nyílt meg számára az igazi érvényesülés lehetősége. Nemzetiségi vezetővé válása egy határozott életstratégia részeként értelmezhető, miután a többségi magyar társadalom struktúráiba való beilleszkedésének mértékével nem volt megelégedve. Milton Yinger a disszimilációs jelenségekre adott három lehetséges magyarázat közül a legjelentősebbnek az etnicitásban rejlő, a hatalomért, a státuszért és a vagyonért folytatott harcban felhasználható lehetőségek kiaknázását tekinti, különösen azon disszimilánsok esetében, akik előtt az etnikai csoportok közötti választás lehetősége fennáll.⁹² Megítélésem szerint Steinacker disszimilációját is az döntötte el, hogy felismerte: a nagy lélekszámú és gazdasági erejű, nemzetiségi szempontból mégis szervezetlen magyarországi németiség első igazi politikai vezetőjévé válhat, és így fényes pályafutást érhet el. Ezért törekedett szinte valamennyi német népcsoport megszervezésére, legyen szó a budapesti vagy pozsonyi városi polgárságról, a cipszerekről vagy a nyugat-magyarországi és bánági parasztokról. Törekvései azonban csak a rendi kiváltságait féltő erdélyi szászok körében találtak kedvező fogadtatásra. Vele szemben a magyarországi németek többsége a 19. század végén úgy vélte, a pozíciókért folytatott harcban az alkalmazkodással és nem a konfrontációval érhet el sikereket. Maga Steinacker is csak úgy képzelhette el a magyar politikai elittel való szembefordulását, hogy azt feltételezte, agitációja nagyobb tömegeket

⁹⁰ Pukánszky: *Német polgárság magyar földön, 184–185.*

⁹¹ V. Windisch: *A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete, 1105.*

⁹² A másik két tényező a modern nemzet hatalmából történt kiábrándulást követően az ősi kötődések erejének újjáéledése és a modern társadalom anómiás jelenségei. Yinger: *Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé, 37.*

mozgathat meg, a vezető szerep pedig őt komoly presztízsbeli és anyagi előnyökhöz juttathatja.⁹³ Számára viszont már csak utólag derült ki, hogy a magyarországi németek körében nem volt különösebb igény önálló nemzetiségi mozgalomra, a többségi magyar nemzettel való szembefordulásra. A konfrontáció egy nemzetiségi vezetőn kívül másnak nem jöhetett jól a korabeli Magyarországon, hiszen mindegyik német népcsoport, bizonyos nyelvi engedményekért cserébe még korlátlanul kiaknázhatta a modernizáció felkínálta lehetőségeket, ezért nem sokan kívánták kockára tenni a sikeres együttélést.

Steinacker nem láthatta előre az egyre intoleránsabbá váló magyar politikai elit és a saját koncentrált támadásai következményét sem: idővel a magyar politikai és gazdasági életben egyaránt *persona non grata* lett. Kényszerű ausztriai „száműzetését”, mint önéletrésztől is kitűnik, a politikai üldözött nimbuszának építésére tudta felhasználni. Önképeben ekkor már a népéért áldozatokat hozó nemzetiségi vezető szerepe a központi motívum. A benne felgyülemlett sérelmek csak egyre jobban erősítették német nemzeti identitását. Ezt mutatja Ferenc Ferdinánddal való kapcsolata, továbbá az, hogy a történelmi Magyarország felbomlása után már magyar *Vaterland*-tudata is elhomályosult.

Összegzés

A Fest Imre által bejárt életút, akárcsak több testvéréé, nagy ívű mobilitási pályán mozgott. A kiskereskedő fiából államtitkár és egy összbirodalmi intézmény, az Osztrák–Magyar Bank budapesti alkormányzója lett. Asszimilációja ehhez képest meglepően kevésbé mélyült el. Láttuk, hogy a Yinger-féle négy dimenzióból az amalgamáció egyáltalán nem volt jellemző rá. Liberális, polgári értékrendjét és magyar patriotizmusát, amely bizonyos mértékű identifikációnak is felfogható, az atyai házból hozta magával, az ő feladata csupán az ennek az értékrendnek megfelelő tevékeny élet és a magyar nyelv kitűnő elsajátítása volt. A kialakulóban lévő magyar nemzethez történő akkulturációja a nyelv megtanulásából és bizonyos kulturális elemek, például Petőfi költészetének az elfogadásából állt. Német anyanyelvét, cipszer kultúráját nem tagadta meg, de nem is kellett az otthon falai közé szorítania, elegendő volt patriotizmusát bizonyítania. Mindez elég volt ahhoz, hogy – saját meglátása szerint – teljesen integrálódjon a társadalmi struktúrába: az udvarba és a legfelsőbb társadalmi körökbe is bejáratos lett. Az asszimilációs folyamatok négy dimenziójába tehát Fest Imre eltérő mértékben kapcsolódott be. Ez talán azzal magyarázható, hogy Fest Imre életpályája arra a kivételes időszakra tehető, amikor az ország modernizációját célzó liberális programhoz nélkülözhetetlen polgárosodás még csak csíráiban volt meg, és a nem magyar etnikumú polgári előzményeknek az érvényesüléshez még nem volt szükségük a magyar nemesség értékkeszletének átvételére. Fest – legalábbis 1848 után – az akkor még túlnyomórészt német kultúrájú, egyben a magyar kultúra bizonyos elemeit átvett polgárság tagja kívánt lenni, és nem a nemességbe törekedett bejutni, így ő is csak annyira kívánt asszimilálódni, amennyire a számára referenciacsoportul szolgáló polgárság. Nem akart teljes mértékben azonosulni a magyar nemességgel, büszkén vállalta a nemesitől sok vonatkozásban eltérő értékrendjét. Fest Imrének tehát még nem kellett választania, nem érezte úgy, hogy előrejutása érdekében identitásának módosítására lett volna szükség. Annyi hasonlóság tapasztalható nála, mint családtagjai, ismerősei körében, egyénileg nem lépett túl saját csoportjának identitásváltozásain. A Fest-család tagjai között a kétnyelvűség termé-

⁹³ Yinger szerint az etnikai csoportok vezetői hasznot húzhatnak az interetnikus konfliktusokból. Yinger: *Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé*, 40.

szetes állapot maradt az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig, amikor viszont már valóban választásra kényszerültek: egyesek Magyarországon, mások Ausztriában telepedtek le.

Az akkulturáció és az identifikáció dimenziójában a másik vizsgált önéletíró is Fest Imréhez hasonló „szintre” jutott el fiatal korában. Annak ellenére, hogy Edmund Steinacker 1867 előtt alig néhány évet töltött el Magyarországon, mégis jól megtanult magyarul, és magyar patrióta volt. A későbbiekben is akkurátusan tökéletesítette magyar nyelvtudását, és még az elmagyarosítástól féltett gyermekei magyar nyelvtudásának fejlesztésére is ügyelt. De az idők során a magyar kultúra iránti vonzódása éppúgy csökkent, ahogy magyar patriotizmusát is egyre inkább háttérbe szorította kialakuló német nemzeti identitása. Modern nemzeti identitásról a fiatal Steinackerrel kapcsolatban azonban még nem lehet beszélni. Ezért válhatott időszerűvé hazatérése után, amikor egy modern magyar nemzeti identitással került szembe, hogy az addig tudatában békésen megférő kettős öntudat korszerű, exkluzív identitássá váljon: immár választani kényszerült. Az amalgamáció dimenziójában az ő esetében különös ellentmondás figyelhető meg: házassága, hiába erősítette meg kapcsolatait a „benszüllött” pesti polgársággal, az após, Eduard Glatz német öntudata miatt inkább a disszimiláció előmozdítója lett. A strukturális asszimiláció a legnehezebben értelmezhető dimenzió. Edmund Steinacker is (életútja korai szakaszában mindenképpen) sikeresen integrálódott a modernizálódó magyar társadalomba. Az integráció szempontjából kérdéses azonban, hogy az elért sikerek mennyiben tekinthetők a magát a magyar nemességből eredeztető történeti osztályba való beilleszkedésnek, vagy mennyiben van szó az asszimilánsok tevékeny részvételével kialakult új városi polgárságba történt betagozódásról. Steinackernek a magyar uralkodó köröktől való eltávolodásában az is közrejátszott, hogy – szemben a „hazai” asszimilánsokkal – nem a magyar történeti középosztályba kívánt beilleszkedni. Hazatérésekor komoly változásokat remélt a hazai társadalomban, szemé előtt egy német–osztrák típusú társadalomfejlődés lebegett. Úgy vélte, a modern polgárság alapját Magyarországon a német városi polgárság alkothatja, annak kultúrája és értékrendje a modernizáció záloga. A referenciacsoport, amelyhez tartozni kívánt, és amelynek érdekében tevékenykedett, a német városi polgárság volt. Amikor tudatosult benne az, ami Fest Imrét még nem zavarta, hogy náluk viszont egyre inkább a magyar történeti középosztályba törekvő tendenciák jelentkeztek,⁹⁴ úgy vált a német nemzeti törekvések egyre elszántabb képviselőjévé. A nem elképzeléseinek megfelelően alakult viszonyokért pedig egyre inkább a magyar „sovinizmust” tette felelőssé, megtagadva így a családból örökölt ’48-as szellemiséget és a magyar patriotizmust is.

Az ő esete tehát igazolja azt a meglátást, hogy a kettős etnikai identitással rendelkezők asszimilációja bizonyos hatásokra – különösen a városokban – disszimilációba fordulhat át. Steinacker is éppen a magyar fővárosba kerülése után futott be egyre határozottabb disszimilációs pályát. A kapcsolat asszimiláció és urbanizáció között így inkább közvetlennek tűnik: sokak mobilitási stratégiájának lett része – többek között – a többségi társadalomhoz való hasonulás, de az urbanizáció által kiváltott nagyobb mobilitás miatt lehetett jelentősebb a városi asszimiláció is.⁹⁵

⁹⁴ Hanák Péter szerint a tőkés fejlődésbe bekapcsolódó, így a társadalmi mobilitásra fogékony csoportok esetében a magyar (nemesi eredetű) középosztályba való belépés vágya volt az a társadalmi motiváció, ami az asszimiláció felé hajtotta őket. Hanák Péter: *Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században*. Történelmi Szemle, 17. évf. (1974) 4. sz. 520.

⁹⁵ Ezt a jelenséget Hanák Péter és Pázmándy Zsuzsa is megfigyelte már. Pázmándy az első világháború után Csehszlovákiához, illetve Jugoszláviához került területek példáján állapította meg, hogy az urbanizáció valóban gyorsította az asszimilációt, a városokban gyorsabb volt a magyarság előretérése 1918 előtt. A világháborút követően viszont épp a városokban jelentkezett nagyobb mértékben

Steinacker esetében viszont a Fest-családra jellemző lassúbb, több generációs folyamat – feltehetően a német nemzeti identitással való megismerkedés hatására – felgyorsult, és az etnikai identitás átalakulása nemzeti identitássá az egyén és nem a közösség szintjén valóult meg. Noha Rogers Brubaker elutasította az egyén mint elemzési egység létjogosultságát,⁹⁶ és annyiból igaza is van, hogy Edmund esetében is jelentős a szülők hatása, például a magyar nyelvtanulásra való ösztönzéssel, de valójában nála mégiscsak az egyéni identitás problémái a szembetűnők. Ez különbözteti meg leginkább Fest Imrétől, és identitásuk alakulásának eltérései szerintem leginkább itt, nem csak a generációs különbségben ragadható meg. Steinacker számára szülei hagyományos, patriotizmussal elegyített etnikai identitása már nem volt követhető minta, neki magának kellett választania a lehetséges vonatkoztatási csoportok, identitásminták között, hiszen gyenge csoportkötései miatt ebben nem volt szilárd külső támpontja.

Akiknek a csoportkötései nem tették szükségessé az egyéni választást, azok számára az etnikai identitás éppúgy a születésen alapulhatott, mint például a társadalmi státus, főlegessé téve számukra (etnikai) identitásuk folyamatos újra-megerősítését, illetve újradefiniálását. De akik elégedetlenek voltak helyzetükkel, vagy nem is tudták eleve definiálni, mely csoport(ok) tagjai, azok esetében a nemzeti identitás inkább szerzett tulajdonságnak tűnik. Mivel csatlakozni kívántak egy csoporthoz, személyiségük alakulása szempontjából meghatározó lett arra való törekvésük, hogy mások számára is meggyőzően elfogadtassák saját identitás-definíciójukat. Míg az önéletírások alapján Fest Imre az előbbieket, addig Edmund Steinacker inkább az utóbbiak közé tartozott.

a disszimiláció, és ott, ahol a nyelváltás gyorsabban következett be, a magyarság visszaszorulása is látványosabb lett. Pázmándy a vegyes etnikumú területeken tapasztalt ingatag etnikai identitásból arra a következtetésre jutott, hogy „az akkulturációtól az asszimilációig keresztül az integrációig terjedő többlépcsős folyamat ritkán zajlik egy irányban, visszafordíthatatlanul – ahogy az asszimilációs elméletek ezt bemutatják [...] egyes népcsoportok [...] állandóan átveszik és saját kulturális hagyományaikba integrálják szomszédaik kulturális javait.” Pázmándy Zsuzsa: *Az urbanizáció hatása a szlovákiai, vajdasági magyar és német kisebbségek asszimilációjára*. Regio, 3. évf. (1992) 1. sz. 39.

⁹⁶ Brubaker: *Az asszimiláció visszatérése?* 17.

PÉTER GERHARD

*Assimilation and Dissimilation in Autobiographies:
The Cases of Imre Fest and Edmund Steinacker*

Assimilation in 19th–20th century Hungary affected, besides Jews, the German ethnic group the most. This article examines how assimilation can be researched via autobiographies as historical sources, on the basis of the memoirs of two autobiographers who belonged to this ethnic group and participated in the assimilation process; *My Memories (Meine Memorien)* by Imre Fest, under secretary of state for transport (1817–1883) and the memoirs (mainly the *Lebenserinnerungen*) of Edmund Steinacker (1839–1929), a German ethnic politician. On the basis of these autobiographies it is possible to analyse relevant questions related to assimilation, such as language usage, social relations, integration into the existing structure and the traces of earlier identity shifts. Both autobiographers, though to a different extent, participated in the processes of assimilation, in the four dimensions of Milton M. Yinger’s model of assimilation: the sub processes of (biological) amalgamation, (psychological) identification, (cultural) acculturation and (structural) integration. In the case of Imre Fest this evolved into a double identity, Hungarian patriotism with a Zipser German ethnic consciousness; this is the reason why he did not consider it important to reaffirm his (ethnic) identity from time to time. In the case of Edmund Steinacker the conflict between ethnic consciousness and patriotism that rooted in the aspirations for creating a modern national identity was resolved by taking on the German national identity; therefore in his case we can talk about dissimilation. The differences in the identities of the two autobiographers can be explained not only by the generation gap but also by the difference in the strength of their group ties.

LUKÁCS ANIKÓ

Átöltözések

A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében¹

„Első cilinderem után hat hónapra 1838-ban jött a nagy árvíz Budapesten és vidéken;

A második cilinder vásárlás után hat hónapra 1848-ban kitört a forradalom Magyar- és Erdélyország minden területén;

A harmadik cilinderem után egy évre 1860-ban forrongásban volt megint az egész ország, és hogy nem lett belőle forradalom, az csupán Deák Ferenc higgadt eljárásának köszönhető;

Ezek után már szinte aggódva vettem meg a negyedik cilindert 1890-ben késő ősszel; de ez egyszer nem történt más országos baj, csak az, hogy néhány év múlva Loránt Zeno elvitte a még egészen új cilinderemet és helyette otthagytta nekem az ő kopott kalapját. Jó nagy feje van neki is!

Ez az ötödik cilinder csak nekem hozott bajt, amennyiben azóta érzem lábaim zsibbadását és elgyengülését. Pedig ez a kalap csak egyszer volt a fejemen, t. i. a zenedétől hazáig.”²

A 19. század '20-as éveitől kezdve Magyarországon a nemzet került a gondolkodás és a közbeszéd középpontjába. A viták nemcsak az országgyűlésen és más politikai fórumokon, illetve a politikai lapokban és irodalomban zajlottak: a bálokon, divatlapokban és általában a nyilvánosság színterein a nemzeti problematika mindenki számára érthető, érzékelhető formában jelent meg: a nyelv és a tánc mellett az öltözék lett a nemzetiesedés mértékének mutatója.

A (városi, illetve úri) nemzeti öltözetre vonatkozó diskurzus két nagyobb hullámban jelentkezett a 19. század során: a '30-as, '40-es éveket követően 1859–1860 tájától beszélhetünk újra nemzeti divatról – legalábbis a lapok beszámolóí alapján. A magyar ruha felelevenítése, illetve megújítása, a magyarosnak tartott öltözeti elemek felhasználása, beemelése az öltözködésbe a politikai vitákhoz kapcsolódva a nemzeti egységet, a magyar nemzet

¹ Ebben a tanulmányban kizárólag az 1820-as és 1860-as évek közötti magyar nemzeti (öltözködési) divatra vonatkozó olvasmányaimat dolgozom fel, és megállapításaimat – eltekintve a szükséges magyarázatoktól – is ezekre támaszkodva teszem. A nemzeti divatot, illetve öltözetet elkülönítem a paraszti viselettől, népviselettől, amellyel itt csak annyiban foglalkozom, amennyiben egyes elemei részévé váltak az úri viseletnek.

² A szerző Megyeri Károly (Megyer, 1828 – Budapest, 1912) zenetanár. Memoárját 1904-ben írta. Megyeri Károly: *Életemből emlékek. A tizenkilencedik század Budapestjéről mesél a zenedé szókész tanára s a rajzoskedvű számvevőszéki tanácsnok*. A bevezetőt írta, Megyeri Károly visszaemlékezését szerkesztette, Than László rajzait válogatta, rendezte és kommentálta Buza Péter. [Budapest], 2007. 84. Az idézeteket egységesen a mai helyesírás szerint közlöm. A cylinder henger alakú kalap, a korszakban köcsögkalapnak is nevezték.

eredetiségét, függetlenségét, életképességét volt hivatva kifejezni. Az öltözködés szintjén mindez azt jelentette: szembe kell fordulni a külföldről származó mintákkal, fel kell hagyni azok másolásával, meg kell tagadni magát a divatot, helyette azt kell felhasználni, ami itthon található, formakincsből és – a védeyleti korszakban – anyagból egyaránt. A divat tagadása új divatot hívott életre, amely azonban nem maradhatott érintetlen a világdivat hatásától sem, és a nemzeti öltözet éppen divatjelenség-volta miatt nem lett az egész, modern értelemben vett nemzet tulajdona. Bár nehéz megmondani, mekkora volt hatósugara, annyi bizonyosnak látszik, hogy csak azok a társadalmi csoportok hordták, amelyek amúgy is igényelték és megengedhették maguknak a divat követését.³

A 19. századi magyar nemzeti (öltözködési) divat kutatása során szembesültem azzal a divattörténet-írás szempontjából alapvetőnek tűnő problémával, hogy a rendelkezésre álló források alapján nem is olyan könnyű megmondani, egy adott időszakban mi volt a divat, és kik is követték azt, konkrétan: beszélhetünk-e egyáltalán divatról a magyar nemzeti öltözet időszakos térnyerései kapcsán.

Egyszerűbb dolgunk van, ha divaton az öltözködésről, a külső megjelenésről szóló, a 19. századi Magyarországon egyébként igen élénk diskurzust értjük: ez esetben a divatvilág három főszereplője, az előállító, a propagáló és a fogyasztó közül csak a középsővel kell foglalkoznunk. Ehhez az 1830-as évektől rendszeresen megjelenő, a század második felére pedig szinte feldolgozhatatlan mennyiségűvé duzzadó divatsajtó és egyéb sajtótermékek egymással és a társadalomnak a divatkövetés, vagyis – a korabeli divatsajtó pejoratív kifejezésével élve – „utánzási kórság” szempontjából szóba jöhető csoportjainak viselkedésével, szokásaival polemizáló cikkei, a nemzeti öltözet kérdését meglepően gyakran érintő politikai vitairódlalom, valamint a korabeli divattörténeti témájú írások bőséges elemeznivaló szöveget biztosítanak.

Bonyolultabb (valójában maradéktalanul el sem végezhető) feladatra vállalkozunk, ha feltételezzük, hogy a divat egy, a szövegeken túl is létező történelmi realitás – a nemzeti divat esetében valóságos ruhadarabokban és azok viselési szokásaiban megtestesülő eszme –, amelyet a divattal foglalkozó történész a legkülönfélébb nyomok, források felkutatásával és egységes elbeszélésbe szerkesztésével képes rekonstruálni. Ekkor már nem hagyhatjuk figyelmen kívül a divat tárgyát képező árucikkek előállítóit és közvetítőit, illetve fogyasztóit sem. Az előbbieket, vagyis a kézművesek, kereskedők tevékenységéről levéltári (céhes és közígazgatási) források, illetve a sajtóban megjelenő hirdetések alapján alkothatunk képet. De mihez kezdünk a fogyasztókkal, vagyis azokkal, akik megvásárolták, szekreányukba tették, felvették („beléugrottak”⁴), viselték, „s egy szép ... dehogyszép! ... egy undok őszi reggel”⁵ letették a nemzeti viselet egyes darabjait?⁶

³ A 19. századi magyar nemzeti öltözetéről lásd például F. Dózsa Katalin: *A rendi nemzetudat szimbóluma: a díszmagyar*. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt*. Budapest, 1996. 155–166.; uő.: *How the Hungarian national costume evolved*. In: *The imperial style: fashions of the Habsburg era based on the exhibition Fashions of the Habsburg era: Austria-Hungary at the Metropolitan Museum of Art December 1979 – August 1980* [ed. Polly Cone]. Flórián Mária: *Magyar parasztviseletek*. Budapest, 2001.; Tompos Lilla: *A díszmagyar*. Budapest, 2005.; Lukács Anikó: *Nemzeti divat a reformkori Pesten*. Korall, 10. sz. (2002) 40–56.

⁴ Podmaniczky Frigyes idézi Eszterházy Istvánt. Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1886*. Budapest, 1887. I–IV. III. kötet 87. Mikszáth Kálmán Eszterházy Istvánt az 1860-as évek nemzeti divatmozgalmának kezdeményezői között sorolja föl: Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora I–II*. Budapest, 1907. 24.

Szerencsére a potenciális fogyasztók egyúttal gyakran hivatásos vagy alkalmi írók is, akik különböző műfajú szövegekben örökítik meg élményeiket, tapasztalataikat. A naplók, emlékiratokat a – különösen a 20. század második felében nem túlságosan gazdag – magyar divattörténet-írás leginkább illusztrációként, a más forrásokból – elsősorban a sajtóból, a képi ábrázolások, illetve a múzeumokban őrzött ruhadarabok segítségével – megtudottak alátámasztására és színesítésére használja. A személyes forrásokat a legszisztematikusabban az egyes személyek öltözködését középpontba állító kutatások aknázták ki.⁷ A leggyakrabban hivatkozott, megkerülhetetlen szerzők Apor Péter, Kazinczy Ferenc és a 19. századra szinte kizárólag Podmaniczky Frigyes – pedig a meglehetősen bőséges emlékiratirodalom szinte mindegyik darabja tartalmaz divat- és öltözködéstörténeti adatokat. Mindenki öltözködik valahogy, az öltözködés hétköznapi rutin, az egyén mindennapos gyakorlata, de egyben tudatos választás eredménye is. A divat hatósugara természetesen meglehetősen korlátozott, hiszen potenciálisan azokra terjed ki, akiknek módjukban áll a divat követése. Némileg korlátozottabb azok köre, akik meg is örökítik a divathoz, ruhadarabokhoz való viszonyukat, így bármennyi emlékező szöveg kerülne is be a vizsgált szövegek közé, a belőlük kirajzolódó kép mégsem lenne sem egységesnek, sem reprezentatívnak mondható. A naplók, emlékiratok olvasása lehetőséget ad a fogyasztói döntés mechanizmusainak vizsgálatára. Segítségükkel olyan nézőpontból tekinthetünk a mindennapi élet, ezen belül az öltözködés, a divat jelenségeire, amelyre más forrástípusok nemigen adnak lehetőséget: eszközök, amelyek segítségével mikro-perspektívából lehet vizsgálni a divatot – azt a normatív rendszert, amelyhez képest a megfelelő anyagi eszközökkel rendelkező divatot követő vagy az azt éppen elutasító egyén saját öltözékének kiválasztásával meghatározza önmagát.

A 19. században élt személyek emlékező szövegeinek egymás mellé helyezésével, összeolvasásával természetesen nem célozom a szerzők emlékezetének fölülbírálása, más forrásokból megismerhető történeti valóságokkal való szembesítése, egy hitelesnek tekinthető változat kiválasztása, esetleg a morzsák összegyűrése vagy a tükröcserepeket összeragasztása. Néhány oldal erejéig eljártam a gondolat: mi lenne, ha a divattörténet kutatójának kizárólag emlékiratok és naplók állnának rendelkezésére; mit tudhatnánk meg ebben az esetben a 19. századi magyarországi öltözködéstörténet általam „nemzeti divatnak” nevezett jelenségéről, az anyagi kultúra e szeletének milyen nyomai idéződnek és találtak megőrzésre méltónak az emlékek rögzítése alkalmával.

Divat és emlékezet

A vizsgált szövegek kiválasztásában nem vezérelt semmiféle szempont, így annál váratlanabb, hogy a mintegy véletlenszerűen kezembe vett emlékiratok és naplók szinte kivétel nélkül tesznek említést arról, hogy szerzőik és a körülöttük élő emberek milyen öltözetet vi-

⁵ Porzó [Ágai Adolf]: *Egyedül. Emlékezések Vajda Jánosról*. In: Vajda János Összes Művei. IV. kötet. Szépprózai Írások. Budapest, 1972. 599–602., 600. Ágai Adolf (Jankovác 1936 – Budapest 1916) humorista, lapszerkesztő. Hivatkozott írása a Pesti Hírlapban jelent meg 1897-ben.

⁶ A 19. századi Pestre vonatkozó források nem tesznek lehetővé olyan kutatásokat, mint amelyet például Daniel Roche a 18. századi párizsi vagy Valuch Tibor az 1945 utáni magyarországi öltözködés történetére vonatkozólag végzett. Roche, Daniel: *La culture des apparences. Essai sur l'Histoire du vêtement aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, 1989.; Valuch Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig: a XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete*. Budapest, 2005.

⁷ Például Ratzky Rita: *Petőfi öltözködéséről, ízléséről*. In: Beszélő tárgyak. A Petőfi család relikviái. Szerk. Kalla Zsuzsa – Ratzky Rita. Budapest, 2006. 25–39.; F. Dózsa Katalin: *Öltözködés és divat*. In: Széchenyi és kora. Budapest, 1991. 239–266. [A kiállítást rend. Körmöczy Katalin, Óze Sándor.]

seltek általában, illetve még gyakrabban: egy adott időpillanatban, egy, az egyén számára jelentős esemény alkalmával.⁸ Az, hogy a külső megjelenésnek, az öltözködésnek ennyire fontos szerep jutott a mindennapokban, illetve az emlékezetben, minden bizonnyal annak is köszönhető volt, hogy a szerzők és az általuk bemutatott kortársak félig-meddig még benne éltek egy olyan korban, amelyben a külső megjelenés, a viselt öltözék segített a világban, a társadalmi hierarchiában való eligazodásban. Jókai ezt egyik önéletírásában így fogalmazta meg: „Gyermekkorom emlékei visszahatolnak egész a napóleoni világharcok korszakáig ... Még én ismertem annak a kornak a szereplőit; [...] azt az egész társadalmat, melyben a ruházataról meg lehetett ismerni mindenkit: ez a nemes, ez a molnár, ez a takács, ez a szekeres gazda, ez a magyar, ez a német. Costume volt divat helyett.”⁹ Az általános, a társadalmi csoportok és nemzetek közötti határokat elhalványító európai (városi) divat kialakulásának és elterjedésének korában az újra és újra elővett nemzeti öltözetnek is volt ilyen, az eligazodást lehetővé tevő szerepe, mivel a társadalmat két, egymástól egy pillantás alatt elkülöníthető, a bonyolult társadalmi viszonyokat nagymértékben leegyszerűsítő táborra osztotta. A nemzeti öltözet gyakori és hangsúlyos említése annak erős szimbolikus kifejezőerejét, viselésének politikai gesztus értékét, tágabban a nemzeti kérdésnek a korszakban betöltött központi szerepét mutatja.

Az emlékező szövegek a múltnak az emberi emlékezetben megőrzött és feldolgozott darabjait az író szándéka szerint szerkesztik egységes elbeszéléssé. A személyes emlékek szöveggé formálásához a szerzőknek irodalmi és nyelvi konvenciók, eszközök sora áll rendelkezésére. Az öltözékek említése, leírása sokszor önmagában is irodalmi, retorikai eszköz. Szolgálhatja az elmondottak hitelesítését: minél több apró részletet idéz fel az emlékező, annál valószerűbbnek tűnik az esemény, például egy időközben ismertté vált személyiséggel való találkozás leírása. Mások pedig egy-egy személy jellemzésére használják föl a külső megjelenésről megőrzött emlékeket.¹⁰

Az általában vagy egy-egy eseményen viselt ruházatból nem egyszer jellemvonásokra, gondolkodásmódra, a nemzeti eszméhez való viszonyulásra, politikai nézetekre következtetnek, vagy éppen a külső és a belső ellentmondására hívják fel a figyelmet (ugyanis nem mindenki schwarzgelb, aki frakkot és cilindert hord). A puritán, fényűzést elítélő Kánya Emília emlékezetében nem sok nyomot hagyott saját és ismerősei megjelenése, vagy nem tulajdonított nagy jelentőséget az öltözködésnek; annyi azonban kiderül, hogy számára a szokatlan, feltűnő, átlagostól elütő megjelenés elegendő volt ahhoz, hogy negatív véleményt formáljon valakiről; például Petőfi borzassága, hanyag öltözete miatt nem volt elragadtatva

⁸ Vachott Sándorné például élénken emlékezik arra a – később becses emlékként őrzött – világoskék ruhára, amelyet leendő férjével való megismerkedése napján viselt. Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból* I–II. Budapest, 1887. I. 108. Vachott Sándorné (Csapó Mária) (Pest 1830 – Gyulakeszi 1896) írónő.

⁹ Jókai Mór: *Önéletírásom*. In: Jókai Mór önmagáról. Budapest, 1904. 1–97. 28. A maitól eltérő szóhasználat miatt nehézséget jelenthet az idézet utolsó mondatának értelmezése. A Jókai-szótár szerint az író a „Costume” szót „ruha, öltözék” értelemben használta. Azonban a szövegösszefüggés inkább más jelentést sejtet: Jókai a „costume” szót használhatta „jelmez”, vagyis „jelképező öltözet” értelmében, de érthetett alatta szokást is, amelyet az állandóan változó divattal állított szembe.

¹⁰ Kánya Emíliaanak például elég annyit megemlítenie, hogy az éppen említett hölgy fejkötőt viselt – a korszak öltözködéstörténetét, a fejkötőkért és pártákért folytatott küzdelmeket ismerő olvasó szeme előtt máris egy kedves, régimódi, hagyományokhoz hű és takarékos asszonyság képe jelenik meg. Kánya Emília (Pest 1830 – Fiume 1905) írónő, a Családi Kör című lap szerkesztője. Visszaemlékezését – régi naplóira támaszkodva – 1901 és 1905 között írta.

a költőtől, de ugyanígy ellenszenvet érzett a túlzott gonddal és költséggel öltözködők iránt.¹¹ Ágai Adolf Vajda János gondolkodásának pálfordulását jeleníti meg a költő öltözködése nemzeti, illetve européer szakaszának szembeállításával.¹² Lauka Gusztáv pedig Adorján Bódit¹³ jellemezve annak idegenszerű külsejét emelte ki: „Ha már az arc se volt magyar, öltözeke után még vakmerőbb lett volna egy ősmagyar család ivadékára következtetni” – ugyanakkor szerinte „igaz és becsületes magyar lelkület” jellemezte.

Az emlékezetben különösen könnyen ragad meg a szokatlan, a feltűnő, az átlagostól eltérő. Lauka Gusztáv különöc vagy éppen átlagos ruházatuk, külsejük találó leírásával jellemzi barátait, ismerőseit az 1830-as, '40-es évek fordulóján. Az Erdődön titkároskodó Tóth Lőrinc például kalapja által vési be magát Lauka emlékezetébe: „Magastetejű kalapja bámulandó minaretként tűnt fel az uradalmisták putriformájú sapkái mellett.” Bajza József „nyírott bajszával, gondosan fésült szakállával és hajával [...] gondos, összhangzó és izlésteljes öltözekeivel egyike volt a feltűnőbb jelenségeknek,” Nagy Ignác „annyi csinnal és eleganciával öltözködött, hogy bármikor és hol történt megjelenésével azonnal fel kellett tűnnie.”¹⁴ Kuthy Lajos¹⁵ exkluzív eleganciája pedig visszatérő motívuma az 1840-es éveket bemutató memoároknak.

„Óh de azok a régi posztók!”¹⁶

A távoli múltban, az ifjúkorban viselt és látott öltözetek – ahogyan az az emlékekkel gyakran megesik – sokszor pozitív értékekkel telítődnek. Az emlékezők – függetlenül attól, hogy mikor voltak gyermekek vagy fiatalok, és melyik évtizedben írták meg emlékiratukat – összehasonlítják a régi jó szokásokat a jelenkori állapotokkal, a régiék egyszerűsége, izlése, az anyagok tartóssága kerül szembe a mostani luxussal, pazarlással, izléstelenséggel: „Akkoriban ismeretlen volt az a rongy-luxus, mely ma mindenütt feltűnően divik” – vonja le a tanulságot 1840-es évekbeli, Bereg vármegyei élményeiből Móricz Pál. A 40-es években a leányok kevesebb ruhával is beérték, egy ruha különböző, házilag kivitelezett díszítésekkel akár 5-6 bált is megjárt.¹⁷ Részben maga készítette, illetve alakíttatta, díszítette báli öltözeit Slachta Etelka is, igaz, ő ezt a mindennapos időt rabló elfoglaltságát nem erényként ábrázolta, hanem anyja fukarsága folyományának tekintette.¹⁸ Váli Mari is kiemelte, hogy ifjúkorában (az 1840-es években) egy fürdői tartózkodásra nem úgy készültek, mint manapság, nem készültek új ruhák és kalapok.¹⁹ Vachott Sándorné édesanyját, egy „rég ma-

¹¹ Kánya Emília: *Réges-régi időkről: egy 19. századi írónő emlékiratai*. Budapest, 1998. 63., 160.

¹² Porzó: *Egyedül*, 600.

¹³ Lauka Gusztáv (Vitka, 1818 – Nagybecskerek, 1902) író, költő, humorista, levéltárnok. Visszaemlékezése 1879-ben jelent meg először. Adorján Boldizsár (1820–1867) költő, törvényszéki ülnök.

¹⁴ Lauka Gusztáv: *A múlttól a jelennek*. Budapest, é. n. 50. Tóth Lőrinc (Komárom, 1814 – Budapest, 1903.) író, jogtudós. Bajza József (Szücsi, 1804 – Pest, 1858) költő, kritikus, szerkesztő, publicista. Nagy Ignác (Keszthely 1810 – Pest 1854) író, szerkesztő.

¹⁵ Kuthy Lajos (Érmihályfalva, 1813 – Nagyvárad, 1864) regény- és drámaíró. Bővebben lásd Völgyesi Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*. Budapest, 2007.

¹⁶ Lauka: *A múlttól a jelennek*, 7.

¹⁷ Móricz Pál: *Emlékezzünk régiokról. Rajzok a nem rég múlt időkről*. Budapest, 1891. 50. Móricz Pál (Taracköz 1826 – Berettyóújfalú 1903) politikus, földbirtokos.

¹⁸ „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója*. [A naplót közreadja Katona Csaba.] Győr, 2004–2007.

¹⁹ Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*. Budapest, 1955. 36. Váli Mari (Komárom, 1840 – Pápa, 1915) Jókai unokahúga. Emlékiratát még Jókai életében kezdte írni.

gyar ház” asszonyát külső megjelenésének felidézésével is jellemzi: „Öltözetén csak az egyszerűség volt feltűnő, bár ruháinak kelméje s minden, mit viselt, a legfinomabb s értékeesebb volt.”²⁰ Hasonlóan emlékszik gyermekkorára a szilágysági P. Szathmáry Károly is: „igénytelenség, egyszerűség, egyformaság” jellemezte családját, „mely étkezésben és öltözetben egyaránt nyilatkozott”. „És azért mindnyájan vidáman, boldogan éltünk, selyem ruha nélkül is.”²¹ Az arisztokrata Podmaniczky is fontosnak tartja megemlíteni, hogy régebben egyszerűbben éltek az emberek – szerinte azonban az egyszerűség és a fényűzés nem zárják ki egymást, hiszen a ruhák sokkal díszesebbek, finomabbak, drágábbak voltak a maiaknál, igaz, egy-egy ruhadarabot 15–20 évig is hordtak.²²

Az emlékiratokban a múlt felértékelése toposz, Lauka Gusztáv számára azonban igen kellemetlen tapasztalat – bár emlékké válva a történetnek inkább humoros oldala domborodik ki –, amikor a múlttal a jelenben kénytelen találkozni. A többi emlékiróhoz hasonlóan ő is megemlékezett a régi öltözetek tartósságáról, de míg az előbb említettek többek között emiatt is tekintettek nosztalgiával a múltra, a külsejére meglehetősen gondot fordító ifjú Lauka számára kínos emlék, hogy Pestről Nagykárolyba, illetve Erdődre hazatérve – pesti pazarló életmódjáért elszenvedett büntetésül – édesapja „szabásukban a Napóleon dicsőségének időszakába kanyarodó avult öltönyeit kellett” viselnie, és hosszú időn keresztül nem sikerült elkoptatnia azokat: „Óh de azok a régi posztók! Hamarabb kihalt az egész család, mint az ilyen posztó elkallott” – sóhajtott föl a divatjamúlt viselet miatti szenvedéseire emlékezve. Az aktuális divat szerint készült öltözetek hiányában ugyanis a társasági életben sem tudott részt venni, legalábbis ezzel magyarázza, miért kényszerült arra, hogy rangon aluliakkal vegye körül magát: „Ez a borzasztó frakk társadalmilag is befolyásolt. Hogy nevétségessé ne legyenek, kerülnöm kellett az uradalmi tisztség körét, s odáig kellett leszállnom, hol a kék spenclin vagy póre ünnegen és gubán kívül minden öltöny nevétségessé. Talán én voltam a világon első és utolsó, ki mindennap fekete frakkban, fehér mellény s nyakkendőben, egészen saloniasan hatoltam a cseléd- és parasztszobák titkaiba.”²³ A más szerzők által vágyott múlt kényszerű felélesztése nevétségessé teszi Laukát – természetesen ezt a hatást erősíti az olvasóban az ábrázolás, az előadás ironikus-parodisztikus jellege is.

Nemzeti szunnyadás, nemzeti ébredés²⁴

A reformkorban, illetve az 1850-es, 1860-as évek fordulóján a nemzeti öltözék ügye a sajtó és a politikai vitairódalom állandó témája volt, így azzal az előfeltevéssel fogtam az emlékiratok olvasásához, hogy a magyar nemzeti öltözet e két 19. századi divathullámáról hasonló kép bontakozik majd ki belőlük.

Az 1848 előtti korszakról beszámoló, az ország különböző vidékein élő szerzők írásai alapján azonban leginkább a nyugati divatú öltözetek elterjedtségére lehet következtetni. „Az uralgó irány öltözetben, viseletben is bizonyos tekintetben németes volt. [...] A férfiak télen fekete ruhában, magastetejű kalappal s frakkban jelentek meg, nyáron fehér mellény-

²⁰ Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból*, I. 12.

²¹ P. Szathmáry Károly: *Emlékirataim*. Szilágy-Somlyó, 1884. (a borítón 1886. szerepel) 12., 14. P. Szathmáry Károly (Szilágysomlyó, 1831–Budapest, 1891) író, tanár.

²² Podmaniczky: *Naplótöredékek*, I. kötet, 57.

²³ Lauka: *A múltról jelennek*, 7. Spencli: mellényféle. Ünneget: ing. Guba: gyapjú szőttés anyagból készült kabátféle felsőruha.

²⁴ A „nemzeti elszunnyadás” kifejezést Eötvös Károly használja *Magyar ruha, magyar pap* című írásában. In: Eötvös Károly munkái. VI. kötet. Emlékezések. Budapest, é. n. 32–39., 33.

ben, fehér nadrágban és hasonlóképpen frakkban”²⁵ – írja például Móricz Pál. A szerzők gyakran úgy írják le a maguk vagy az őket körülvevő emberek viseletét, hogy nem is lehet eldönteni, magyar vagy nyugati divat szerint készült öltözetekről van-e szó – annyi valószínű, hogy ha a megörökített öltözet eltérne a megszokottól, a feltűnőt könnyebben rögzítő emlékezet, a nem átlagost pedig érdekesnek, följegyzésre méltóbbnak ítélő emlékező bizonyára nem hagyta volna szó nélkül.

Az emlékiratokat olvasva a reformkori öltözködésről nem alakul ki olyan egységes kép, mint az 1850-es, '60-as évek fordulóját felidéző szövegek esetében. Különösen érdekes, hogy a korszak nemzeti öltözeteket propagáló vagy éppen ellenző divatlapjainak szerkesztői közül Frankenburg Adolf és Petrichevich Horváth Lázár, akik évtizedeken keresztül hetente számoltak be a pesti és külföldi divatról, sem szentelnek sok teret írásaikban az öltözködésnek. Vahot azonban, aki a korszakban több radikálisan nemzeti divatlapot (illetve saját szóhasználatával: divatellenes lapot) szerkesztett, memoárjában is szívesen emlékezik az öltözködés reformkori megmagyarosításában betöltött központi szerepéről.²⁶

Az emlékiratok, naplók szerzői a század első felében magyar öltözetről leginkább csak bálók vagy más hivatalos és társadalmi események alkalmával emlékeznek meg. A magyarosodást, a nemzeti szellem térhódítását a legtöbben a korszak, legfőképpen az 1840-es évek egyik pozitív változásaként értékelik, arról azonban, hogy a nemzeti öltözet valóban divat lett volna, hallgatnak. Szűcs Sámuel ugyan a magyar öltözet divatba jöveteléről beszél 1842-ben egy miskolci bál kapcsán, de állításának alátámasztására mindössze négy magyar dolmányban látott hölgy nevét sorolja föl, a férfiakról pedig azt jegyzi fel, hogy ezen a farsangon még nem hordták a (magyaros) báli zekét. A következő év farsangján pedig már családásáról ír: a magyar öltözetből mégsem lett divat.²⁷ Valójában csak a Védegyelettel kapcsolatban számolnak be valamiféle divatszerű jelenségről, máskülönben inkább csak egyes emberek öltözködéséről írnak, vagy például mint Podmaniczky, az öltözékek izléstelensége, de nem nemzetietlensége miatt illetik kritikával a kor általános, nyugati divatját.²⁸ A soproni társaságban hazafiasságáról is ismert Slachta Etelka sem panaszkodik a soproniak hazafiatlan öltözködéséről, sőt saját, sokszor felidézett ruhatárából sem említ magyar ruhadarabokat. Kivétel a különösen gyakran emlegetett spencer, amelyet egyik – nem magyar – hódolója, valószínűleg Etelka honleányi érzületét rávetítve, vagy egyszerűen hízelegni akarva, magyar szabásúnak nevez.²⁹

Jókai A *varázs-ing* című, a '40-es évek íróinak, költőinek emléket állító írásának olvasása már abban is elbizonytalanít, lehet-e egyáltalán a reformkorban divatról (akár nemzetiről, akár másmilyenről) beszélni. Jókai ugyanis határozottan állítja, hogy bár a divatlapok nem közöltek külföldi divatképeket, csak „díszmagyar ruhákat, kacagányos vitézeket”, „a mi időnkben minden ember úgy öltözködött, ahogy akart.” Jókai megállapítását fiatal

²⁵ Móricz: *Emlékezzünk, régiekről*, 50.

²⁶ Frankenburg Adolf: *Emlékiratok I–III*. Pest, 1868.; Frankenburg Adolf (Németkeresztúr, 1811 – Eggenberg, 1884) író, az *Életképek* szerkesztője. A *Petrichevich család naplói*. Közli báró Petrichevich Horváth Emil. Budapest, 1941. Petrichevich Horváth Lázár (Kolozsvár, 1807 – Bécs, 1851) író, újságíró, a *Honderü* szerkesztője. Vahot Imre: *Emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete I–II*. Budapest, 1880. Vahot Imre (Gyöngyös, 1820 – Budaújlak, 1879) író, színműíró, többek között a reformkori *Pesti Divatlap* és az '50-es évektől megjelenő *Napkelet* szerkesztője.

²⁷ Szűcs Sámuel: *Naplói (1835–1864)*. Miskolc, 2003. 118., 141. Szűcs Sámuel (Miskolc, 1819 – Miskolc, 1889) ügyvéd.

²⁸ Podmaniczky: *Naplótöredékek*, I. kötet 183–185.

²⁹ „... kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrilány naplója*. Harmadik kötet. Győr, 2006. 73.

pesti íróársainak jellemzésével támasztja alá, az így élénk táruló meglehetősen színes képbe Vahot „saját divatképei” után készült atillája, Lisznyay Kálmán darutollas túri süvege, Podmaniczky angol és magyar divatot egyesítő eleganciája éppúgy belefér, mint Sükei Károly piros feze vagy Irinyi József elegáns frakkja és Pálffy Albert monoklija (bár ez utóbbi kettő civilizációt és európaiságot kifejező kinézete Jókai emlékei szerint azért kilógott a külsejükkel inkább magyarságukat és keletiességüket hangsúlyozni kívánó barátaik közül).³⁰ Vadnay Károly pedig Lisznyai Kálmánt jellemzi úgy, mint aki mindig olyan ruhát húzott, amilyenhez éppen kedve volt: „... néha tetőtől-talpig finom bársonyban, néha szégyelenesen kigondolt és kisallangozott palóc dolmányban. Fején egy nap fényes francia cilinder, másnap árvalányhajvas vagy virágbokrétás pörge kalap.”³¹

A szerzők a reformkori nemzeti divatnál jóval nagyobb arányban emlékeznek meg az 50-es, 60-as évek fordulóján kibontakozó nemzeti divatmozgalomról. Szinte mindegyikük szentel néhány sort a magyaros öltözet elterjedésének, még azok is, akik máskülönben nem vagy csak néhány szóban emlékeznek meg az öltözködésről, illetve a divatról.

A kibontakozó nemzeti ruhamozgalom kapcsán a szerzőket két táborra lehet osztani aszerint, hogy milyen szerepet tulajdonítanak maguknak a mozgalom kibontakozásában. Vannak, akik saját magukat – országos vagy helyi szinten – a mozgalom kezdeményezőiként ábrázolják, mások csak arról emlékeznek meg, hogy a nemzeti viselet felöltésével önként vagy valamilyen kényszer hatására csatlakoztak hozzá. Az emlékiratok alapján úgy tűnik, hogy ez alkalommal valóban általánossá vált a nemzeti viselet. Móricz Pál például így emlékezett: „A nemzeti viselet általánossá lett. Mindenki fölhúzta a szűk nadrágot, a magyar sarkantyús csizmát, ptykés dolmányt, és fölcsapta a tollas kalapot.” „A magyar nők fölvettek a pártát, a csipke-kötőt és a bársony-fűzőt; a leányok nemzeti színű szalagokat fűztek a hajukba. A társadalom minden rétegében feltűnt a magyar szellem, mely magával ragadta a szintén elnyomott nemzetiségeket is.”³² Szemere Bertalan 1859-ben nem is tartózkodott Magyarországon, naplóját emigrációban vezette, a magyar divat híre azonban hozzá is eljutott: „... a nemzeti viselet újra nemcsak divatba jött, sőt teljesen elnyomta a németet: attila, szűk nadrág, kucsma, párta még a bálókban is, – sőt egy új ruhát találtak, mit budának neveztek.”³³

Az emlékezések elsősorban a nemzeti (öltözeti) mozgalmat (is) kiváltó okok megnevezésében, illetve abban térnek el, hogy az emlékezők hogyan ábrázolják saját szerepüket és részvételüket. Pauler Tivadar naplója és Vadnay Károly emlékirata szerint a fordulatot az 1857. évi jogászbál jelentette, ahol az ifjúság nagy része attilában, a leányok pedig „magyar köntösben” jelentek meg. Pauler naplóbejegyzéseiből kiderül, hogy mekkora jelentőséget tulajdonított e változásnak, arról azonban nem számolt be, hogy ő maga csatlakozott-e a fiatalok kezdeményezéséhez.³⁴ Podmaniczky ugyanerről a bálról azt írta: a várakozások, miszerint a meghívottak magyar díszruhában fognak megjelenni, nem váltak ugyan valóra, „de azóta a delej már megvolt a levegőben s egyre izgett-mozgott”.³⁵ Mikszáth pedig úgy

³⁰ Jókai Mór: *A varázs-ing*. In: Jókai Mór: *Az én életem regénye*. Budapest, 1912. 199–204.; 199–200.

³¹ Vadnay Károly: *Elnémult idők, Emlékezések*. Budapest, 1886. 173. Vadnay Károly (Miskolc, 1832–Budapest, 1902) író, újságíró.

³² Móricz: *Emlékezzünk régiekről*, 203.

³³ Szemere Bertalan: *Napló (1849–1861)*. Miskolc, 2005. 1859. dec.

³⁴ Pauler Tivadar: *Napi jegyzetek*. 1857. január 28., január 31. Pauler Tivadar (Buda, 1816–Budapest, 1886) jogász, jogbölcész. OSZK Quart. Hung. 2611/1–2.; Vadnay: *Elnémult idők*, 114.

³⁵ Podmaniczky: *Naplótöredékek*, III. 74.

tudja, hogy a jogászbálon már nemcsak az ifjúság, hanem az idősebbek is „jobbadán magyarban jelentek meg”.³⁶ Mások az egész országra kiterjedő nemzeti mozgalom kezdetét a protestáns pátens elleni tiltakozó mozgalomhoz (Móricz Pál), a Kazinczy ünnepségekhez (Szűcs Sámuel) vagy Solferinóhoz (Viola, Eötvös Károly³⁷) kötötték; Krasznay Péter a divatmozgalom kezdetét az októberi diplomával hozta összefüggésbe, szerinte a magyar ruhába öltözés tüntetés volt a császári leirat ellen. Váry Gellért is úgy emlékezik, hogy az októberi diploma után „az egész ország férfijai és asszonyai magyar ruhába bújtak”.³⁸ Podmaniczky viszont ennél korábbra teszi az átöltözés időpontját: „1859. augusztus havában öltöttük fel a magyar nemzeti viseletet, – amint gróf Eszterházy István mondá: ugrottunk belé a magyar nadrágba és csizmába.”³⁹

A szerzők a mozgalom kezdeteit több emlékiratban is összeesküvés-szerű, mítoszi mozzanatként jelenítik meg, igyekeznek meghatározni azokat a személyeket, akik egyszer csak arra az elhatározásra jutottak, hogy csakis magyar öltözetben fognak járni. Eltérnek azonban az ősforrás megjelölésében. Az emlékező szövegek szerzői abban megegyeznek, hogy a magyar ruhamozgalom Pestről indult, és valamennyien őriznek valamiféle emléket a mozgalom kezdetéről, de a legendák ködébe vesző kezdetek megsokszorozódva állnak előttünk. Ebben az emlékezet működésének törvényszerűségei mellett az írói szándékok különbözősége is szerepet játszhat: ahány emlékirat, annyi változat – annyi azonban bizonyos, hogy a szerzők szívesen helyezték magukat vagy a számukra valamilyen szempontból fontos személyeket az események középpontjába.

Váli Mari emlékirata szerint a magyar ruhamozgalmat Jókai indította 1859-ben: „...míddőn egy napon karneolombomb atillát s panyókára vetett, egyszerű zsinóros posztómentét öltve, sétálni vezette ezüstcsatos pruszlikot, kicsi bársonymentét s aranycsipkés magyar főkötőt viselő délceg, szép feleségét, pár nap múlva mintegy varázsütésre hemzsegtek a pesti utcák festői magyar öltözeteket viselő alakoktól... Mínttha mindenki összebeszél volna, hogy vessünk immár véget a gyászolás sötét idejének! [...] Milyen isteni látvány volt ez az átváltozás! Az új életre ébredő magyar nemzet első megmozdulása!”⁴⁰ Jókai *A Nemzeti Színház múltjából* című könyvében saját kezdeményező szerepére nem, csak a mozgalomban való részvételére utal, amikor egyes szám első személyben kiált föl: „Jaj de szépek voltunk benne!” – vagyis az „egyszerre csak felvett” „ősi ruházatban”.⁴¹ Egy másik emlékező szövegében viszont már saját magát helyezi az események középpontjába, amikor arról számol be, hogy a nemzeti öltözet viselését maga kezdeményezte 1860-ban, Üstökös című lapjában.⁴² Ezt megerősíti Jókai életrajzírója, Mikszáth, aki szerint Jókai az Üstökösben közölt versekkel, prózai írásokkal élen járt a nemzeti viselet fölélesztésében. Váli Mari fentebb idézett története azonban Mikszáthnál némileg máshogy hangzik: magát a divatot csak később kezdte követni, amikor a fiatal főurak (Keglevich Béla, Eszterházy István, a báró Balassa-fiúk) „az utcára is kivitték”, vagyis az ünnepélyes alkalmakon túl, a hétköznap-

³⁶ Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora*, II. 24.

³⁷ Eötvös Károly (Mezőszentgyörgy 1842 – Budapest 1916) író, újságíró, ügyvéd, politikus.

³⁸ Váry Gellért: *A Bach-korszak Csongrádon*. In: *A föld megőszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából*. I–II. [a köt. anyagát felkutatta, vál., szerk., az előszót, a bevezetőket és a jegyzeteket írta Tóth Gyula]. S.a.r. Tóth Gyula. Budapest, 1985. I. 27. Váry Gellért (Csongrád, 1843 – Nyitra, 1929) piarista tanár.

³⁹ Podmaniczky: *Naplótöredékek*, III. 87.

⁴⁰ Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*, 218.

⁴¹ Jókai Mór: *A Nemzeti Színház múltjából*. Budapest, [1914]. 57.

⁴² Jókai Mór: *Önéletrásum*. In: *Jókai Mór önmagáról*. Budapest, 1904. 1–97., 25.

okon is hordani kezdték magyar öltözetüket. Ekkor „Jókai is attilát és szűk nadrágot húzott, Jókainé pedig a Melinda pruszlikjában jelent meg a Váci utcán”.⁴³ Váli Mari egyébként unokabátyja mellett saját maga számára is biztosított egy szerény helyet a nemzeti divat történetének lapjain. Emlékezésében arról számol be, hogy Jókai kérésére képeket másolt az Eszterházy család történetét tárgyaló régi könyvből, hogy szabója „az egészen eredeti, régi minták után készíthesse megrendelőinek a magyar öltözeteket”.⁴⁴

Jókai csak mellékszereplő Luczián, vagyis Zöldi Márton, színész és színigazgató – valószínűleg színházi legendákon, mások emlékein alapuló – anekdotává formált változatában. Zöldi szerint a nemzeti divat újbóli felélesztéséért a nemzeti színház négy színészét illeti az érdem, akik 1859 október közepén határozták el, hogy ezentúl magyar polgári öltözékben fognak járni. Minél egyszerűbb ruhadarabokat választanak, hogy a polgárokat se riasszák el: „... a nemes egyszerűséggel koncipiált attila elegánsan illeszkedett férfias természetükhöz, a nyakkendő aranyrojtján kívül alig volt valami rajtuk, mit sallagnak lehetne nevezni.” A nemzeti öltözet elterjesztése inntól kezdve könnyen ment, mindössze körbe kellett járniuk a városban, és az emberek követték őket – „a négy magyar színészben csaknem egy-egy apostolt láttak az udvaron”.⁴⁵

Viola korrajzában a nemzeti ruhamozgalom 1859 nyarán tolnai földesurak fogadalmával indult, amelyet a balatoni éjszakában tettek. (Az ötlet szülőatyja Viola szerint Dőry Lajos volt.) Természetesen ők is arra esküdtek, hogy ezentúl csak magyar öltönyt viselnek. Ezt követte a nemzeti színház színészeinek hasonló tartalmú esküje. A mozgalom azonban csak akkor vált tömegessé, a magyar ruha viselete akkor vált „nemzeti kötelességgé”, amikor a pesti ifúság – amelyhez a szerző is minden bizonnyal tartozott – 1859 októberében magára öltötte a magyar ruhát: „általános és egyedül salonképes divattá csakis az ifúságnak ügyes fellépése tette.” Az első látványos demonstrációra 1859 novemberében került sor, amikor harminckét ifjú jogász egyforma fekete díszmagyarban jelent meg a nemzeti színház erkélyén, amelyet Vezerle Zsigmond bérelt ki számukra.⁴⁶

Krasznay Péter és társasága a pesti hírek („a Pesten tanyázó előkelő fiatalság magyar ruhába öltözött és folytonosan abba kezdett járni”) hallatára 1860 novemberében döntött a részvétel mellett: „... egy novemberi estére Nyíry Ferenc sógoromnál átrándultunk, a hol is szóba jött a magyar ruha viselete és még ott azonnal elhatároztuk, hogy másnap reggel bemegyünk Nyíregyházára és már akkor ott lakott Gábor testvéremnél találkozunk és azt is rá beszélvén, [...] egy-egy öltözet magyar ruhát varratunk, és attól kezdve sohasem öltünk magunkra mást, mint Magyar ruhát.”⁴⁷

Hogyan magyarázzák az emlékezők a nemzeti divatmozgalom elsöprő sikerét? Viola szerint a demonstráció eszköze azért lett éppen a nemzeti viselet, mert – szabad sajtó és egyházak hiányában – nem volt más mód „bizonyítani, hogy mi magyarok vagyunk, és azok is akarunk maradni”. Gyermekeket különösen szívesen öltöztettek népi ruhadarabokba, ezt

⁴³ Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora*, 24.

⁴⁴ Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*, 219.

⁴⁵ Luczián [Zöldi Márton]: *A magyar divat idejéből*. Magyar Salon, 1896. VII. füzet 3–24. Luczián a színészek magyar ruhás fényképeit is közli. Zöldi Márton (Békéscsaba, 1854 – Budapest, 1919) színész, újságíró.

⁴⁶ Viola [Vezerle Gyula]: *Visszaemlékezések. Korrajz az 1860–61-iki időszakról*. Vác, 1878. 6., 25–27. Az azonosításhoz: Gulyás Pál: *Írói álnévlexikon*. Budapest, 1956.

⁴⁷ „Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak ...” S. a. r. Forrai Ibolya – Árva Judit. A bevezetőt írta és a névmutatót összeáll. Benda Gyula. Budapest, 1998. 181. Krasznay Péter (Ökörítő, 1830 – 1916) birtokos, szolgabíró.

ugyanis nemigen lehetett megtiltani. Búsbach Péter például egy hölgyről és fiáról számol be, akik 1860 körül gyakran sétáltak a Váci utcában, a kisiú gatyában, sarkantyús csizmában, szűrben, árvalányhajas pörge kalapban. „Mindenki tudta, a rendőrség is tudta, látta, hogy ez kihívó tüntetés; de mit tegyen? Nem tudott hozzáférni. Hát utóvégre nem szabhatja elő egy anyának, hogy mily öltözetben járassa kis fiát! Nem szabhatja elő a polgároknak a ruhát, melyben egyedül legyen szabad az utcán megjelenni!”⁴⁸ Vagyis a nemzeti öltözet viszonylag szabad, nehezen szabályozható, mindenki számára könnyen érthető, közösséget formáló kommunikációs eszköz szerepét töltötte be.

Arról, hogy a '60-as évek ruhamozgalma divatjelenség volt-e vagy sem, már megoszlanak a vélemények. Viola a nemzeti öltözet általános viselését nem divatnak, hanem az önkifejezés és az ellenállás eszközeként tekinti, így az európai öltözethez való visszatérést sem veszteségként ábrázolja: a magyar ruha viselésére, erre a látványos külsőségre csak addig volt szükség, amíg a nemzetiség veszélyben volt. Az egyes ruhadarabok leírásánál viszont maga is elismeri, hogy azok díszítése, szabása és ára is a divat hatására formálódott: „a divat ezt is méregdrágává tette” – írja a Buda vezérről elnevezett téli felöltőről.⁴⁹ A szerzők többsége azonban veszteségként élte meg az öltözködés nemzeties korszakának elmúlását. Váry Gellért a '60-as évekbeli nemzeti felbuzdulás elmúlása fölött kesereg: „De mint minden tüntetés, úgy a magyar ruházati tüntetés is csak szalmatűz volt, mely hamar kialudt” – és mindezt a divat hatalmának tulajdonítja.⁵⁰ Hasonlóan vélekedett Eötvös Károly is: „Divatos! Gonosz szó ez. Ez ölte meg a magyar ruhát. Ez és a fényűzés és a mi jó fajunknak oly sokszor emlegetett szalmalángja. Akkor azt hittük: örökké tart a magyar ruha és azt soha többé le nem tesszük.”⁵¹ Jókai frappáns megfogalmazása szerint a mozgalom „divatnak hosszú volt; nemzeti lelkesedésnek rövid!”⁵²

Úri vagy népi?

A nemzeti öltözék két lehetséges forrása, a paraszti viselet beemelése, valamint a régmúlt korok öltözködésének felelevenítése közül a reformkorban ez utóbbihoz nyúltak. Bár elismerték a paraszti öltözék ősi, hagyományt őrző jellegét, szépségét, és a népviseletek leírása már a század első felében megkezdődött, fel sem merült a gondolat, hogy például arisztokraták bújjanak népviseletbe – leszámítva a jelmezbálokat és a korteskedés időszakait, később a vidéki nyaralásokat. Igaz, a paraszti viselet táji tagoltsága nem is segítette volna elő a nemzeti egység megvalósulását az öltözködésben. A 19. században felelevenített nemzeti öltözék alapjául így a 16–17. századi főúri öltözék szolgált, amely mentes volt a főként a 18. században ráakódott külföldi hatásoktól. A paraszti viselet elemei – a népi műveltségnek a nemzeti kultúrába való beillesztésének részeként – a század folyamán fokozatosan kerültek

⁴⁸ Dr. Búsbach Péter: *Egy viharos emberöltő. Korrajz I–II*. Budapest, 1899. Búsbach Péter (Gyöngy 1827–1905) jogtudós, országgyűlési képviselő. A szabadságharcban mint honvédszázados vett részt, majd ügyvédként Budapesten telepedett le.

⁴⁹ Viola: *Visszaemlékezések*, 25., 28–29.

⁵⁰ Váry: *A Bach-korszak Csongrádon*, 28.

⁵¹ Eötvös Károly: *Magyar ruha, magyar pap*. In: Eötvös Károly munkái. VI. kötet. Emlékezések Budapest, é. n. 32–39. (Az írás 1880-ban keletkezett.)

⁵² Jókai Mór: *Budapesti élet*. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. IX. kötet. Budapest, 1893. 121.

be az úri, városi öltözködésbe, de a népművészet csak az 1880-as években jött igazából divatba.⁵³

Míg a lapok a nemzeti öltözet divatját leginkább a történelmi, úri magyar viselet felújításaként értékelték, az emlékirók, amennyiben írnak a nemzeti öltözet eredetéről, inkább a „néptől” származtatják azt. Az úritól a népiig vezető út az emlékiratokban is nyomon követhető. A reformkori szerzők csak ritkán, különleges alkalmak (főleg korteskedés) alkalmából számoltak be népi ruhadarabok viseléséről. Kivételt képez a védegyleti évek kékfestője, amelynek a divattá válását – elsősorban a bálozók körében – Splény szerint „vegyes védegyleti és demokratiai lendület okozta”.⁵⁴

Podmaniczky megemlékezik az 1840-es években varratott szűréről, amelyhez hasonló – állítása szerint – akkoriban sokan hordtak, valamint az 1847-ben „a bekövetkezendő események előérzetében” vásárolt cifraszűrről⁵⁵ is, amelyet (és a frissen beszerzett többi népies ruhadarabot) az 1848. évi korteskedésről szóló beszámolójában már maga is jelmeznek⁵⁶ érez: „pitykés dolmányt és mellényt, rajthuslit, darutollas kalapot [...] szereztem be, nemrég vásárolt szűröm egészítvén ki azon jelmezt, amelytől azontúlra vagy három hétig megválnom nem lehetett többé.” Podmaniczky jelmeze elérte célját, a korteseket fogadó pestiek örültek a fiatal arisztokrata betyáros, gesztus értékű öltözetének: „Der liberale baron ist ganz a la Milfay (Sobri után a leghírhedtebb rabló) costumirt, bravo, der Kossuth soll leben!”⁵⁷

Az '50-es, '60-as évek fordulóján induló divatmozgalomra emlékezők azonban már szinte kizárólag népi eredetű ruhadarabokat sorolnak fel. Váry Gellért szerint 1860 után az is a tüntetés része volt, hogy az úri osztálybeliek is „a magyar nép ruháját vették magukra”.⁵⁸ Jókai pedig úgy véli, az 1860-as évek „politikai nyilatkozatul vehető” magyar divatja a különböző vidékek népviseleteiből átvett részletek összessége volt. Leírásában a nem is olyan rég még nemzeti hősök emlékét felidéző (sőt, részben róluk elnevezett) öltözetek

⁵³ A szakirodalom inkább csak e folyamat végpontjára koncentrálna, magának a változásnak, tágabban a nemzetfogalom átalakulásának a vizsgálata még várat magára. Bővebben lásd F. Dózsa Katalin: *A kékfestő az „úri divatban.”* In: „Isten áldja a tisztas ipart”. Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. Sopron, 1998. 173–181.; Fejős Zoltán: *Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn.* In: Népi kultúra és nemzettudat. Szerk. Hofer Tamás. Budapest, 1991. 143–158.; Halasy Márta: *Népviseletek úri és polgári használatban.* Ethnographia, 100. (1989) 1–4. sz. 303–312.; Kresz Mária: *A magyar népművészet felfedezése.* Ethnographia, LXXIX. (1968) 1. sz. 1–36.

⁵⁴ Splény Béla: *Emlékiratai.* I–II. Budapest, 1984. I. 535. Splény Béla (Pest, 1819 – 1899) birtokos, bányamérnök, pénzügyminisztériumi tanácsos.

⁵⁵ A rátéttel, hímzéssel díszített szűr 19. században kialakult elnevezése. A cifraszűr viselését annak drágasága miatt a 19. század során egyes megyék és települések korlátozták. Az 1850-es évektől nemzeti szimbólum jellege miatt tiltották. Vö.: Flórián Mária: *Magyar parasztviseletek,* 161–165.

⁵⁶ A jelmez szót a korabeli nyelvben a mainál tágabb értelemben használták, egy korszakot, nemzetiiséget, hivatalt, méltóságot jellemző öltözeteket értettek rajta. A TESZ szerint a szó jelentése: jelképező, jelölő mez. Vö. Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára.* Pest, 1873. Lásd például Rómer Flóris akadémiai székfoglalójának címét: *A magyar jelmez.* (Megjelent Kerny Terézia: *Viselettörténeti adalékok a bántornyai freskók körül kialakult vitához.* In: Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts. Tagungsbeiträge und Dokumente aus den Sammlungen des Landesdenkmalamts/Budapest (Red. Marosi, Ernő) Budapest, 1989. 127–145. tanulmánya függeléként.)

⁵⁷ Podmaniczky: *Naplótöredékek,* I. 324., II. 188. A német mondat fordítása: „A liberális báró egészen Milfay módjára öltözött, bravó, éljen Kossuth!”

⁵⁸ Váry: *A Bach-korszak Csongrádon,* 27.

egyesülnek a paraszti ruhadarabokkal „népviselet” címszó alatt. 1860-tól fogva „néhány évig lehetett látni minden utcán, minden szalonban a népviseleteknek minden vidékről eltanult összes sajátosságait: a fodros, rezgős főkötőket, a gyöngyös pártákat, a csipkés kötényeket, dudoros ingvállakat, fűzött vállderekat a hölgyeknél; az attilákat, budákat, mentéket, sarkantyús csizmákat a férfiaknál; a darutollas süveg, a cifraszűr, a fürtös guba bejutott a szalonokba is. [...] Ez idő alatt Budapest minden néposztályban valóságos keleties jelleget mutatott.”⁵⁹ A népi elemeknek az úri ruházatba való bekerülésére Berzeviczy Albert is felfigyelt, igaz, ő maga a magyar viseleti divat tetőpontját jelentő 1860. évben csupán hét éves volt, így csak jóval később tudatosult benne, hogy a szülei által ráadott csikósöltözet révén maga is egy országos politikai mozgalom részese volt. Többé-kevésbé kívülállóként, némi iróniával emlékezik a paraszti öltözetbe bújtatott fiatalurakra, akik „nem érték be a magyaros úri viselettel, hanem lehetőleg népiesek is akartak lenni, rövid pitykés dolmányt viseltek, panyókára vetett szűrt, kezükben fokost; ilyen öltözékben azután szemükre húzott árvaleány-hajas kalappal, betyáros pose-ban, búsuló szegény-legényként fényképeztetik le magukat.”⁶⁰ Eötvös Károly emlékezése mindennek némileg ellentmond. *Magyar ruha, magyar pap* című írásából az derül ki, hogy a soproni evangélikus líceum magyar diákjai számára 1859-ben egyáltalán nem volt nyilvánvaló, milyen is a pesti lapokban emlegetett magyar ruha. A környék parasztságának viseletét ugyanis nem tartották a maguk számára megfelelőnek: „El kezdtünk a fölött tanakodni: milyen lehet az a magyar ruha? Mert hogy az a pötyögős nadrág és kurta dolmány, melyet a rábavidéki és hansági paraszt visel, nem valami különös szép s a maturitásra készülő ifjú Magyarországhoz éppen nem illendő...”⁶¹

Az 1860-as évek magyar ruhadivatját az emlékezők a nemzet politikai és társadalmi egységének kifejeződéséeként, az érdekegyesítés diadalaként ábrázolják; a reformkori és az 1860-as évekbeli magyar öltözeti mozgalomról beszámoló szövegek összehasonlítása a nemzetfogalom változását, átalakulását, a népi kultúrának a nemzettudatba való lassú beépülését mutatják.⁶² A leírások azonban arról is tanúskodnak, hogy főként a néhány évtized távlatából visszatekintők némi iróniával emlékeznek a reformkori, illetve 1860-as évekbeli öltözetek jelmezszerűségére. Jókai Petőfi egyik – egyébként más emlékiratokban is felidézett – öltözetét „Peleskei Nótárius-jelmez”-nek nevezte. Fest Imre az 1867. évi koronázási bandériumok ruházatának leírásán kívül egész emlékiratában nem foglalkozik saját és ismerősei külső megjelenésével, és bár hazafiságához nem fér kétség, úgy tűnik, annak külsőségeiben való megnyilvánulásával nem teljesen azonosul: a pesti koronázási ünnepség kapcsán arról elmélkedik, hogy „a XIX. században nincs még egy ország Európában, amelyik ilyen pompás színjátékot tudna rendezni”.⁶³

Átöltözések

Az átöltözések vizsgálatával a szokások, a divat, az öltözködés társadalmi kényszer jellegét figyelhetjük meg, amely alól a nemzeti ruhamozgalom sem volt kivétel. Az átöltözést, a német ruha magyarrá, esetleg a magyar ruha németre való cserélését akár egy nap alatt is

⁵⁹ Jókai Mór: *Budapesti élet*, 119–192., 121.

⁶⁰ Berzeviczy Albert: *Régi emlékek 1853–1870*. Budapest, 1907. 121. Berzeviczy Albert (Berzevice, 1853 – Budapest, 1936) kultúrpolitikus, történész.

⁶¹ Eötvös: *Magyar ruha, magyar pap*, 35.

⁶² Lásd például Sinkó Katalin: *Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai népművészetben*. Etnographia, 100. (1989) 121–154.

⁶³ Fest Imre: *Emlékirataim*. Budapest, 1999. 112. Fest Imre (Szepesváralja, 1817 – Budapest, 1883) politikus, közigazdász.

többször lehet ismételni: a társadalom tagja folyamatosan alkalmazkodni igyekszik a szokásokhoz, az alkalomhoz, azokhoz a személyekhez, akikkel találkozni szándékozik – nem akar kilógni a sorból.

A reformkori vármegyei életben, az országgyűléseken és általában a politikai és társadalmi eseményeken résztvevők öltözködéssel kapcsolatos legmeghatározóbb élménye szemmel láthatóan a folyamatos átöltözés. Magánemberként, a mindennapokban – néhány régimódi urat leszámítva – általában divatos, német öltözetet viselnek, azonban amikor hivatalos személyként vagy hivatalos eseményeken jelennek meg, magyar ruhát öltenek – így a szerepváltásokat akár naponta többszöri mérlegelés és átöltözés is kísérhette. Az alkalmon és a szerepen kívül figyelembe kellett venni azt a társaságot is, akivel az illető idejét múlatta. „Reggel felöltöztem magyar ruhába, hogy Kussevicshez elmenjek; de a Gróf behivatván s egy instantiát adván a kezembe letisztulás végett, melyben Reviczkytől a követválasztásra 3 heti szabadságot kér, – az időt annak írásával eltöltvén, elkéstem, – így tehát ismét levetkeztem s a Gróf bureaujában Naményit felkerestem, a ki nagy szíveséget mutatott érántam, ő azt mondotta, hogy a felesküésre nem szükséges magyar ruhában mennem, épen ha a Consiláriusokat és a Cancelláriusokat is sorba kívánnám jární, a mit illő, hogy megtegyek ...” – írta Jászay Pál naplójába 1832 októberében, majd néhány nap múlva így folytatta a bécsi hivatali élmények megörökítését: „Reggel felöltöztem ugyan magyar ruhába, de meggondolván aztat, hogy amúgy a fiákerre sem kell költenem, ismét levetkeztem, s csak német ruhában mentem a Kussevich bureaujába ...”⁶⁴ A szövegből nem derül ki, miért is nem lehetett magyar ruhában gyalogolni: nagy feltűnést keltett volna a bécsi utcákon, vagy a sarkantyú akadályozta a sétát, félteni kellett a drága öltözetet, esetleg a magyar nemesúri megjelenéshez nem illett a gyalog járás. Az átöltözés nemcsak bécsi tartózkodása idején kísérte Jászay mindennapjait. Például Újhelyen a főispán bevonulása tiszteletére a városba érkezése után átvett magyar öltözetét este ismét lecserélte: „magyar ruhámat levetvén, együtt vacsoráltunk Telekivel Báró Vaynál.”⁶⁵

Átöltözésre kényszeríthetett a magyar ruha – ritkán bevallott, főként a magyar öltözet divatba hozatalának mérsékeltebb hívei vagy ellenzői által emlegetett – kényelmetlensége vagy drágasága is. Jászay a főispáni beiktatás napján a délelőtti ceremónia és látogatások után ismerőseinél ebédelt, ahol – a naplóban már sokadszor – átöltözik: „oda német ruhát hoztván, s a magyart, melyben már majd meggyúltam – levetvén, ott ebédeltem.”⁶⁶ Vahot Imre hőse, a gyöngyösi Nagy Stefi „arisztokratikus” (arany és ezüst sujtásos kirívó színű dolmány, bő fehér nadrág, sarkantyús csizma) viseletét volt kénytelen „demokratikus gúnyára” (pitykés dolmány, kordovány csizma, pörge kalap) cserélni – az átöltözés oka itt az elszegényedés volt.⁶⁷

Átöltözéshez vezethetett egy más vidékre, más környezetbe való áttelepülés. A németes környezetben nevelkedő Podmaniczky Frigyes és testvére például miskolci iskolaévei alatt igyekezett idomulni a magyaros környezethez. Az otthonról hozott „csinos, de más viszonyokhoz való” divatos öltözetüket megbámulták a miskolci fiúk, a Podmaniczky-fiúk „átöltözése” (darutoll, csáti ólmos bot) után viszont „már nem is ríttunk ki annyira, mint eleinte,

⁶⁴ *Jászay Pál naplója*. Irodalomtörténeti Közlemények, 4. (1894) 86–101., 209–229., 360–377., 456–484; 5. (1895) 95–108., 219–250., 366–378., 476–487.; 6. (1896) 92–115., 239–245., 364–376., 482–496.; 7. (1897) 109–117., 240–248., 362–368. 1897. 244–245. 1832. október 19-i és 22-i bejegyzés. Jászay Pál (Abaújszántó, 1809 – Abaújszántó, 1859) történész.

⁶⁵ Jászay Pál naplója, 1830. aug. 4. IV. 462.

⁶⁶ Jászay Pál naplója, 1830. aug. 5. IV. 462–463.

⁶⁷ Vahot Imre: *Emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*, I. 54.

ami megkönnyíté számunkra a némileg idegenszerű elemekkel való egybeolvadást.⁶⁸ A miskolci szabó segítségével kialakított, a felnőttek viseletét utánzó, meglehetősen eklektikus, de a fiúk önállóságát, függetlenségét kifejező „elvadult külső” azonban az aszódi családi kastélyban nem volt elfogadható, így hazatérésük után pár hét alatt újabb ruhacsere következett: „csinos s módos magyar legénykéek váltak ismét belőlünk.”⁶⁹ A nemzeti öltözék ügyére meglehetősen érzékeny Vahot, akit szülei német szóra küldtek az 1830-as években Gyöngyösről Eperjesre, épp ellentétes irányú átöltözésről számol be: „Csinos, magyar szabású öltönyünket is idegennel cserélték föl.”⁷⁰

A ruhatár kicserélését természetesen egy új divat beköszönte is eredményezhette. Az emlékiratok tanúsága szerint a Védegylet divatot csinált, és a honi áruk vásárlását és viselését hirdető mozgalomhoz való csatlakozás maga is divat, szinte társadalmi kényszer lett. A szerzők a Védegylet szerepét emelik ki a pesti társasélet – és ezen belül az öltözködés – nemzetivé alakulásában, ugyanis a honi vagy honinak mondott alapanyagokból készült öltözetek többnyire egyben szabásukban vagy díszítésükben is magyarok voltak: „Divat lón páholyt tartani a Nemzeti Színházban, kék babos ruhát viselni, Füredi Miska és De Caux Mari népdalait megtapsolni. Adtak kartonruhás estélyeket, s a nagy ebédek francia bor nélkül folytak le” – emlékezik Degré Alajos.⁷¹ Frankenburg örvendetes fordulatként jellemezte a változást: „kivetköztünk elkülföldiesedett állapotunkból, s visszatértünk magunkba, híven ragaszkodván ismét nyelvünkhöz, szokásainkhoz és viseletünkhöz, melyet idegen befolyás alatt egy ideig megtagadni kényszerültünk”,⁷² bár megállapítása, úgy tűnik, csak a védegyleti mozgalom néhány évére, és azon belül is csak a társasági eseményekre vonatkozhatott. Ugyanakkor a honi divat komoly áldozatokat követelt követőitől, akik nem feltétlenül meggyőződésből váltottak honi ruhára, bár az emlékezők, ha a Védegyletben vagy a nemzeti divatmozgalomban való személyes részvételüket is kiemelik, nem említik, hogy számukra nehézséget okozott volna a nyugati divattól való elfordulás. Kivétel azért akadt, a szepességi származású, az 1840-es években Pesten jurátuskodó Raisz Szilárd, felidézi, gyakran látogatta a királyi tábla üléseit, pedig „akkor a jurátusnak csak magyar nadrágban és karddal az oldalán volt szabad bemennie.” Néhány év múlva azonban már természetes volt számára, hogy esküvőjére magyar díszöltönyt készítettett Pesten.⁷³ Degré emlékei szerint a mindig választékosan, a legújabb (vagyis nyugati) divat szerint öltöző Kuthy Lajos „csakis erkölcsi kényszerből vetette magát alá” a Védegylet diktálta divatnak, „úszott az árral, s koptatta a gácsi posztót”.⁷⁴ A mozgalomhoz az öltözetére mindig nagy gondot fordító Podmaniczky is az elsők között csatlakozott; az áldozat mértékére szóhasználatából következtethetünk: „durva minőségű saloni öltözetet”, gácsi posztó frakkot és honi kék bársony mellényt csináltatott magának.⁷⁵

Petőfi 1844-ben segédszerkesztői állásával együtt egy új „image” ötletét is megkapta Vahottól. Bár Vahot lelkes támogatója volt a nemzeti jelleg minden megnyilvánulásának, így a nemzeti öltözetnek is, emlékiratában Petőfi átöltöztetését mégis úgy jelenítette meg,

⁶⁸ Podmaniczky: *Naplótöredékek*, I. 156., 161.

⁶⁹ Podmaniczky: *Naplótöredékek*, I. 95.

⁷⁰ Vahot: *Emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*, I. 70.

⁷¹ Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 1983. 151.

⁷² Frankenburg Adolf: *Emlékiratok*. Pest, 1868. 3. kötet 36.

⁷³ Raisz Szilárd (Konstantin) emlékirata. OSZK Fol. Hung. 3163. 48., 90. Raisz Szilárd (1819–Holló-Lomnicz, 1893) bíró, 1848-ban képviselő.

⁷⁴ Degré: *Visszaemlékezéseim*, 150.

⁷⁵ Podmaniczky: *Naplótöredék*, II. 81.

mintha színésről lenne szó, aki egy előadás erejéig egy másik személyiség, jelen esetben a „nagy nemzeti átalakulás előhírnöke, prófétája” jelmezét húzza magára: „szépen felöltöztetük Petőfit magyar divatlapi szerkesztő-segédde, magyar népköltővé, mintha csak a mi magyar nemzeti műzánk papi öltönyét vette volna magára, kivetkőzvé Thália vándorpapi gúnyjából.” A Vahot által rendezett előadást mintegy fél esztendeig játszották, a jelmeztervező maga a költő volt, elképzeléseinek kivitelezője mecénása, a versben is megörökített Tóth Gáspár pesti szabómester. A közönség – a németes főváros járókelői – pedig megütözve fogadták az új, szokatlan előadást: „A suszterinasok bámulva futkároztak utánam – idézi Vahot Petőfit –, de látván a fokost kezemben, nem mertek gúnyt űzni tisztos ruhámból.”⁷⁶ Vahot egyébként nemcsak Petőfit használta reklámként: Jókai Mór azt jegyezte föl róla, hogy maga is saját divatképei után öltözködött.⁷⁷

Az átöltözések indokai közül az eszméket és az öltözék által hordozott szimbolikus jelentést sem lehet teljesen kizárni. Az '50-es évekről szólva a visszaemlékezések szerzői a vi-seletek megválasztásának jelképes, a forradalomra és a szabadság elvesztésére emlékeztető jelentőségét emelik ki. „A hölgyek hazaszerte felölték a gyászt, – s az általános divattá lett sötét szürke angol vászon köntöst használák házi öltönyül. Színes öltözetben e naptól fogva magyar asszonyt vagy leányt sok ideig nem lehetett látni, Batthyány Lajos, a tizenhárom aradi vértanú, Csányi s a többi elvérzett jelesek emlékét tisztelé e közös gyász, mely mintegy testvérré avatá az egész leigázott nemzetet.”⁷⁸ Degré Alajos és aradi társai a forradalomra való emlékezésül („Derék lenne azt újra felkapni ...”) a márciusi napok alatt viselt hevesi pitykés dolmányt vették elő az 1850-es évek elején, amelyet a rendőrbiztos betiltott volna, mert forradalmat látott benne, de a megyefőnök megnyugtatta: Eger környékének népviselete, az ifjúság azért hordja, mert tetszik neki.⁷⁹ A két állítás természetesen nem zárja ki egymást, a rendőrbiztos és a megyefőnök érve az öltözék két eltérő, de egymással jól megférő funkcióját emelte ki.

Vajda János átöltözése, amelyet Porzó, vagyis Ágai Adolf jegyezte fel számunkra, a költő gondolkodásában végbement változást teszi szemléletessé. Vajda egy időben a magyarság különállását, a többi nemzetől való keleties elkülönülését hirdette, és Ágai szerint öltözékét is ezen eszmének megfelelően válogatta meg: az 1860-as évek elején történt találkozásukat is megörökítő rövid írásában Vajdára adja a korszakban a városi öltözködésben is teret nyerő valamennyi népies ruhadarabot – a tulipános szűrtől egészen a rojtos gatyaszárig terjedő ironikus felsorolással. Vajdának ez a korszaka azonban nem tartott ki a '60-as évek nemzeti felbuzdulásának kihunytaig: Porzó legközelebb „fehér cylinderben, gérokkban, plundrában” látta viszont Európáérré átváltozott (és átöltözött) barátját, aki már nem az elkülönülésért, hanem a civilizált európai világhoz való hasonulásért szállt síkra. „Dehogy vezett ki belőle azért a magyar lélek! Csak tisztábbra szűrődött benne” – értelmezi Porzó a fordulatot, és ezzel saját véleményét is megismerjük a '60-as éveknek a külsőségekben megnyilatkozó exkluzív nemzeti mozgalmáról.⁸⁰

⁷⁶ Vahot: *Emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*, I. 66.; Petőfi öltözködéséről lásd Ratzky, id. mű; Petőfi öltözködése része volt költői image-e felépítésének, állandó irodalmi jelenléte megtervezésének. Lásd Margócsy István: *Petőfi Sándor*. Kísérlet. Budapest, 1999. 54.

⁷⁷ Jókai Mór: *A varázs-ing*. (1893.) In: Jókai Mór: *Az én életem regénye*. Budapest, 1912. 199–204., 199.

⁷⁸ Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból*, II. 143–144.

⁷⁹ Degré: *Visszaemlékezéseim*, 382.

⁸⁰ Porzó: *Egyedül*, 599–602., 600. Gérokk: általában sötét színű vagy fekete férfikabát; a 19. század közepétől kétsoros, hosszú, elől átmenő szárnyrészekkel (szárny), csak a derék fölött gombolva. Plundra: buggyos szárú férfinadrág.

A korábban említett kényszer olykor kézzel fogható erőszak formájában is megjelent. A nemzetietlen külsejű honpolgárokkal szembeni türelmetlenség és agresszió visszatérő eleme a vizsgált szövegeknek. Vezlerle Gyula (írói álnevén Viola) például beszámol két, a nemzeti ruhamozgalom 1859-es újraeredése után is következetesen frakkban–cilinderben járó diák megalázásáról, amelynek állítólag az lett a következménye, hogy a két fiatalember eltávozott a fővárosból.⁸¹ Porzó – visszaemlékezése szerint – azért cserélte „bő bugyogóját” magyar nadrágra, mert Vajda beroppantotta köcsögkalapját, és a fizikai agressziót lelki terrorral nyomatékositva „minden igaz magyar lélek” megbotránkoztatásával vádolta idegenszerűen öltözött barátját.⁸² Mikszáth is említi, hogy a cilinderek beverése gyakran okozott botrányt Pest utcáin, a színházakban, az éttermekben, kávéházakban.⁸³

A köcsögkalap, vagyis a cilinder gyakori szereplője a német és magyar viseletet szembeállító írásoknak, és fontos szerephez jut a pesti zenetanár, a mottóban idézett Megyeri Károly visszaemlékezésében is. Megyeri saját életét és egész Magyarország történetét bele tudja sűríteni öt cilinder sorsának anekdotaszerű elbeszélésébe. A tanulság – persze igen leegyszerűsített formában – ismét az öltözködés szimbolikus, a „minket” és az „őket” kijelölő és kézzel foghatóvá tevő erejét jelzi: „valahányszor Magyarországon a nemzeti szellem ébredezett a 19. században, mindig az volt az első megnyilatkozása a forradalmi iránynak, hogy a zsidókat kiverték lakásukból, a cilinder-kalapokat pedig bevették az embernek a fejébe úgy, hogy alig lehetett kivonszolni a fejet a kalapból”. Így azután 1860 elején, amikor egy vidéki városban lefolyt pogromról olvasott, azonnal vásárolt magának „magyar pörge kalapot, és este mindig abban jártam, nappal egy ideig még mindig cilinder volt a fejemen – addig, míg a cilinderek végkép eltűntek.”⁸⁴

Porzó és Megyeri történetében szó sem esik arról, hogy a nemzeti ügy iránti lelkesedésből öltöztek volna magyar ruhába – lelkesedés helyett inkább a félelem, az igaz hazafiak csoportjától való különbözőség veszélyei irányították döntésüket. Megyeri anekdotája jól tükrözi a magát a közélettől távol tartó kisember tanácstalanságát, ahogyan csak nehezen, és semmiképpen sem magától, hanem külső kényszer hatására követi az oly gyakorinak tűnő változásokat, köztük a divatot is. Megyeri így jellemezte önmagát: „Én mindig nagyon konzervatív voltam, annyira, hogy később aztán még akkor is viseltem magyar nadrágot, atillát, mikor Pesten már-már mindenki megint cilinderben és franciaruhában járt.”⁸⁵ A magát a magyar ruha elterjesztői között ábrázoló Viola korrajza csak a nemzeti ruhamozgalom kibontakozását magyarázza politikai okokkal, a nemzeti divat elterjedését már annak tudja be, hogy „minden valamire való úriember csak magyar díszruhában mert nyilvános helyen mutatkozni”. Kicsit később pedig egyenesen arról ír (egyes szám első személyben), hogy a magyar ruhát egy csoport „ráparancsolta e nemzetre.”⁸⁶ Mikszáth Kálmán Jókai-életrajzában a magyar öltözet felelevenítését a honszeretet megnyilvánulásaként magyarázta, de a nemzeti viselet elterjedése, divattá válása kapcsán már ő is a kényszert hangsúlyozta: „A nemzeti ruha már bizonyos immunitást kölcsönöz, minélfogva sietnek azt fölvenni olyanok is, akik nem szeretik, mert ha nem is kényelmesebb, de biztosabb.”⁸⁷

*

⁸¹ Viola: *Visszaemlékezések*, 26.

⁸² Porzó: *Egyedül*, 599–602.; 600.

⁸³ Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora*, II. 25.

⁸⁴ Megyeri: *Életemből emlékek*, 82.

⁸⁵ Megyeri: *Életemből emlékek*, 82.

⁸⁶ Viola: *Visszaemlékezések*, 28.

⁸⁷ Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora*, II. 25.

Az emlékiratokból kiderül, hogy abban a korban, amikor a konfekció még nem volt általános, és az emberek javarészt készítették vagy maguk varrták ruháikat, a divat és a szokások által nyújtott keretek kitöltésében a szabók és más kézművesek, valamint a megrendelők ízlése és fantáziája is jelentős szerepet játszott: így volt ez a magyar öltözet esetében is, amelyet a divatsajtó és a divattörténetek mindvégig az ősi hagyományokhoz való visszatérésként szerettek ábrázolni. A nemzeti öltözet változatossága, az egyéni ízléshez igazodó változatainak sokasága az egész vizsgált korszakra jellemző volt. Az emlékiratok olvasásával feltárt ismeretanyag érvényessége korlátozott, és ahogyan a sok egymás mellé helyezett egyéni emlékezetből nem lesz kollektív emlékezet, úgy az egyes egyének öltözködési gyakorlatának összesítése sem elegendő ahhoz, hogy magára a divatra következtessünk belőle. Bizonyos tendenciák azonban az emlékező szövegek elemzésével is kirajzolódnak: látható például, hogy míg a reformkorban a nemzeti öltözet (természetesen csak a városi, úri viseletről van szó) nem volt általánosan elterjedt, az 1859 utáni nemzeti ruhamozgalom esetében minden bizonnyal beszélhetünk divatról; és az is világossá vált, hogy a nemzeti öltözet felhúzására nemcsak az általa kifejezhető eszmében való hit motiválhatta az egyéneket. A 19. századi divatlapokban a divat szinte kötelezően visszatérő állandó jelzője, a „zsarnok” így ebben a kontextusban új értelemmel telítődik, és úgy tűnik, a nemzeti divat propagálói olykor valódi „divatdiktátorok” voltak.

ANIKÓ LUKÁCS

Changing Clothes

Reflections of 19th-century Hungarian National Fashion in Memoirs and Diaries

From the 1820s the concept of the nation became the centre of thinking and public discourse in Hungary. Debates were taking place not only at political fora: the different issues of the nation were discussed at balls, in fashion magazines and in public in general, in a form that was understandable to everyone; besides language and dance, clothes became the indicators of one's national feelings. The discourse on (urban and gentry) national costumes materialised in two waves in the 19th century: after the 1830s and 1840s, according to the reports of newspapers, national fashion emerged again, from 1859–60. But if we assume that fashion is a historical reality that exists beyond the realm of texts – in the case of national fashion an idea manifested in costumes and the way they were worn – we cannot leave out of consideration the consumers of fashion items and their motivation. With the help of diaries and memoirs we can examine what people wore and what the trends were from a special point of view: they are the means with the help of which we can study fashion from a micro-perspective; fashion, that is the normative system compared to which the individual who follows or rejects the trends defines itself by choosing his or her own clothing. The knowledge revealed by the memoirs has a limited validity; the same way as many individual recollections juxtaposed do not make up a collective recollection, the sum of individual dressing practices is not enough to draw conclusions on fashion itself. But certain trends do reveal themselves by analysing the texts of memoirs. For instance it can be observed that while (gentry and urban) national costumes were not generally worn in the Reform Era, after 1859, in the case of the national costume movement we can already talk about a trend; it is also made clear that it was not only faith in the idea expressed by national costumes that motivated individuals to wear it: the pressure from society, fear and the dangers of being different from true patriots can also be found among the motivating reasons.

EÖRY GABRIELLA

Főszolgabírói multságok

Társasági élet és szórakozás Olchváry Pál naplójában

Olchváry Pál 1922 és 1938 között vezetett naplót, mely 1990-ben nyomtatásban is megjelent.¹ A részletgazdag naplóban a főszolgabíró átlagosan négy-öt naponta jegyezte fel élete eseményeit. A kihagyott napokat is megörökítette, de nem kívánta az egyvidejűség látszatát kelteni. A forrásközlő leírásából² kiderül, hogy a szöveget nem jellemzik nagyobb átírások, de hősünk valószínűleg többször újraolvasta és kiegészítette feljegyzéseit. Olchváry főszolgabírói működésének naplóban feltáruló, 1929 végéig tartó időszakát, annak társasági életre vonatkozó mozzanatait elemzem az alábbiakban. A záró évszám megválasztását nemcsak nyugdíjazása (1930), de ezzel összefüggésben Tiszabercelre költözése (1929. szeptember) is indokolta.

Miért kezdett naplót írni a Szabolcs megyei dadai felső járás főszolgabírója? Olchváry Pál naplójának kezdetén nem jelölt meg öt írásra sarkalló okot. Hosszan értekeznek az 1922 elejére kialakult nemzetközi és hazai helyzetről, a háború és Trianon következményeiről, a drágaságról és Magyarország kilátásairól. A második kötet megnyitása kapcsán azonban így fogalmaz: „Folytatom az írást, ha valaha valakinek a kezébe kerül, talán fel fogja kelteni az érdeklődését ebben a rohamosan haladó korban is, midőn már alig van távolság és idő.”³ Számított jövőbeli olvasójára, akinek fontosak lehetnek az ő feljegyzései a gyors fejlődés miatt vagy éppen annak ellenére. Ilyen értelemben Olchváry Pál elsősorban nyomot kívánt hagyni, az általa megélt helyzetek emlékezetét kívánta megteremteni naplójával. S csak nagyon halványan érezhető benne a naplóknak tulajdonított funkciók⁴ közül még egy, az elmélkedés. Az elemzés (elsősorban a világ alakulását tekintve) és a töprengés csak néhány helyen érhető tetten, itt mindenekelőtt eseménynaptárról van szó.

1922-ben Olchváry ötvennyolc éves, huszonhárom éve viseli a főszolgabírói címet, tizenhat éve vált el a feleségétől, és két nővérével egy hat szobás szolgálati lakásban, egy közel háromezer lelkes faluban, Gáván él. Sokat, köztük német memoárokat⁵ is olvas, talán éppen ezek sarkalták őt is, hogy rögzítse élete eseményeit. Vagy a háború utáni inflációs időszak szédítő árai és a megélhetés nehézségei tették naplóíróvá? Feljegyzéseinek jelentős részében foglalkozik kiadásainak és bevételeinek rögzítésével, az uralkodó pénzügyi viszo-

¹ Gyarmathy Zsigmond: *A dzsentri főszolgabíró (1922–1938). (A gávai főszolgabíró naplója.)* Nyíregyháza, 1990. 87. (1922. október 26.)

² Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 16.

³ Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 335. (1928. október 15.) A távolságra és az időre vonatkozó megállapítást Zeppelin tengerentúli útjának apropóján teszi, melyről a rádióknak köszönhetően mindössze két óra késéssel értesült.

⁴ Lejeune, Philippe: *Hogyan végződnek a naplók?* In: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásából* (szerk.: Z. Varga Zoltán) Budapest, 2003. 215–218.

⁵ Alfred von Tirpitz, Alfred Krauss, Paul von Hindenburg emlékiratait.

nyok tarthatatlanságával. Értékelt és sokszor minősítette is a szereplőket, de nem lelki életének terepe a napló, nagyon óvatosan fogalmaz, nagyobb titkokat nem tudhatunk meg belőle. Nagy teret szentelt a gazdasági kérdéseknek, például mi mennyibe került, sőt a forint árfolyammozgását is rögzítette a napló elején. Utazási körülményei leírásának is jutott mindig hely, sosem mulasztotta el feljegyezni, hogy milyen módon, adott esetben milyen viszontagságok árán érkezett meg valahova. Különösen autós élményei szórakoztatóak a mai olvasó számára.

Olchváry Pál 1864-ben született Dengelegen (Szatmár megye), apja, Olchváry Lajos elszegényedett birtokos, Szatmár vármegye aljegyzője, anyja, Szunyogh Ilona szintén egy birtokos család leszármazottja, házasságukból három leány és három fiú született. Olchváry Pál négy reáliskolai osztály után Esztergomban, Sopronban és Sárospatakon járt gimnáziumba és jogakadémiára, amit Debrecenben fejezett be. 1887-ben lett a nyíregyházi törvénytudományi joggyakornoka, majd az árvaszék helyettes jegyzőjévé választották (1887–1890). Azután szolgabíró volt Mándokon és Kisvárdán, de 1895 és 1899 között már árvaszéki ülnök Nyíregyházán. 1899-ben választották a dadai felső járás főszolgabírójává, amely tiszteletet 1930-ig, nyugdíjba vonulásáig viselt. Két ízben (1917–1919 és 1923–1924) volt miniszteri biztos, 1923-ban pedig kormányfőtanácsossá nevezték ki. Méltóságos úr lett belőle, és meglehetősen rosszul viselte, ha nem kapta meg a neki kijáró megszólítást: „Vezetőnket, Rózsa urat jól leteremtetem, mert zsidó szemtelenséggel úrnak titulált.”⁶

Korábban e napló kapcsán a szerző identitásának problematikáját vizsgálták,⁷ illetve Kállay Miklós politikai pályaképeinek megrajzolásához nyújtott segítséget.⁸ Ezekhez most nem kívánok hozzátenni, nem kívánok tipizálni, csak egy (átlagos vagy nem átlagos) főszolgabírói, közhivatalnoki egzisztenciát kívánok bemutatni, egyet a lehetségesek közül.

Főszolgabírói mindennapok

A gávai főszolgabíró mindennapjai hivatali elfoglaltsága és közéleti tevékenysége ellenére meglehetősen kényelmesen, lassú tempóban zajlottak. Reggelente az egészségére igen agyalyosan figyelő Olchváry fürdőket vett otthonában,⁹ aztán „fürdő után egy órát pihenek az ágyban, s angol és francia olvasmányokkal töltöm az időt”¹⁰ – írja. Délig hivatali ügyekkel foglalatalkodott, ebédjét otthon, ha Nyíregyházán volt, a Korona Szállóban vagy Ilona testvérénél költötte el. Majd következett a jól megérdemelt pihenés: „aludtam egyet, mint rendszeren mindennap.”¹¹ Délután, ha nem volt hivatali elfoglaltsága, meglátogatta környékbeli barátait, kirándult a Tiszabercelen épülő házához. Csendes otthoni estéken könyveket, újságokat olvasott, nyelveket tanult.

⁶ Gyarmathy: *A dzsenti főszolgabíró*, 263. (1926. szeptember 20.) Az 1926-ban tett állami tanulmányúton volt a csoport vezetője az említett úr.

⁷ Gyarmathy Zsigmond a forrást közlő kötet két tanulmányában. Gyáni Gábor: *A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása*. In: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, 2000. 145–160. (Eredeti megjelenési helye: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XII. Nyíregyháza, 1997. 25–33.)

⁸ Gyarmathy Zsigmond: *Adalékok Kállay Miklós szabolcsi főispán (1922–1929), később miniszterelnök portréjához Olchváry Pál naplója alapján*. In: Rendi társadalom–polgári társadalom 1. (szerk.: Á. Varga László) Salgótarján, 1987. 437–445.

⁹ Az ehhez szükséges fürdőkályhára az alispántól kért és kapott pénzt.

¹⁰ Gyarmathy: *A dzsenti főszolgabíró*, 242. (1926. április 22.)

¹¹ Gyarmathy: *A dzsenti főszolgabíró*, 312. (1928. január 17.)

Ősztől tavaszig, az esős idő és a tél beállta miatt minden évben kénytelen volt kissé zárkózottabb életet élni. Sokat kesergett és panaszkodott is emiatt: „Ma is beteg vagyok, legálábbis az unalom deprimál.”¹² Olchváry számára a társas kapcsolatok nélküli élet csak véges ideig volt elviselhető. Nehezen bírta a falusi mozdulatlanságot, és azt, ha hosszú időn keresztül nem tudott elmenni otthonról, társaságba kerülni: „Ma egész nap esik, alig van 4 R.¹³ meleg. Gy. elment Debrecenbe, így idehaza unatkozom, mert a sok olvasásba is beleun az ember, s a rádió is idegesíti.”¹⁴

Az idő és így a közlekedési lehetőségek javulásával, a tavaszi és nyári hónapokban társasági élete is megélénkült. Ilyenkor eltűntek a panaszok, megritkultak a betegségekre való utalások. Végeláthatatlan vagy inkább folyamatos vendégeskedések, hajnalig tartó mulatozások követték egymást. A változatosság, a nyugalmasabb napokból a nyüzsgésbe kerülni és vissza, ez jelentette számára a megfelelő közeget.

„Annyi olvasnivalóm van, hogy nem győzöm.”¹⁵

A könyvek és az olvasás a naplóbejegyzések szerint fontos szerepet játszottak a főszolgabíró életében. Rendszeresen megemlíti aktuális olvasmányait, és többször ismerteti könyvtárának nagyságát is. A napló elején elégedetten, de számok nélkül nyugtázza: „Beszereztem a művészet történetét felölelő jobb német műveket, s szerény anyagi viszonyaimhoz mérten értékes könyvtárat gyűjtöttem össze.”¹⁶ Az 1925 januárjában már csaknem hétszáz¹⁷ kötetre rúgó könyvtárat másfél év alatt közel hatvan, 1928 augusztusára közel kétszáz kötettel gazdagította.¹⁸

Az alábbiakban a tekintélyesnek mondható könyvtár teljes állománya nem, de a napló szövegéből „kimazsolázható” több mint száz vásárolt, kölcsön- vagy ajándékba kapott könyv címe és szerzője elemezhető. Olchváry a címeken kívül néhányszor az olvasmány rá gyakorolt hatását is megosztja a kései olvasóval. Érdekesnek titulálja az 1922 elején olvasott német háborús memoárokat vagy Marbot generális emlékiratait és Paléologue *A cár országa a világháborúban* című történeti szakmunkáját is, amit 1928-ban vett a kezébe.

Az általam vizsgált időszakban a főszolgabíró 127 konkrét címet sorolt fel a naplóban. Az itt található könyvek nagy részét vásárolta, többet ajándékba, néhányat kölcsön kapott, s nem volt ritka, hogy könyvtárának darabjait elcserélte ismerősei más, érdekesebbnek tartott könyveire.¹⁹

Itt felsorolt könyvei fele részben magyar nyelvűek, fele részben idegen nyelvűek (német, francia és angol). A túlnyomórészt szépirodalmi könyvek mellett történeti művek, útleírások és természettudományos kötetek álltak Olchváry könyvespolcán.

A főszolgabíró 1922 és 1930 közötti beszerzései és olvasmányélményei főképp a szépirodalom kortárs alkotóinak műveiből állt össze. Ez egybevág a századforduló környékén

¹² Gyarmathy: *A dzsentrifőszolgabíró*, 145. (1923. december 3.)

¹³ René Antoine Ferchault de Réaumur (1683–1757) francia tudós által kidolgozott hőmérő skála, mely nullától nyolcvan fokig mér.

¹⁴ Gyarmathy: *A dzsentrifőszolgabíró*, 339. (1929. november 24.)

¹⁵ Gyarmathy: *A dzsentrifőszolgabíró*, 154. (1924. január 14.)

¹⁶ Gyarmathy: *A dzsentrifőszolgabíró*, 81. (1922. szeptember 1.)

¹⁷ 1925. január 25-én 693 kötetet, másnap 684 kötetet számolt össze.

¹⁸ 1926. júniusában 750, 1928 augusztusában 870 kötetet vett számba.

¹⁹ Hickmann statisztikai zsebatlaszát például néhány hét múlva elcserélte Okolicsányinéval Stauley útikönyvére. Vagy Jármly Menyhért feleségével egy Chenet regényt cserél Robert Hichens: *The Garden of Allah* című regényéért.

megismert magánkönyvtárak könyveinek megoszlásával.²⁰ Az 54 regény és novella között egyetlen Byron kötet képviseli a líra műfaját. Tizenöt klasszikusnak (Ovidius, Voltaire, Zola, Dickens) számító prózai alkotás közel felét eredeti nyelven szerezte be. Kivételnek számít ez alól Jókai Egy magyar nábob című regényének angol nyelvű kiadása, amit minden bizonnyal nyelvgyakorlás céljából ajándékozott neki Kocsis István berceli plébános. A magyar irodalmat, az említett Jókain kívül, csupán Tormay Cecil Bujdosókönyve képviseli. A szépirodalmi gyűjtemény fennmaradó része (37 cím) egészen friss, a századforduló után keletkezett alkotás, jelentős része pedig a háború utáni kiadás. A kizárólag francia, német és angol regények között a legfrissebb Nobel-díjasoktól a ponyvának számító C. H. Mahlerig és Tarzan történetekig sok minden megtalálható. A fentiekkel ellentétben ezeket a műveket azonban inkább magyar nyelven olvasta.

Azt persze nem tudjuk még megsejteni sem, hogy Olchváry az 1922 és 1929 közötti nyolc évben beszerzett és olvasott könyvei mennyire képezik le teljes könyvtárának állományát.

Akárcsak a reformkori és az azt megelőző korok nemesi könyvtáraiban, Olchvárynál is felfokozott történelmi érdeklődésről tanúskodnak a könyvlisták. A főszerkesztő könyveinek másik jelentős hányada (21 mű) ugyanis történelmi tárgyú volt. Az ide sorolható könyvek elsősorban a közelmúlt eseményeire reflektáló munkák (világháborús krónikák, a trianoni békehez kötődők), másrészt pedig nagy összefoglaló kötetek (Szalay László: Magyarország története, Világtörténet).

Könyvszeretét jól példázza, hogy autótulajdonosként is fontosnak tartotta némi szakirodalom beszerzését (Mihályi Dénes: Az automobil) és lapozgatását. Ehhez hasonlóan a villanyvilágítás bevezetésekor Zemplén Győző Elektromosság és gyakorlati alkalmazása című könyvét vette meg.

Olchváry szótárakat és nyelvtankönyveket is előszeretettel vásárolt. Németül, franciául olvasott, tanult angolul, sőt az időszak végén az olasz nyelvvel is elkezdett ismerkedni. Emellett volt szanszkrit és portugál szótára is. Igen jó szórakozásnak találta a nyelvtanulást, többször olvashatjuk, hogy szótárt böngészett vagy könnyebb angol szövegeket olvasott. 1929-ben büszkén írta, hogy már két angol regényt is el tudott olvasni, sőt ugyanebben az évben a Nyíregyházi Kaszinóból a *London News* című képes lap egy évfolyamát is megvette. A nyelvek iránti érdeklődése miatt Brüsszelből egy nyolcnyelvű nyelvtant is hozatott.

Széleslátókörűségét bizonyítja a könyvek között található kilenc, a biológia, a kémia és a fizika köréből származó szakmunka. Ezért az sem meglepő, hogy előfizetője volt a Természettudományi Közlönynek is. A folyóiratok közül a helyi ügyekben legfontosabb orgánium a Nyírvidék²¹, és, bár vallási meggyőződésére nem találunk utalást a szövegben, a Protestáns Közölny előfizetője volt.

Közéleti emberként élénken érdeklődött az országos és nemzetközi események iránt is. Igen sok lapot járatott és olvasott. A Budapesti Hírlap, a Pesti Hírlap, a 8 órai újság, a Magyarország, a Magyar Szemle és az Új Idők előfizetője volt. A Pesti Napló számait hivatalból olvashatta. Költségeket nem kímélve külföldi lapokat is járatott, a *Le Matin* (erről feljegyezi, hogy három napi késéssel ér Gávára), a *Le Figaro*t és a *Leipziger Illustrierte Zeitung*ot. Valamint Hofertől²² rendszeresen kölcsönkérte az *Illustration* számait, és Nyíregyházán a kaszinóból megvásárolta a *Fliegende Blätter* folyóirat egy évfolyamát is.

²⁰ *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Szerk.: György Aladár. Budapest, 1885. 413.

²¹ Itt Olchvárynak is jelentek meg cikkei, a naplóban a kisvasút fejlesztéséről írottat említi meg.

²² Hofer Cuno a vencesellői kastély gazdája, részletesen lásd később.

Rádió, autó, vasaló

További információéhsége és kíváncsisága tette rádiótulajdonossá, többszöri próbálkozás után 1926 decemberében. 1924-ben Debrecenben a Magyar Távirati Irodában látott és hallott először rádiót: „Bámulatos találmány. Ez a drótnélküli ördögi mesterség Budapestről pompásan közvetíti a telefonhírmondó beszélgetéseit [...] sőt a London és New York közötti kísérleteket is figyelemmel lehet kísérni.”²³ Aztán 1926 februárjában már majdnem meg is rendelt egy *Western* készüléket a Fried és Nádor cégtől, de rossz tapasztalatokról hallva, az utolsó percben elállt a vételtől. 1926 novemberében újra próbálkozott, egy *Nora* típusú készüléket szereltetett be, de nem volt vele megelégedve, így visszaadta. S végül decemberben egy *Western*-féle háromlámpos rádiót vásárolt: „jó időben pompásan lehet vele Londont, Párizst, Moszkvát, Berlint, Rómát stb. hallani”.²⁴ A villany bevezetéséig telepről működő készülék járt némi bosszúsággal,²⁵ de ez eltörpült az általa nyújtott szórakozáshoz képest. Általában zenét hallgattak rajta testvéreivel és vendégeivel, egy alkalommal például az Aitát élvezhették éjjel kettőig Gyogyóval²⁶ és annak férjével.

Olchváry egyébként sem idegenkedett a modern-kor nyújtotta újdonságoktól. 1926 januárjában gondos mérlegelés után vásárolt egy használt, nyitott tetejű Laurin Clement típusú autót. A vásárlásba egyharmados arányban Fodor Sándor járásorvost is bevonta. Az autót a gávai gépész vezette és tartotta karban. A főszolgabíró nagyban érdekelte a repülés is, úgyhogy 1924-ben a nyíregyházi repülőnapon jelentős összeg fejében kipróbált egy ötüléses zárt Fokker monoplánt: „A felszállás díja 10 percre 250 ezer korona volt, így én 300 000 K-t fizettem kénytelen-kelletlen, mert csak 4 fizető jelentkezett.”²⁷ 1928-ban már háztartásába is bevitte az új kor találmányait. Debrecenben villanyvasalót és vízforralót vásárolt magának. (1928 áprilisában vezették be a villanyvilágítást Gáván.)

A társaság

Olchváry Pál szerteágazó és sokszínű társaskapcsolatainak²⁸ gerincét a környékbeli birtokosok és egyben a vármegyei irányításban szerepet játszó személyek tették ki. Olchváry intelligenciáját és tudásvágyát bizonyítandó helye volt benne egy igen magas rangú és műveltségű arisztokratának (Hofer Cunónak) is. A főszolgabíró élénk szociabilitása és társaságának kevert jellege a korabeli Magyarországon tipikusnak nevezhető.²⁹ Atipikus azonban abban az értelemben, hogy sokrétű kapcsolatrendszere többségében nem a szűken értelmezett helyi közösséghez (Gávához), hanem a környékbeli birtokosokhoz, Nyíregyházához és Debrecenhez kötődtek.

A főszolgabíró kapcsolathálójának szövögetésében a fentiek mellett fiútestvérei közül elsősorban a korban hozzá közelebb álló (1865-ben született) Zoltán volt segítségére. Olchváry Zoltán 1922-től a debreceni királyi tábla elnöke volt, 1923-ban a Debreceni Polgári Casino elnökévé választották, tisztségét 1936-ig viselte. A két testvér gyakran látogatta meg egymást, minden pénzügyi manőverüket megbeszélték, segítették a másik hivatali előme-

²³ Gyarmathy: *A dzsentrí főszolgabíró*, 152. (1924. január 7.)

²⁴ Gyarmathy: *A dzsentrí főszolgabíró*, 274. (1926. december 17.)

²⁵ A telepek feltöltése és a vétel tisztasága többször okozott nehézséget.

²⁶ Gyogyó Mikecz Istvánné, született Rédle Matild beceneve. Általában így vagy csak Gy.-ként jelenik meg a naplóban. Férje Mikecz István gávai szolgabíró. (Nem tévesztendő össze Szabolcs vármegye alispánjával, aki szintén ezt a nevet viselte.)

²⁷ Gyarmathy: *A dzsentrí főszolgabíró*, 183. (1924. szeptember 20.)

²⁸ Gyáni: *A napló mint társadalomtörténeti forrás*, 156.

²⁹ Gyáni: *A napló mint társadalomtörténeti forrás*, 156.

netelét, és bevitték egymást a társaságba is. A főszolgabíró Debrecenben tett többnapos látogatásai során a ruhavásárlás, -varratás és a könyvvásárlás mellett egy meghatározott kört látogatott meg. Két testvérén kívül az anyai ágon rokon Szunyoghy Sándoréknál, Sinkovitséknál (Gyogyó testvére, Rédle Irma Sinkovics Imrének, a Kataszteri Hivatal vezetőjének a felesége volt) tette tiszteletét minden alkalommal. Szinte mindig ellátogatott a testvére elnöklete alatt álló kaszinóba, moziba és színházba vitte az ismerős hölgyeket és unokahúgát (Olchváry Zoltán és Draveczy Lilla leányát), Ilonkát.

A főszolgabírónál jóval fiatalabb László (1876-ban született) Debrecenben ügyvédként tevékenykedett, később Nagykállón volt közjegyző. Olchváry Pál Laci öccsénél Nagykállóba költözésük után csak néhányszor fordult meg, s ő sem volt gyakori vendég Gáván. Ennek ellenére hivatali előmenetelét, ahol tudta, egyengette, de személyes kapcsolatuk jóval lazább volt.

Három leánytestvére közül kettő, Lilla és Margit sohasem ment férjhez, Olchváry Pál válása után annak háztartását vezették. A harmadik lány, Ilona Meskó László nyíregyházi politikus (igazságügyi államtitkár és Szabolcs megyei főispán) felesége lett. Férje halála (1922) után özvegyen élt Nyíregyházán. A naplóíró gyakran ebédelt és szállt meg nála, s ő is sokszor utazott lánytestvéreihez Gávára.

Gáva

A főszolgabíró lakóhelyén szinte csak a rejtélyes szerepet betöltő Gyogyóval ápolt rendszeres kapcsolatot. Beosztottjának, Mikecz István szolgabírónak a felesége Olchvárynál közel harminc évvel volt fiatalabb. A naplóírás kezdetekor már két fiú édesanyja, de Olchváry csaknem minden otthon töltött estéjének társasága, mégpedig általában egyedül, a férje nélkül. Az 1926 februárjáig vele egy házban lakó Mikecz család hölgytagja az idősödő szolgabíró unalmas falusi estéinek megszínésítője. A napló korai bejegyzései hemzsegnak a nőt igen pozitívan jellemző megjegyzésektől: aranyos, csupa káprázat stb. Olvasnak, felolvasnak egymásnak, rádiót hallgatnak és beszélgetnek. Gyogyó állandó szereplője a naplónak és Olchváry életének: „Az időmet különben Gy-vel töltöm, angol meséket olvasunk.”³⁰ Az ilyen és ehhez hasonló, az állandó együttlétre való utalások („6–8-ig Gy-val”, „az estét természetesen Gyogyóval töltöttem”) igen gyakran olvashatóak. 1922-ben érzelmileg túlszoruló bejegyzéseket, már-már szerelmi vallomás-szerű sorokat találhatunk a naplóban: „A délutánokat Gy. társaságában igen kedvesen töltöm. Kár bizony nagy kár, hogy minden másként nem lehet, de hát a reménység az, amely ezt a sivár életet bearanyozza, ha az a reménység életre kelhet. Annyi bizonyos, hogy a feltalált szimpátia a megvalósulás reményét közelebb hozza, s jobb és szebb jövőre biztat.”³¹ A későbbiekben még egy esetben ütnek át az érzelmek a naplóírói precizitáson. 1929-ben Gyogyó férjét Kemecse tiszteletbeli főszolgabírójává nevezték ki, a család ez év tavaszán elköltözött Gáváról. Olchváry április 16-án így írt: „Elment vele a tavasz, a nyár, nie kommt etwas Besseres nach.”³²

A főszolgabíró a Mikecz család elköltözése után pénzt és fáradságot nem kímélve hetente (volt, hogy többször is) ment látogatóba Kemecsére. Véletlen vagy sem, többször megessett, hogy a férj éppen akkor nem tartózkodott otthon. 1929 májusában például Olchváry Kemecsére menet Sóstón, a vasútállomáson összetalálkozott Gyogyó férjével és Tibor nevű gyermekével, „akik éppen Gávára készültek, s biztatásomra el is mentek”³³ – írja. Olchváry

³⁰ Gyarmathy: *A dzs centri főszolgabíró*, 205. (1925. április 16.)

³¹ Gyarmathy: *A dzs centri főszolgabíró*, 64. (1922. április 27.)

³² Gyarmathy: *A dzs centri főszolgabíró*, 350. (1929. április 16.)

³³ Gyarmathy: *A dzs centri főszolgabíró*, 354. (1929. május 27.)

sosem felejt el megemlíteni, hogy látogatásait Gyogyó kitörő örömmel fogadta. Ezen kívül megesett, hogy Sóstón vagy Debrecenben találkoztak, kisebb-nagyobb sikerrel. Szintén kétélyeket kelthet az olvasóban, amikor egy 1929 nyarán megesett találkozásukról ír. Olchváry értesítette Gyogyót, hogy mikor utazik Debrecenbe, aki meg is érkezett estére a városba, „de az urával együtt. Különben nagy volt az öröm”³⁴ – hangzik a keserű megjegyzés.

A férj feltételezhető féltékenységéről csak néhányszor értesülhetünk. A „gyanúsítottak” persze mindannyiszor teljes értetlenségüket fejezik ki az okokra vonatkozóan. Pedig ha nem is bizonyítékokat, de kétértelmű epizódokat találhatunk a feljegyzések között. Egy alkalommal Nyíregyházára vonatkozásuk kapcsán olvashatjuk: „az utazás kedves volt, nem zavartak.”³⁵ Másról az esti német felolvasásukkal kapcsolatban „kár, hogy oly rossz kis lakásuk van”³⁶ – megjegyzések ejthetik gondolkodóba az olvasót. Ezt a definiálhatatlan és feltétebb gyanús kapcsolatot a főszolgabíró lánytestvérei is rossz szemmel nézték. Rosszallásuk nemcsak a kapcsolat elején, de a későbbiek folyamán is kiviláglik: „Margit úgy látom nagyon ideges, az ok Gy. Sajnálom, nem tehetek róla.”³⁷ Vagy: „Persze Gy. van a háttérben, ki nem állhatják szegényt.”³⁸

Sajátos viszonyukat tovább árnyalja, amikor kettejük vitáiról olvashatunk: „Esténként Gyogyóval veszekszem, ma reggelre hozott is a Mikulás tőle egy ügyesen összeállított virgácsosomót, krizantenummal viszonoztam.”³⁹ Az apró-cseprő ügyek mellett állandó konfliktusforrás, hogy a nő Olchváryval ellentétben a „kisebb körökben találja jól magát”.⁴⁰ A vencesellői plébános beiktatásán ugyanis Gyogyóék is ott voltak, de ahelyett, hogy a hivatalos ebéden vettek volna részt, a falu jegyzőjénél vendégeskedtek. A főszolgabíró számára ez teljesen érthetetlen viselkedés, a „lefele nézést” lehetetlen elvnek titulálja, és az említett eset után közel egy évvel is próbálja meggyőzni a szívéhez oly közel álló nőt életszemléletének helytelenségéről.

Gáván Gyogyón kívül mindössze Milvius Attilához és annak feleségéhez fűzte élénkebb kapcsolat a főszolgabírót. Milviust 1922-ben nevezték ki a falu csendőrbiztosává, bő egy évet töltött a faluban. Olchváry ez idő alatt számtalanszor volt náluk kártyázni, vacsorán, és töltötte ott az ünnepek egy-egy napját (húsvét, karácsony) és a szilvesztert is: „Milviusék és Gyogyó az állandó társaságom.”⁴¹ Ennek ellenére saját házába csak néhány alkalommal hívta meg őket. Elköltözésük után is olvasható néhányszor, hogy Olchváry levelet kapott tőlük, de a naplóban arra nem találtunk magyarázatot, hogy később miért vette a nevére Milvius Attilát: „Este megérkezett Milvius Attila, jelezte, hogy nevét meg kell magyarosítani, az Olchváry-Milvius nevet óhajtja örökbefogadás útján. Kérését teljesítettem, miután örökségre nem tart igényt.”⁴²

³⁴ Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 354. (1929. június 1.)

³⁵ Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 70. (1922. július 24.)

³⁶ Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 192. (1924. december 5.)

³⁷ Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 214. (1925. július 31.)

³⁸ Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 276. (1927. január 7.)

³⁹ Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 145. (1923. december 6.)

⁴⁰ Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 86. (1922. október 22.)

⁴¹ Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 111. (1923. április 6.)

⁴² Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 2. köt. 95. (1933. január 12.) Milviusnak feltételezhetően hivatali előmenetele miatt volt erre szüksége. (Égészen a csendőrtábornoki rangig vitte.) Névváltoztatása a mozgalom konjunktúrájának idejére esett. 1931 után minden ötödik névváltoztató a fegyveres erők tagjai közül került ki. Vö.: Karády Viktor – Kozma István: *Név és Nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest, 2002. 206.

A főszolgabíró részben Mikecz feleségén keresztül érintkezett (pl. disznótoros vacsora alkalmával) nem hivatalos minőségében, kezdetben nagyon ritkán, a helyi intelligencia többi tagjával – ahogyan ő nevezte őket. Később valamivel gyakrabban fogadta el a gávai meghívásokat, s vett részt egy-egy „jó falusi mulatság”⁴³-on. A naplóval dokumentált 1922 és 1930 közé eső időszakban növekvő számban, de nem túl sokszor tette tiszteletét a falu orvosánál (Fodor Sándornál) névnapján, a főjegyzőnél (Vattay Sándornál) annak eljegyzésén és neve napján vagy Horváth József gyakornoknál, későbbi szolgabírónál.

Az említett Gyogyón és Milvius Attilán kívül a főszolgabírónak nem alakult ki komoly helyi kötődése, így nem csoda, hogy Mikeczék elköltözése okán könnyebben hozta meg a döntést a költözésről: „alig várom, hogy itt hagyjam Gávát, amelyhez, mióta Gyogyó elment, nem köt semmi.”⁴⁴

A társaság színe-java

Az általam vizsgált nyolc esztendőben Olchváry életében elsősorban a környékbeli birtokosokkal fennálló kapcsolatok voltak meghatározók. Ebben vezető szerepet kapott Okolicsányi Lajos, a szomszédos Hermina tanya tulajdonosa, a vármegyei törvényhatóság tagja, Jármly Menyhért, kótaji birtokos és törvényhatósági bizottsági tag, valamint Nozdrovitzky László, dögei birtokos és kisvárdai főszolgabíró.

Az időszak negyedik meghatározó személyisége Hofer Cunó svájci író, publicista és miliomos volt, aki felesége (gróf Dessewffy Aladár lánya, Ilona) jogán 1927-ig használta a vencesellői Dessewffy kastélyt.⁴⁵ Míg a három elsőként említett „barát” a helyi politikai életbe és a birtokosok mindennapjaiba engedte betekinteni Olchváryt, addig a vencesellői látogatások során az arisztokrácia életmódjából és az országos, sőt a nemzetközi politika híreiből kaphatott izelítőt. Ha a megyei vezetés ellen segítségre volt szüksége, szívesen fordult az igen jó kapcsolatokkal rendelkező Hoferhez. Vencesellőn különleges, számára akkor még szokatlan dolgokról is hallhatott, nemcsak a világiáró házigazdaktól, de azok vendégeitől is. Egy alkalommal Hofer párizsi repülőútjáról számolt be, de itt találkozhatott 1924 januárjában Ángyán Bélával, a miniszterelnöki sajtóosztály vezetőjével⁴⁶ is, aki Bethlen István gróf párizsi tárgyalásainak részleteiről mesélt a társaságnak. Itt mindig jelen volt egy-egy művész (festő, zongoraművész), követe és környékbeli vagy távolabbi kötődésű arisztokraták (báró özv. Horváth Jánosné, herceg Odescalchi Zoárdné, Almásy Pál gróf és felesége vagy Windischgrätz Lajos herceg és felesége). Ebben a társaságban szinte kakukkozás volt Olchváry Pál, aki beszámoló szerint főként a hölgyekkel való kártyajátékban, némi táncban és politizálásban jeleskedett. Olyannyira közeli barátja volt a házigazdának, hogy az általa írt színdarabban is szerepet kapott, melyet igen illusztris estély keretében német nyelven játszott el az alkalmi társulat. A különocnek tartott „Hofer pedig a maga tervezte szecessziós balerina ruhában”⁴⁷ adta elő a „Die Kunst in Vencesellő” című bohózatot. Hofer nemcsak vendéglátó és vadászpártner, de szellemi értelemben vett barát is volt. Saját írásain kívül elsősorban a németnyelvű irodalom és történelem aktuális munkáival ismertette meg Olchváryt. Mindössze öt évig élt itt Hofer és felesége, de számtalan színes epizóddal tarkí-

⁴³ Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 341. (1928. december 22.)

⁴⁴ Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 354. (1929. június 1.)

⁴⁵ A Dessewffy-hitbizományhoz tartozó vencesellői kastély Hofer Cuno személyes bérletébe került. 1927-ben a hitbizomány örököse, Dessewffy Aurél nősülése után a Nógrád megyei Királyrétre költöztek.

⁴⁶ Ángyán Béla (1885–1945) 1922. okt. 1-től volt a miniszterelnökségi sajtóosztály vezetője.

⁴⁷ Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 88. (1922. november 4.)

tották a főszolgabíró mindennapjait. Kapcsolatuk leírásában mindig érezhető valamiféle alá-fölérendeltség, megesett néhányszor, hogy Hofer nem fogadta a kastélyba csak úgy átruccanó Olchváryt. Ugyanakkor a naplóíró mindig büszkeséggel számolt be arról, ha Vencsellőről kocsit küldtek érte, vagy meghívást kapott az előkelő társaságot felvonultató házból.

A főszolgabíró sokszor szakította meg útját Kótajban Jármyéknál, Nyíregyházára menet vagy onnan jövet, itt ebédelt, többször töltötte itt a vasárnapokat, gyakran szállóvendégként is. A vacsora utáni időt legtöbbször bridzseléssel töltötték, máskor nagyobb társaságban táncoltak (simiztek). Kártyapartnerei közül többek között Buttykay Menyhért⁴⁸ helyi földbirtokost, Jármy édesanyját, Berta nénit és a Barkóczy fiúkat (Aladár árvaszéki ülnök és Béla huszárcapitány) említi. Jármy Menyhértről alig találunk személyes hangú leírást a naplóban. Élénkebb kapcsolata volt feleségével, Zulimával, akivel nem egyszer könyveket is cseréltek. Kapcsolatuk az időszak elején nagyon intenzív, aztán a Jármy családban bekövetkezett betegségek meglazítják azt.

Olchváryt a legszorosabb és legközelebbi kapcsolat talán Okolicsányi Lajoshoz, a Hermina tanya birtokosához fűzte. A tanyán mindennapos vendég volt; vagy vonattal érkezett, vagy a házigazda küldött érte kocsit. Többször említi, hogy pihenni megy hozzájuk. Az itt töltött időt vacsorák és ebédek, nagy kártyázások jellemezték. Ünnepi alkalmakkor, névnapokon, sőt házassági évfordulókon is részt vett, a karácsonyt és a szilvesztert is sokszor ünnepelte itt, megesett, hogy egyetlen vendégként. Lajos és Ilona névnapokon, főleg a húszas évek elején nagy pezsgős, cigánybandás mulatságokat rendeztek, elsősorban a megyei birtokos családok (Nozdrovitzky, Jármy családok, Gencsy Albert homoktanyai birtokos, Orosz Endre berceli birtokos) és a vármegyei hivatalnokság (Péchy Gyula árvaszéki elnök, Barkóczy árvaszéki ülnök), sőt a főispán részvételével. Viszonyuk azonban nem volt felhőtlen. Míg más barátaival kapcsolatban semmilyen kritikai megjegyzést sem tett a főszolgabíró, addig Okolicsányi Lajost pazarló, egyre nehezebben elviselhető, iszákos embernek látta. Véleménye szerint e két utóbbi okból az ide járó társaság is megrikkult, s egyre inkább csak Barkóczy Aladárral és Scsavinszky berceli pappal lehetett itt találkozni.

Nozdrovitzky László dögei birtokosról, Okolicsányival szemben, mindig elismerő megjegyzéseket olvashatunk. Ide a nagyobb távolság miatt ritkábban, de akkor több napra utazott el Olchváry. Nozroviczky korai halála után a főszolgabíró és az özvegy jó barátságban maradtak, gyakran utaztak együtt különböző társasutakra.

Főszolgabíróként az irányítása alá tartozó falvak ünnepségeire is meghívták, a nagyobb jelentőségűeken általában részt is vett (Fejér István gávai pap névnap ebédjén, a gávai el-esett hősök emlékművének leleplezésén, Bercelen Korocz József református pap és Vencsellőn Kocsis István plébános beiktatásán). Hivatali rangjának és a helyi közigazgatásban elfoglalt helyének, tekintélyének köszönhetően társasági életének fontos elemei voltak a hivatalos fogadások, estélyek, ebédek, főként Nyíregyházán. Olchváryt rendszerint az ezeket követő szűkebb körű teákra, vacsorákra is meghívták. Dacára annak, hogy sem az alispánnal (Mikecz István), sem a főispánnal (Kállay Miklós) nem volt felhőtlen a viszonya, mindkettejüknél részt vett vacsorán, uzsonnán a vármegyei hivatalnoki kar egyes tagjaival együtt. Nyíregyházán többször tett látogatást Mikecz László másodfőjegyző, későbbi árvaszéki elnöknel, Mikecz Miklósnál, a vármegye tisztifőorvosánál és Czibur László nyugalmazott tábornoknál is. Fontos informális beszélgetések színhelye volt a Korona Szálló étterme és természetesen a helyi kaszinó.

⁴⁸ Olchváry az ő tanyáján vészelte át az 1919-es forradalmat.

„Szóval mozgalmas életem van.”⁴⁹*Vendéglátás*

Olchváry Pál inkább szeretett másoknál vendégségben lenni, mint vendégeket fogadni. Talán lakásviszonyai és nővérei is szerepet játszottak ebben, de tény, hogy a fentiekben felsorolt barátai (bár ő ezt a szót nem használja) kevesebbszer és rövidebb ideig voltak Olchvárynál, mint ahányszor ő maga látogatott hozzájuk. Másokkal viszont csak saját otthonában találkozott. Református létére például igen jó barátságban volt Szalay László volt gávai plébánossal, akkor karcagi esperessel, őt többször látta vendégül hosszabb időre. Ahogyan Barkóczy Aladár, későbbi vármegyei aljegyzőt is, aki állandó kísérője lett az Okolicsányinál tett látogatások során.

A főszolgabíró két alkalommal rendezett nagyobb mulatságot; 1923 márciusában kormányfőtanácsosi kinevezését, 1924 októberében hivatalviselésének 25. évfordulóját ünnepelték. Mindkét alkalommal otthoni hidegtálakkal és itallal várták a vendégeket. Az ünnepi ebédet a gávai Engel vendéglőben, illetve a katolikus iskolában adták. Az ünnepségeken a járás és a vármegye tisztviselői voltak jelen a főispántól a gávai tanítóig. De nézzünk inkább, hogyan mulatott és szórakozott Olchváry Pál, ha nem kötötték a közhivatalnokkal szemben támasztott elvárások.

Kártya, vadászat, mulatság

Mint említettem, Olchváry Okolicsányi Lajos és Jármny Menyhért házát szinte második otthonaként használta. Látogatásai informálisak voltak, telefonon vagy személyesen invitálták meg egy-egy vacsorára, esetleg egész hétvégére a „független” főszolgabírót. Számtalanszor írja, hogy csak spontán éppen arra járt, és benézett a birtokra. De az is bevett gyakorlat volt, hogy a Hermina tanyáról (ritkábban Vencsellőről is) előzetes bejelentés nélkül kocsit, később autót küldtek érte, s ő azonnal kötélnek állt. Néhány alkalommal azonban az is előfordult, hogy véleménye szerint illendő lett volna „Lajostól” (Okolicsányi) kocsit küldeni, de ő azt nem tette meg.

Általában a szűk körű vacsorák és beszélgetések után majd minden alkalommal kártyázásba torkolt az este. A vencsellői kastélyban az élő vagy gramofonzenére lejtett tánc és a „mozizás” sem volt kivételes esemény, de a kártya innen sem maradhatott el. A napló tanúsága szerint Olchváry elsősorban nőkkel szeretett kártyázni, s mivel filléres alapon vagy csak pontokért játszottak, valószínűsíthetjük, hogy a játék élvezete volt a legfontosabb számára. A kártya az estélyeken, bálokon is előkerült, Olchváry a tánc mellett és helyett itt is gyakran hódolt ennek a szenvedélyének. Elsősorban bridzseltek, de a ramsli, a körkefe, a lórum, a lóverseny, a kaláberezés, a pikketírozás szintén kedvelt kártyajáték volt a társaságban. 1925-ben Okolicsányi Lajosnál pedig egy addig ismeretlen játék, a Madzsong (*Mahjongg*) rejtelseivel ismerkedhetett meg. Rögtön rendelt magának is egy készletet, otthonában többször játszott például Mikeczékkal ezzel az egzotikus játékkal.

A húszas évek elején a téli bezárkózásból és egyhangúságból a vadászatok zökkenették ki a főszolgabírót. Okolicsányi Lajos birtokán, Hofer Cunó területein sokszor járt, elsősorban nyúl vadászatokon. Míg az előbbinél szűkebb körű, az utóbbinál sokszor nemzetközi társaságot felvonultató alkalmak voltak ezek. Járt még a környékbeli kemecsei körvadászatra, a gávai körvadászatra is, részt vett a szintén irányítása alá tartozó Kenézlőn és Bujon a helyi birtokosok által rendezett vadászatokon. Többször leírja, hogy a délelőtti programot este bál zárta le, de ezeken nem minden esetben vett részt. A kótaji barát, Jármny

⁴⁹ Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 87. (1922. október 26.)

Menyhért által rendezett agarászat is fontos találkozóhelye volt a vármegyei politikai és gazdasági elitnek. Az esemény nemcsak nagy társaságot vonzott, de jelentős pénzbe is került, úgyhogy hősiünk az 1923-ban rendezett agarászatról takarékosági okokból elmaradt. Az esemény előtt Nyíregyházán a Korona Szállóban, ismerkedési estet, utána bált tartottak, ahol „az egész megye előkelősége [...] a vidék színe java is jelen volt”.⁵⁰

Az agarászbálokon kívül talán csak egy ilyen eseményről olvashatunk a naplóban. Olchváryt 1922-ben a Vitézi Szék nagybájljára főrendezőnek választották. A Korona Szállóban megrendezett mulatságon Olchváry szerint 80 pár táncolt, amibe ő maga is beletartozott. Táncpartnerei legközelebbi barátai feleségei voltak (Jármyné, Okolicsányiné, Nozdrovitzkyné és Gencsy Albert felesége is). Ahogy máshol, úgy itt sem felejt el megjegyezni, milyen nagy anyagi áldozatba is került neki a részvétel.

A főszolgabíró nem elsősorban ilyen nagyszabású bálokon mulatott. Naplója szerint sokkal gyakrabban volt alkalma különböző estélyeken részt venni. Ilyeneket elsősorban tehetősebb barátai (Hofer, Okolicsányi, ritkábban Jármý) rendeztek. Az estélyek apropója általában a háziak névnapja volt. A névnapok társasági életben betöltött jelentős szerepéről tudósítanak Krasznay Péter naplójegyzetei is a neoabszolutizmus idejére vonatkozóan: „Hát bizony meglehetősen egyhangúságba folytak napjaink [...] Nem voltunk azonban minden vigadozástul megfosztva, holmi házi mulatságok, névesték időnként fel-fel merültek, amelyek [...] élvezető mulatságokká kerekedtek.”⁵¹ De erről tanúskodik Hajnal István békési orvos naplója is a századfordulóra vonatkozóan.⁵² Így talán tipikusnak mondható az úgynevezett névesték Olchváry társasági életében betöltött szerepe is. A névnap estélyeken nagyobb, kiterjedtebb társaságot láttak vendégül, a hangos névnap mulatságokról nem hiányozhatott a cigánybanda és a pezsgő sem. Az egyébként nem nagy házat vivő, alacsonyabb rangú emberek életében is fontos eseménynek számított a névnap megülése. Itt a csendes névnap köszöntéstől, a vacsorán át az éjszakába nyúló kártyázásokig változatos példákkal lehet találkozni.

Egy alkalommal Gyogyó is meghívta Olchváryt a „névnapjára rendezett zsúrra. Ott voltak a jó falusiak, volt cigány is. Táncoltunk reggel 2-ig. Én is jártam Gy-vel a csárdást.”⁵³ Előfordult, hogy Margit testvéréhez (Lillához soha) is eljöttek névnapot köszönteni Okolicsányiéék, Scsavinszky, Orosz Endre és felesége, de csak délutáni vizit formájában. Kótajban Jármý Menyhért névnapján csak ritkán, a helyi pap vagy vezető tisztviselők (orvos, plébános, főjegyző) ünnepségein is csak alkalmanként vett részt. A Hermina tanyára viszont rendszeresen járt Ilona (Okolicsányi Lajosné) és Lajos napra. A házigazda általában szűkebb körben, kevésbé fényűző mulatságokon ünnepelte magát. Feleségének névnapjaira azonban minden évben nagyobb társaság volt hivatalos. Ilyenkor általában vacsorával egybekötött táncmulatságot rendeztek, amit „pompás hideg büfé, bor, tokaji és pezsgő, és Görbe, az udvari cigány.”⁵⁴ fémjelzett. A meghívottak köre az ide egyébként is bejáratos környékbeli birtokosokból (Jármý, Nozdrovitzky, Orosz), a tiszaberceli notabilitásokból (pap, tanító), néhány rokonból (Okolicsányi testvérei), néhány volt vagy jelenlegi megyei tisztviselőből (az alispán, a nyugalmazott megyei főjegyző Vajda Jenő, Mikecz Ödön, a vármegye tiszteletbeli főügyésze) állt. A vizsgált nyolc év alatt csupán egyszer, a ház átalakítása

⁵⁰ Gyarmathy: *A dzs centri főszolgabíró*, 90. (1922. november 6.)

⁵¹ „*Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak.*” *Visszaemlékezések 1830–1861.* S.ar. Forrai Ibolya – Árva Judit. A bevezetőt írta és a névmutatót összeáll. Benda Gyula. Budapest, 1998. 147.

⁵² Gyáni: *A napló mint társadalomtörténeti forrás*, 156.

⁵³ Gyarmathy: *A dzs centri főszolgabíró*, 60. (1922. március 14.)

⁵⁴ Gyarmathy: *A dzs centri főszolgabíró*, 130. (1923. augusztus 18.)

miatt maradt el a multság. Egyszer pedig Olchváry szerint „Lajos rossz naturája”⁵⁵ miatt csak szűk körben ünnepeltek. Egy évvel később, 1928-ban a társaságot, illetve annak hiányát látva már veszni látta a régi hagyományt: „szóval a régi névnapoknak is lejár az ideje”⁵⁶, de jóslata nem vált be, mert 1929-ben ismét nagy társaság mulatott hajnalig az Okolicsányi tanyán.

Olchváry saját névnapjára általában nem rendezett ünnepséget, 1922-ben Gyogyóékat hívta vacsorára, a következő évben Milviusékat teára, 1928-ban Pista és Gyogyó mentek hozzá vacsora után és főleg a rádió kedvéért. Ezeken kívül Okolicsányiék három alkalommal rendeztek neki a Hermina tanyán (1926, 1927, 1929) szűk körű névestélyeket. A házigazdákon kívül Olchváry legközelebbi barátai, Mikecz István és Gyogyó, a főszolgabírói hivatal gyakornoka, későbbi szolgabíró, Horváth József és felesége, vele lakó nővérei, az ebben a házban mindig feltűnő Scsavinczky és Orosz Endre, valamint Bajzák Endre tiszaberceli kántortanító volt jelen. A házigazdák vacsorát és pezsgőt adtak a főszolgabíró tiszteletére, azután „Ilonka és Gy. zongoráztak, Bandi hegedült, a pap énekelt.”⁵⁷ Csárdást táncoltak, és hajnalig mulattak. A következő évben hasonlóan jól sikerült „Pál estét” tartottak ugyanitt, s bár cigánybanda nem volt, ismét hajnalig kitarítottak. Ezt követően csak két év múlva hívták a tanyára névnapján, ezúttal azonban csak a háziakkal hármásban töltötték az estét.

A születésnapjait ezzel szemben mindig csendben, magányosan töltötte, legfeljebb Zoltán testvérével koccintottak ilyenkor, „hiszen ez az évforduló nem nagy örömet okoz”.⁵⁸

Olchváry naplójában a húsvét, a pünkösd, a karácsony és a szilveszter, november 4-i születésnapja és január 25-i névnapja minden évben külön említést érdemelt. Az egyedülálló, gyermektelen főszolgabíró az ünnepek jelentős részét legközelebbi barátai körében, kisebb részét Zoltán testvérénél, Debrecenben töltötte. Csak egyszer, 1922 karácsonyán fogadott ő vendégeket: húga, Ilona és férje, Meskó László voltak ekkor Gáván. Később, férje halála után Ilona rendszerint leánytestvéreivel töltötte az ünnepeket, de arra nem volt példa, hogy Olchváry emiatt otthon maradt volna. Sokszor szilveszterezett a Hermina tanyán, de volt, hogy gávai kedves barátaival, Mikeczékkal és Milviusékkal mulatott. Hofer Cuno kastélyában egy-egy újévi vacsorára és húsvéti ebédre ment el.

Szórakozás és művelődés

Olchváry Pál naplóbejegyzései alapján művelt, szerteágazó érdeklődéssel megáldott embernek látszik. Nem csak terjedelmes könyvtára miatt támad ez a benyomásunk, hiszen Nyíregyházán, Debrecenben és Budapesten rendszeresen járt moziba és színházba is. Nemcsak gyűjtötte, de olvasta is a könyveket, rádiót vásárolt magának, ahol nem csak a hírek terjedésének addig nem tapasztalt gyorsaságát, de az opera- és hangverseny-közvetítések nyújtotta szórakozást is örömmel tapasztalta meg.

Feljegyzései szerint eljárt a nyíregyházi Bessenyei Kör⁵⁹ előadásaira. (Arra azonban nincs utalás, hogy Olchváry az egyesület tagja lett volna.) 1923-ban a Tiszabercelen tartott Bessenyei serlegavató ünnepségen (szabadtéri multság cigánybandával és szónoklatokkal) vett részt. A városi gimnáziumban Lefler Béla⁶⁰ Svédországról és a lappokról szóló ismeret-

⁵⁵ Gyarmathy: *A dzsentrifőszolgabíró*, 297. (1927. augusztus 19.)

⁵⁶ Gyarmathy: *A dzsentrifőszolgabíró*, 331. (1928. augusztus 21.)

⁵⁷ Gyarmathy: *A dzsentrifőszolgabíró*, 234. (1926. január 27.)

⁵⁸ Gyarmathy: *A dzsentrifőszolgabíró*, 189. (1924. november 4.)

⁵⁹ Az egyesület 1898-ban alakult, több szakosztállyal működött.

⁶⁰ Író, műfordító, főként a Nobel-díjas Selma Lagerlöf fordítójaként jegyzik.

terjesztő előadását hallgatta. Máskor a kör rendezésében egy francia professzor Roussard-ról tartott „szép irodalmi előadást”.⁶¹

1924 nyarán egy matinén meghallgatta Tormay Cecilt, aki a *Dereglye* című elbeszélését olvasta fel. Tormayt főleg *Bujdosókönyv* című műve miatt tartotta nagyra, melyet „Fehér könyvként” a községek figyelmébe is ajánlott. Véleménye szerint a mű a keresztény „kurzusnak jó szolgálatot tehet”,⁶² mert segít a gyorsan felejtő embereknek felidézni a proletár-diktatúra rémségeit.

Színház, mozi

A napló szerint az újdonságokra nyitott Olchváry az 1922 és 1930 közötti nyolc évben tizenkét alkalommal volt moziban. Többnyire Debrecenben és általában nőkkel ment. Talán ennek tudható be, hogy a filmek többsége romantikus szerelmi történet volt. Gyogyóval és unokahúgával a *Galatea*, a *Belzebub*, a *Hindu síremlék*, a *Lady Hamilton* és *Nelson szerelme* című némafilmeket látták. Máskor Ilona testvérével kettesben vacsora után „Mária Antoinette szép felvételeit”⁶³ nézték meg. A fővárosban viszont inkább színházba járt, itt mindössze három alkalommal tudósít arról, hogy zsúfolt budapesti programjába belefért ez a szórakozás is. Egy alkalommal Fritz Lang *Niebelung* filmjeinek⁶⁴ egyikét látta.

Színházba is ebben a három városban volt alkalma ellátogatni, amit pesti tartózkodásai során sosem mulasztott el. Huszonnégyszer jegyzett fel színházi estéket, főleg a fővárosban, két alkalommal Nyíregyházán, három alkalommal Debrecenben. A mai átlagnéző számára ismeretlen címek (*Én már ilyen vagyok*, *Csibi*, *Nem nősülök*, *János bácsi színházat vesz*, *Nászéjszaka* stb.) főként operettek takarnak. A kevés számú prózai mű nagy része vígjáték volt. Olchváry ide sorolta Móricz Úri muriját is és a hasonlóan dzsentri témájú *Te csak pipálj* Ladányi című Csathó Kálmán darabot. Látta még Molnár Ferenc *Olympiáját* és a *Liliomot*, valamint Herczeg Ferenc *Híd* című drámáját és az *Aranyember* színpadi változatát. Sajnos a naplóíró-néző benyomásait nem mindig jegyezte le, abban a néhány esetben, amikor kivételt tett, szűkszavúan csak ennyit írt: „Marinka, a táncosné pompás darab, igen jól mulattunk.”⁶⁵ Vagy: „A Vígszínházban Antóniát néztem meg Fedák Sárival. Kitűnő előadás volt.”⁶⁶ Darabválasztásait láthatóan nem a mély intellektuális érdeklődés határozta meg, ezeket az estéket elsősorban szórakozásnak, kikapcsolódásnak tekintette.

Utazások

Olchváry Pált harmincöt évnyi szolgálati idő letöltése összegzésre készítette, szakmai kvalitásai és iskolái mellett utazásait is felsorolta, melyeket az első világháború előtt és válása után tett. Agglegény-életének és akkori jó anyagi viszonyainak köszönhetően Európa minden nagyobb városába eljutott: „Voltam Bécsben, Berlinben, Velencében, Róma és Nápolyban, Florencz és Genuában, Milánóban kétszer is, Svájcban és a Riviérán.”⁶⁷ Az általam

⁶¹ Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 322. (1928. május 3.)

⁶² Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 51. (1922. január 3,4,5.)

⁶³ Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 174. (1924. június 27.)

⁶⁴ Olchváry Pál az 1925. március 22-én Budapesten látott filmet a *Niebelungok kicse* címen említi. Fritz Lang két filmet forgatott 1924-ben, az egyiket a *Die Nibelungen: Kriemhilds Rache*, a másikat *Die Nibelungen: Siegfried* címen.

⁶⁵ Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 114. (1923. április 18.) Az Operettszínház *Marinka* a táncosné című operettjéről jegyezte fel.

⁶⁶ Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 176. (1924. július 9.)

⁶⁷ Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 81.

tárgyalt időszakban azonban csak egyszer utazott külföldre. Egy állami tanulmányút során Németország és Ausztria városainak közigazgatásával ismerkedett. Saját erejéből ekkor nem volt képes külföldre utazni.

Meglehetősen korlátozott anyagi viszonyai és berceli házának építése miatt pihenni először csak 1925-ben utazott el, mégpedig Balatonfüredre. Utazását gondos tervezés előzte meg, katalógusokat kért (a Cossulák hajózási vállalatától, Nauheimből és Abbáziából), számolt, és mindenekelőtt spórolt. Végül, bár a németekben jobban bízott, és inkább szeretett volna Nauheimbe menni, mégis Füreden pihent három hetet. Döntésében az anyagiak mellett szerepet játszott, hogy Okolicsányi barátja, illetve felesége is Füredre készültek.

A fürdőkurát aztán még kétszer megismételte. 1926-ban főszolgabíró társa szerzett neki jutányos áron szállást (akkor is ott volt Okolicsányiné). 1928-ban pedig államtitkári protekcióval jutott be a sanatóriumba. Szerette a Balatont, ottlétei alatt többször kirándult Tihanyba, Siófokra, Földvárra is, sőt Veszprémbe is eljutott, és el volt ragadtatva.

1925 előtt kettő–négy hetes szabadságra ment, de nem utazott, legfeljebb kisebb kirándulásokat tett a környéken. 1924 nyarán szabadsága alatt Gyogyóval és férjével a Szabolcsi várat, a Balsa és Szabolcs közötti prehistorikus barlangot és Tímáron a görög katolikus templomot nézték meg.

A társasági élet formális keretei

Olchváry Pál főszolgabírói tiszte okán viselhette a Gávai Fogyasztási Szövetkezet, és a helyi hitelszövetkezet elnöki tisztét, valamint a takarékpénztár igazgatóságának is tagja lehetett. Szintén hivatalából következően lépett be a Közszolgálati Alkalmazottak Nemzeti Szövetségébe. Egyrészt közigazgatásban betöltött posztjának, másrészt személyes ambícióinak a következményeként alapította meg a járási (később nyíregyházi) tejszövetkezetet is.

Ezzel szemben saját érdeklődése vitte a Külügyi Társaságba és a különböző politikai csoportosulásokba. Megjelent MOVE gyűléseken, a Turáni Körben, a Fajvédő Társaságban is, de tagságára egyik esetben sincs utalás. Választásai az általa hangoztatott konzervatív nézeteinek feleltek meg. Konzervativizmusát Andrássyval és Apponyival szemben határozta meg, „akik a titkos szavazati joggal fegyvert adnak a tanulatlan tömegek kezébe.”⁶⁸ A tömegek közéletbe való beengedését elhibázott, sőt pusztító erejű döntésnek tartotta. Érvelésében a tömeg tanulatlansága kapta a legnagyobb hangsúlyt, a „műveletlen tömeget” (paraszt és munkás) és a „művelt gazdag embert” állította szembe egymással. A korabeli viszonyokat tekintve meglehetősen borúlátóan fogalmazott: „Nagyon, de nagyon rongy világot élünk, aminek oka nézetem szerint a tömegek ébredésében rejlik ...”⁶⁹ Ebben nagyrészt a baloldali nézeteket látta felelősnek: „Ez a jelenlegi szocializmus s annak kinövésai, a kommunizmus és a bolsevizmus tönkre fogják tenni a kultúrát.”⁷⁰ Műveletlennek és vezetésre alkalmatlannak ítélte a tömeget, a társadalom többségét.

S mindezek mellett a zsidóságot okolta az ország válságba jutásáért, mert „a szovjet uralom vezetősége zsidó volt”, mert a „művelt középosztályt zsidólegények sanyargatták”, mert „a forradalmat szabadkőműves zsidók csinálták, országunkat tönkretették, 2/3-ad részét elvették.”⁷¹ A zsidóságot egyértelműen bűnbakként kezelte: „Aki ma, a szerzett rettene-

⁶⁸ Gyarmathy: *A dzsentrifőszolgabíró*, 195. (1924. december 30.)

⁶⁹ Gyarmathy: *A dzsentrifőszolgabíró*, 194. (1924. december 30.)

⁷⁰ Gyarmathy: *A dzsentrifőszolgabíró*, 94. (1922. december 1.)

⁷¹ Gyarmathy: *A dzsentrifőszolgabíró*, 51. (1922. január 3. 4. 5.)

tes tapasztalatok után nem antiszemita, aligha nevezhető tisztességes magyar embernek.⁷² A napló elején érezhető politikai túlfűtöttség később ugyan alábbhagy, de a zsidókkal szembeni előítélet rendszeresen feltűnik a továbbiakban is: „A két nagy medencét rendőrök állják körül, örködvén a választott nép jó erkölcsére, mert a gyönyörű és minden komforttal ellátott hely is zsidóval van tele.”⁷³

A helyi és a politikai elit tagjaként a gávai és felső-szabolcsi vadásztársaságnak és a Nyíregyházi Gazdasági Egyesületnek is tagja lett. S ugyanebből az okból természetesnek tekinthetjük Olchváry háromszoros kaszinótagságát is. A Gávai, a Nyíregyházi és az Országos Kaszinónak fizetett tagdíjat, vendégként, valószínűleg testvére révén, bejárt a Debreceni Kaszinóba is. Naplójában egyszer sem említi, hogy elment volna Gáván a kaszinóba, tagságára csak a tagdíj összegének és befizetésének feljegyzése utal.⁷⁴ Tagsága vélhetően formális maradt, mert a falu kaszinójának használata egyenlő lett volna az általa említett „lefele nézésel”. Egyszerűbben fogalmazva, feltételezzük, hogy a kaszinó tagságának társadalmi szintjét alacsonynak találta saját státusához képest. Nyíregyházán ugyanakkor a hivatalnoktársai által egyenlő viszonyok, a megye birtokosai által pedig a „feléle nézés” esélye teremtődött meg. A városban töltött ideje alatt többször említi, hogy az estéket a kaszinóban töltötte, találkozott a megye vezetőivel, az informális csevegések („Este a Kaszinóban sokan kértek holmi lakásügyben.”⁷⁵) mellett biliárdozott és kártyázott is egyszer-egyszer. A Debreceni Kaszinóval kapcsolatban sehol sem említi tagdíjbefizetést, tudjuk, hogy vendégként e nélkül is bemehettek az urak a kaszinóba, csak egy ismerős kellett, aki bevezette őket. Ez lehetett Olchváry testvére, László, később pedig az 1923-ban az egyesület elnökévé választott Zoltán. Itt is többnyire este, főként vacsora után jelent meg, de van egy-egy példa kaszinói ebédre és ünnepi vacsorára is. Biliárdoztak, karambolt játszottak Zoltánnal. Ezen a helyen talán tényleg a kikapcsolódásnak szentelhette magát, hiszen kívül volt megyéje határain, nem zaklatták hivatalos ügyekkel, és állandó partnere legkedvesebb testvére volt.

Az Országos Kaszinó a feljegyzések tükrében Olchváry számára főként olcsó fővárosi ebédlő-helyet jelentett.⁷⁶ Egy budapesti tartózkodásakor sem felejt el megemlíteni „Az Országos Kaszinóban ebédtem, mint tag méltányos árért.”⁷⁷ Ebéd után francia és angol lapokat olvasgatott, de volt amikor (1924 nyarán) a társalgó bórdíványán sziesztázott, vagy „egész nap a Kaszinóban hűsöltem, mert a hőség miatt ki sem lehetett mozdulni.”⁷⁸ Megtörtént, hogy esténként itt kártyázott, mielőtt a Belvárosi Kávéházban befejezte a napot. Kártyapartnerei közül Aggorasztó Tivadar, Sárospataki József, Rudnyánszky, Veresmarthy Miklós, almási Balogh Zoltán nevét tartotta fontosnak megörökíteni. Egy másik alkalommal meghallgatta a Nemzeti Szövetség kaszinóban rendezett előadását és vitaestjét, vagy egy színházi előadás után a kaszinó éttermében vacsorázott, miközben a simit járó közönségben gyönyörködött. Már ezért is megérte volna az egyre emelkedő kaszinói tagdíjat fizetnie (minden évben beszámol ennek összegéről), hát még ha hozzátesszük, hogy itt maradéktalanul adott volt számára a „feléle nézés” lehetősége. A gávai főszolgabíró a kaszinó

⁷² Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 51. (1922. január 3. 4. 5.)

⁷³ Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 176. (1924. július 10.) A Margitszigeten újonnan megnyílt Palatinus strandról jegyezte fel.

⁷⁴ Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 93. (1922. november 25.); Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 219. (1925. október 10.)

⁷⁵ Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 105. (1923. február 14.)

⁷⁶ Olchváry Pál 1917-ben lett az Országos Kaszinó vidéki tagja.

⁷⁷ Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 78. (1922. augusztus 15.)

⁷⁸ Gyarmathy: *A dzsentri főszolgabíró*, 175. (1924. július 5.)

termeiben az országos politikai elittel találkozhatott: „Az estét a Kaszinóban töltöttem, ahol 3 nap alatt sok nevesebb férfival találkoztam, pl. gr. Teleki Pál, Gaál Gaszton, dabasi Halász Lajos, Gömbös Gyula, Osztrólczy Miklós, Farkas Géza, Borbély Gyurka stb.”⁷⁹

Felfelé igyekezni – konklúzió helyett

Olchváry Pál folyamatos beosztással élt, de nem volt zsupori ember. Kettős mércével mért, ostromozta az embereket (birtokosokat, hivatalnoktársait, iparosokat, kispapokat, sőt még Gyogyót is) költségeikért, de magától nem sajnálta a jót. Rengeteget költött ruhákra, cipőkre,⁸⁰ könyvekre és újságokra is. Viszont meg volt benne az a józanság, ami nem engedte erejét meghaladó kiadásokat, és ami megkövetelte, hogy mindig legyen tartaléka. A napló egy meggondolt, minden egyes cselekedetét eltervező embert rajzol elénk, aki, ha kellett, takarékosági okokból sokszor maradt távol mulatságoktól, társasági eseményektől, nem minden fájdalom nélkül, de önként a jobb időkre várva, reményteljesen.

Olchváry Pál elégedett, az újdonságokra nyitott ember volt. A főszolgabíró kapcsolatrendszere és társasági élete a felfelé igyekvés jegyében szerveződött. A Gyogyóval folytatott vitái kapcsán említett *felfelé igyekvés* és *lefelé tekintés* okán lejegyzett néhány mondatból látszik, hogy teljesen értetlenül állt az olyan magatartás előtt, ami az alacsonyabb rangúak társaságát választja, amikor lehetősége volna magasabb státuszúakkal barátkozni. Lehetetlen elvnek nevezi az említett vencesellői eset után hosszú idő múlva is Gyogyó magatartását. Amit nem csak rá, de sokakra jellemző beállítódásnak gondolt: „Sok ember van, aki inkább lefele néz, ilyen Gyogyó is.”⁸¹ A főszolgabíró kapcsolatainak és társasági életének szerveződése mögé téve ezt az elvet, érthetjük, hogy ún. baráti viszonyainak kialakítása nem a véletlen műve volt. Feltételezhetjük, hogy életének ez a szeglete is pontosan olyan előre megtervezett lehetett, mint pénzügyi kiadásai.

⁷⁹ Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 318. (1928. március 21.)

⁸⁰ Gyáni: *A napló mint társadalomtörténeti forrás*, 159.

⁸¹ Gyarmathy: *A dzscentri főszolgabíró*, 117. (1923. május 25.)

GABRIELLA EŐRY

The Amusements of a Chief District Administrator. Social Life and Entertainment in the Diary of Pál Olchváry

Pál Olchváry, the chief district administrator of the Dada district in Szabolcs County kept a diary between 1922 and 1938. This study, covering the period until 1929, analyses how the diary depicts the work of Olchváry as a chief district administrator, while focusing on the information about social life.

Pál Olchváry was an educated, open-minded man who always took an interest in new things. Books and newspapers played an important role in his life. According to his diary he consciously expanded his library which, by the end of the examined period, consisted of almost a thousand volumes. He was the subscriber of several Hungarian and foreign-language newspapers and periodicals. He was among the first to buy a radio and for a while he owned a car as well.

The chief district administrator lived in Gáva, the seat of the district, and suffered a lot from village life and its uneventfulness. It was social life that made life bearable for him. His network of relationships was organised in the spirit of 'upward mobility'; it was diverse and primarily involved the neighbouring landowners. Among his family members his brother Zoltán was the most influential in his life; it was him who introduced Pál Olchváry to the social life of Debrecen. He cultivated only a few, but very close friendships in Gáva.

In the examined period he did not travel abroad, but because of his official duties he often visited the capital. When in Budapest and in the other two important cities in his life (Nyíregyháza and Debrecen) he frequented the theatres and cinemas.

Because of his rank Olchváry was member of several associations and organisations. His own curiosity made him join different political organisations and as a member of the local and political elite he enrolled in three Casinos.

KÖVÉR GYÖRGY

A magánélet titkai és a napló

Nők, szerelem, házasság Kállay Béni életében

A napló és szerzője

Sem Kállay Béni (Pest, 1839 – Bécs, 1903), sem belgrádi naplója (1868–1875) nem ismeretlen a történetírás számára.¹ Már Thallóczy Lajos nagyszabású biográfiai adatgyűjteményt halmozott fel volt főnökéről, a közös pénzügyminiszterről (1882–1903), a tudós államféfőről, amelyben kiemelt szerepet töltöttek be a naplók.² De az újabb történetírásban többen kiaknázták e kítűnő forrást.³ Mi több, a napló komoly tudományos jegyzetapparátussal felszerelve teljes egészében megjelent szerb fordításban.⁴ A napló felhasználói, akár intézménytörténeti, akár kapcsolattörténeti, akár eszmetörténeti nézőpontból közelítettek, egyfajta nélkülözhetetlen kiegészítő forrásként tekintettek a kéziratossá válnak, amely a hivatali forrásokkal együtt található meg helyét a kutatásban. A napló azonban igen fontos magánéleti megjegyzéseket is tartalmaz, amelyek nemcsak a személyiség megértéséhez fontosak, hanem a köztörténet szempontjából sem mondhatók mellékesnek.⁵ Nem osztjuk ezért Dán Károly szkepszisét, aki szerint Kállay „rejtőzködő személyiségének megértését hagyatéká-

¹ A nagyalakú, bőrkötéses napló eredetije a Magyar Országos Levéltárban (MOL) található Kállay Béni családi fondjában. Jelzete: P 344 c/d 31-34. k.

² A biográfia előkészületeiről tanúskodik Thallóczy fennmaradt irathagyatékában OSzK Kt Fol. Hung. 1689.; Fol. Hung. 1649.; Analekta 2841. Az anyaggyűjtésből végül az akadémiai emlékebeszéd jelent meg. Thallóczy Lajos: *Kállay Béni tiszt. tag emlékezete*. In: Kállay Béni: *A szerb felkelés története 1807–1810*. II. k. Budapest, 1909. Függelék. 346–377.

³ Ress Imre: *Kállay Béni belgrádi diplomáciai működése 1868–1871 között*. Kandidátusi disszertáció, Budapest, 1993. MTA Könyvtér Kézirattár. Tanulmányok sorában foglalkozott Kállay Béni: Ress Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában* c. kötetében (Budapest, 2004.) különösen 122–133.; 229–254. Legújabbban egy nagyszabású politikai biográfia koncepcióját is felvázolta: Ress Imre: *Kállay Béni politikai életrajzáinak dilemmái*. In: *A szerb–magyar viszonyok a történelemben*. Újvidék, 2007. 233–243.; Dán Károly: *Kállay Béni és a magyar imperializmus (Egy bátortalan kísérlet maradványai)*. Aetas, 15. évf. (2000) 1-2. sz. 220–249.

⁴ *Dnevnik Benjamina Kalaja. Obrada i komentar Andrija Radenić*. Beograd-Novi Sad, 1976.

⁵ Thallóczy, aki a kamarai levéltár vezetőjeként és történészként kezdeményezte a napló lemásoltatását, amikor az özvegy elkérte a naplókat, s így nem volt idő a teljes szöveg reprodukálására, az első kötet közepén arra kényszerült, mint írta: „csakis kivonatossan diktálom azokat a helyeket, amelyek köztörténetileg vagy egyéniségére nézve fontosak.” Az első két kötettről (1871. júl. 7-ig) készült részben gépelt, részben kéziratossá válnak Kállay Béni: *Memorabilia* címmel az OSzK Kt Fol. Hung. 1732. szám alatt található. Ebből az idézett megjegyzés 415. A III-IV. kötet másolata (MOL P 344 C/d 35. k.), feltehetőleg Lukinich Imre példánya. A másolatok, különösen a magánéleti részeket illetően jelentős kihagyásokkal készültek.

nak szétszóródása szinte lehetetlenné teszi”.⁶ Dolgozatunkban épp abból indulunk ki, hogy a napló kivételes lehetőséget nyújt egyéniségének megértéséhez, s arra teszünk kísérletet, hogy a személyiség egyes vonásaiból kiindulva próbáljunk eljutni mélyebb társadalom- és mentalitástörténeti összefüggésekhez is. Ezzel egyúttal a napló – nemzetközi szakirodalomban bevett – magánéleti felhasználásának újabb lehetőségeire mutatunk rá.⁷

A napló első kötete 1868. április 18-ával kezdődik, azon a napon, amikor reggel hatkor Kállay hajón Belgrádba indult, hogy elfoglalja konzuli állomását. A negyedik kötet pedig azzal ér véget, hogy hazatérése előtt, 1875. május 28–31-én fogadja a búcsúlatogatásokat, s maga is elérzékenyül.⁸ A napló időbeli kerete tehát szorosan illeszkedik a diplomáciai küldetéshez, bár az elutazás fájalmából érzékelhető, hogy még egy ilyen komoly feladat sincs érzelmek nélkül. A „*sentiment approach*” mint megközelítési lehetőség tehát még az ilyen alkalmi naplókban is benne rejtezik.⁹

A napló naponkénti szövegei mégsem készen kínálják magukat a személyiség rekonstrukciójához. Arról most nem is szólva, hogy milyen bonyolult, ellentmondásos valami, amit személyiségnek nevezünk. A problémák érzékeltetésére – bevezetesként, ám mégis a dolgok közepébe vágva – egyetlen jellemző példát idézek. Kállay Béni naplójában 1869. március 16-án az alábbi szűkszavú bejegyzést találjuk: „Ma nem mentem sehová, megemlékezve 1865. március 16-ról, hanem, mint azóta mindig, e napot egyedül töltöttem.”¹⁰ Az olvasóban óhatatlanul felvetődik a kérdés: vajon milyen történelmi emléknapp rejtezkedik e száraz közlés mögött? A naplójegyzetek azonban hallgatásba burkolóznak. Írójuk 1870, sőt 1871 tavaszán sem töri meg a csendet. Csak 1872. március 16-án oldja fel a rejtélyt: „Egész nap itthon maradok, mint rendesen e napon, mely Forgách Eliz halálának évfordulója.”¹¹ Hogy ki volt a hölgy, mi fűzte Kállay Bénihez, s mi történt vele, azt a napló ezután sem árulja el. Minek is, hiszen a szerző tudja, miről hallgat.

A gyászjelentéseket, genealógiákat kutatva annyit kideríthetünk, hogy a naplóban feljegyzett hölgy Forgách Sándor gróf és Gyürky Eleonóra leánya volt. 1842. március 21-én született és huszonhárom éves korában hunyt el.¹² De vajon milyen kapcsolat szövődhetett az 1849-ben az oroszok elé küldött császári biztos, pesti törvényszéki ülnök leánya és a Kossuthért rajongó Blaskovich Amália felfogása szerint nevelt Kállay Béni között?¹³ Erről egy árva szó sem árulkodik. Kevésbé ismert, hogy a történeti irodalomban gyakran hivatkozott, sőt szerbül kiadott belgrádi napló mellett Kállay Béninek 1863–1865-ből is marad-

⁶ Dán: *Kállay*, 220.

⁷ A szakirodalom egyöntetű abban, hogy a napló magánéleti felhasználásától vétek lenne a történetésnek eltekintenie, ugyanakkor a partikuláris forrásból való általánosítással csínján kell bánnia. Stone, Lawrence: *The Past and the Present revisited*. Rev. ed. London–New York, 1987. 352.

⁸ A naplók kezdetének és végének vizsgálata bevett módszere a kutatásnak. Míg egy napló kezdete „általában kiemelt fontosságú”, az amúgy „vég nélküli írásként” megélt naplók sajátos esetét jelentő „részleges naplók egy adott periódusnak vannak szentelve”. Lejeune, Philippe: *Hogyan végződnek a naplók?* In: uő: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Szerk. Z. Varga Zoltán. Budapest, 2003. 210–212.

⁹ A családtörténet ún. „érzelmi megközelítésére” lásd összefoglalóan Anderson, Michael: *Approaches to the History of the Western Family 1500–1914*. London – Basingstoke, 1980. 39–65.

¹⁰ MOL P 344 c/d 31. k. 211. (1869. márc. 16.)

¹¹ MOL P 344 33. k. 108. (1872. márc. 16.) Mikrofilmtár, 13 758. tek.

¹² *Főrangú családok*. I. k. Bp. 1888. 115–116. Gudenus János genealógiája sem Eliza, sem a szintén fiatalon elhalt Amália (1844–1861) nevét nem tartalmazza. *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I. k. H. n. 1990. 425.

¹³ Thallóczy szerint az anya „rajongó tisztelője Kossuthnak”. OSZK Kt, Fol. Hung. 1689. 17. Ifjúság.

tak fenn naplójegyzetei, ám ebben is hallgatás övezi 1865. március 16-ának fenti eseményét.¹⁴ S bár ez a két kötet inkább a kimenő és beérkező levelek *journalja*, vagy ha úgy tesszük, gazdasági feljegyzések krónikája (nyilván ezért méltatták a politikatörténészek csekélyebb figyelemre), mégis szembetűnő, hogy az adott napon egy párbajsegédi megbízás mint megörökítésre méltó esemény helyet kap benne. Összegezve az eset tanulságait: a legmélyebb lelki rezgéseket a szerző egykorú (gazdasági) naplójában nem rögzíti, évekkel később viszont (politikai) naplójában utal rá, ám akkor is apránként adagolja az információkat, ahogy halványul a fájdalmas emlék. Még mielőtt végképp elveszítenénk illúzióinkat a naplóval mint az egyidejű (szinkron) adatok tárházával kapcsolatban, érdemes talán arra az esélyre figyelniünk, amelyet a naplóbéli utóidejű feltárulkozás nyújthat számunkra.

Egy „törés” története

A levéltári források felől nézve két eset lehetséges: Kállay Béni 1866–1867-ben vagy nem vezetett naplót, vagy ez nem maradt fenn. Pedig mint későbbi feljegyzéseiből kiderül, ebben az időszakban is sorsdöntő magánéleti események sodrásában élt. Ezekben az években központi helyet töltött be kapcsolataiban Rabatinsky Marie-hoz fűződő szenvedélyes viszonya.¹⁵ Rabatinsky Marie az alsó-fehérmegyei Csákyán született (a lexikonok születési dátumai 1835 és 1842 között ingadoznak). Operaénekesi karrierjét Pesten a Nemzetiben kezdte, majd 1866. július 1-jével Bécsbe, a *Hofoperbe* szerződött. Kora ünnepelt koloratúrszopránja volt. 1872-ben visszavonult a színpadtól, egy Zacharias János nevű thüringiai gyároshoz ment feleségül, és Nordhausenbe költözött.¹⁶

Hogy Kállay Béni mióta ismerte, ezt csak utólagos megjegyzéseiből tudjuk. 1870. február 5-én, a szakítás válságos perceiben jegyezte fel: „Hosszasan időztem ez eseménynél, de életemben egy korszakot képez. Egy ötévi viszony ért ezáltal véget, mely bár sok bajt szerzett, de annyi gyönyört is adott, mennyit soha többé nem remélhetek.”¹⁷ A napló lapjairól ekkoriban visszatekintve tudjuk meg azt is, hogy 1866. november 5-én kötötte a gyermekét nevelő Irma /:Mária:/ Gromannal azt a szerződést, amelyben Marie-től származott fia el-tartásáról gondoskodott.¹⁸ A fiúgyermek 1866. október 19-én született, s a keresztségben a

¹⁴ Kállay Béni jegyzőkönyv, MOL P 344 40. cs. E/b II. 29. A naplójegyzetek 1863. szeptember 30-ától 1865. december 31-éig tartanak. A nevezett napnál, 1865. március 16-ánál az alábbi bejegyzés olvasható: „Elmegyek Szabolcsba Fráter Sándort Semsey Lajos részéről párbajra kihívni. Estére Tokajba érek.” Másnap így folytatódik: „Megtalálom Frátert Okolicsányinál Kárászbán. Elfogadja a párbajt s 26-ára tűzzük ki Debrecenben.” Majd március 25-én azt is megtudjuk, hogy a párbaj lezajlott, s Semsey Lajos sebet kapott. Uo. 32.

¹⁵ Thallóczy adatgyűjtésében „biographicum” gyanánt megemlíti ifjúságáról, hogy „ezekben az években” (az időszak nincs konkretizálva, de a szövegösszefüggésből kiderül, hogy a hatvanas évekről van szó) „sok olvasmány, nagyon sok színház, társaságba is sokat járt /egy évet ezek közül egészen a társadalmi életnek és mulatságnak (színház R. M.) szentelt anyja elkeseredésére/” OSZK Kt Fol. Hung. 169. 4.

¹⁶ Kutsch, K. J. – Riemens, Leo: *Großes Sänglerlexikon*. 3. erw. Aufl. Bern u. München, 1997. Bd. 4. 2832. Ezúton köszönöm Rajnai Edit szíves segítségét a színház történeti gyűjtemények világában.

¹⁷ MOL P 344 c/d 32. k. 44. (1870. febr. 5.)

¹⁸ MOL P 344 c/d 32. k. 52. (1870. febr. 21.) A szakítás után napirendre került fia adoptálásának ügye is. A jogi procedúra során visszakapta eredeti, 1866. nov. 5-i iratát, amelyben fia részére 21 éves korában 50 000 forint kézhez adását ígéri, addig pedig eltartására havi 100 forintot fizet. Uo. 56. (1870. márc. 1.)

Stephan Ladislaus Groman nevet kapta.¹⁹ Nem sokkal a bécsi szerződés után a terhességet és a gyermekszülést úgy sikerült eltitkolni, hogy a sajtó arról tudósított: „Rabatinszky Bécsben egy kocsiból leszállva elesett, és térdízületét megsérté, ezzel a bécsi közönség hosszabb ideig meg lesz fosztva a szerencsétől őt – láthatni.”²⁰

1. kép

Forrás: Wallaschek, Richard: *Das k. k. Hofopertheater*.
Wien, 1909. 235.

Magáról a szenvedélyes kapcsolatról a naplóban az első bejegyzést 1868 augusztusában találjuk, amikor az „egész napot és az éjjel” (sic!), majd a következő napot is Bécsben Marie-nál töltötte.²¹ Hamarosan nyilvánvalóvá válik, hogy a szerelemnek további anyagi következményei is vannak. „Igen kellemetlen nap volt ez reám nézve. Rabatinsky Maritól

¹⁹ A fiút formálisan az 1866. szeptember 16-án Pesten elhunyt Groman Eduard alezredes és Resch Mária gyermekeként anyakönyvezték. Kállay Béni a Groman árvák gyámságát (Irma *1863; Johanna Clara * 1865) együtt vállalta magára. Az árvaszéki eljárás lefolytatásakor, 1867 márciusában Gromanné már Bécsben, az Erzsébet utca 24. szám alatt lakott. BFL IV. 1411. b. 1820/ 1875. Külön köszönet illeti a Társadalomtörténeti Adattár adatbeviteli munkálatai körül bábáskodó Kiss Zsuzsannát és Nagy Ágneszt, hogy ennek az adatnak a nyomára sikerült bukkanni. Mindez egyúttal adalék a társadalomtörténeti és személyes források elszakíthatatlan egymásrautaltságához is.

²⁰ A Magyar Világ cikkére hivatkozva Sürgöny, 1866. aug. 30. Napi ujdonságok. 2.

²¹ MOL P 344 c/d 31. k. 103. (1868. aug. 26–27.) Ekkor Marie-t keresve kilátogat Gromannéhez Penzingbe is, ahol látja fiát, aki meglehetősen megnőtt”. Uo. 103. (1868. aug. 22.)

kaptam újjólag levelet, melyben ismét pénzt kér. Ha esetleg elkerülhetem, nem fogok neki küldeni, már roppantul meguntam e kizsákmányolást.”²²

Legközelebb 1869 áprilisában találkoztak ismét, szintén Bécsben. Ekkor Marie hidegen fogadta, s tudtára adta, hogy köztük a viszonynak vége. A naplóból ekkor derül ki, hogy Kállay Béni már maga is foglalkozott korábban a szakítás gondolatával. „Egy teherrel kevesebb lesz életemben, s most már ez meg nem is bánt, mert hiszen az érzékek felhevülése már lecsillapodott, s a hiúság is eltűnt s nem háborgat e részben. Még csak az anyagi részt kell rendbe hoznom, mihelyt a takarékpénztári kölcsönt megkapom; és akkor életemnek ez annyira elfoglaló epizódja be lesz fejezve. Midőn Belgrádban e viszony megszüntetésével kezdtem foglalkozni, felmerült előttem a házasság szükségége. De kit vegyek el? Szeretni nem tudok, tehát csak oly nőt vehetek el, ki nagyravágyó terveimben elősegíthet. Semmi más célom, semmi más gondolatom nincs és nem is lehet, mint a nagyravágyás kielégítése; és ha ez nem is lehet, legalább a küzdelem; de a reményről le nem mondok, hogy egykor még egy nép felett fogok uralkodni. De legyen elég ennyi legbensőbb gondolataimból.”²³

A házassági tervekről és a politikai ambíciókról később még külön kell szólnunk, bár tanulságos, hogy épp e szakítás kapcsán, egybekapcsolódva fogalmazódtak meg ezek a gondolatok. A végleges szakításra azonban ekkor még nem került sor. Az 1869. májusi bécsi „séjour” alkalmából legalábbis újra „összejöttek”. S a naplóból a „játszma” ez újabb fejezete is szépen kirajzolódik. „Az ő hideg tartózkodása után is mindennap elmentem hozzá s oly fordulatot adtam a dolognak, mintha én sajnálnám, hogy viszonyunknak véget akar szakítani. Ő is aztán mind inkább felmelegedett, mire én lettem tartózkodóbb; végre azonban mindketten ismét összejöttünk, s az utolsó két napban viszonyunkat megújítottuk. Adósságait kifizettem, s ha több pénzbe nem kerülne, nem bánom, ha tovább tart e viszony, ámbár szerelmes éppen nem vagyok, s csak is érzékeimre képes hatni. Így tehát igen jól váltunk el, s ígérte, hogy meglátogat Belgrádban.”²⁴

A beígért vizitre hamarosan sor is került: Marie – szabadsága idején – július 20-án érkezett Belgrádba, és két napig maradt. Az együttlét most is viharos és kimerítő volt, de a búcsú nem tűnt nehéznek. „Rabatinisky Marie holnap távozik, hogy mielőbb Baden-Badenbe érjen. Egy cseppet sem bánom, hogy elmegy; kissé már unni kezdtem. Ez is tanúsítja, hogy iránta épen nem szerelmet, csak bizonyos érzéki vágyat érzek. Amíg az érzékiség megmarad, addig bajosan is fogok tőle menekülni, de ha elmúlt, akkor a legkönnyebben.”²⁵ Aztán kis idő múltán mégis csak hiányzik, nagyon várta már, amikor három hét után végre levelet kapott tőle. A művésznő közben Wiesbadenben vendégszerepelt, majd egy rajnai hajóutat tett. Kállay maga is érzi a viszony ellentmondásait: „Tudom bizonyosan, hogy nem szeretem őt, és mégis sehogy sem tudok megbarátkozni a gondolattal, hogy szakítsak vele, vagy hogy épen ő hagyjon el engem.”²⁶

Legközelebb a napló szerint 1869 decemberében látta viszont Marie-t. Kisfia láttán büszkén állapította meg: „megnőtt és igen szép fiú lett”.²⁷ Aztán az év utolsó estéit, éjszakáit újra Bécsben, Marie-nál töltötte.²⁸ De januárban is visszatért, az Operában meghallgatta

²² MOL P 344 c/d 31. k. 173. (1868. dec. 24.)

²³ MOL P 344 c/d 31. k. 228-229. (1869. ápr. 29.)

²⁴ MOL P 344 c/d 31. k. 237. (1869. máj. 18.)

²⁵ MOL P 344 c/d 31. k. 272. (1869. júl. 21.)

²⁶ MOL P 344 c/d 31. k. 288. (1869. aug. 23.)

²⁷ MOL P 344 c/d 32. k. 22. (1869. dec. 17.)

²⁸ MOL P 344 c/d 32. k. 26-27. (1869. dec. 30-31.)

Marie-t a Hugenottákban, majd másnap ismét nála töltötte az éjszaka egy részét.²⁹ Látszólag rendbe jött a kapcsolatuk, pedig valójában gyülekeztek a viharfelhők. Először egy Ascher nevű férfi gyakori látogatása esett neki rosszul. Bár nem (akarta) hinni, hogy viszonya volna Marie-nak a fiatalemberrel, úgy érezte: „ha elég erőm lenne ez alkalmat felhasználnván, hogy szakítsak vele. Csak ismét gyöngöe vagyok ...”³⁰ Többször is kísérletet tett, február negyedikén kétszer is meglátogatta, délután is és este is. „Nyugodt akartam maradni, de nem bírtam, s néhány élesebb szót váltva Marieval végre kérdeztem, hogy szeret e még vagy már vége van mindennek, mire ő igen nyugodt[an] és határozottan azt válaszolta, hogy okosabb, ha mindennek vége lesz, ha többé nem esünk egymásnak, s ha én nem jövök hozzá ... Sokáig beszélgettem még vele és sírtam is, végre aztán számtalanszor összecsókolva azzal távoztam, hogy holnap még eljövök. – Ámbár már láttam, hogy most végképp törni fogunk ... titkon reméltem, hogy még kibékülhetünk. Legjobban bántott, hogy ha már nem szeretett, miként azt mindjárt feljövetelemtől észrevettem, és törni akart velem, miért volt velem mégis oly kedves és szeretetreméltó, mint máskor, s ha ez tudott lenni, hogyan mondhatta oly hidegen, hogy váljunk el.”³¹ Másnap a gyermeküket nevelő Gromannénál töltötte az időt, s tovább emésztette magát: „... mindinkább meggyőződöm arról, hogy Marie egy hideg, hiú teremtés, s hogy már rég nem szeretett, sőt nem is képes szeretni. Bár sohasem voltam bele valóban szerelmes, de mert érzéseimre oly hatást tett, mint eddig egy nő sem, s mit kétség kívül egy sem fog soha, bár átlátom azt, hogy ellenkező természetünkénél és gondolatmenetünkénél fogva mindketten igen szerencsétlenek leendettünk, ha együtt kellett volna élnünk, mindazonáltal annyira bántott e végképi szakítás, hogy tegnap este, ha ő csak egy szót szólna is, kész lettem volna őt elismerni ...”³² Ezt követi az öt éves korszakot lezáró, már idézett gondolatmenet.

Hiába a *fait a complit*, s Pesten még anyjával is közli, hogy szakított Marie-val (aki, Thallóczy megjegyzéséből tudjuk, eddig sem helyeselte e viszonyt, ám erről a napló hallgat), folyton csak reá gondol. „Nem tudom őt felejteni, s némely nap oly igen nyughatatlan vagyok.”³³ Amikor pár nap múlva újra Bécsbe megy, s este az Operában az a bizonyos Ascher ül mellette (akit „természetesen” nem ismer meg), még jobban felkavarja, s levelet ír Marie-nak: „mondja meg, vajjon ha már nem szeret is, de egészen elfelejtett e, vagy még némi jóindulattal emlékszik rám.”³⁴ Marie válasza okos, kedves és kijózanító: „Ő látott, sőt nézett is rám a színházban, s habár szerelme elenyészett is, de emlékezete nem, s bármikor szívesen fog banni velem, ha találkozunk.” Gromannénál Kállay egy üveg *Bordeaux*-ival nyugtatta magát, s abban reménykedett, ha Bécset elhagyja, könnyebb lesz. Azt is őszintén bevallotta naplójának: „Mindazonáltal nehezemre fog esni Bécset is elhagynom; talán még öntudatlanul él némi remény bennem, hogy még ismét összekerülhetünk, vagy talán azért, mert itt még mindég meg van a lehetőség, hogy felmenjek hozzá, s ha másképp nem, házasság által kössem magamhoz. Ezt ugyan nem akarom, sőt erősen el vagyok határozva, hogy én soha többé meg nem kísérem a kibékülést. Ez a legnagyobb bolondság lenne, mert a nemrég lefolyt jelenetek csakhamar megújulnának közöttünk.” Így jut el a kiábrándult következtetésig: „... minden ily elmúlt történet után nő az úr bensőmben, és mindinkább

²⁹ MOL P 344 c/d 32. k. 38. (1870. jan. 12–13.)

³⁰ MOL P 344 c/d 32. k. 41. (1870. febr. 1.)

³¹ MOL P 344 c/d 32. k. 43. (1870. febr. 4.)

³² MOL P 344 c/d 32. k. 44. (1870. febr. 5.)

³³ MOL P 344 c/d 32. k. 45. (1870. febr. 6.)

³⁴ MOL P 344 c/d 32. k. 45. (1870. febr. 16.)

veszti az élet becsét és érdekét. Hanem azért végig kell élni.”³⁵ S bár az némiképp lehúti, hogy Marie-nak egy idősebb nőismerőse, aki Kállay Béni szerint egy „azok sorából, aki a férfiakat csak eszközül tekinti, hogy valamit nyerhessenek tőlük”, neki tesz szemrehányást. Szerinte ugyanis Kállay a hibás, „mert Marie azt óhajtotta volna, hogy vagy elvegyem, vagy egy nagyobb összeg pénzzel jövőjét biztosítsam.”³⁶ Azért mindkét hátralevő este még meglátogatta Marie-t. Először azzal az ürüggyel, hogy a Martha előadása közben egy nagyobb ária végén elcsuklott a hangja, nincs-e valami baja. Ajánlkozott is: „bármikor is szüksége lesz rám, én mindig készen állok, s bármi bajában forduljon hozzám. Ő nagyon rezervált volt, bár igen szíves, de hidegen, noha párszor megcsókolt.” Másnap éjfélig volt nála, s ekkor még az is kicsúszott a száján, hogy „ha valaha ő hozzám akarna jönni, én elveszem őt.” Ezt ugyan utólag bánta, mégis valahogy megnyugtatóan hatott, bár még hozzáteszi: „némi- leg bosszantott az, hogy házasságot ajánlottam neki.”³⁷ Pestre érve ismét nyugodtabbnak érezte magát, de tartott attól, hogy majd Belgrádban feltámad a nyugtalanság „és a vágy Marie után”. Sokat sejtetően hozzátette: „majd igyekszem elfoglalni magam.”³⁸ Ez azonban láthatóan nem ment könnyen. Belgrádba visszatérve munkakedve nem a régi, s a politika eseményei sem foglalkoztatják úgy, mint korábban. Mint írja: „Ez érdektelenség kétség- kívül a Bécsben átélt emóciók maradványa még, s ámbár nyugodt vagyok, de nem tagadha- tom, hogy ily élet épen semmi örömet nem nyújt.” Egy Gromannétól kapott levél után be- látja, hogy végképp nincs mit tenni. S mivel még mindig mélyen érinti Marie, szigorú elha- tározást tesz: „Okvetlenül nagyon elfoglalhat, még tudton kívül is e dolog, mert mióta sza- kítottam vele, majdnem minden éjjel felőle álmodom, s többnyire hidegen visszataszítólag jelenik meg előttem. De most már elég e tárgyról; csak akkor írok ismét erről, ha valami különös történnék, a Gromannéval folytatandó levelezésemet többé meg nem említem.”³⁹ Ezzel a napló olvasóját végképp megfosztani látszik minden esélytől, hogy az érzelmek to- vábbi történetét tanulmányozhassa. De ne legyünk telhetetlenek.

Már csak azért sem, mert amikor májusban levelet kap Marie-től, az még mindig meg- érinti. Pedig csak „tudatja, hogy Bécszet valószínűleg elhagyja, és tudakozódik hogy létem felől”. S bár Kállay Béni igyekszik távolságtartással kezelni az ügyet, hamar kiderül, hogy nem megy még tökéletesen. „Nem tagadhatom, hogy e levél némileg [!?] hatott rám, mert azt tanúsítja, hogy ő újra akar kezdeni, szeretném azonban, ha ez nem történnék, mert nem tudom, képes lennék e neki ellent állni.”⁴⁰

Aztán az év vége felé viszontlátják egymást. Fiát is „megerősödvé találja.” Az estét Marie-nál tölti, s igazából ekkor kerül pont a viszony végére. „Mint mindig igen szép, de nagyon meghízott. A legnagyobb nyugalommal minden felindulás nélkül láttam őt viszont, s beszélgettünk, mint régi jó ismerősök, anélkül, [hogy] akármelyikünk is kedvet érzett volna csak egy szóval is felidézni elmúlt viszonyunkat. Megvallom, örültem, hogy a szenvedély ily végkép kihalt szívemből.”⁴¹ S az érzések a későbbi látogatásokkor sem lobbannak fel újra. 1871 nyarán már azt is megállapítja: „most már még szépsége sem tetszik.”⁴²

³⁵ MOL P 344 c/d 32. k. 47-48. (1870. febr. 17.)

³⁶ MOL P 344 c/d 32. k. 49-50. (1870. febr. 18.)

³⁷ MOL P 344 c/d 32. k. 50. (1870. febr. 20.)

³⁸ MOL P 344 c/d 32. k. 57. (1870. márc. 7.)

³⁹ MOL P 344 c/d 32. k. 62. (1870. márc. 11.)

⁴⁰ MOL P 344 c/d 32. k. 89. (1870. máj. 2.)

⁴¹ MOL P 344 c/d 32. k. 169. (1870. dec. 12.)

⁴² MOL P 344 c/d 32. k. 235. (1871. jún. 16.); 236. (1871. jún. 18.) Az idézet az utóbbi vizitkor. Ekkoriban mindig fiánál tett látogatását jegyzi fel először. 1871 végén a hideg fogadtatást annak tulaj-

Bármennyire kapálódzik azonban Kállay Béni naplóbejegyzéseiben, hogy ez „csak” érzéki szenvedély volt, s próbálja az erotikáról a romantikus szerelmet élesen leválasztani, több jel szerint az aligha sikerülhetett neki.⁴³ Miközben nyilvánvalóan utólagos és egyoldalú férfiszempontú értelmezését kapjuk a történeteknek, amennyit a naplóból Rabatinsky Mari érzelmeiről megtudunk, abból azért más derül ki. Marie egyáltalán nem igyekezett szerelmét tagadni, különösen nem, amikor annak „elenyészteről” ír, igaz, ekkor Kállay Béni is azt tudakolta tőle, vajon szereti-e még. A kérdés feltevésekor valahogy a férfi sem volt *per definitionem* olyan aggályos, mint amikor magáról ír.⁴⁴ Árulkodó a rögtön utólag megbánt házassági ajánlat is, amellyel saját normái szerint is összerosódni látszik az érzelmek és érzékiség között számára társadalmilag engedélyezett határ. S szerelem híján az elmúlt történetek után bensőjében növekvő ürrel sem tudunk mit kezdeni.

Viszonyok, flörtök, kalandok

Még mielőtt vésszen sajnálni kezdenénk az évente egy emléknapot szigorú aszkézisben, elvonultságban töltő, amúgy romantikus szenvedélyben magát elégetni képes ifjú lovagot, kár lenne megfeledkezni a belgrádi napló többi bejegyzéseiről. S hogy milyen tanulságot vont le szerzője az eddig történetekből? Amikor Belgrádban, vendégségben egy ottani „szép, de meglehetősen excentrikus leány” „szerelmesnek mutatja magát” belé, ő „úgy tett, mint-ha nem hallaná”. Magatartása indoklásaként ezt jegyezte fel: „ha csak lehetséges, többé leányokkal nem is keresek *viszonyt*, elég kellemetlenséget szereztek már életemben az efféle történetek.” (Kiemelés – K. Gy.)⁴⁵

A „lányságtól” való tartózkodás – családi állapottól függetlenül –, úgy tűnik, nem vonatkozott a *színésznőkre* s más szabad személyekre. Ámbár Rabatinsky Marie-nak nyomába aligha léphettek. 1869 tavaszán bukkant fel a színen bizonyos Babanek Anna színésznő, aki barátjának, Beöthy Leónak volt a „*maitresse*”.⁴⁶ Ekkor éppen Rimay német színtársulatánál próbált szerencsét. Kállay délután meglátogatta, s mint elég lakonikusan megállapította: „csakhamar megadta magát. Egy néhány aranyomba fog kerülni, de majd mielőbb tovább expedíalom.”⁴⁷ Vagyis a dolog szinte adásvételi vagy postázási kérdésnek tűnik. Ugyancsak 1869 nyarán érkezett meg Pestről Gyöngyössy Mathild is, akit Zimonyban egy

donítja, hogy egy számlát nem volt hajlandó kifizetni, amit Marie kért. MOL P 344 c/d 33. k. 63. (1871. dec. 6–7.)

⁴³ A szexuális vonzalom ösztönös örökkévalóságáról és a romantikus szerelem meghatározott kulturális és szociális körülmények közötti rövidéletű fellángolásáról lásd Stone: *The Past*, 328–329.

⁴⁴ Mindez javában befér a romantikus szerelem nemek közötti aszimmetriájába, még ha konkrét esetünkben a férfiúi szerelem tagadása alakjában érhető tetten: „A férfi a szerelmet szereti, a nő a férfit; utóbbi szerelme ennél fogva egyrészt mélyebb és eredendőbb, másrészt kötöttebb és kevésbé reflektált. A romantika feltételezte egység így a férfi tapasztalata maradt, noha és épp mert elsődlegesen a nő szeret, és teszi lehetővé a férfi szerelmét.” Luhmann, Niklas: *Szerelem – szenvedély. Az intimitás kódolásáról*. Ford. Bognár Virág. Bp. 1997. 170.

⁴⁵ MOL P 344 c/d 31. k. 197. (1869. jan. 19.) A hölgy, Perakovics Teréz neve nem is bukkan elő többet a naplóban. Annál többször viszont később nagynénje, Ivanovicsné, akiről már ekkor azt jegyezte fel Kállay: „az egyetlen asszony itt, akivel bármiről és igen kellemesen lehet beszélgetni.” Uo. Róla még hallunk.

⁴⁶ Beöthy Leóra lásd: Zsigmond Gábor: *A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leó (1839–1886)*. Budapest, 1974. A hatvanas évek baráti társaságára, majd az utak elválására különösen 45–46.; 51–53.

⁴⁷ MOL P 344 c/d 31. k. 243. (1869. május. 30.) Ne feledjük, ez alig pár nappal azután történt, hogy Bécsben megújította viszonyát Rabatinsky Marie-val.

hajóskapitány tartott ki. Egy délután itt is elegendőnek bizonyult, s ezt követte a trófea-gyűjtő bejegyzés: „Így tehát még egy maitressem lesz Camponén kívül.”⁴⁸

A Camponéra vonatkozó utalás jelzi, hogy ha a leányokat kizárjuk a lehetséges partnerek sorából, akkor már csak az asszonyok maradnak a színen. S bár nem a légyottok krónikáját kívánjuk megírni, azt megtette maga a naplóíró, saját fogalomhasználata alapján rendszerezniük kell azokat az esélyeket, ahol Kállay Béni egyáltalán keresgélhetett. Mert, hogy a vadászszenvedély nem hagyta nyugodni, az nyilvánvaló. Stratégiáját nyilván a baráti kör szocializációs mintái is befolyásolták: amikor a vonaton Szőgyény Lacival találkozott, az szinte semmi másról nem tudott beszélni, mint Kenesseyével folytatott viszonyáról.⁴⁹

Kállay Belgrádban először a *diplomatafeleségek* között tallózott. A feljegyzések között 1868 őszén bukkanunk nyomára egy estélyen a fent említett hölgynek: „Camponénak curizáltam, természetesen az én módomban szerint, nem tudom, mire fogok vele menni.”⁵⁰ Innen tudhatjuk, hogy egyéni módszere lehetett a hódításban, bár a mesterfogásokat nem részletezi naplójában. Nagy szériában áttekintve az eseteket az eljárás meglehetősen monotonnak tűnik. Amikor legközelebb találkoznak, nem marad el a remélt folytatás: „Elmegyek Camponéhoz, a kit egyedül találok. Ez alkalommal aztán a csokolódzásig jutunk, de férje közbe jövéen, távoznom kellett.”⁵¹ A viszonyok veszedelme azonban nem riasztotta vissza egyikőjüket sem: „Elmegyek Campo Akabihoz, magában találok, de még nem sikerült megkapnom.”⁵² Végül hamarosan elégedetten rögzítheti naplójában egy újabb látogatása után (előre tudta, hogy a férj huzamosabb ideig távol lesz): „végre sikerült őt egészen megnyernem, és így legalább már Belgrádban is tettem szert viszonyra. Azt mondanom sem kell, hogy nem csak szerelmes nem vagyok bele, de talán nem is tetszik, más hiányában azonban megjárja; s a dologba csak az a mulatságos, hogy konstantinápolyi örmény asszony ...”⁵³ Hogy miért épp a „mulatságos” jelzőt választotta első belgrádi hódítása jelölésére, azt nem tudhatjuk. Talán a délszaki egzotikumra értette? De a konkrét nemzetközi helyzetről sem feledkezhetünk meg: Szerbia ekkor még nem szakadt el a török birodalom köldöksinórjáról, s maga Kállay is belgrádi konzulként a konstantinápolyi nagykövetség alá tartozott.⁵⁴ Campo grófné egyébként nem más, mint a belgrádi olasz konzul felesége, ami egyben jelzi a diplomáciai élet viszonylag zárt mozgásterét.

A nemzetközi küzdőtéren szemlélődve azonban a *belgrádi politikusnék* is sorra kerültek, s közben a viszonyok mélyebb értelme is felszínre bukkant. A szellemes társalgó Ivanovicsné, akit már unokahúga leánysága kapcsán említettünk, eleinte azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy visszamondta neki: „több asszonytól hallotta, hogy én borzasztó kicsapongó életet viszek.” Kállay ekkor ezzel hátrította el a szemrehányásnak tűnő megjegy-

⁴⁸ MOL P 344 c/d 31. k. 267. (1869. júl. 5.)

⁴⁹ MOL P 344 c/d 31. k. 99. (1868. aug. 17.) Egy másik ifjúkori barátja, Bohus László Thallóczy kérésére visszaemlékezett Kállay Béni nőkhöz való viszonyára és annak változására: „egész ifjúkorában nevetésgesen féltékeny volt; olyannyira, hogy egy speciális (pedig egészen nyilvános bordélyházbeli) kurváját, kit különösen kultivált, még éntőlem is féltette. Nehány év múlva pedig e tekintetben úgy megváltozott, hogy két úgynevezett tisztességes „úriasszony” szeretőjét a kezemre játszotta, nem pedig mintha megúnta volna, mert azon túl még jóideig közös ügyként kezeltük ...” OSZK Kt. Fol. Hung. 1689. Levelek, 257. Bohus László, (Marillavölgy, 1904. jún. 28.)

⁵⁰ MOL P 344 c/d 31. k. 140. (1868. okt. 31.)

⁵¹ MOL P 344 c/d 31. k. 145. (1868. nov. 5.)

⁵² MOL P 344 c/d 31. k. 146. (1868. nov. 10.) Ekkor már „Camponé” a napló margóján fejezetcímmé vált, s távolról sem mellékesen megtudjuk keresztnévét is.

⁵³ MOL P 344 c/d 31. k. 151. (1868. nov. 19.)

⁵⁴ Ress: *Kállay*, 117–118.

zést: „Ezt a kis Longworthné terjeszti, a ki mindenképp igyekszik tőlem a szerb társaságot elidegeníteni, mert irigylő estélyeimet.”⁵⁵ 1869 őszén azonban Ivanovicsné már újabb arcát mutatta: „egy idő óta úgy viseli magát, mintha rettenetesen szerelmes lett volna belém. Ha ez igaz, úgy mindenestre felhasználok e szerelmet, mert tág ismeretségeinél fogva jó szolgáltatásokat tehet. Ha azonban ez csak tettetés (és talán orosz intriga ...), igyekezni fogok, hogy rá ne szedjen.”⁵⁶ A kihívás tehát kettős: egyrészt Ivanovicsné, Ljubomir Ivanovics őrnagy felesége, aki majd 1874–1875-ben középítésügyi miniszter lesz, s a nő fivére, Dragutin Franaszovics szintén katonatiszt, tehát még jól jöhet kapcsolatai révén, másrészt viszont ott bujkál a magyar diplomatában a rögeszme, hátha a szerb nő „szerelme” mögött (is) pusztán orosz nagyhatalmi összeesküvés rejtezkedik.⁵⁷ Azért minden diplomáciai óvatosság ellenére a lendület viszi tovább: „Ivánovicsnéhoz megyek. Miután épen ez alkalom kínálkozik, a csendes curizálást a csókolózásig visszük. Bár nem tetszik, a históriát mégis folytatni fogom ...”⁵⁸ A célracionális viszony beteljesedése nem is marad el (bár az alkalomról ezúttal tapintatosan hallgat a napló), s hamarosan igen bizalmas szolgáltatásokat teljesít az asszony.⁵⁹ A információszerezés ilyen módon a korabeli diplomáciában bevett eszköz volt, s Kállaynak belgrádi tartózkodása alatt sikerül is ezt a viszonyt tartósan ilyen célokra igénybe venni. Az információk áramlása mellett az infekciókera is sor kerül, így Kállaynak már nemcsak a viszony, hanem a többszöri gyógykezeltetés végett is pénzt kell adnia Ivanovicsnének.⁶⁰

Az Ivanovicsnéhoz fűződő szinte szerződéses kapcsolat odáig jutott, hogy az asszony házasságközvetítéssel is próbálkozott: „Miss Watson, ki már több idő óta folyvást azt beszél nekik, hogy óhajtana hozzám férjhez menni, megkérte, szólítson fel engem, akarom-e őt nőül venni vagy sem? Nem tudom, e rideg vén leány hogyan jött ez örült gondolatra; megkértem Ivanovicsnét, mondja neki, hogy beszélt velem egész általánosságban, ajánlotta a házasságot, de én oly határozottan nyilatkoztam, hogy nem akarok megnősülni, hogy Ivanovicsné nem merte az ő nevét megemlíteni. Így talán vége lesz az üldözésnek.”⁶¹ A kikoszorázás diplomáciai magasiskolája!

Az Ivanovicsnéval folytatott viszony az asszony Grazba költözésével zárult le véglegesen.⁶²

A diplomáciai hálózati hölgyek kínálati piacán bukkant fel egy másik szerb politikus neje, Csumicsné.⁶³ Ő húgával, Petrovics Szófiával küldött levélben kért találkozót Kállaytól.

⁵⁵ MOL P 344 c/d 31. k. 202. (1869. febr. 27.) Longworth, 1860–1873 között belgrádi angol konzul. *Dnevník*, 852.

⁵⁶ MOL P 344 c/d 31. k. 331. (1869. okt. 26.)

⁵⁷ Ivanovics őrnagyra és Franaszovics későbbi tábornokra (1842–1914) lásd: *Dnevník*, 846.; 867.

⁵⁸ MOL P 344 c/d 32. k. 5. (1869. nov. 4.)

⁵⁹ MOL P 344 c/d 32. k. 17. Kállay kérésére megtudja két, a nemzetőrség kiképzését Montenegróban végző tiszt nevét. (1869. dec. 2; 4.) Másnap Kállay ez alapján írja meg jelentését Bécsbe. Uo. 18. (1869. dec. 5.) Az információk átadása rendszeres és széles körre terjed ki a politikusfeleségek rivalizálásától a sajtóviszonyokon át a kormányalakítási tervekig.

⁶⁰ „... viszonyunknál fogva kénytelen leszek Ivanovicsnét is pénzzel segíteni.” MOL P 344 c/d 32. k. 47. (1870. febr. 13.) A fertőzéstől a korabeli tájékozottságra jellemzően úgy vélte, hogy valószínűleg akkor kapta, amikor legutóbb együtt voltak, s a nő „hónapszámos volt” (vagyis menstruált). A betegségről és a pesti kezeltegről uo. 88–89. (1870. április 28–29; máj. 1.). A második esetben nem egyszerűen betegségről volt szó, hanem Kállay Ivanovicsné teherbe esésétől tartott. uo. 232; 234. (1871. jún. 7; jún. 11.)

⁶¹ MOL P 344 c/d 33. k. 144. (1872. máj. 27.) Watson, belgrádi angol vicekonzul. *Dnevník*, 841.

⁶² MOL P 344 c/d 33. k. 342. (1873. nov. 12.)

⁶³ A férj 1873–1874-ben majd belügyminiszter lesz. *Dnevník*, 869.

Kállay hajlott a dologra, de először leinformáltatta a szerelmet valló, fényképet kérő hölgyeményt: „Közlöm az egész dolgot Theodoroviccsal, megbízva, hogy az illetők felől tudakozódjék, nem tudván, nem lappang-e valami más intriga a dolog alatt, miután Csumicsné egyszer láttam.”⁶⁴ Aztán létrejön a légyott, hogy gyanút ne keltsenek, az asszony az ügyben amúgy is közvetítő hűgával jön este, aki egy idő múltán diszkrétan a másik szobába távozik. Csumicsné aztán „nem is vonakodik semmitől sem”.⁶⁵ A számítás azonban itt is átüt az érzelmek fátyolán: „Ha csakugyan oly szerelmes, a milyennek látszik, reményilem, politikai tekintetben is megtudhatok egyetmást tőle” – írja egy következő pásztoróra kapcsán.⁶⁶ A dolog, úgy látszik, bevált, mert Csumicsné igen gyakori kuncsaft lesz, olyannyira, hogy e célból Kállay külön lakást is fenntartott Belgrádban. A viszony szintere is internacionalizálódott, hiszen Pesten és Bécsben is randevúztak. Persze amikor 1872 nyarán Csumics látogatta meg, Kállayban komolyan felmerült az aggodalom: „Nem tudom, nem vette-e nezeit nejevel való viszonyomnak...”⁶⁷

A nemzetközi kapcsolatok Kállay Béni szötte csipkehálójában egészen különleges helyet foglalt el az olasz konzul, Joanini feleségének testvére, Carrie, a Szentpéterváron szolgáló angol követségi titkár, Horace Rumbold neje.⁶⁸ Pedig a történet nagyon is szokványosan indult. Amikor a Rabatinsky Marie-val való végleges szakítás után Kállay Bécsből 1870 tavaszán Belgrádba visszatért, semmihez, senkihez sem volt kedve. Találkozott ugyan Ivanovicsnéval, Camponéval is, de a viszonyt – mint írta – „most még” nem folytatta velük.⁶⁹ No nem kell hosszú penitenciára gondolni, a március 16-i emléknap másnapján, 17-én előbb Camponéval, majd 18-án Ivanovicsnéval is „folytatta.”⁷⁰ Közben ismerkedett meg Carrievel, akiről ekkor csak ennyit jegyzett fel: „csinos, kellemes fiatal asszony.”⁷¹ Aztán hamarosan a szokványos mederbe látszott terelődni a dolog. Pontosabban látszana, Kállay ugyanis valamiért ellenállt. „Rumboldné a lehető legfeltűnőbb módon coquetiroz velem ... úgy tesz, mintha nem érteném. Ő csak mulatni akar, de én az ilyen mulatságokat már ismerem. Hanem még megjárhatja, s a pusztá coquetirozásból komoly dolog válhatik, a mi hogy ne történjék mindent el fogok követni.”⁷² Szokatlan ez a tartózkodás a naplórótól. Aztán egy fél hónap múlva a magát „oly ingerlően viselő” Carrie-nek megcsókolja a kezét, „nem akarván tovább menni, nehogy valami bolondságot tegyek”. Este a köztük zajló eseményeket naplójában már „flirtingnek” nevezi. (Kiemelés – K. Gy.)⁷³ Újabb fél hónap múlva: „Carriével flirtatiom mind komolyabb színt ölt.”⁷⁴ A hölgy, amikor Szentpéterváron levő férjétől levelet kap, s kiderül, hogy az érte jön, nagy elszomorodásában – másnap – először megcsókolja Kállayt.⁷⁵ Láthatóan a naplóró maga is keresi az elnevezést arra, ami kibonta-

⁶⁴ MOL P 344 c/d 32. k. 197. (1871. márc. 2.) Teodorovics Szvetozar, a belgrádi főkonzulátus szentendrei születésű kancellária-vezetője, később szarajevói konzul. OSZK Kt Pol. Hung. 1689. 58.

⁶⁵ MOL P 344 c/d 32. k. 210. (1871. ápr. 6.)

⁶⁶ MOL P 344 c/d 32. k. 216. (1871. ápr. 22.)

⁶⁷ MOL P 344 c/d 33. k. 162. (1872. júl. 9.)

⁶⁸ *Dnevnik*, 847.

⁶⁹ MOL P 344 c/d 32. k. 58. (1870. márc. 9.)

⁷⁰ MOL P 344 c/d 32. k. 65. (1870. márc. 17–18.)

⁷¹ MOL P 344 c/d 32. k. 63. (1870. márc. 12.)

⁷² MOL P 344 c/d 32. k. 79. (1870. ápr. 10.) Ugyanez három nappal később: „Egyedül maradtam Rumboldnéval. Óvatosan kerültem minden alkalmat, mely udvarlásra vezethetett volna; s így mindketten megmaradtunk a barátságos beszélgetés terén.” uo. 81. (1870. ápr. 13.)

⁷³ MOL P 344 c/d 32. k. 89. (1870. máj. 1.)

⁷⁴ MOL P 344 c/d 32. k. 97. (1870. máj. 14.)

⁷⁵ MOL P 344 c/d 32. k. 98. (1870. máj. 17.)

kozóban van közöttük, ám abban következetes, hogy kerüli a „viszony” kifejezést. A *flirt* a férfi és nő közötti közeledés olyan a 19. század második felében elterjedt új formája, amely távolságot tart. Minden befér, ami a kapcsolatteremtés velejárója, de önállósulva, a beteljesítő aktus nélkül. Mint Forel Ágost, a nemi kérdés szakértője megfogalmazta: „valami olyan tevékenység, amelyik alkalmas úgy a saját erotizmus elárulására, mint a másokénak kiváltására”.⁷⁶ A kitolódott házasságkötési kor előtti időszakban a fiatalok számára egyszerre tette lehetővé a vágy kifejezését és a szüzesség megőrzését. De a „ritus” – mint látjuk – „magával ragadta a házasszonyokat is”.⁷⁷ Úgy tűnik, mintha az angol diplomatafeleséget, Carrie Rumboldot illetné az „eszme” szerbiai importjoga, mindenesetre a meglehetősen szokványos viszonyok között az mindkettejük számára izgalmas újdonságnak tűnhetett. Kállay legalább is kénytelen számot vetni azzal, hogy ezúttal a régi, jól bevált recept nem működik: „A hajón majdnem mindig Carrievel beszélgettünk. Úgy látszik le kell mondanom minden csábítási szándékról és platonice folytatni a dolgot; miután Carrie igen komolyan, de igen erényesen tekinti a viszonyt.”⁷⁸

Kállay tart az érkező férjjel való „kellemetlen” találkozástól.⁷⁹ Erre azonban, úgy tűnik, nincs oka. Elutazása előtt a férj búcsúvizitet tesz nála, s megköszöni neki, „a szívességet mellyel iránta és felesége iránt” volt.⁸⁰ Közben természetesen Carrie is igyekszik apró diplomáciai információkkal ápolni a Kállayval való jóviszonyt.⁸¹ Férje elutazása után viszont egy este Watsonnal is „coquetírozik”, ami Kállayt láthatóan igen bántja, de hamarosan újra összehajóznak.⁸²

Június közepe táján aztán fény derül a tompított érzékfelkorbácsolás rejtélyének legalább egyik felére: Carrie bevallja, hogy hatodik hónapos terhes.⁸³ S a naplóírónak mintha épp ez okozna örömet (a gyermek biztosan nem tőle van). Amikor az asszony távirati értesítést kap Szentpétervárról, hogy férjét a Krímben baleset érte, s hogy bizonyos Trubeckoj hercegnő is vele volt, Carrie közli, hogy csak később utazik. Férje ugyanis egyszer már udvarolt egy ilyen nevű hercegnőnek.⁸⁴ Mégis elérkezik a búcsú pillanata. Kállay elkíséri Bécsbe a férje után induló fiatalasszonyt. A hajón az egész napot együtt töltik: „beszélünk szerelmünkéről. Sokkal gyöngédebb volt, mint eddig, s több ízben megcsókolt. Nem egyszer sírt is, hogy nemsokára el kell hagynia.”⁸⁵ Bécsben ajándékokkal kedveskedik neki (medalion, gyűrű), majd kikíséri a Szentpétervár felé induló vonathoz. S még aznap este summázza a történeteket: „... így a pár hónapon át tartott igen kellemes történetecske bevégeződött. Ha nem is vagyok szerelmes Carrieba, de kétség kívül annyira tetszett, mint már régóta egy asszony sem. Megígérte, hogy írni fog ...”⁸⁶ S valóban jön is még néhány (butuska) levél,

⁷⁶ Forel Ágoston: *A nemi kérdés*. Ford. Fülöp Zsigmond. Budapest, 1926. 76.

⁷⁷ Corbin, Alain: *Backstage*. In: *History of Private Life*. IV. From the Fires of Revolution to the Great War. Ed. Perrot, Michelle, Cambridge–London, 1990. 596–597.

⁷⁸ MOL P 344 c/d 32. k. 100. (1870. máj. 26.)

⁷⁹ MOL P 344 c/d 32. k. 101. (1870. máj. 30.)

⁸⁰ MOL P 344 c/d 32. k. 102. (1870. jún. 5.) A férjek vaksága, avagy brit diplomácia mesterfokon.

⁸¹ MOL P 344 c/d 32. k. 102. (1870. jún. 2.)

⁸² MOL P 344 c/d 32. k. 107. (1870. jún. 20.)

⁸³ MOL P 344 c/d 32. k. 104-105. (1870. jún. 18.)

⁸⁴ MOL P 344 c/d 32. k. 110. (1870. jún. 25.) A férj által küldött baleseti tudósításban valahogy nem szerepelt a hercegnő neve.

⁸⁵ MOL P 344 c/d 32. k. 121. (1870. júl. 24.)

⁸⁶ MOL P 344 c/d 32. k. 122. (1870. júl. 27.)

majd ősszel, amikor a hölgy fényképét küldte el, ezzel a megjegyzéssel kerül (három) pont a románc végére: „Nem fogok rá felelni, mert unom ...”⁸⁷

Még mielőtt azt hinnénk, hogy a perifériát a centrummal összeszövő, unatkozó buja balkáni és brit politikus- és diplomatafeleségek füledt vágyairól szól a történet, megjegyezzük, hogy unaloműzésből Kállay honi terepen is portyázgatott. 1869 karácsonyi Pesten tartózkodásakor rokonának feleségét, Kállay Ákosnét igyekezett becserkészni, de, mint írta, csak a „csókolózásig jutnak”.⁸⁸ Még szilveszter előtt újra meglátogatja, s ekkor már az asszony „csekély vonakodás után teljesen enged”. Elégedetten jegyzi fel: „Ez a *kis bonne fortune* nagyon hamar sikerült.” (Kiemelés – K. Gy.)⁸⁹ Pesten átutazva a következő évben ez a kaland újra meg újra megismétlődik, bár mint márciusban megjegyezi: „Valóban mondhatom, hogy alig adott élvezetet.”⁹⁰ Ezt a levertséget azonban leginkább a Rabatinsky Marie-vel való viharos szakítás rovására írhatjuk.

Ebben a nagy forgalomban – úgy tűnik – a díványra kerülésnek nem voltak szigorú szociális korlátai. Az is valószínű, hogy a napló rigorózus vezetése ellenére lehettek olyan hölgyek is, akik nem érdemelték meg a megörökítést. Egy Kasznár nevű belgrádi kereskedő feleségének levélbeli ajánlközását Kállay szintén nem utasította vissza. „Ma eljött, csinos, fiatal asszony. Természetesen azonnal viszonyt kezdtem vele.”⁹¹ E röpké liezont aligha sorolhatjuk a diplomácia gépezetének olajozása körébe, inkább a korábban már említett vadász-kalandok közé tartozik. Talán az a leginkább figyelemreméltó benne, hogy a házasodás előtti évre esve, az érzékek szabad tobzódásának mintegy utolsó rohamába illeszkedik. Bár a nagy hajszának mintha kellemetlen mellékhatásai is mutatkoznának: „Némely jelekből azt vélem észre venni, hogy impotenssé lettem, a mi roppant leverőleg hat rám; s valószínűleg felmegek Pestre orvossal konzultálni.”⁹²

Korai lenne pusztán a napló alapján véleményt alkotni Kállay Béni viszonyairól, *flirt*-jeiről, kalandjairól. Nem feledkezhetünk meg a naplóíró irodalmi munkásságáról sem. A szerző ugyanis az egyéniség szabadságának meggyőződéses híve. Amint J. St. Mill A szabadságról szóló művének fordításához készült előszóban írta: „Megvallom én az embert már a természettől oly hatalmas vágyakkal, ösztönökkel, hajlamokkal és szenvedélyekkel látom felruházva, melyek őt, tekintet nélkül minden távolabbi célra, pusztán azon különbség szerint, amint benne kellemes vagy kellemetlen érzeteket támasztanak, munkásságra, küzdésre, képességeinek kifejtésére nemcsak indítják, hanem valóban kényszerítik is.”⁹³ Crédója az individualizmus hitvallása: „Az ember, amennyiben létezik, s már ezáltal önmagának célja, és ezért cselekedeteinek indoka és célja nem lehet más, mint önmaga. Minden emberbe a természet által van beleoltva a kellemesnek és kellemetlennek magyarázhatatlan érzete, s a vágy amazt előidézni, ezt pedig elhárítani. Amily mértékben ez sikerül, oly mértékben lesz az ember boldog és elégedett.”⁹⁴ Az egyéni szabadság olyan eltökélt bajnokával

⁸⁷ MOL P 344 c/d 32. k. 146. (1870. okt. 1.)

⁸⁸ MOL P 344 c/d 32. k. 24. (1869. dec. 26.) A szintén orosi ágból származó rokon, Kállay Ákos (1825–1890) második feleségéről, Lahner Ilonáról (1837–1910) lehet szó. Lakatos Sarolta: A Kállay-család genealógiája a 18. századtól. Kézirat. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SZSZ-BML) Adattár, 652.

⁸⁹ MOL P 344 c/d 32. k. 26. (1869. dec. 29.)

⁹⁰ MOL P 344 c/d 32. k. 58. (1870. márc. 7.)

⁹¹ MOL P 344 c/d 33. k. 146-147. (1872. jún. 5.)

⁹² MOL P 344 c/d 33. k. 207. (1872. dec. 7.)

⁹³ Kállay Béni: „A szabadságról”. *Előszó J. Stuart Mill művéhez*. H. n. 1993. 24. [Eredetileg 1867]

⁹⁴ Kállay: *A szabadságról*, 25. A vonatkozó műben Kállay elméletileg is kifejtett individualizmusát Thallóczy is összefüggésbe hozta a személyiséggel: „Ő ezt az individualitási érzést minden emberre

van dolgunk, aki még a liberalizmus klasszikusa által javasolt társadalmi korlátozásokat is sokallja: „Nekem azonban úgy látszik, hogy Mill talán kelleténél több kivételt tesz, s az alkalmazásban a szükségesnél jobban megszorítja az egyéni szabadságot.”⁹⁵ De vajon a kellemes érzetek kiélésének szabadsága nem kerül-e ellentmondásba a kellemetlenek elhárításával? S a természetadta belső cselekvéskényszer öncélú individuuma tényleg csak a külső korlátozások miatt válhat boldogtalanná? Az eddigi ellentmondásosabb képletet sugallnak: az érzelkek által irányított individuum és a józan számítás által vezérelt aktor küzdelmében előbb a nyers természet, majd a diplomáciai játszmák megzabolázott viszonyai látszottak diadalmaskodni, bár az utóbbiak kétségtelenül egy sikeres tanulási folyamat állomásainak is tekinthetők.

Kállay mindenesetre 1868 decemberében az alábbiakat írta naplójába: „29 éves vagyok, holnap a XXX.ik évbe lépek, a valódi ifjúság utolsó évébe. A mit eddig éltem, azt nem volt érdemes élni, és a jövőben volna e még képességem a boldogságra?”⁹⁶

„Házassági gondolatok”

A naplójegyzetek témáit, az áttekinthetőség kedvéért, Kállay a margón címszavakkal illette, sőt az előző bejegyzések sorszámaira is visszautalt. Idézőjelbe tett fejezetcímünk is innen származik.

KÁLLAY BÉNI.

2. kép

Forrás: Vasárnapi Ujság, 1879. okt. 12.

vonatkoztatta. Általános emberi vonásnak tüntette fel, még pedig azért, mert ő benne a legnagyobb mértékben megvolt.” OSZK Kt Fol. Hung. 1689. Kállay Béni irodalmi működése, 525.

⁹⁵ Kállay: *A szabadságról*, 76. A fordító Kállay Béni és Mill eszmetörténeti viszonyáról lásd Takáts József: *Kállay Béni, John Stuart Mill és a modern társadalom*. Holmi, VIII. évf. (1996) 5. sz. 774–779.

⁹⁶ MOL P 344 c/d 31. k. 172. (1868. dec. 22.)

Nem sokkal azután, hogy nagyravágyó ambíciói és a házassodás között már idézett mély és erős összefüggést 1869 április végén (a Rabatinsky Marie-val való szakítás első felmerülésekor) megfogalmazta, hazalátogatván vetődött fel benne konkrétan a gondolat: „Annyit beszéltek itt, hogy házasodjam meg s különösen, hogy Bethlen Vilmát vegyem el, hogy már már rászántam magam. Elhatároztuk, hogy ha visszatérek Bécsből [...] egy vacsorát adunk, melyre Vilmát is meghívjuk, s akkor, ha bírom, elhatározom magam.”⁹⁷ Láthatóan a kezdeményezés nem bensőjéből fakadt, a napló szövegösszefüggéséből leginkább leánytestvérét (s talán a mamát) sejthetjük a háttérben. Aztán bár sor került a tervezett vacsorára, a kívánt elhatározás ellentétes irányban dőlt el, s ebben a közben tett bécsi út komolyan közrejátzott. „Bethlen Vilma is jelen van, s táncolunk egészen öt óráig. Amíg Bécsben voltam, házassági velleitásaim, melyek úgy sem voltak igen erősek, teljesen elmúltak s most már ismét régi határozatomnál vagyok, meg nem házasodni.”⁹⁸ S Bethlen Vilmáról hosszú időn keresztül nem esik szó a naplóban.

Benyomásunk szerint közben több irányba is tett kísérletet, erről azonban a feljegyzések érdemben keveset mondanak. 1870 tavaszán például levelet ír Szemere Marinak, s hamarosan választ is kap. Az is kiderül, hogy a levelezést Pesten léte alkalmával tervezték el, s hogy a válasz megérkezése után kijelenti, hogy „ellévén kezdve a levelezés, többé arról nem fog említést tenni” naplójában.⁹⁹ Aztán nyáron – többek közt – nála is látogatást tesz.¹⁰⁰ Vagy a naplónak tett hallgatási fogadalmat tartotta be, vagy nem lett a dologból semmi.

Pedig a naplóírónak a házasságról már megvoltak a klasszikus liberalizmusból leszűrt alapeszméi. Ezek steril elméleti elvontságban még nem kerültek konfliktusba az individuális szabadsággal. „Nem szándékom itt a házasság alakulásának, természetének, jogainak fejtegetésébe bocsátkozni, e kérdés vitatása igen is messze vezetne. Kétségtelen azonban, hogy oly viszony, melyet egymással két egyén természeti ösztöneinek és érzelmeinek kielégítése végett köt, teljesen az egyéni szabadság körébe tartozik, egész terjedelmében.”¹⁰¹ Meggyőződése, hogy „a házasság bármily alakjában természeti szükségességen alapul, mert minden ember kebelébe be van oltva az ösztön s a vágy önmagát gyermekeiben tovább élni látni, s fájdalmait és örömeit mással megosztani, ami csakis ily szoros szövetségben történhetik valódilag; s mert ez oly állapot, melyben a legnyomasztóbb körülmények közt is a férfi megnyugvást, a nő oltalmat, a gyermekek támaszt találják ...”¹⁰² A házasság ilyen szentháromságszerű funkcionális megközelítése nem utólagos, hanem 1867-ből származik, Rabatinsky Marie-val közös gyermekük születése időszakából! S az sem kétséges, hogy mások házassága (gondolok itt az úriasszonyok belgrádi hölgykoszorújára) az individuum szabadsága jegyében nem ejtette gondolkodóba. Mindezt azonban még értelmezhetjük annak fényében, hogy – Kállay beállításában legalább is – válogathatott a felkínálkozó házas asszonyok sorából.¹⁰³ Az eddigiek alapján még akár olyan következtetés is levonható, hogy

⁹⁷ MOL P 344 c/d 31. k. 232. (1869. máj. 4.) Bethlen Vilma (Kolozsvár, 1850 – Nógrádbercel, 1940) gróf Bethlen Pál és gróf Bethlen Mária házasságából született.

⁹⁸ MOL P 344 c/d 31. k. 235. (1869. máj. 12.) A bécsi út kapcsán tett jegyzetek ezúttal nem említik Rabatinsky Marie-t, hivatalos ügyek intézéséről szólnak.

⁹⁹ MOL P 344 c/d 32. k. 78. (1870. ápr. 8.); 81. (1870. ápr. 12.) Szemere Bertalan legidősebb leányáról van szó.

¹⁰⁰ MOL P 344 c/d 32. k. 125. (1870. aug. 2.)

¹⁰¹ Kállay: *A szabadságról*, 84.

¹⁰² Kállay: *A szabadságról*, 85.

¹⁰³ Csak emlékeztetünk rá, hogy például Ivanoviczné először még mások kritikus megjegyzését tolmácsolja Kállay úgymond „kicsapongó életéről”, de bő fél év múlva már maga igyekezett kikezdeni Kállayval. Vö. MOL P 344 c/d 31. k. 202. (1869. febr. 27.), uo. 331. (1869. okt. 26.) A kor felfogását

a házasság nézőpontjából a férfi és a nő szexualitáshoz való viszonya nem azonos irányban változott a 19. században: a férfi a házasság előtt igyekszik kiélni ösztöneit, a nők számára viszont mintha a házasság hozná meg a szabadságot. Diszkurzíve nézve azonban óvakodnék attól a kijelentéstől, hogy *ténylegesen* a nők ostromolták Kállay Bénit szerelmükkel, legfeljebb azt kockáztatnám meg, hogy a napló *valójában* a rideg számításra alapuló domináns férfipozíció nyelvi konstrukciója.

Úgy tűnik, személyesen át kellett esnie a fent leírt testi–lelki viharokon, hogy érzelkeit ráncba szedje, s rászánja magát a döntő lépés megtételére. 1872 őszén került újra napirendre a kérdés. A folyamatok érlelődéséhez hozzájárult az egyik hűgával kapcsolatos házassági bonyodalom. Meliss Franzensbadban ismerkedett meg egy ottani fürdőorvossal, s levélben jelentette be anyjának, hogy férjhez akar hozzá menni. Beindult a családi gépezet, előbb Kállay Béni, majd anyjuk is megpróbálta lebeszélni a leányt a nem-szimpatikusnak, sőt „speculánsnak” tartott vőlegény-jelölről. A leány először azt ígérte bátyjának, hogy vár egy évet, aztán anyja Bécsbe utazása és közbeavatkozása után megadta magát, és lemondott a házassági tervről.¹⁰⁴ Hamarosan végképp kiábrándult dr. Breyerből, aki közös öngyilkosságra akarta rábeszélni. Ennek kapcsán jegyzi fel Kállay Béni naplójába: „most már Meliss is megtanulta, hogy a szenvedély örültség.”¹⁰⁵

Ezekkel a családi eseményekkel párhuzamosan, azoktól aligha függetlenül kerültek bejegyzésre – kulcsszóként is – saját „házassági gondolatai”. A közvetlen kiváltó ok az volt, hogy kétszer is látta Bethlenéket Pesten. „Feltámadt ismét bennem az eszme Vilmát megkérni és elvenni. Közöltem Mamával is, a ki természetesen igen helyeselte. Én épen nem vagyok elhatározva s igyekszem megfontolni a házasság előnyeit és hátrányait, mert az iránt körülbelül tisztában vagyok régóta magammal, hogy ha egyáltalán házasodom, egyedül Vilmát venném el.”¹⁰⁶ Itt végre előbukkan a mama is a háttérből, aki nyilván korábban is („természetesen”) pártfogolta, hogy fia nősüljön meg végre. Legfeljebb azon csodálkozhatunk, hogy 1869 tavasza óta egyszer sem került papírra Bethlen Vilmának még a neve sem. S a döntéseiben oly határozott, racionális szabad férfi bizonytalankodása szintén elgondolkodtató. A habozás még másnap is tart: „Egész nap küzdöm magammal, elszánjam-e magamat a házasságra vagy sem, s még határozatlanul fekszem le.”¹⁰⁷ Harmadnap jut csak döntésre, s ez neki is megkönnyebbülést okoz: „Végre elhatározom magam s délben elmegyek Bethlenékhez. Vilmával egy percre egyedül maradván megkérem őt.” S a napló olvasójának szóló műfaji megjegyzésben magáról diszkréten nem szól: „Nem akarok itt regényt írni s azért a részletek feleslegesek, elég azt mondanom, hogy Vilma, mint már régen, úgy még most is szeret engem s így a beleegyezés csakhamar megtörtént, úgyszinte annya [sic!] részéről.”¹⁰⁸ A „regényre” vonatkozó utalás nyilván a „románcot” jelent. Diszkréten fejezi ki, hogy nem akar írni, pedig írhatna, hiszen régóta fennálló kölcsönös vonzalomról

fejezte ki özv. Perényi Gáborné szóbeli közlése, aki Kállay Béni édesanyja barátnőjének mondta magát: „Benjamin úr után a nők rajongtak, mert megvetette őket. Ez az observatio dicséri az öreg asszony judiciumát.” (Nagy-Szóllós, 1894. márc. 24–25.) OSZK Kt, Fol. Hung. 1689. 18. Ifjúság. A kommentár mellesleg Thallóczy férfiú nézőpontját is megvilágítja.

¹⁰⁴ MOL P 344 c/d 33. k. 197; 198; 200. (1872. okt. 11; okt. 14; okt. 28.)

¹⁰⁵ MOL P 344 c/d 33. k. 202. (1872. nov. 21.) Meliss hamarosan egy másik orvos, dr. Beigel menyasszonya, majd felesége lesz. Az eljegyzés kapcsán Kállay Béni így rögzíti álláspontját naplójában: „a mit most már természetesen nem ellenezhetünk.” Uo. 206. (1872. nov. 30.)

¹⁰⁶ MOL P 344 c/d 33. k. 200. (1872. okt. 28.)

¹⁰⁷ MOL P 344 c/d 33. k. 200–201. (1872. okt. 29.)

¹⁰⁸ MOL P 344 c/d 33. k. 201. (1872. okt. 30.)

van szó. Innentől menetrend szerint haladnak az események. A napok nagy részét Vilmáékkal tölti, hol Pesten, hol Bécsben. Gyűrűt váltanak. S közben elégedetten jegyzi meg: „Különösen nyugodtan érzem magamat e lépés után, s mindinkább kezdem hinni, hogy okosan cselekedtem.”¹⁰⁹ A házasság a racionális cselekvés terepe lett.

A cselekvési sorba illeszkedik, ahogy lezárja függő ügyeit. Amikor Csumicsné 1872. december 3-án megtudta, hogy Kállay megnősül, „nagyon elbúsulta magát”. S Kállay nem mulasztotta el naplójában feljegyezni: „Természetesen hozzá sem nyúlok.”¹¹⁰ Viselkedésének hirtelen megváltozása megfelel annak a régivágású, lovagi dualista normának, amely megkülönböztette a „szűzies” házasságot a házasságon kívüli erotikától.¹¹¹

Március végén kitűzik az esküvő napját április legelejére. Április 2-án délután megkötetik a frigy előbb a plébániatemplomban, aztán a protestáns templomban is, hiszen egyes házasságról van szó, Kállay katolikus, Bethlen Vilma viszont református. A tanúk: egyik részről Kállay sógora, gróf Teleky Géza, másfelől gróf Bethlen Károly. Utána lakonikusan jegyzi meg: „Az éjjel régi kis lakásomon töltöm Vilmával.”¹¹²

Ennél sokkal nagyobb helyet foglal el a naplóban, hogy a nászéjszaka utáni délelőtt végrendelet írásával telik. Végtére is a házasság olyan szerződés, amelynél minden eshetőségre gondolni kell. A végakarát így szól: amennyiben „házasságomból gyerekek születnek, ezekre beáll a törvényes örökösödés az özvegyi tartás jogának épségben maradása mellett. Testvéreim mindegyikének 50 000 forintot hagyományozok olyképpen, hogy annak 6%-os kamatját törvényes örökösöm tartoznak fizetni nekik, a többit pedig testvéreim csak 3 éves felmondás mellett kaphatják meg.” Ha viszont a házasságból gyermek nem születik, „vagyonom 3 egyenlő részben osztom fel özvegyem és két testvérem között.” Nélkülözhetetlen mozzanatként kerül rögzítésre: „Anyámnak mindkét esetben 6000 forintot rendelek évenként fizetendő tólta napjáig.”¹¹³ Aztán délután az ifjú házaspár a férj szolgálati helyére, Belgrádba utaztak. A racionalitás jegyében a házasságnak is lesz diplomáciai hozadéka: vasárnap a nej a protestáns templomban vesz úrvacsorát, s Kállay elégedetten fűzi ehhez: „Ily módon majd a protestánsokat is megnyerjük.”¹¹⁴

Az első gyermek menetrend szerint kilenc hónapra, 1874. január 18-án éjjel érkezett meg, s Mártának nevezték el.¹¹⁵ A házasságból született hat gyermekből egy fiú és két leány érte meg a felnőtt kort. A leányok, Erzsébet és Magdolna (Lenke) sohasem mentek férjhez, a fiúnak, Frigyesnek születtek leszármazottai.

A házasságról szóló társadalomtörténeti irodalom többféle mozzanatot vizsgál a párválasztásnál: a kezdeményezés a szülőktől vagy a gyermekektől indul-e ki, mekkora a vétőjoga az egyik vagy másik félnek, illetve a találkozás és az udvarlás intézményeit, időtartamát kutatja.¹¹⁶ A válogatás szempontjai között az érdeket, a kölcsönös vonzalmat és a szexuális attraktivitást egyaránt szokás hangsúlyozni.¹¹⁷

¹⁰⁹ MOL P 344 c/d 33. k. 201. (1872. okt. 31. – nov. 1.)

¹¹⁰ MOL P 344 c/d 33. k. 207. (1872. dec. 3.)

¹¹¹ Sieder, Reinhard: *Ehe, Fortpflanzung und Sexualität*. In: Mitterauer, Michael/Sieder, Reinhard: *Vom Patrierchat zu Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. 3. Aufl. München, 1984. 151.

¹¹² MOL P 344 c/d 33. k. 245. (1873. ápr. 2.)

¹¹³ MOL P 344 c/d 33. k. 245. (1873. ápr. 3.)

¹¹⁴ MOL P 344 c/d 33. k. 249. (1873. ápr. 11.)

¹¹⁵ MOL P 344 c/d 34. k. 1. (1874. jan. 18.) Márta fiatalon, 1891-ben halt meg.

¹¹⁶ Stone alapján összegzi Anderson: *Approaches*, 50.

¹¹⁷ Stone: *The Past*, 1987. 328–329.

A kezdeményezés láthatóan az ifjú generációtól indult ki (nem nélkülözve a szülői háttértámogatást), s kölcsönös rokonszenvben alapult. (Meliss, a hűg férjhezmenetelét a család erőteljesebben ellenőrizte, de a *mesalliance*-t végső soron nem akadályozta meg!) Jellemzőnek tekinthetjük, hogy az udvarlás intézményei, az estélyek, vacsorameghívások (az egymás érintését is biztosító tánc) már eleve csak az azonos társadalmi körből való rekrutációt tették valószínűvé. Kállay maga vallotta meg „nagyravágyó” érdekeit. A magyarországi *bene possessionati* és az erdélyi grófi család házassági összeköttetése nem elsősorban vagyoni, hanem sokkal inkább presztízs- és kapcsolati tőke szempontjából tűnt ígéretesnek. A vagyoni kiegyenlítetttség miatt a köztük levő határ nem éles. Nem tudjuk, mióta, de láthatóan bírta a leendő ara régóta iránta érzett vonzalmát, de sem a romantikus szerelem, sem a szexuális attraktivitás itt igazából nem merül fel a válogatási lista apropóján (más hölgyeknél sosem mulasztotta el megemlíteni, hogy tetszenek-e, vagy hogy éppen nem). S bár a házasság kapcsán csak dodonai módon írt érzelmekről, ez még nem jelenti, hogy nem voltak. S hogy nem szövődtek a házasság folyamán. A házasság ugyanúgy az egyéniség szabadságát kiteljesítő aszimmetrikus kapcsolat volt, mint a korábbi viszonyok, de még a politikai célok szolgálatában sem különbözött érdemben. Sőt! Ám ez már egy másik téma, s csak megemlítjük személyes forrásbenyomásaink alapján, hogy Bethlen Vilma választása révén életre szóló harmonikus házasság jött létre.¹¹⁸

Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a napló fennmaradhatott. Belőle egyetlen lap hiányzik: az 1871. május 30. és június 5. közötti napok bejegyzéseit tépte ki egy kéz. De helyére a gondos cenzor egy cédulát tett: „Berczel, 1924. XII/28. Kedves leányaim! Lelkiismeretem megnyugtatóására Drexler bácsi határozott tanácsára szakítottam ki itt egy lapot. Meg lehetek győződve, hogy sok fájdalomtól kíméllek ez által meg. Szerető Mamátok.”¹¹⁹ Az immár örökre megsemmisült oldalak sorai a Rabatinsky Marie iránti legnagyobb szenvedély utáni korszakra vonatkozhattak, de még a házasságkötés előtti időben keletkeztek. Hogy milyen titok tűnt el a kitépett lapon, azt már sohasem tudjuk meg. A történész rezignált belátással veszi tudomásul egy bölcs és szerető asszony végső döntését. Drexler úrra viszont határozottan neheztelek.

¹¹⁸ Amikor hosszabb Bécsből való távollét idején Thallóczy tudósította a feleséget férje mindennapjáról, Bethlen Vilma hálásan köszönte meg neki: „Kimondhatatlanul nehezemre esik ez újabb hosszú elválás, és azon kilátás, hogy az alatt teljes tudatlanságban leszek az öt közelebről érintő dolgok felől. Isten áldja édes Thallóczy, ne nevéssen ki egy öreg asszonyt, a kinél az ész és a szív soha se tudtak lépést tartani egymással.” OSzK Kt Fond XI/ 525 (1890. okt. 14.)

¹¹⁹ MOL P 344 c/d 32. k. 229–230. lap helyén.

GYÖRGY KÖVÉR

The Secrets of Private Life and The Diary. Women, Love and Marriage in Béni Kállay's Life

Neither Béni Kállay (Pest, 1839 – Vienna, 1903) nor the diary he kept in Belgrade (1868-1875) are unknown for historians. This study is a methodological attempt to understand one's personality through his diary and to reveal deeper socio- and mentality historical relations on the basis of certain characteristics of this personality. The paper discusses three main topics: on the one hand, it uses the sentiment approach to analyse Kállay Béni's passionate relationship with the famous opera singer Marie Rabatinsky and the story of their break-up; on the other hand, it examines, from the aspects of gender history and diplomatic information gathering, the role of diplomats' and politicians' wives during Kállay's years as the Hungarian consul in Belgrade; and finally, it surveys the theories of this individualistic person on marriage using the motifs he registered in the diary he kept during his marriage with Countess Vilma Bethlen.

BALOGH JÁNOS MÁTYÁS

Fél évszázad „szerelmi dolgai”

Egy altiszti altest önképe és statisztikája

„alaposan megebédeltünk, elmosogattunk. Mari befűtött, le-
függönyöztem, s kivettem az élők részét Marival az élvezetből
/K

.....,’ azután felöltöztünk,
rendet csináltunk, úgy látszik, értjük még a csiziót, daczára
annak, hogy megmásztuk az emberi élet 50 éves magaslatát.”

(Lowetinszky János József naplója, 1922. november 1.)

Mind Lowetinszky János József (1866–1935), mind naplója² lényegében ismeretlen a történetírás számára,³ pedig – a fenti idézetből ez csak részben derül ki – egy különös ember rendkívüli művével állunk szemben. A 19. század végén a naplóírás már közel sem számított ritkaságnak, a társadalom szélesebb rétegeiben is voltak olyanok, nemcsak a nemesek vagy a polgárok között, akik maguk, családjuk vagy az utókor szórakoztatására, illetve használatára, „okulására” rendszeresen – esetleg ténylegesen *napi* rendszerességgel – pa-

¹ A morze-jelekkel írt sorok jelentése a következő: „előbb normálisan, majd a mellek közzé, azután Mari felül, majd szintén felül, befordítva, bele is fáradt, mert csak négyszer élvezett az actus alatt. Kis pihenő után újbó(l) közöszülés.” A továbbiakban csak átírva közlöm az eredetileg morze-jelekkel írt részeket, mindig dőlten jelölve azokat az idézetekben. A későbbiekben a citációk után csak a napló-bejegyzés napját jelölöm.

² Jelen írásom részét képezi egy nagyobb projektnek, amelynek keretében a napló komplex társadalomtörténeti vizsgálatát, illetve – elsősorban – elektronikus formában történő teljes közreadását tűztem célul magam elé.

³ A napló (jelzete: B 0910/209) 1948-ban, vásárlás útján, hatalmas összegért, húszezer forintért került a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba (Fodor Béla szíves közlése). Ismereteim szerint Vörös Boldizsár használta e naplót történeti forrásként elsőként (és egyedülként); kiváló írásaiban – Vörös Boldizsár: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. *Budapesti Negyed*, 8. (2000) 3-4. sz. 29–30., 144–172., illetve uő.: „Szamuelli repülőgépen Oroszországba szökött”. *Álhirék Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. Budapesti Negyed*, 12. (2005) 47–48. sz., 12. (2005) 1–2. sz. 31–62. – egyes, a Tanácsköztársaság idején született naplóbejegyzésekből idéz, azonban magát a naplót vagy a naplóíró személyét, illetve világát nem vizsgálja.

píron rögzítették az általuk megélt valóságot, reflexióikat. Minden napló (és memoár) egyedi; egy külön világ, még ha a keletkezés körülménye (az író neve, kora, lakhelye, munkahelye stb.), illetve maga a szerkezet (a sémák) látszólag nagyon hasonlók is lehetnek. Lowetinszky naplója mégis kiemelkedik, lévén hogy altiszt szerzője rendkívül akkurátusan és több mint fél évszázadon keresztül vezette azt, miáltal kora és környezete olyan mélységben válik megfigyelhetővé, mint szinte semelyik más (és más típusú) forrás esetében. Jelen tanulmányomban azt kísérlem megvizsgálni, hogy egy altiszt szexualitásának miféle (ön)képe és statisztikája ragadható meg naplóján keresztül.

„tanulságos sociológiai, sexuális, statistikai szempontból” (a naplóíró céljai)

Miért ír az ember naplót? Többnyire önnönmaga használatára, szórakoztatására, esetleg az utókor számára „okulásként”. Lowetinszky János József a naplójával kapcsolatos céljairól az 1911–1914-es éveket politikailag és statisztikailag összegző naplókötetben ír: „Célom, – miután szegény gyermekem, akinek nehéz életemben szerzett tapasztalataim eme feljegyzéseit szántam, elhunyt –, hogy ha netán eme feljegyzéseim avatott kezekbe kerülnek, könnyen tájékozódhassék s megismerje belőle egy pályatévészett proletár teremtő képességét, külön vezetett napi eseményeim világítvák meg annak kevés örömeit, nagy szenvedéseit, fáradalmait, s az emberek tulajdonságait a különböző társadalmi rétegekben, hogy ne mondjam castokban. Munkámat szeretettel s lelkiismeretességgel vezettem, hiszen gyermekemnek szántam azt, akinek ha van is titkos dolgom eme naplómban, csak az ő java és okulására jegyeztem azt fel. A sors nem adta meg vérszerinti folytatásomat, így nem tudom ki forgatandja eme feljegyzéseket, de bárki legyen, forgassa szeretettel, mert sok adat van benne, amely tanulságos sociológiai, sexuális, statistikai szempontból”. Lowetinszky ráta-pintott a lényegre, naplójának erényére (és egyben hátrányára): adat, nagyon sokféle és nagyon sok adat. A szerző úgy gondolhatta, hogy adatokkal (elsősorban: szám, személy, színhely) jelentős részben leírható egy élet, és erre kísérletet is tett, a naplóban ennek megfelelően aránylag kevés az elmerengő, elmélkedő, a gondolatokat bővebben kifejtő rész.

Élete krónikájának 1910-ben megkezdett segédlet-kötetében másfajta tanácsokat is megfogalmazott naplója használatáról: „Hogy életemnek eme nagy munkája /naplóim a napi eseményekről, s naplóim a számadásokról/ valaha kinek kezébe kerül, nem tudom [...] Miután csak egyetlen forrón szeretett gyermekem volt, s számításom oda irányult, hogy ezek az ő birtokába jutnak, s hogy talán ő veheti hasznát szenvedések árán szerzett tapasztalataimnak, sajnáltam, hogy a fontosabb eseményekről tárgymutatót nem vezettem, de ha életében tanácsra szorulandott volna, s azt e sorokban vélte volna feltalálni, ajánlottam volna neki, hogy amely napon válság éri, naplóim mindenikének megfelelő napját olvassa el, lehet, hogy helyzetére vonatkozóan találанд valamit, akár vigasztalót, akár tanácsot. [...] miután Isten vagy végzet vagy bárminek nevezzük a sorsunkat intéző hatalmat, úgy rendelkezett, hogy szegény kicsiny fehér madarunkat elvette, magva szakadván vele ősi familiámnak, kívánom, hogy az, aki eme sorokat s naplóimat valaha forgatni fogja, hogy alkalomadtán erőt s vigaszt meríthessen belőlük, s találjon nehéz helyzetben is esetleg tanácsot vagy vigaszt bennük.”

Naplóit tizenhat éves korában kezdte el írni Lowetinszky, kezdetben még csak (társas!) játékból, s minderre az 1911–1914-es évekre vonatkozó, statisztikai és politikai feljegyzéseit tartalmazó kötetben a következőképpen tér ki: „midőn elkezdetem 1882-ben, gyermekkori barátom – Papp Sándorral – kezdtük, mint egy hóbotos ötletet, később 1886-ban katonai kötelezettségem teljesítése végett bevonulva, oly sanyarúságokon mentem keresztül, hogy azok emlékének megőrzése végett rendszeresen vezettem naplómat, szinte gondviselészerű

volt ezen gondolat, mert szeretett magyar anyanyelvem gyakorlásában segített amennyiben csak igen elvétve hallhattam a szláv és német tengerben hazám zengetes nyelvét. Ezt az idő alatt úgy megszoktam, hogy sem hanyagságból, sem fáradtságból követőleg még a legrendkívülibb alkalommal sem mulasztottam el feljegyzéseim napi eszközlését. [...] Innentől kezdve rendszeresen vezetem naplóimat, megjegyezve, hogy azt eleinte a katonaságnál cezurával írtam, de maradandóbbat akarván alkotni, szolgálatom utolsó évének tavaszán, kiszámítva hány napom van még szolgáltnivaló és hány napot kell leírnom, rendszeresen hazajöve a fárasztó gyakorlatokról, míg a többi pihent, én naponta lemásoltam a kirótt részt, addig, míg el nem készültem vele tökéletesen, alapjait vetve életem eme nagy munkájának. A kiadások s bevételek regisztrálásának eszméje csak 1890-ben öltött rendes formát, mert hát tulajdonképpen akkor kezdtem csak önerőmre támaszkodva rendes szerző tagja lenni a társadalomnak.”

A naplóírórsdi ifjúkori játékból⁴ tehát „kapaszkodó”, majd megszokás, végül életcél és életmű lett. Vagyis: Lowetinszky már nem azért írt, mert élt, hanem azért élt, hogy írhasson.⁵ Úgy tűnik, a napló legyőzte létrehozóját. A naplót, ezt a jellemzően magándokumentumot nyilvános forrásnak deklarálja a mű fontosságával tisztában lévő szerző; Lowetinszky ugyanis felhatalmazza naplójának ismeretlen olvasóját, hogy forgassa azt, használja annak adatait – még ha az évszázados távlatból e korpuszt kézbevevő (társadalom)történészt nem is nevezhette néven.

„életemnek eme nagy munkája” (a korpusz)

Nem túlzás korpusz névvel illetni Lowetinszky naplóit és a hozzájuk tartozó segédleteket, már csak a terjedem és szerkesztettség miatt sem. „Lowetinszky János József összes iratai” ugyanis összesen negyven vaskos kötetben maradtak fenn.

A kötetek közül kettő egyfajta segédlet, függelék. Egyiket 1910-ben kezdte meg, első részének címe: „Életem naplóbelileg jegyzett szakának előzménye”, amelyben elmeséli életét 1890-ig. Ezt követően a napló és a számadások szerkezetét, rövidítéseit ismerteti, majd 1922-ben az élet(é)ről alkotott kissé filozofikus, összegző gondolatait rögzítette ide. Ezen kötet utolsó egysége az ismerősök és „nagy emberek” halálának és temetésének dátumáról (folytatólagosan) vezetett kimutatás. A másik segédlet-kötetet 1921-ben, nyugdíjazása után kezdte írni hősünk. Anekdotákat, vicceket, dalokat gyűjtött ide össze, hosszabban megemlékezve számos munkatársáról is, csakúgy mint a szerző által látogatott éttermekről, kocsmákról.

Maga a napló 1883 első feléből, valamint az 1886–1891-as, 1893–1898-as, 1900–1935-ös évekből maradt fenn (a naplóíró 1935. június 10-én, reggel 1/2 9-kor halt meg),⁶ vagyis

⁴ A napló játék-volta később is felismerhető, 1886 nyarán a húszéves ifjú – tabukat döntögetve – többek között szellentési(k)nek is emléket állított: „iszonyatos fingás közt a Lánczhídon haza vultunk.” (1886. július 26.); „később haza, hol Sanyi irtózatoss fingást művelt” (1886. augusztus 24.); „ékes fingás közt haza” (1886. augusztus 25.); „este fingászat” (1886. augusztus 29.); „irtózatoss hascsikarások [...] nagyszerű fingások s sok nevetés közt haza” (1886. augusztus 31.); „irtózatoss szelelések közt haza.” (1886. szeptember 2.)

⁵ Amit aztán persze olvasgatott maga is: „Az 1912 évbéli naplómban böngészgettem, a nagy harczenedett meg előttem a kinevezésért, de sok piszkos dolog is fordult elő.” (1926. június 25.); „naplók rendezése, ami meglehetősen nagy munka volt, böngészgettem a »mon amours“-ban is.« (1928. február 9.)

⁶ Budapest Főváros Levéltára, XXXIII. 1. a. Anyakönyvek, VII. ker., Halotti- (1935.), 2313. kötet, 906-os folyószám. A halál okaként gyomorrrák van feltüntetve. A napló utolsó bejegyzése 1935. június 7-re vonatkozik (tehát lényegében haláláig vezette életének krónikáját): „1/4 2-kor felébred-

a több mint fél évszázadot átfogó láncból csak négy-öt év hiányzik, ezek a naplóíró halála után vesztek el. A mániákus Lowetinszky külön füzetekbe vezette a napi eseményeket, a politikai eseményeket (lényegében újságolvasmányainak kivonatát adva), valamint rendkívül részletes számadásait, statisztikáit (az adott évben kapott levelek számától kezdve a „megelégedettséggel töltött napok” számán keresztül a befőttek számáig számos dologról). Utalásából tudjuk, hogy az 1890-es évek elejétől – szexuális életének vonatkozásában amúgy is alapos összegzésein túl – részletesebb naplót is vezetett szeretőiről és bordélyházi látogatásairól is „*Mon Amours*” címmel a naplóíró, ami azonban nem maradt fenn, leszámítva az 1891-es kötetbe fűzött egyetlen kis füzetet, amelyet tanulmányomban „1891-es kispapló” elnevezéssel különítik el.

Lowetinszky János József összes iratai mintegy húszezer apró, helyenként kissé kusza betűkkel sűrűn teleírt, A5-ösnél valamivel kisebb oldalra rúgnak. 1891-től megjelennek a naplóban a morze-jelek is, amelyekkel a kényesebb dolgokat róttá papírra a naplóíró.⁷

Gyermekkor, iskolák, munkahelyek

A pesti születésű Lowetinszky János Józsefnek nehéz gyermekora és még nehezebb ifjúkora volt. Hat éves múlt csak, mikor meghalt szabómester apja, anyja pedig egy ifjú joghallgató – B. Gáspár – személyében csakhamar szeretőt vett a házhoz (tanulmányomban a naplóban előforduló vezetékneveket – amennyiben a diszkréció indokolt – csak monogrammal jelölöm); a naplóíró így emlékezett vissza erre az időszakra az 1910-ben kezdett segédletben: „ezidőbeli legfájdalmasabb emlékem az volt, hogy láttam, illetve éreztem a szülői szeretet apadását, láttam, hogy a háztartás nagyobb, mint volt, s mégis karácsonyfáim mind kisebbek lettek, míg végre már csak egy virágserépből egy csinált kis fenyőfát kaptam, melyet első indulatomban kidobtam az udvarra.”

Lowetinszky iskolaévei kapcsán is zabolázhatatlan ifjúként ábrázolja magát önéletírásában: többször kirúgták az iskolából, bukás és fenyítés is osztályrésze volt, tanárait és diáktársait sem kímélte emlékei szerint.

„Így folytak az évek, anyám később házitanítót fogadott mellém, Steinberger Miksa nevezetűt, – kinek bátyja jelenleg Körzirti Ignác rajztanár –, de nem volt valami nagy kedvem a tanuláshoz, ha csak szerét ejthettem, künn voltam az utcán hatalmas kiáltozással játszva a többiekkel a »rabló s pandúr«, felfogásom azért jó volt, de tanulni, szorosabb értelemben véve magolni nem szerettem. [...]

tem, úgy igyekeztem folytatni az alvást, azután meg fekvé is sikerült, így kihúztam szép(en) reggel 8-ig, fel, székelés, reggelizés, 3/4 10-re kitértem a folyosóra, olvasgatás, nem tudom mi van velem, de amint idekünn vagyok, mintha álomkór lepne meg, aludni vágyom és alszom is, belehülyülök már ebbe az állapotba. Mari szellőztetett és elment bevásárolni. Farkasné jött és megvárta, amíg Mari hazajött, azután trécseltek; elmenetele után Mari takarított és az ebédet készítette, eprezés. 1/2 4-kor ebédelés, legyűrtem, csak ne kérdezzétek, hogyan. Olvasgatás, sehol sem lelem a helyemet. Mari rendet csinált, nagyjából letörölte a port, tüzelőt hozott fel és elbeszélgettünk. Furcsa ez az én köhögésem, és mintha a vállak közül jönne, a váladék pedig hosszas kahácsolás után a gyomorból, semmi a mellből és mégis az rotyog. 1/2 9-kor bedöcögtem, nem bírja a szívem a rázkódtatást, nyögök, mire beérek. Marinak is eltörött a mécsese, hogy ő így nem bírja, úgy nem bírja, elfogott az indulat, nagyot vágtam az asztalra káromkodva egyet, megmondottam, vegyen ide valakit. Kávészás, naplórendezés, 10-kor fekvés, ecetes borogatást téve a szívre.”

⁷ Elsősorban nemi életének egyes mozzanatait, szomszédzsági pletykákat, valamint munkahelyi sikasztásait rejtette morze-jelek, illetve – ritkábban – cirill-írás mögé (állítása szerint rovás-írást is használt naplójában, ilyen részt azonban nem találtam).

A négy elemi elvégeztem, s a reáلتanodai főreáliskolába jutottam, ahol megbuktam, azután a VIII. Ker. Zerge utcai reáliskolába jártam, de ott Tankó tanárnak egy kapott tanpofon következtében nekimentem, s így relegáltatásom kikerülése végett átléptem az ugyanazon épületben lévő, s Fillinger Károly alatt keletkezőben levő polgári iskolába, ott persze szintén megbuktam, nota bene, hogy igen gyakori ebédrei marasztásai alatt az iskolának szerencsésen kipusztítottam Fillinger papa galambállományát, összebogoztam vadászkutyáinak farkát, amiben azután a rótszakállú nagy hatalom megbotolván halálra kereste azt a nebulót, aki tekintélyén és kutyáin ilyen csorbát ejtett, s természetes ismét a kicsapás veszélye fenyegetett, az előttem ülőket tűkkel szurkálni, becsirizelni napirenden volt, Goll papának, a zenetanárnak óráin cis helyett gis-t fújni, óra alatt malmozni, hajókat készíteni, napi foglalkozásom volt, mindent, csak tanulni nem, és mégis, ma a könyvek legjobb barátaim.

Itt is szerencsésen megbuktam, ennek tetejébe a záróvizsgán botrányt is rögtönöztem, mire elzártak egy szobába, ahol egész esztendőben a tanulóktól elkobozott miegymások voltak: kések, pinczkák, golyók, játékok, stb., no, ez kellett Jánosnak meg egy hasonszőrű társának, kiválogattuk a javát, s megdézsmáltuk, szegény anyámnak kellett a kárt megtéríteni, én meg elpüfföltem, amúgy Isten igazában.

A tanév elején azonban letettem a javítóvizsgát és a II. osztályba iratkoztam, most a Soroksári utczába, a volt honvédlaktanyába kerültünk [...]

1878 elején nagy botrányt csinálhattam,⁸ mert ismét a kicsapás már megszokott Damokles kardja került csak csínyeket főző, szóke buksi fejem felé, anyám kénytelen volt kivenni az iskolából.”

Tizenkét éves korában került a munka világába Lowetinszky, ahol ugyanazok a problémák jöttek felszínre, mint korábban is: nem dolgozott szívesen, elcsavargott, minek következtében kirúgták, vagy ő hagyta ott munkahelyét. Kezdetben cukrászinas volt Pesten, majd Budán, később boltsegéd, majd aranyozó inas; a lakatosság után betűszedéssel is próbálkozott tanoncként, de nem bírván a nyomdafesték szagát három nap után odébbállt. 1879-ben Kecskemétre, anyja szeretője, B. rokonaihoz küldték néhány hónapra, ahol disznót kellett etetnie, de miután a hízó elcsavargott, hősünk megszökött és visszatért Budapestre. Ezt követően csapatnövédeknek adta anyja a szertelen kamaszt (1880–1881), majd ismét vidékre, rokonokhoz, a morvaországi Hermantschba küldte, ahonnan 1881 nyarán, három hónap után térhetett vissza a hazavágyódó ifjú, a Schlick-féle gépgyárban lakatosságot kezdett tanulni, „de bizony ez sem ízlett, s két hónap múlva ott is hagytam”. Anyja öngyilkossága után (1881. november) ismét Hermanntschba küldték, ahol egy éven keresztül nagybátyja gazdaságában segédkezett. Ezt követően rövid ideig napszámos volt a Duna Gőzhajózási Társulatnál, majd majdnem egy éven keresztül pénzügyőr (1883), kétszer tűzoltó néhány hónap erejéig (1884, 1885); 1886 és 1889 között Morvaországban volt katona (Lowetinszky csak 1902-ben szerezte meg a magyar állampolgárságot és a székesfővárosi illetőséget); a vasút kötelékében többször is szolgált az 1880–1890-es években: volt kocsifelíró, bárcázó, őr, rakfelvigyázó, állomásfelvigyázó-gyakornok, kalauz és kinevezett távirász is. Egyéb kité-

⁸ Az iskola anyakönyvében nincs nyoma botránynak, „csupán” annak, hogy őt tárgyból állt bukásra a tanév első időszaka után. A polgáriból 1878. február 8-án „kimaradt” akkor tizenkét éves hősünk, aki végig osztályának leggyengébb tanulói közé tartozott. Budapest Főváros Levéltára, VIII. 232. (Budapest Székesfőváros IX. kerületi Knézits utcai községi polgári fiúiskola) b. 1–2. kötet (1876/77., illetve 1877/78. évi anyakönyvek)

rők után 1898-ban került Pest vármegyéhez díjnoknak, majd 1912-től kinevezett irodai segéd tisztnek.⁹

„a pubertás érzete” (az első szexuális tapasztalatok és az első barátnők)

Lowetinszky János József nemi érése kapcsán csak a másik nemhez való vonzalmát, „társas” érzelmeit és cselekedeteit tudjuk nyomon követni fennmaradt írásai révén. „Ebben a tekintetben – mármint a nőket illetően – első s pedig gyermekkori emlékem a kis Bauer Netti, aki hozzám igen ragaszkodott” – írja a naplóíró 1910-es visszaemlékezésében. Netti kapcsán azonban alighanem rosszul emlékezett, vagy legalábbis a nevét téveszthette össze egy későbbi kedves ismerőse nevével, hiszen már tizenhét évesen, 1883. február 25-én írta naplójába: „ismeretséget köték, amelyből várok valamit, tudniillik Bauer Nettivel”.¹⁰ Az emlékezés így folytatódik: „azután volt egy Julcsa nevű cselédünk (Farkas postatiszt maitresse lett később), aki mindenképp igyekezett felébreszteni bennem a hímeket, éjjel magához szorongatva engem, de még a pubertás érzete nem érett meg, s én 11 éves korom igaz érzetével aludtam jóízűt domború kemény fehér mellein”. Egy-két évvel később „átköltözködtünk a Papnövelde utcái Festetich házába (8. sz.)” [...] Eme helyhez egy bájos idyll fűződik, melyet még ma sem felejtettem, a szép Adele, a portás leánya, persze platonikus jellegű csak. [...] Adélnek azonban már udvaroltam, és pedig oly tüzesen, hogy a felnőttek szeme s szája nyitva maradt, persze ez ösztönszerűleg történt, mert hogy mit is akarnék tőle, azt nem tudtam, ez volt 1879 nyarán. Meg kell itt említenem, hogy magas növésű nyúlánk gyermek voltam, s ez ejtette csalódásba az embereket. Különösen a némbereket.” Ekkor került Kecskemétre hősünk, ahol ébredező nemiségének köszönhetően galibába is keveredett visszaemlékezése szerint: „egy alkalommal – már akkor is szeretve a nőket – B. Sándor Etel nevű mostohaleánya körül forgolódtam, nyitva hagytam ólat, kisajtót, s a hízonak volt esze, továbbállt”.

Lowetinszky János József végül egy prostituálnál vesztette el szüzességét: „az első nő, akivel közösültem kéjnő volt, 1880 májusában, voltam 14 év 5 hónapos. A pubertás érzete 1880. XII. 31-én szintén kéjnőnél [ragadott magával], a Valeró kaszárnya mögötti bordélyházban. 8 nap híján voltam 15 éves” – írta az 1911–1914-es évek áttekintő kötetének összegző statisztikájához megjegyzésként. Talán nem alaptalan az a feltételezés, hogy a végső stimulusokat e lépés(ek) megtételéhez, mármint a prostituáltak felkereséséhez a férfiaság iskolájaként is definiált katonaságnál kaphatta, hiszen ekkor – 1880 januárja és 1881 februárja között – csapatnövendékként az Újépületben lévő kaszárnyában szolgált (és lakott) hősünk; vagyis a szüzesség elvesztése valamiféle férfivé avatás része lehetett.

A naplóíró első, nem pénzért kapott szexuális kapcsolata, vagyis – ahogy ő nevezte – „hódítása” a Lowetinszky-család egyik öreg cselédjéhez fűződik: a hódításokat számba vevő kimutatás szerint éppen tizenöt éves volt (1881 januárjában), amikor – ismeretlen körülmények között – magáévá tette az akkor ötvenéves C. Jozefát. A nővel szoros és jó kapcsolata lehetett gyerekkorában hősünknek, ifjúkorát bemutató önéletrészében így emlékezik az asszonyról: „Házunk öreg cselédei igen ragaszkodtak hozzám, az öreg Pepka (C. Josefa)

⁹ Lowetinszky munkavállalási és -kerülési stratégiáival bővebben foglalkoztam „A vasút mint megálló. Egy átutazó proletár a vasútnál” című előadásomban (Győr, 2008. április 29., Mediawave)

¹⁰ Nettivel egyébként (a napló tanúsága szerint) nem sikerült megkoronázni a kapcsolatot, a naplóíró csak néhány alkalommal tesz említést a vele való találkozásról, például: „Nettinél voltam, öröm teljes pár perc volt”. (1883. február 27.)

¹¹ E házban – az 1911–1914-es évek összegző kötete szerint – 1878 augusztusa és 1879 májusa között laktak Lowetinszkyék.

igen sokszor éjjel hozta be az ingében az én kamrába az ennivalót, ha anyám szigorú koplásra ítélte szerelmes magzatát”. Itt érdemes kitérni arra (bár a már említett Julcsa esetében is megtehettem volna), hogy a korabeli, szülőket (is) felvilágosító irodalom kitért a cselédek megrontó szerepére; Lowetinszky esetében úgy tűnik – az „áldozat” évtizedekkel későbbi visszaemlékezésének szűrőjén keresztül –, hogy lehetett némi alapja ezen közhiedelemnek.

Hogy látogatott-e prostituáltakat Lowetinszky az 1881-es év hátralévő részében, arról nem beszélnek forrásaink, arról viszont igen, hogy egy év elteltével már jóval fiatalabb, de nálánál továbbra is idősebb nőkkel került anyagi ellenszolgáltatás nélküli testi érintkezésbe; néhány év távlatából már csak keresztnevükre emlékezett: 1882 januárjában Mari, márciusában pedig a szintén tizenkilenc éves Jozefa „hódolt be” a tizenhat éves ifjúnak. Naplójának következő „hódítására” már napra pontosan is emlékezett: 1883. október 6-án a vele körülbelül egyidős, tizennyolc éves L. Teréz erényeit ostromolta sikerrel. A két hódítás között is létesített nemi kapcsolatot az ifjú: prostituáltakkal bizonyosan (1883. első felében – fennmaradt naplója tanúsága szerint – öt alkalommal) és esetleg korábbi partnereivel is 1883 januárja előtt, illetve 1883 júniusa és októbere között. Az 1883-as év naplóban is dokumentált szűk hat hónapjában két komolyabb barátnő bukkan fel, de közösülésig egyikőjükkel sem jutott. E kapcsolatokról nagyon keveset tudunk meg a lakonikus bejegyzésekből. Erzsivel való kapcsolata már 1882-ben kezdődhetett, 1883 elején szakítottak ismeretlen körülmények között.¹² Juliska nevű barátnőjével való – amúgy igen rövid – viszonya azért érdekes, mert itt már megjelennek azon elemei a naplójáról későbbi párkapcsolatainak, mint a kocsmában való ismerkedés és találkozás, a barátok révén történő információ-áramlás, a gyakori civakodás, valamint a kölcsönös hűtlenség.¹³

„szerencsére tészta volt” (Eszti)

Morvaországból hazatérve, 1882 októberében a már egy éve teljesen árva Lowetinszky B. Ferencnél talált albrételet a Soroksári utcában. Szállásadója hamarosan napszámosi (zsák-hordó) munkát is szerzett neki. A lakást néhány hónap elteltével hagyta el naplójáról hősünk, miután Budán kapott állást a pénzügyőrségnél; itt fegyelmi vétségek miatt az év végén lecsukták, a fogdából azonban megszökött. Előbb egy barátjánál időzött: „meghúztam magam Pappéknál, ott töltve az ünnepeket is, miközben B.-né segített. 1884 januárjában hazamentem B.-ékhez, ott az asszonnyal magam lévén otthon, viszonyba keveredtem, amely viszony eltartott 1891-ig. A nő nem volt törvényes neje B.-nak, neve S. Eszter volt, ugyanazon év márciusában azonban viszonyukat törvényesítették” – írja az 1910-ben kez-

¹² „boldogító csókkal jutalmazott” (1883. január 1.); „rendezvousom volt” (1883. január 2. és 3-án szintén); „nem találkoztam vele” (1883. január 4.); „este rendezvous” (1883. január 5. és 6-án szintén); „találkoztunk” (1883. január 7.); „Erzsitől ajándék gyanánt pár boldogító csók” (1883. január 8.); „találkoztunk” (1883. január 9.); „nem találkoztunk” (1883. január 10. és 11-én szintén); „lesújtó hírek” (1883. január 12.); „eme nap mindig gyűlöletes lesz előttem, mert szakításunk napja” (1883. január 13.); „láttam Őt este” (1883. január 21.); „láttam Örzsit, de nem beszéltem vele”. (1883. január 26.)

¹³ „Mulatni mentünk a Markotányos pinczébe, megösmerkedtem egy csinos kis leánnyal” (1883. április 2.); „a Markotányos pinczében voltunk, Juliska szerelmét nyilvánítá” (1883. április 9.); „udvarlottam ott [a Markotányos pinczében] Gizellának” (1883. április 18.); „hírt hallék, hogy Juliska haragszik” (1883. április 21.); „Julcsát meglátogattam Markotányosban, összeczivódtunk” (1883. április 22.); „új heccem volt Juliskával, kibékültünk” (1883. április 24.); „Irmával igen kényes helyzetem volt” (1883. április 29.); „[a Markotányos pinczében] meggyőződtem Juliska hamiságáról, de megbosszultam magamat”. (1883. május 9.)

dett segédletben. 1884 januárjában a tizennyolc éves Lowetinszky nemcsak szexpartnerre lelt egykori szállásadója harmincnégy éves párjában, de hamarosan élettársra is; 1884 novemberétől közös háztartásra léptek, és közösen béreltek egy lakást a Bokréta utca 22-ben. A rákövetkező év májusában azonban összevesztek, s ezután hősünk egy barátjánál lakott egy éven keresztül, majd egy másik gyermekkori cimborájának családja adott szállást az akkor ismét állástalan ifjúnak; „ott kezdtem a lejtőn zuhanni, B.-né segített, amit tudott”. 1886 nyarára ismét felmelegítették kapcsolatukat, János gyakran találkozott Esztivel – annak lakásán is –, rendszeresen kapott tőle ételt és pénzt, valamint szexuális éhségét is csillapíthatta: „találkoztam Esztivel, aki ennivalót hozott át, egy félreeső helyen töltöttük az időt /Kéj/” (1886. július 26.);¹⁴ „[Esztivel] felvonultunk a Széchenyi hegyre /Kéj/” (1886. július 27); „[Eszti] ott marasztalt, ott is aludtam, többszörös kéj” (1886. augusztus 4.); „reggel hazajövet ott maradtam Esztinél, többszörös kéj” (1886. augusztus 6.) stb. A kisebb összetűzések, féltékenységi jelenetek már ekkor sem hiányoztak: „elmentem Esztihez, ott reggelizve kibékülés, gyanúm alaptalan volt” (1886. augusztus 12.), miközben Eszti ismét férjével élt: „Eszti is jött, pénzt adott, nyugtalan vagyok, hogy a férje meglátott” (1886. augusztus 28.).

1886 őszén Lowetinszky három évre bevonult katonának Morvaországba, Esztivel levél útján tartotta a kapcsolatot, a nő rendszeresen küldött neki pénzt, miközben János nagyban látogatta a helyi bordélyházakat. Hősünk két alkalommal is visszatért Budapestre katonája alatt, mindkétszer felkereste Esztit is: „gyors lépésben át Esztihez, a viszontlátási jelenet meglehetősen hideg volt, de később kitört mégis a régi tűz, míg önfeledten élveztük a jelent /Kéj/” (1888. február 28.); a rákövetkező nap a férj majdnem meglepte őket: „ $\frac{1}{2}$ 3-kor el Esztihez, alig voltam ott tíz perczig, [B.] Feri lépett be egy ember kíséretében. Képzeltetni az eklatot, perpatvar támadt, Eszti lélekjelenlétének köszönhettem, hogy tisztességesen kihúzhattam magam az affaireből, Feri kérdésre, hogy mit keresek lakásában, nem tudtam válaszolni, mire Eszti közbeavatott: »Pénzt jött kérni, amivel neki adós maradtam« én persze felhasználtam az előnyt, s a bolonddal egy írást állítottam ki 11 forintra, melyben kötelezi magát 1. májusra azt megfizetni” (1888. február 29.).

Lowetinszky hamarosan visszatért Morvaországba s miután Eszti nem írt levelet (és nem küldött pénzt), a naplóíró máris a szakításra gondolt: „Esztitől semmi hír, úgy hiszem fel fogok vele hagyni” (1888. március 22., március 29-én is hasonlóan fogalmazott). Végül továbbra is együtt maradtak, viszonyukat azután is folytatták, miután Lowetinszky visszatért a katonaságból. Nem lakván együtt, a légyottokra egyik vagy másik lakásán, esetleg szállodákban került sor. Közösüléseik száma – Lowetinszky későbbi teljesítményéhez képest – nem volt magas, 1890-ben valamivel több mint ötvenszer közösültek, amely alkalommal Lowetinszky összesen mintegy hetvenszer jutott el a „kéjig”. Legintenzívebb szeretkezéseik a szállókban zajlottak: a Képíró utcai Hotel Garniban a január 30–31-i éj (és a másnap reggel) öttel, a május 5–6-i alkalom négygel növelte a naplóíró „K”-inak számát az év végi összesítésben.

Az 1890-es évben ismét napirenden voltak a (jogos) féltékenységi jelenetek és összezördülések: „5 óra tájt jött Eszti (K.) valami féltési históriával, de megnyugtattam, hazakisértem karonfogva, tervezgetés a jövőre nézve” (1890. január 19.). Eszti azért is veszekedett vele, mert szerinte szeretője állandóan „csavargókkal” ül (1890. január 26.). Az év végére a veszekedések egyre nagyobbak lettek, ahogy Eszti tudomására jutottak Lowetinszky nőügyei: „Haza, Ödön már otthon volt, rövid időre jön Eszti egész izgatottan, hát kisül, hogy

¹⁴ Lowetinszky naplójában „Kéj”-ként, illetve csak „K”-ként tüntette fel közösülései során bekövetkező ejakulációit.

már tudja ezt a komédiát is, miután az anyám kezdte szidni reámordultam, arra elment, vigye az ördög ezt a féltékeny asszonyi népséget már” (1890. október 14.).¹⁵ 1891 nyarára azután elszabadult a pokol. Mindketten egyre ingerültebbek, türelmetlenebbek és gyanakvóbbak lettek egymás iránt. Lowetinszkyt zavarták Eszti elutazásai, és annak távollétében levelek után kutatott (akárcsak Eszti, még az előző évben, 1890. február 5-én, amikor is levelekre bukkant, amelyeket el is vitt magával).¹⁶ Odáig jutottak, hogy már mindkettőjük gyűlöletessé vált a másik számára. Lowetinszky azonban nehezen vette rá magát a szakításra.¹⁷ A feszültség viszont időközben egyre nőtt, hamarosan már tárgyak repültek és ütések csattantak.¹⁸ Ezen verekedésbe torkollott eset hozta meg a végleges szakítást,¹⁹ Lowetinszky

¹⁵ Lowetinszky erre az Ödön nevű cimborára már korábban is gyanakodott, hogy az „összejátszik” Esztivel (vö. 1890. szeptember 10. és 11.).

¹⁶ „E. igen jól érezheti magát, se életjelt nem ad magáról sem meg nem jött. Én meg pénz nélkül vagyok, nagyszerű helyzet” (1891. augusztus 10.); „E. tegnap elutazott Kövesdre, egy levélre akadtam rá, amelyben egész világos nyomon vagyok ezeket az utazásokat illetően, úgy látszik, le fogom mihamarabb rázhatni ezeket a bék(ly)ókat is” (1891. augusztus 23. – kispapló); „Délután E. elutazott, tartott(am) egy rögtönös házkutatást, fel is böngésztem egy pár corpus delictit” (1891. szept. 19. – kispapló); „Végre sikerült óhajom, ami után annyira vágyódtam, megtaláltam előbbi éveken E.-nek írt leveleimet és hozzá egy csomó corpus delictit vonatkozólag a Feriveli históriára, elbámultam ennyi impertinencián, és nem tudtam felfogni, hogy lehet egy ily creatura annyira vakmerő. Mari nénit meginterpelláltam, még tudomásomra adott egynéhány pénzbeli manipulációra vonatkozó adatot, remek gazdálkodás mondhatom, el vagyok tőkelve véget vetni ennek a komédiának s ahogy csak lehet, eklat nélkül fogom elintézni a dolgot. [...] Ha esetleg Feri beleéli magát ezen szerepbe, ám lássa a következményeket, én törekedni fogok, hogy annyira, amennyire lehet, minden zaj nélkül intézzem el, akár anyagi áldozatok árán is, csak már mondhatnám »Finis comedia«; legalább nem látom ezt a chorust mindennap előttem, melyből a jövő ahelyett, hogy félig-meddig kecsgetedően nézne, mindinkább sötétben néz ki. Itt is az áll »Homo proposit, Deus disponsit«.” (1891. szeptember 20. – kispapló)

¹⁷ „E. annyira gyűlöletessé teszi már magát előttem, hogy ki sem mondhatom” (1891. szeptember 7. – kispapló); „Délután E.-vel volt rancontrom, igazán már kezdem ezt az örökös viszályokat gyűlölni és utálni, ha csak szerét ejtethem, szakítok vele.” 1891. szeptember 18. – kispapló); „Délután jött a végre elérkezett, várva várt Finálénak kezdete. E. előhozakodott a levelekkel, replika, duplika igen éles hangon, azután könnyek, ájuldozások, miután ez sem fogott, belátva, hogy mit sem használ a dolog, a hárpya természet jött elő, de ezzel az undor be lett tetézve, elmentem” (1891. szeptember 25. – kispapló); „Ma tartottam E.-nek nagyobb szabású Speczhetemet, hogy a válás keserű labdacását megédesítsem, meg igyekeztem azt czukrozni azzal, hogy a jövőt állítottam eléje rózsás fényben, de úgy látszik, átlátott a szítán, igen nehezen egyezik bele, de az a reményem van, hogy bele fog egyezni a dologba.” (1891. október 2. – kispapló); „E. levelet kapott, azt hiszem Feritől volt. Csak már a komédia érne jó véget, nem sajnálnék egy »Te Deum Laudeanus«-t elordítani a magam Skáláin.” (1891. október 8. – kispapló).

¹⁸ „haza, vacsorázni ültem neki s miután E. oly szavat használt, melyet semmi körülmények közt sem lett volna szabad használnia, dühömben lelöktem az ételt az asztalról, igaz, hogy túlságos hevesesség, de mérve volt a sértés nagyságához, szerencsére tészta volt” (1891. augusztus 12.); „E. kezdett minden ok nélkül Sermonba, hiába volt jó és rossz szó, nem használt, végre dühöm annyira elragadott, hogy bizony megütöttem, és csak Hetesynek köszönhetni, hogy a véletlekig nem mentem. Ez a modor, más emberek szidni, gyanúsítani, valóban vérlázító, s én csak attól félek, hogy ebből valami baj támad. Öltözés, s miután arczomon lévő karmolásokat lemostam, el a kávéházba” (1891. augusztus 26.); „Otthon a kulcsot kérve megtudtam, hogy E. már honn van, fel, Rézi is ott volt, Hetessy és Mari néni; köszönve, nem szóltam semmit, de persze hogy bírna egy ilyen állapotban nyugodni, a szájaskodás elkezdődött. Kértem, hogy csendesebben beszéljen, nem használt; ezek is csitították, az sem használt. Végre annyira kihozott sodromból, hogy legyűrtem, s jól megboxoltam; magamhoz térve arczomat megkarmolva éreztem, ismét újból kezdődött, hiába kértem szépen, hallgatna, vagy végezze dolgát velem csendesen, ez olaj volt a tűzre, annál jobban jött, míg

nagy megkönnyebbülésére: „E. tegnap nem volt a kávéházban, valószínűleg csomagolt a lelkem, csak már ne látnám, olyan »Halleluját« ordítanék, ha bizonyosan tudnám, hogy elment, hogy olyat még az egek nem is hallottak, de talán egyszer már reám is fog mosolyogni a sors, bizony Isten, ideje volna már, egyszer hogy én is boldoguljak, eleget állottam ki” (1891. november 10.).

„akit csak bizonyos célokra akarok felhasználni” (Kati)

Lowetinszky a katona-idejének második felében Iglauban egy helybeli lánnyal, az 1887-ben tizenkilenc éves Sch. Kattival ápolt intímabb kapcsolatot, miközben Esztivel folyamatosan levelezett (folyamatosan pénzt kért tőle), és prostituáltakat látogatott. A Kattival való nexus ideje alatt öt másik nőt is „megkapott” a naplóíró (ezen nemi érintkezésekre azonban csak egy-egy alkalommal került sor), illetve számtalan lánnyal „szemezett”.

Az alábbi szemelvényekből kitűnik, hogy Kattival valamennyi esetben a szabad ég alatt, parkokban, erdős sétányokon, illetve leggyakrabban a katonai gyakorlótéren szeretkezett, esténként. A találkozások és az aktusok leírása rendkívül sematikus, de a viszonylag hosszasan tartó kapcsolat egyes részletei is kiderülnek – Lowetinszky szemszögéből; több mint valószínű, hogy a naplóíró csupán szexuális partnert, illetve kitarót látott a cseh lányban:

1887. május 1.: „9-kor templomba mentünk, imám elvégezve ott 2 gyönyörű szép nőt láttam, az egyik benn reám nevetett, a másik pedig künn kacsintott reám. [...] 10 órakor őrrátra [...] Sch. Kati nevezetű nőstvényel ismerkedtem meg”

1887. május 2.: „Kicsípve magam Kinasttal rendezvovsumra 6-kor, a kicsike eljött, bevárva a sötétedést a Heuluson egy helyet keresve csekély ellentállás után szerencsésen megkaptam, onnan haza”

1887. május 3.: „este Heuluson, találkoztam a kicsikével később (K)”

1888. szeptember 18.: „sétálás a téren, Hruba s Lukassal beszélgetve észrevettem múlt évi viszonyom tárgyát, Katit, amint Krizsekkal ment sétálni, szemmel tartottam s midőn az új utczába befordultak, utánuk mentem, utol érve őket Kattival kezdtem el reminiscenciázni, nem akart semmiről sem tudni, Krizseket elküldtem s Kattival fel a gyakorlótérre, semmi áron sem akart beleegyezni abba, amit akartam, de végre mégis engedett (K), hazamenet elkísértem egy darabra”

1888. szeptember 20.: „Vacsorát véve 1/2 8-ra a gyakorló térré, Katira vártam, már befelé mentem, mikor kijött, elvezettem a Kempen torony mögé, s minden czeremónia nélkül reáhasaltam (Kéj), hazamenet elkísértem egy darabra”

végre még egyszer nem kapott, s midőn kiment a székeket vágtam utána; megjegyzem, hogy csudálom, a tökfilkóm nem törött be teljesen, mert valami edényt vágott utánam, mely fejemről lepatanva eltörött. Nem hiányzott a komikus intermezzo sem, kiabál Hetessyre – eregy félre, hadd vágom hozzá – várom mi repül, hát a kalapom volt. Önkénytelen mosolyra fakadtam. A lárásra feljött a házmesterné, de ez a vakbolond azt is megsértette. Én levetkőzve hideg borogatást raktam, phlegmával gúnyolódtam felette. 11 után alvás”. (1891. október 26.)

¹⁹ Az ágytól már korábban elváltak, a napló tanúsága szerint 1891. szeptember 16-án közöszültek utójára. Eszti a szakítást követően még kártérítési igénnyel állt elő és perrel is fenyegetőzött (vö. pl. 1891. november 24. és december 12.), a viszony végkifejlete – anyagi vonatkozásaiban – azonban nem ismert.

1889. január 2.: „6-kor Katit találva kimentünk a gyakorlótérre, ott egy padon nekifeküdtem (Kéj); nevettem, mert sikamlottunk”
1889. január 17.: „Katinak estére találkát adtam, $\frac{1}{4}$ 6-ig kártyázás, aztán parancs, öltözés s ki a térre, ott Katit összeszedve vele ki a gyakorlótérre, a jelzőgunyhóba, ott köpenyemet leterítve fetrengtünk vagy $\frac{1}{4}$ óráig (1 Kéj), onnan bekísértem a városba”
1889. március 11.: „Burger tudomásomra hozta, hogy Kati kinn sétál”
1889. március 12.: „hazamenet Kati várt reám, a gyakorlótérre vezettem (Kéj)”
1889. március 18.: „ $\frac{1}{2}$ 8 tájt ki, Katira vártam, az kis vártatva ki is jött (Kéj), 40 vasat adott.”
1889. március 24.: „Katival 2-szer találkoztunk, az ördög tudja, de mindig kellemetlen benyomást tesz reám egy oly nővel találkozni, akit csak bizonyos célokra akarok felhasználni”
1889. március 25.: „Katival találkoztam, beszélgettem; elbúcsúzva tőle egy félórával későbbre rendeltem, be a városba [...], haza felé, ott a leány várt reám, a gyakorlótérre, előbb vermonozott, de aztán meg is nyaggattam érte, holnapra pénzt ígért”
1889. március 26.: „Kati várt reám, hozott könyvet, de pénzt nem. Szombatra ígérte”
1889. március 29.: „ $\frac{1}{2}$ 8-kor ki, Katival találkoztam, egy ideig beszélgetve (Kéj)”
1889. április 30.: „onnan a térre, ott Kati észrevett, s hazamenet követett, a faszorban utolért, beszélgettem vele s aztán minden körülményezés nélkül a Kempen-torony mögé veztettem (Kéj), alig hogy készen voltam, Pavlik lepett meg bennünket”
1889. május 1.: „ $\frac{1}{4}$ 8 után el s a gyakorlótérre, ott Kati várt reám, s vele a Fussdorfi útra sétálni, ott az árokban lecsaptam (Kéj), hazamenet a szegény leány a jövő miatt lamentált, egy levelet mutatott elő egy bizonyos Ruzsicskától, aki házassági ajánlatot tett neki; tanácsoltam, fogadja el; 108 vasat adott”
1889. május 4.: „ki a gyakorlótérre, kisvártatva kijött Kati, valóban undorral tölt már el a viszony, 40 vasat adott, sétálás, aztán egy fa alá dőlve (Kéj)”
1889. május 20.: „útközben Kati jött még eggyel, én s Schäffer utánuk iramodtam, se már ütni kezdték a takarodót, holnapra rendezvoust adott”
1889. május 21.: „Kati künn volt, de nem volt kedvem vele beszélgetni”
1889. május 22.: „hazafelé ki a gyakorlótérre, ott Katit másodmagával találtam, ott hagytam a faképnél”
1889. május 26.: „a gyakorlótérre, kis idő múlva Kati hajtott utánam, nem igen örültem neki, de hát mit volt tenni, egy ideig perorálva levágtam (Kéj)”
1889. május 28.: „ $\frac{1}{2}$ 8-kor öltözés, ki a gyakorlótérre, Kati $\frac{1}{4}$ 9-kor jött, miután pénzt nem hozott, hidegen bántam el vele, bosszantott, hogy megígérte, s nem tartá meg, (Kéj)”
1889. június 1.: „ $\frac{3}{4}$ 8-kor ki a gyakorlótérre, Katit vártam, soká váratott, s mire megjött, otthagytam, mint Pál az oláhokat”
1889. június 9.: „9 tájt Katit fogtam elő s kivezettem a lőportorony felé s ott szerébe levágtam (Kéj)”
1889. június 13.: „ $\frac{3}{4}$ 9 után haza, Katival találkoztam, szombatra igen hidegen megbeszéltem”
1889. június 17.: „Laczival találkoztam, beszélgetés, Kati is ott volt, de rá sem néztem”
1889. június 18.: „Laczival találkoztam, beszélgetés, Kati is ott volt”
1889. június 27.: „7 tájt ki Kati után, de már nem találtam”
1889. június 28.: „le a rendezvous-helyre, ahova Kati hívatott, azzal Obergoss felé sétálva nyafogott, hogy leányokkal is járok, igen furcsának jött elő, megmagyaráztam neki a helyzetemet pénzbelileg is. Vasárnapra pénzt ígért, most is adott egy pár vasat. Obergoss feléi úton sétálva (Kéj), hazamenet megnyugtattam, s be a Seufzer sétányba; útközben

- egy csinos cseh leányt atrapíroztam, visszamenet Pollák leánnyal találkozáva beszélé, hogy Kati neki tegnap scenát csinált, mert azon véleményben volt, hogy szinte kedvesem, amihez úgy hiszem nem sok hiányzik, a leány valami körül járt, mint a macska a forró kása körül, míg végre kisütötte, hogy Kati azt állította, hogy áldott állapotban van tőlem 2 1/2 hónapja. Hazaérve Krizek fogadott azzal, hogy Kati az ő kedvesének sirva panaszkodott, hogy tőlem áldott állapotban van s én most elhagytam; szegény boldog, majd kiverjük a fejéből ezeket a históriákat, ha arra kerül a sor.”
1889. június 29.: „ki Seufzer alléba, ott atrapíroztunk²⁰ egy leányt Schäfferrel, úgy hiszem nekem lesz holnap nála előnyöm. Azután a Schützen-saalig kicsit kísértem haza, útközben Kati jött utánunk, de nem mert eklatot csinálni. Pollák leánnyal találkozáva, mert azonban Schleicher is ott volt, akadályozva voltam. Később Katival beszéltem, megmagyaráztam neki a helyzetemet, s kifejtettem, mit várhat tőlem”
1889. június 30.: „hazamenet Katival találkoztam, rövid ideig beszéltem vele, 1 frt 20 vasat adott”
1889. július 3.: „Kati lejött az útra, az ördög nyargalja, szeretném lerázni a nyakamról, de az okosság parancsolja, hogy még 20-áig tartsak vele (Kéj)”
1889. július 7.: „Katit Heuloson a Seufzer alléban láttam, de úgy tettem, mintha nem is vettem volna észre; később anyjával s bátyjával mászkált ott, de tovább ignoráltam, furcsa pillantásokat vetettek reám”
1889. július 8.: „ki a gyakorlóterre, ott Katival találkoztam, kinek kategorice kijelentettem, hogy ezentúl nem ismerem, hatalmas sírás keletkezett, de már meguntam a dolgot, várni válnék tőle, s a viszony kellemetlen volt.”
1889. július 19.: „Amint hallom, Horky lett utódom Katinál, valószínűleg nincsen szeme, hogy a dobot²¹ észrevénne”

„auctoritásom csorbítatlanul való megóvása céljából” (Mari)

Esztit követően F. Mari volt Lowetinszky életének a második igazán komoly partnere, akit három évvel „megszerzése” után el is vett feleségül, és aki egyébként túl is élte a naplóíróit. Marit, az akkor tizenhét éves cselédlányt 1891 során ismerte meg hősünk. Kettőjük között az első aktusra 1891 októberében Lowetinszky lakásán, még az Esztivel való végleges szakítás előtt került sor: „visszajövet elmentem le Mariskáért és azzal fél 11-ig fel ... [?] míg végre reávehettem hogy feljöjjön velem, előbb azonban meggyőződtem, hogy Eszti nem-é jött haza, 11-kor feküdtünk /2 K/ nemigen bírtam aludni, a leány meglehetősen nyire való volt. Az idő változó, borongós. Éjjel hűvös. Képelem, mily öröme lehetett a comédia felett Mari néninek”²² (1891. október 19.); másnap pedig ott folytatták, ahol abbahagyták: „Reggel ismét kétszer Kéj” (1891. október 20.).²³

²⁰ atrapieren/ertappen – 'tetten ér', itt kb. 'talál(koz)tunk'

²¹ Vagyis a lágycsömirigy-daganatot, amely gonorrhoea és vérhaj tünete is lehetett.

²² Mari néni Eszti idős rokona volt, aki ekkoriban a fiatalokkal élt az albérletben.

²³ Lowetinszky élete végéig számon tartotta ezt a jeles napot: „Ma van 25 éve, hogy feleségemmel egyesültünk [...] 1/2- 6-kor fekvés /K/, azután pihentünk egyet s ismét /K/, de ez már nem volt olyan, mint kellett volna, okolom a betegség okozta deprimált hangulatomat, az első ízben tapasztaltam, hogy az ondó a hugycsőnyíláson megalvadt, ami szokatlan jelenség. Na meg hát a vállaimra nehezedő 5 X is szerepet játszott.” (1916. október 19., piros betűkkel); tizenhárom évvel később: „K 38-ik évfordulója hogy Marival először egyesültünk. Haj! de akkor még négyszer csináltuk egy éjszaka, de hát annak immáron kampez. Én még csinálnám, ha valaki élesztgetné a tüzet, de bizony Mari tüze kialvóban van”. (1929. október 19.)

Miután Marit meghódította, másfél hónapra rá össze is költöztek. A naplóíró számára úgy tűnt, Mari szerelmes belé, őt azonban zavarta párjának múltja, az, hogy mással is volt már előtte. Lowetinszky testileg vonzódódott ugyan kedveséhez, szerelmes azonban nem volt, más tervei is voltak (gazdagabb nővel összeállni) ekkoriban: „Mari várt a peronon, el vele új házamba /2 K/szerelmeskedés, nem tudom mi lelte, de egész ellágyult és sírni kezdett, igazán megsajnáltam szegényt, amint hozzám simult, de hát nekem a múltja üt szegyet a fejembe és más terveim is vannak. (1891. december 4.); „Kezdem kedvelni szegényt, de mindig szemeim előtt lebeg mementó mori-ként »az asszony ingatag«, no majd meglátjuk, máskülönbén igen csinos és kellemes, és ha nem teteti magát, vonzódik hozzám” (1891. december 7.); „tudja manó, sokkal megelégedettebbnek érzem magamat, daczára sok gond és bajaimnak, mint a múlt évben, pedig azt éppen nem mondhatom, hogy éppen szerelmes volnék Mariba, habár annyit megengedek, hogy az érzékiség nagyon vonz hozzája és különben is érzelmeit irányomba – levonva egy kis adag szeszélyeskedést –, amely megihat, s ameddig nem compromítál a dolog, tartandom is vele viszonyomat” (1891. december 8.). Hősünk „érzékisége”, vagyis szexuális vonzalma nemcsak a narrációjában, hanem statisztikájában is tetten érhető: az összeköltözésük utáni négy hétben Lowetinszky összesen negyvenkét „kéjt” jegyezhetett naplójába; soha nem volt még ezelőtt (és ezt követően sem) ilyen intenzív hónapja hősünknek.

Azonban nemcsak neki vágyat, saját szegénysége miatt sajnálatot is érzett Mari iránt: „csakugyan fáj, mindenképpen a gondolat, hogy így kitétem Marit meggondolatlanul saját szükségem és nyomorúságomnak, de hát az érzelmeknek nem tanultam meg parancsolni” (1891. december 16.); „otthon vacsorázás in effigire, mert nem volt; szegény Marit sajnáltam, mert én ugyan kibírom, de az nagyon fáj, hogy lekötöttem az ő sorsát az én nyomorúságomhoz” (1891. december 18.); „igen rossz kedvem volt, se pénzem, se sondiliom, s ehhez még leláncoltam szegény Mari sorsát is az enyémhez, képzeltető tehát, hogy nem a legrózsább hangulatban lehettem” (1891. december 24.).

A tagadhatatlan vonzalom és az összeköltözés Mari esetében sem garantálta a naplóíró hűségét, aki Marival párhuzamosan másoknál is kereste boldogulását. Persze Mari sem volt vak, a pletykák hozzá is eljutottak: „Marit megnyugtattam, fekvés, fogadkozások, csókok, suttogás /2 K/” (1893. január 5.); „intettem Marit a könnyelműségtől és a pletykáktól (1893. január 5.).

A két fiatal esküvőjére 1893. szeptember 10-én kerül sor, miután Lowetinszky visszatért Horvátországból (ahol hónapokon keresztül dolgozott), és kinevezték távirásznak Budapesten a MÁV-nál. Mari ekkor már terhes volt. Az esküvő napján tett naplóbejegyzés is mutatja, hogy a házaselet kifogástalanságát tekintve a szerző többet vár el társától, mint magától: „lekötöttem szavamát egy nőnek, adja Isten, hogy javunkra legyen, én részemről mindent meg fogok tenni arra, hogy házaseletem kifogástalan legyen, reményem, hogy Mari még jobban fog óvakodni holmi ostobaságtól, mert az bizony a nyakát törné rövidesen”. Alig telt el két hét, mikor is „hazamenet egy csinos alak ötlött szemembe, kísértem egy darabig, azután haza, Mari durczáskodott, azt hiszem féltékenykedik, pedig nincs reá oka, *dehogynem, fentebbemli nőt S. Justinak hívják s igen barátságosan ismerkedtünk meg, W.-né pedig láthatólag is örült, hogy eljöttem ismét*” (1893. szeptember 26.). A családon belüli erőszak sem váratott sokat magára: „kénytelen voltam Marinak, amiért visszafeleselt, biz egy gyengéd legyintés aplicálni, amiért természetesen könnyzárpor etc. etc. volt. Hívtam, feküdj le, de nem akart” (1893. december 19.); „kiengeszteltem Marit, szegénynek fájhatott cselekedetem, nekem is, de auctoritásom csorbítatlanul való megóvása céljából kénytelen voltam. [...] Mari várt, már kibékültünk teljesen /K/” (1893. december 20.).

Lowetinszky zabolázhatatlan, nyers és fölényes természete 1896 nyarán válságba sodorta a házasságot, amelyet egyébként korábban sem kerülték el a veszekedések. „Durákozás, tréfásan bízattam Marit, s ölebe akartam tenni lábamat, mire azt mondta: »undorodom tőled«, önkénytelenül eszembe jutott, mikor Esztinek azt mondtam »gyűlöllek«, ami ellen nem volt éppen Mari ellen apelláta. Nem szoltam egyelőre semmit sem. [...] a pamlagon vertem fel tanyámat” (1896. február 8.); „Mari csak főzött, azon mondásomra, hogy templomba megyek, előhozakodott egy féltékenységi jelenettel Mari, igen dühös voltam, oly pogányul káromkodtam, hogy magam is megriadtam, azt állítja, miszerint valaki látott egy idegen nővel karonfogva, holott sohasem szerettem valakivel karonfogva menni, s szeretném tudni, ki hordozza a híreket, gyanítom Sándor, mert míg ő nem járt ide, nem is hallatszott semmi ilyesféle, s most újra kezdődik a dolog, ennek meg véget kell venni, nincs szándékom pörlekedni folyton” (1896. február 9.); „Mari duzzogott, de csakhamar megbékültünk /K/” (1896. március 29.); „Mari féltékenykedik, a bohó, nem tudom mire, már csak meggyőződhetett, hogy csak őt szeretem” (1896. április 13.). Amikor azonban Mari rábukkant férje zsebében bizonyos, Lowetinszky szeretőjének szánt ékszerekre, a nő – a férfi nagynénjével és nagybátyjával együtt – már nem hagyta annyiban, végül azonban mégis csak ő kezdeményezte a kibékülést a szegyénytől zokogó férjnél.²⁴ Egy hónappal később mégis már a válás foglalkoztatta a feleket, igaz, csak néhány napig.²⁵

Év végi összegzéseiben Lowetinszky rendre kitért feleségére, a vele való viszonyára is: „Nőm meg van, hatalmasan civilizálódik, s átídomul nem nagy örömmre divatbábbá” (1896. december 31.); „Mari mind izgatottabb lesz, s én érzem, hogy nem az vagyok, aki voltam, gondolatvilágom nem oly tiszta s víg, amint ezelőtt volt, megzavarta a – bár indokolt – féltékenység szörnye” (1901. december 31.); „Mari komolyodik lassan, s engedhevességből, valamint én is, cordialis viszony áll fenn köztünk, néha-néha egy zivatarral megtörve” (1902. december 31.); „Mari még most is pattogó, a féltékenység okkal, ok nélkül-e, maradjon nyitott kérdés, még most is kínozza, s ezt persze velem érezteti, de hát

²⁴ „hanem mikor Mari reám kezdte kinyitni száját, s felém kezdte öltögetni hárpya nyelvét, akkor türelmem vesztettem, de parancsoltam magamnak, mert nem voltam otthon. Tehát ezért a nőért áldoztam fel függetlenségem s szabadságom, ezért a nőért vontam meg magamtól mindent, hogy felöltöttessem, s tegyem asszonnyá, kit irigyelnek, ezért a nőért feledtem el, hogy szegény, műveletlen, bárgyú és nem tisztán nekem adta meg magát? Ismét csalódtam, bár a fő indító ok szegény édes kis Margitám volt, hogy ne legyen névtelen, s legyen kit atyjának vallani, de belátom, hogy érzékenyszívűségem ismét becsapott, s ha Mari így vél felülkerekedni rajtam, akkor más nem marad, mint válni, úgy, mint Esztivel megtettem, mert az csak féltékeny örült volt szegény, de ez egy szersmind közönségesen aljas is, amitől undorodom [...] Végre megunva a comédiát köszönés nélkül elmentem [...] Sajnálatos dolog, mikor a férj ellen az asszony intrigál” (1896. június 19.); „Vetkőzés, fekvés, aludni akartam, de Mari békíteni kísérelt, csak ekkor vett erőt rajtam a düh az öreg sértései miatt, görcsös zokogás vett rajtam erőt, fájdalom, hogy saját nőm lámadt ellenem, szegyen s különböző más érzelmek sajtoltak keserű könnyeket szemeimből, sajnáltam egyrészt Marit, mert igaza van. Megbékültünk /K/, alvás” (1896. június 20.).

²⁵ „Mari duzzogott a kimaradásért; egész hárpya lesz már belőle, kezdi felvenni Esztinek ostoba féltékeny modorát és kiméletlenségét, már pedig ezt nem tűröm, még ha gyermekemtől kellene megválni, akkor sem [...] abban egyeztünk meg, hogy szétmegyünk, azután alvás” (1896. július 28.); „Mari megmarad amellett, hogy ő válik tőlem, de kérdésesre, hogy ő megy-e, vagy én menjek, nem tud válaszolni sehogy sem, márpedig ebben az ügyben világosságot kell teremteni és sokáig húzni nem lehet, mert ez test- és lélekölő história. Heverés, olvasgatás. Csapás csapásra ér, de nem fog meghajlítani, törni lehet, hogy letör a minden oldalról jövő baj, de ameddig lehet tartom, bár szokjenek is meg tőlem minden hozzám tartozóim, nekem mindegy, de nem hajlok” (1896. július 29.); „Marival kibékültünk /K[éj]. a l[eg-]. m[agasabb]. f[okon]./” (1896. július 31.).

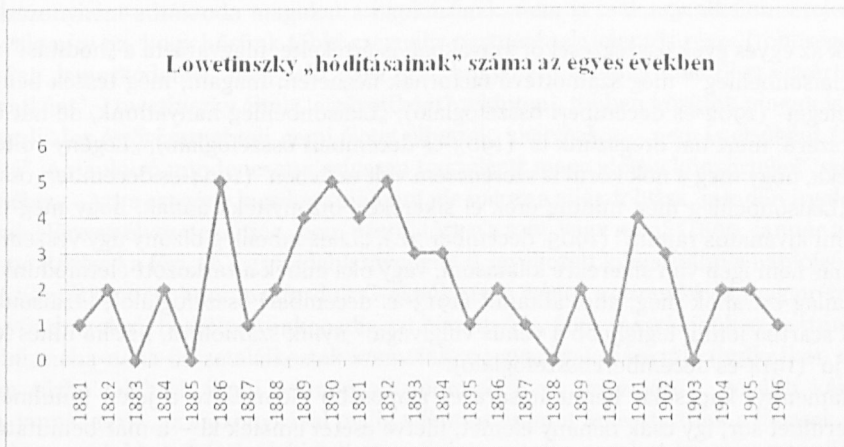
egyéb erényeiért el kell tűrni, egyebekben rendben tartja a kis vagyonkát, rendben tartja a gazdaságot és spórol, de hát ő veszi hasznát. Én ugyan könnyedén keresem, de fejére is hányok néha-néha, meg nagyobb murikkal is” (1912-es decemberi összefoglaló).

Mariban végül egy olyan – nem egyenrangúnak tekintett – társra talált Lowetinszky, aki élete hátralévő részében végigkísérte, persze az együttélés apró-cseprő gondjaival, pl.: „Marihoz feküdtem, de miután okoskodott, ott hagytam. Csalódik, ha azt hiszi, hogy ezzel engem bosszul meg, csak maga magát bosszulja meg” (1900. november 23.); „Mari szegény megmosta a fejemet, de meg is érdemlem, itt volna az ideje, hogy ezek a berúgások elmaradjanak, minden tagom fáj, és érzem, hogy ez kínos reám nézve” (1919. december 1.); „Össze is zördültünk, mert Mari szerint nem mostam jól a ruhát, ahelyett hogy örülne, hogy vállalkozom erre a munkára, még neki áll feljebb” (1923. július 2.).

Az 1920-as évek elején a naplóiőr már azt írhatta az 1910-ben kezdett összegző kötetbe: „nagy fájdalmat immáron csak feleségem elvesztése, vagy – amitől tartok, a megmaradt szegény Magyarország újabb felosztása lenne. Azt hiszem egyiket sem élném túl sokáig.” Lowetinszkyék szerény tisztességben éltek idősebb korukra, albérlőket is tartottak bérelt lakásukban, 1928 elején együttes vagyonuk 11 500 pengőre (takarékbetétben), ékszerekre, berendezésekre, ruhákra, valamint mintegy hatszáz kötet könyvre rúgott (vö. 1928. január 8.).

De naplóiőrünk altestére visszatérve – Lowetinszky naplójában egy olyan elemmel találkozhatunk Mari kapcsán, ami előtte más nőnél nem igen fordult elő: hősünk említést tett arról, amikor – legalábbis szerinte – felesége élvezte intim együttléteiket.²⁶

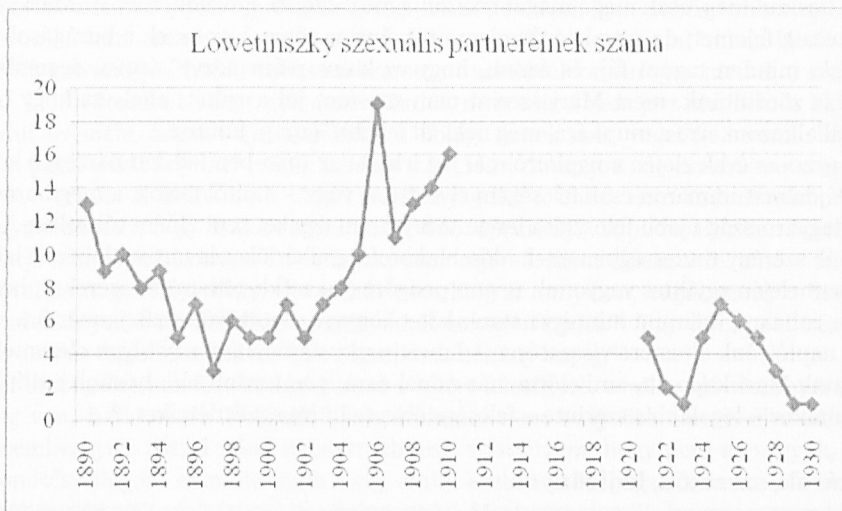
Hódítások, szeretők, kéjleányok

A naplóiőr az év végi összegzéseiben külön *tételként* kezelte „hódításait”. Az a nő került ide, akit anyagi ellenszolgáltatás *nélkül* „kapott meg” főhősünk (vagyis az ismeretség nemi ak-

²⁶ Azonban Lowetinszkyék házasságának nemi részét – a férj narratívája szerint – két, az idősödő és reumával is küszködő Marihoz köthető dolog árnyékolta be némiképpen: „K megértem annyi dülő csata után, hogy az öreg pennisemet meg kellett vaselinezni s csakugyan ment is az actus minden fennakadás nélkül” (1927. május 22.); „K nem úgy megy már, mint régen, Mari nyög, ami elrontja az illu(z)iómat, és csak nehezen viszem az ejacu(l)atióig” (1927. február 6.); „K fordítottam egyet a dologon, ugyanis Mari nagyokat nyögött alattam, és így más pozitívát véve elég tüzesen ment a dolog” (1927. március 6.)

tusban is testet öltött).²⁷ Lowetinszky „hódító korszakában”, 1881 és 1906 között 55 nő került fel a listára. Világosan kivehető, hogy hősünk legaktívabb „udvarlási” korszaka 23–28 éves korára tehető, utolsó „hódítását” negyvenéves korában, 1906-ban hajtotta végre. Ezt követően felesége mellett már csak prostituáltknál, esetleg korábbi hölgyismerőseinél keresett enyhülést kéjre szomjazó teste – és talált is, ahogy azt a következő diagramon jól mutatja.

Hősünk az egyes évek összegzésekor szavakban is értékelte, magyarázta a „hódítási” adatokat: „Liaisonbelileg²⁸ még számottevő factornak nézhetem magam, még tesztek benyomásokot eleget” (1902-es decemberi összefoglaló); „Liaisonbelileg hanyatlunk, de hát ez természeteszerű, mert hát öregszünk is” (1903-es decemberi összefoglaló); „Legény voltom bizonyítéka, hogy még a nők körül is szerencsém volt ez évben” (1904-es decemberi összefoglaló); „Liaisonbelileg még mindig érek el sikereket, bizonyítéka annak, hogy még mindig van némi kívánatos rajtam” (1905. december 31.); „Liaisonbelileg bizony úgy veszem észre, hogy már nem igen van sikerekre kilátásom, vagy oka ennek a zárkózott életmódunk, mert physikailag ott állok még, ahol álltam.” (1913-as decemberi összefoglaló); „Liaisonbelileg kezdek scartba jönni, legfeljebb a venus vulgivaga²⁹ nyílik számomra, hát ha nincs ló, számár is jó” (1914-es decemberi összefoglaló).

Valamennyi kapcsolat bemutatására és alaposabb elemzésére a jelen tanulmányban nem kerülhet sor, így csak néhány elemet, illetve esetet emelek ki – a már bemutatott nexusokon (Eszti, Kati, Mari) túl – a naplóró féltelenségének és önreprezentálásának illusztrálására.

Hősünk hódításainak nagyobb része „egy éjszakás” kaland volt, legtöbb partnerével a közösülés napján találkozott először és utoljára, olykor még a nevüket sem tudta a bizarr körülmények között „megismert” lányoknak, nőknek (s így azok „ismeretlen” megjelöléssel

²⁷ A következő eset például kérdéses, hogy a hódítások közé került-e: „gőzerővel dolgoztam estig [...] bemegyek a szobába hát ott találok egy kicsikét, Franczit eltávolítottam, s csekély ellenkezés után magaménak mondtam, mire Franczi visszatért, akkorra rend volt, megszántam szegényt s adtam neki 20 krt” (1896. november 12.)

²⁸ 'szerelmi viszony', itt: 'szeretői viszony'

²⁹ 'prostituált'

kerültek be az évvégi összegző statisztikákba): „a vasúti hídon átmentem Budára. Útközben kaland kéjjel kínálkozott, mit rossz néven nem vettem” (1886. július 19.);³⁰ „Komisz hideg északi szél mellett 10-kor értem Datschitzba, a posta már elment, de utolértem, blindre felülve, egy csinos leány utazott velem. Jeminitzbe délben értünk be, ebédelés, s ismét postára, de most zárt szánban s fizetett helyen, a leány ismét ott volt, elbolondítottam /2 kéj/. ³/₄ 4-kor értünk Morva-Budwitzba, ozsonnálás, a leánytól hidegen elbúcsúzza” (1888. február 26.); „¹/₂ 8kor öltözés s ki, Seufzer alleban egy csinos W. Fanny nevű cseh lányt fogtam, bolyongás vele, 9 tájt az öntöde mögött levágtam, hatalmas egy test volt, gyönyörű szép mellei voltak /kéj/, haza” (1889. június 6.); „¹/₂ 11-kor haza, az első pihenőnél Kadrnouska azzal a hírrel jött, hogy a zsidó temető mögött egy leány van. Cvtallal sietve oda, reábírtam, szép teste volt /kéj/” (1889. június 26.); „6 tájt W. után ismét, nem találtam. Egy csinos leány volt ott. Midőn kiment, utána s rábeszéltem, hogy jöjjön velem. Elvittem a nyár utcai fürdőbe (2 K.) Baipréhoz ment megmondtam neki, ha fél óra múlva nem jövök, ne is várjon. Csinos szőke esztergomi lány volt, tüzes” (1891. március 10.).

Nem egy esetben kvázi (nemi-)erőszakhoz is folyamodott a heves Lowetinszky: „Örzi részegen feküdt a pamlagon, nekivágtam s meg is kaptam” (1886. június 15.); „az öreg cselédjét csábítottam, de nem mert ráállni kérelmemre a veréb. Egyszerre azonban alkalom nyílt, Grodu s Laczí sétálni voltak, az öreg elment Ilonkával, itt nem volt senki s a kis csirke bejött nem sokat teketóriáztam vele, hanem *lefektettem a pamlagra s bevettem a várat, szepegett a kicsike s kínlódnom is kellett. A jelenetnek a gyermekek is tanúi voltak, végezve generáliára nézve kérdeztem ki s elmenesztettem*” (1893. március 8.).

Lowetinszky listáján szereplő nők közül legalább heten férjes (közülük ketten gyermekes) asszonyként adták oda magukat a naplóírónak, nem is csak egy alkalom erejéig. Ez a tény, valamint az, hogy hősünk többi szexuális partnerének jelentős része (többsége?) sem szűzként „ismerkedett” meg vele, arra utal, hogy nem mindig lehet őket egyértelműen „áldozatként”, Lowetinszky által „leigázottként” tekinteni, többen közülük maguk is hasonlóan szabados és örömmel teli nemi életet élhettek, akárcsak a – nem is elsőként érkező – „hódító”. A naplóíró mindenesetre szívesen tetszelgett maga előtt a könnyörtelen „szívtipró” szerepében: „Azt a szegény kicsikét sajnálom, de hát ez a világ folyása, minden irgalom nélkül csak előre az élvezetek útján, nem nézni, tört-e a szív, vagy nem” (1890. január 20.).

G-né Rózával a férj, G. legrövidebb távollétét is igyekezett kihasználni a naplóíró, aki afféle házibarátként gyakran megfordult G-éknél: „én a csinos asszonykával magam maradva közönyös dolgokról beszélgettünk, pedig azt hiszem ő is, én is másról jobb szerettünk volna beszélni, néha-néha összetalálkoztak szemeink, s ugyancsak hányták a szikrákat, még azt hiszem tüzbe találunk jönni adandó alkalommal. Ezek visszajöttek, tovább kártyázás” (1893. január 14.); „az asszonykával pedig villamos áramot fejlesztettünk a lábaink, könyökeink és szemeinkkel. A férjnek ki kellett mennie a vonathoz ezalatt én *az asszonykát kezdem puhatolni, amint veszem észre, alkalom adtán hajlani fog a szép szóra*, ezen kellemes foglalkozás közben G. érkezte zavart” (1893. január 25.); azután G-rel elmentem hozzája [...] Beszélgetés, kártyázás, theázás, ennek ki kellett mennie, én rohamot indítottam, actioba léptek az összes ostromló szerek, kérés, csók, míg *végre az erőt is igénybe kellett vennem, ellenkezett ugyan kissé, rövid ostrom rajt, enyém lett /K./* Rendbe hozom öltözékeinket, egy csomó szemrehányást vállalva magamra, mely azonban nem igen rosszallólag hangzott. A menyecske arcán mély pír ült, szemei phosphorescáltak, megbeszéltek a to-

³⁰ Aznap, a „kalandot” követően más programja is lett volna a csak önmagával szemben elnéző naplóírónak: „Esztivel lettem volna találkozendó, azonban nem találtam [...] kételyeim támadtak hűsége iránt”.

vábbi magatartást, mire ez bejött, tovább kártyáztunk” (1893. január 31.); „Kaptam magam s el G-ékhez [...] Kezdtük lassan ismét neki melegedni, theázás, kártyázás. Róza ezt felküldte Jóskához, hogy az akar vele beszélni, míg az fenn volt ki is békültünk, milyen leleményes egy női fej, elküldte férjét vízért, de azért óhajomnak mégsem engedett, szerencsémre a lámpásból az olaj kiégett, s most ösztökélte, menjen olajért, míg szemei vágyakozva tüzeltek felém s ajkai remegtek a belső izgatottságtól, ez elment olajért s mi félhomályban maradva kéjes ölelébe éreztük magunkat önfeledten /K/ rendbeszedve magunkat ismét helyünkre ültünk ez megjött s világosságot csinált, kártyázás még, unszoltak mennék holnap velük Zágrábra, amit tenni félig meddig meg is ígértem” (1893. február 13.).

Lowetinszky a nők korát is számon tartotta, „hódítottjai” nagyobb részben fiatalabbak voltak nála, jellemzően húsz–huszonegynéhány évesek, a naplóíró legfiatalabb – ismeretlen körülmények között lezajlott – „hódítása” a tizennégy éves „adonyi születésű, csinos, alacsony, barna” Jolán volt 1892-ben.

M. Annával két éven át, többször is érintkezett szexuálisan naplóíró hősünk, aki az első nem is éppen „sikeres” együttléttük megörökítésének szokatlanul nagy teret szentelt: „tisztogatás, tisztolkodás, rendezkedés, a lehető legnagyobb csínt akartam előállítani. 1/2 10-kor pont férfias kopogás hallatszott s szabadomra beállított az én Annám csinosan kicsípve s én félmeztelenül mosakodva. Leültem toiletem végezve, az ablakot becsuktam, függönyt leeresztettem. Kíváncsiságát annyira, amennyire kielégítettem. Azután kezdődött a szerelmes játék, gombok felnyitása. Korzet engedés, csókok, eskük, sóhajok, erőfeszítés, nem akart engedni, de végre még is engedett, azonban fel lévén tüzelve, még a cél előtt impotens lettem, annyiban, hogy kész voltam. Fekvés, beszélgetés, azután szép lassan levetkőztettem, gyönyörű szép erős leány, oly keblekkel, melyek vetélkednek az alabástrommal, csókok, ismét nekiálltam, erőfeszítéssel dolgoztam, amíg csak mattot nem mondtam, de tökéletesen nem hiszem, hogy elvégeztem volna akaratomat, mert vagy tiszta férfitől s szervem a rohamtól megsérült, vagy raffinált s nem engedett tökéletesen Astarte titkaiba behatolni. Pihenő után öltözésben segítettem neki, rendezvoust megbeszélve elment, nőtényke illatot hagyva maga után” (1890. szeptember 6.).

Lowetinszky egy bizonyos Katica esetében is vállalta volna azt a szerepet, amit Esztinél (részben) és Sch. Katinál betöltött, a kitartott szerepét: „fel Katiczához, azt ott bódítottam, igenlőleg felelt azon kérdésekre, hogy akar-e velem Liaisont folytatni. Kíváncsi vagyok, vajjon áldozatképessége is oly nagy lesz-e, mint szerelmes pillantásai.” (1890. február 23.); „fel Katiczához, ott kis ideig hímezés-hámozás után dologra tértem, holnapra ígért pénzt. Elmenetelkor az első mondhatom zsíros csókot kaptam” (1890. február 25.); „Katiczához [...] egész rémregényt meséltem neki, persze hogy pumpra megy ki a dolog” (1890. március 1.).

Lowetinszky ismert szeretői közül kiemelkedik W. Katica (másképpen Liebling, illetve Kathrein), akivel a házaspár naplóíró az 1890-es évek közepétől tíz éven keresztül folytatott viszonyt. Kapcsolatuk nagyrészt a szexualitásra szűkült, leginkább vasárnaponként találkoztak garnizálókban. Együttléteiket az „újrázások” jellemezték, 1896-ban Lowetinszky sokszor eljutott a négy „striguláig” Katicával egy éjszaka során (ilyen szexuális intenzitás ekkor már nem jellemezte házasesetét).³¹ E nexus is elhalványult végül: „Liebling még kitart mel-

³¹ „5 előtt par rendezvous, várnom kellett, míg jött. Sétálgatás, kiadva rendelkezéseimet, elmentem prolongálni egy czédulát és logist szerezni, minek végeztével megbeszéltem helyen találkoztunk, ő elemózsia és itallal megrakva, rövidesen véve utunkat in logos Debreczinensis. Kényelembe helyezve magunkat vetkőzés, künn az eső kopogott az ablaktáblákon, benn izzó vörös kályha s szenvedély lángja lobogott. Kéjes ölelkezések /K. a l. m. f./ Vacsorálás, kitűnő volt, heverés, beszélge-

lettem, bár az utóbbi időben tapasztaltam, hogy van, aki ellenem bujtogat, vagy pedig helyzetén akar még idejekorán javítani, ennek sem állnék útjában” (1901-es decemberi összefoglaló); „Lieblinggeli viszony is tart, de a távolság folytán a parázs hamvadófélben s lassan-lassan a kialváásra kerül a dolog” (1902-es decemberi összefoglaló); „W-i speculatióm bevágott, megunta a várakozást, másba kötötte magát, s így nem én voltam lovagiatlan s kötöttem útilaput a talpára, hanem ő mentett fel viselkedésével a viszony további folytatása alúl, s így szemrehányást nem tehet, különben már úgy is untam a dolgot alaposan” (1904-es decemberi összefoglaló); „Nevezetes az is, hogy az évben kifizettem W. Katalinnak a tartozásomat s végleg szakítottam vele, hiába a 4-ik X meghozza a tapasztalatot és az ész is, már most csak a családnak szentelem magamat, ami kötelességem is” (1905. december 31.). Haláláról csak évekkel később értesült: „VII/7-én értesültem, M. Györgyné sz. W. Teréztől, hogy Sch. Antalné sz. W. Katalin, kihez 10 éves viszony fűződött 1908 ... hó ... -n gyermekágyban Budán az Új Szt. János kórházban elhunyt s eltemették a farkasréti temetőben. Életem delének szép emlékei fűződnek szegényhez, a gyermeket megmentették s az most is él Brunnauban (Csehország) atyjánál van, aki a nőt elvette. Béke poraira, ha bűnös volt s vétkezett, irántami szerelemből tette, tehát az én terhemre esik vétke s megfizette szegény, mikor életével fizetett gyermekéért. Isten nyugosztalja” (1911-es júliusi összefoglaló).

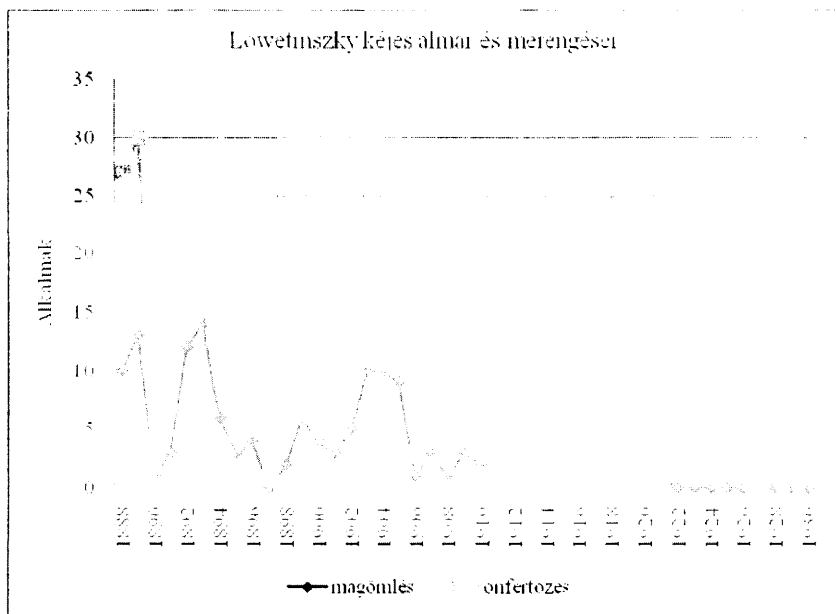
Már említettem, hogy Lowetinszky egy prostituálnál veszítette el szüzességét 1880-ban, tizennégy éves korában. 1883 első felében a tizenhét éves ifjú csak kéjhölgyekkel létesített nemi kapcsolatot naplójának tanúsága szerint: „Kéjlánynál voltam /K./” (1883. február 4.); „kéjleányoknál voltam” (1883. március 17.); „este az őrhelyre, egy kéjlányt nyomkodtam meg /1 K./” (1883. május 13.); „reggel el együtt a kéjlányokhoz s a 10 forintból majdnem semmi sem maradt” (1883. május 19.); „vasárnap s ma kéjlányoknál voltam” (1883. június 5./6.). Az ifjú naplóíró szexuális életében a későbbiekben is jelentékeny szerepet játszhattak a prostituáltak, az 1880-as évek végén/1890-es évek elején Lowetinszky évi néhány alkalommal érintkezett kéjhölgyekkel. Rendszerességet nem igen figyelhetünk meg ekkoriban e téren: előfordult, hogy hónapokon át heti gyakorisággal közöszült örömlányokkal, általában azonban ritkábban, pár havonta kereste társaságukat. Nem látott különösebb erkölcsi kivéttnivalót ezen cselekedetében: „Délután ismét kezdődött egy filippika a kurvák ellen, én meg nem szóltam semmit és elmentem, azt hiszem ez a legjobb az ilyen esetben.” (1891. szeptember 2., kislejő). Negyvenéves kora után feltehetőleg ismét gyakrabban látogatta a kurtizánokat. Az ismert esetek nagy részében esténként, hazafelé tartva „fogott” egy kéjlányt, vagy „botlott be” egy bordélyházba a naplóíró; ezen alkalmak rögzítéssor olykor egyes részletekről is megemlékezik (életkor, külső, ár).³²

tés /K/, el volt fáradva szegény, karjaim közt elaludt, bámultam remek idomait s bársonyos bőrét. 10 után fekvés, még jó ideig magamban quaterkázva. Alvás előtt /K/, azután nyugalomra tértünk”, „6 tájt felébredve /K/, még heverészve kissé, fel, rendbeszedve magunkat el” (1896. március 12. és 13.); „lővasúton el in logis Debreczinenes, s ott kényelembé helyezve magam söröztem és olvastam, míg 5 tájt betoppant Kathrein. Fekvés /2 K/, beszélgetés s vígan tovább áldoztunk Venus oltárán /K/, vacsorálás a vele hozott hús és süteményből, kis szunyókálás /K/, azután aludtunk vagy 1/2 10-ig, mikor felzörgettek /K/, öltözés s el” (1896. május 28.).

³² „El, hazafelé utamban a Pipa utcában egy kéjhölgy becsalt. Parázs kis leányka volt, kissé sovány /K./, el akarván menni 1 forintost adok oda, hogy váltsa el, majdnem összeczivódtunk, nem akartak visszaadni, blamírozni nem akartam magamat, otthagytam, s elmentem Boroshoz” (1890. február 5.); „Délélt a Ligetből kimentem a Rákos Mezőre, onnan hazajövet egy nőtényt fogtam, meghasaltam /20 [krajcár]/” (1891. szeptember 24., kislejő); „Hazamenet egy kéjleányt fogtam, a 3 X-et meghaladta volt, de kitűnő hátság volt amellet.” (1891. október 1., kislejő); „Ballagtam magamban, míg egy bordélyházba benéztem, ott három leány vett körül sörrel traktáltam őket s

Több alkalommal is kialakult érzelmi kötődés Lowetinszky és a prostituáltak között. 1888-ban egy húszéves prostituált fejét sikerült elcsavarnia hősíneknek, minek következtében az eset felkerülhetett a „hódítások” tablójára: „bolyongani mentem, végre betértem egy nyár utcai Venus templomba, ott egy csinos K. Katicza nevű leányt vettem kordába, akinek igen megtetszhettem, mert annyira nekihevült velem együtt, hogy a nemző részemet felhorzsoltam, s szegény leány egészen elérzékenyedett, midőn elmentem, a címemet kéré” (1888. március 1.). Egy Huszár utcai kurtizánba viszont a naplóíró habarodhatott bele valamelyest 1891-ben, hiszen többször is felkereste: „Hazamenet a Huszár utczában egy kéjleány fogott el, csinos szemei voltak /K/, érzékenykedni kezdett, kért, látogatnám meg mihamarabb.” (1891. augusztus 31., kispap); „Beszéltem este amint hazamentem azzal a K. L. [-nyal] a Huszár utczában” (1891. szeptember 5., kispap); „elmentem a Huszár utczáit megnézni, de azt sem találtam, ez valószínűleg el is ment, mert múltkor azt hajtogatta, felhagy. Adieu.” (1891. szeptember 14., kispap); „Este a Huszár utczába néztem, de nyoma sincs” (1891. szeptember 16., kispap). Az 1901-es év utolsó három hónapjában pedig négy kunszentmiklósi kéjő is felkerült az év „hódításai” közé, ami azt jelenti, hogy anyagi ellen-szolgáltatás nélkül nyújthattak testi örömet hősíneknek.

Magányos szerelem: álmok és álmodozások

Lowetinszky János József azon eseteket is nyilvántartotta naplóiban, amikor magában – spontán vagy önkezelés segítségével – ejakulált. A fiatal naplóíró diáriumában 1886. előtt még nem rögzítette önkielégítéseit, illetve éjjeli magömléseit, noha már korábban is találkozott a szolitáris szex, illetve a nemi működés ezen formáival a már igen fiatalon intenzív

secáltam, hogy bármely nyelven kérdeztek, mindig mással feleltem, végre a legcsinosabbat elvittem magammal, alkudozás, a pénzem kevés volt már, végre megegyeztünk, vetkőzés, fekvés /K/, alvás, 3 tájott felköltöttek /K/, a kicsike tüzes volt, öltözés és el” (1893. április 27.).

(társas) szexuális életet élő ifjú. A – nevezzük így – magányos szerelem akkurátus rögzítésére csak 1888-tól, illetve 1889-től kezdve került sor.

Szexuális töltetű, a naplóban leginkább „furcsa” jelzővel illetett álmairól, illetve álmodzásairól, „merengéseiről” is rendkívül tömören emlékezett meg hősünk, általában csak rövidítéssel utalva az eseményre: Mg/Mgms/Mgmls ([spontán] magömlés), illetve Ö/Önft/Önft (önfertőzés, vagyis önkielégítés), esetleg azt is rögzítette, hogy ki volt kéjes álmának szereplője: „hazajöttem, lefeküdtem, rosszul aludtam /Mgms/” (1887. április 14.); „furcsa álmom volt /Mgmls/” (1888. január 22.); „délután oly kéjes álmaim voltak /Mgmls/, alvás” (1888. július 17.); „ma éjjel Sándorral és anyámmal olyan furcsát álmodtam /Mgmls/” (1888. november 27.);³³ „az éjjel olyan furcsa álmaim voltak, többek közt Esztitől /Mgmls/” (1888. december 21.); „/Mg/ Furcsa szép álmom volt” (1890. április 20.); „reggel 7-kor fel /2 Mgmls/, Esztivel álmodtam, s még álmomban sem mutatta magát be a legjobb oldalról” (1893. január 13.); „reggel 7 előtt fel /Mgmls/ Marival álmodtam” (1893. február 13.); „Reggel egy nővel álmodtam, feltűnő ismerős czifferblatt³⁴ volt, de nem tudom kicsoda, majdnem Mgmls lett a vége” (1894. január 3.); „Reggel ¼ 7-kor fel, Mgls volt az éjszaka, igaz, hogy már régen³⁵ közösültem” (1917. október 10.).

Lowetinszky élete (pontosabban: a már naplóval dokumentált élete) során a hadsereg-nél – különösen a fogdában – űzte legintenzívebben az önkielégítést, amikor is „visszaesett” egy ifjabb kori „szokásába”: „ismét visszaestem egy már felhagyott szokásomba /Önft/, de tartóztatni fogom magamat” (1886. december 8.); „merengés, igen izgatott vagyok /Önft/” (1888. március 9.); „bujá gondolataim kerekedtek /Önft/” (1888. április 22.); „Vacsorázás, fekvés, merengés /Önft/, sokáig henteregetem, míg el tudtam aludni” (1888. augusztus 23.); „vacsorázás, olvasás, fekvés, merengés /Önft/, sokáig fenn voltam, alvás” (1888. szeptember 3.).³⁶ Ezen időszakban a leggyakoribb, rutinszerű módja a maszturbálás naplóban való rögzítésének a „fekvés, merengés /Önft/, alvás” formula volt (pl. 1888. augusztus 10., szeptember 8., 26., október. 4., 8., 27., 31. stb.).

A későbbi években Lowetinszky „merengéseit” már nem kísérte feltétlenül önkielégítés: „Azután a kályha mellett melengtettem fáradt tagjaimat, elmerengve, elvonultak előttem ama nők s leányok alakjai, akiket meg bírtam hódítani. Kezdem életemet ismét oly üres s egyhangúnak találni, talán hiányzik egy hozzám méltó liaison, vagy mi?” (1890. október 24.); „olvastattam s dolgoztattam, elmerengtem a múltnak csábos női alakjain” (1894. március 30.). Naplóíró hősünk ifjúkora után tehát már ritkábban nyúlt az önfertőzés eszközéhez; naplójának tanúsága szerint hónapok, évek teltek el maszturbálás nélkül, amikor mégis megtörtént, akkor gyakran valamiféle magyarázkodást, meglepettséget, büntudattal vegyített értetlenséget is lejegyzett: „alvás, felébredve furcsa gondolataim támadtak *onánia*, *mi már évek óta*³⁷ *volt*” (1897. november 27.); „A téli alkony mindig bűnre csábító, mármint érzéki bűnre, most is erőt vett rajtam, amint ott heverészttem a pamlagon, erotikus képzeitem támadtak, melyek Önftsre vezettek.” (1918. február 19.); „Mari [...] elutazott Kunszentmiklóásra, heverés *nem tudom mi szállt meg, de nem hagyott nyugton*,

³³ Lowetinszky apjával kapcsolatban is lejegyzett egy bizarr álmot: „Ma éjjel atyámat láttam álmomban, úgy tűnt fel, mintha be lett volna rúgva, egész meztelen volt, azután még Sándor vizeletével mosta a kezét, s felszólított, én is vizelnék kezére” (1896. február 2.).

³⁴ 'arc'

³⁵ Ezt megelőzően utoljára: szeptember 18-án.

³⁶ Amikor például 1888. május elsején ismét kéthetes elzárást kapott a hadsereg-nél, akkor a fogság első hetének minden napján „önfertőzött” a vélhetőleg igencsak unatkozó naplóíró.

³⁷ Egészen pontosan négy éve.

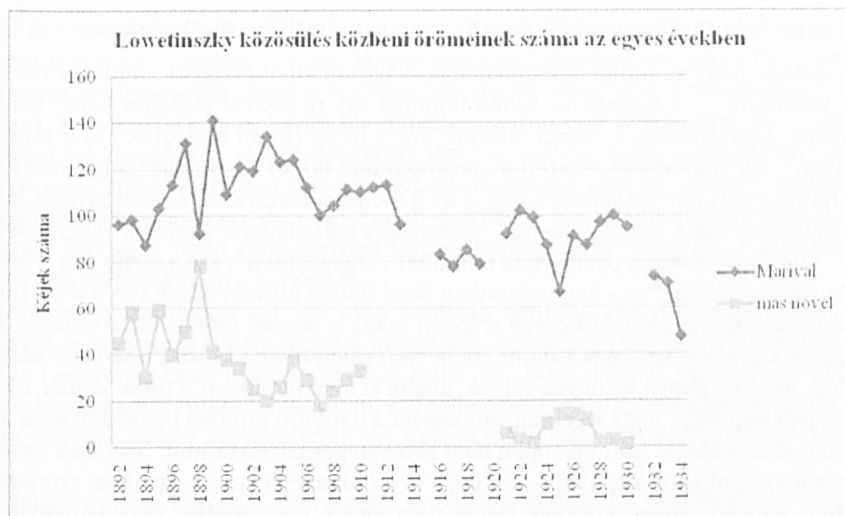
Önfrt” (1929. április 19.); „Mari elment bevásárolni, nem tudom mi ütött hozzám /Önft/” (1934. április 1.); „a tétlen és tehetetlen heverés rossz gondolatokat szül /Önft/” (1935. április 10.). Naplóiíró hősiünk életének utolsó fél évében, 1935 első felében – ekkor már igen beteg volt és nehezen mozgott – már nem közöszült feleségével, csupán önkielégített.

Lowetinszky több esetben is egyfajta tudományos érdeklődést is megörökít naplójában önkielégítései kapcsán, amikor is magvának, vagyis férfiúi esszenciájának mennyiségét, sűrűségét vizsgálja.³⁸

Kéj – házasságon innen és túl (ejakulációtörténet)

Lowetinszky „Szerelmem dolgai” címmel illette összegező éves statisztikáiban azt a részt, ahol az altestével kapcsolatos történéseket rögzítette (az 1890-es évek közepéig „hódításait” is az átfogó kötetekben vezette, külön rovatban – kitérve itt az esemény idejére, a „meghódított” nevére, életkorára, nemzetiségére, illetőségére, külsejére, haja színére). Tette mindezt napi bontásban, megjelölve az ejakuláció módját és számát, közöszülés esetén pedig a partnerek nevét. Az 1890-es évek közepétől a női naplóiíró immár csak a feleségével eszközölt nemi érintkezéseket írta ide, de ekkor már feltüntette az együttlét módját és minőségét is, ha az eltért a „szokványostól”. Az egyes évtizedek végén összeállított adatsorokba azonban a többi, házasságán kívüli „liaison” is bekerült a „Mon Amours”-jegyzékből, igaz, csak összegezve.

³⁸ „heverés, olvasgatás, nem tudom minő bolond gondolatom támadt /Önft/, [...] Megvizsgáltam az ondómat, valyon spermiumok vannak-e benne, s van is bőven, így nem én vagyok steril, hanem Marinak kell annak lennie.” (1914. március 16.); „amint itt heverek nem tudom mi mezevülésem lett, önfertőzés, kíváncsi voltam az ondóra, amely elég bősé(ge)sen és sűrűn bugyogott elő” (1928. március 12.); „K Mari felkelt és elment a piacra. Az a bolond ötletem támadt, hogy az egy órával előbb lefolytatott actus után van-e és mennyi ondómennyiség az én koromban; önfertőzés, csakugyan vagy negyed decziliternyi jött ki a hímveszőből, még spermium is vol(t) benne” (1928. aug. 24.); „Mari rendet csinált és elment bevásárolni. Milyen is az ember, alig szabadultam a halál torkából, de már erotikus képzelődéseim vannak /Önft/, az ejaculatiónál sok vízserű váladék jött ki, amelyben semmiféle spermium nem volt, tiszta ragadós víz.” (1935. március 14.). Idősebb korában közöszülései során is többnyire elégedetten nyugtázta ondójának mennyiségét a naplóiíró: „K bámulatos, hogy milyen mennyiségű ondóm folyik el” (1933. január 26.); „K ment valahogyan egy havi szünetelés után, a sperm is vastag csomókban jött ki” (1934. augusztus 1.); „K bámulatos az az ondómennyiség, melyet kiadok” (1934. október 13.).

A fenti diagram csak a közösülések során bekövetkezett ejakulációk számát szemlélteti. Megállapítható, hogy a századforduló körül lehetett a naplóíró szexuális teljesítőképességének (és lehetőségének) virágkora. Ezt követően nemcsak a házasságon belüli, de az azon kívül „kéjek” száma is csökkent (és az „újrázások” is kezdtek elmaradni), bár az 1920–1930-as években is voltak intenzívebb időszakok (mind éves, mind napi szinten – ez utóbbi a diagramból nem olvasható le).³⁹ Saját kimutatásai szerint 1890 és 1930 között 5649-szer jutott el a csúcspontra közösülései alkalmával (ebből 3956 alkalommal F. Marival), 119 spontán magömlése volt, 35-ször pedig szolitarisan szerzett magának nemi kielégülést. Az ifjabb kori (részben becsült) és idősebb kori adatokat is figyelembe véve mintegy 7000-re tehetjük Lowetinszky spontán és nem spontán, magányos és társas testi örömeinek, vagyis ejakulációinak számát.

Számításai szerint a fenti aktusokat 333 nővel hajtotta végre, csakhogy statisztikájának ezen elemét helytelenül számolta ki, ugyanis az egyes évek „hány nővel közösültem?” oszlopát összesítette, miáltal például Mari egymaga 50-nel növeli a végösszeget. Ezzel a hibával a naplóíró is tisztában volt, meg is jegyezte: „a nők számánál 25% leüthető, mert nagyrészt az ismerős nőkkel tartottam fenn érintkezést” (1928–1931-es összegző kötet). Véleményem szerint azonban ennél nagyobb mértékben kell redukálnunk ezt a számot, amely így végeredményben „csak” 200 körül mozoghat.

³⁹ Évvégi összjegzéseiben azonban általában optimistán értékelte csökkenő teljesítményét: „Erotika tekintetében is némi hanyatlás mutatkozik, na de majd helyre áll.” (1917. december 31.); „Ami engem illet, nem panaszodom [...] és hm, hogy is mondjam csak, ellegénykedem, ha alkalom adódik rája.” (1924. december 31.); „Erotica szempontjából még elég legénynek érzem magam a gáton, persze itt is mutatkoznak immáron a dekadentia jelei, azzal vígasztalom magam, hogy semmi sem tart örökké, így hát ez sem.” (1925. december 31.); „Sexuális téren – tekintve a kort, – még nem olyan túlságos a hanyatlás, persze nem is olyan tüzes, mint anno dazumal.” (1933-as decemberi összefoglaló); „A szemeim és hallásom csökkennek, és ezzel kapcsolatosan szexuális téren is jókora a hanyatlás” (1934-es decemberi összefoglaló).

„Mari vevé át a férfi szerepét” (naplóírás, szexualitás, férfiuralom)

Úgy gondolom, hogy az eddigi fejezetekben is világosan kibontakozott – tehát szinte nem is kellett „kibontani” – a bourdieu-i férfiuralomnak egy rendkívül erőteljes képe. Pontosabban önképe, Lowetinszky, a szerző önképe. Azé a *férfi* (mind biológiai, mind társadalmi értelemben), aki statisztikát vezetett a „meghódított” nőiről és ejakulációiról; azé a férfi, akinek fennmaradt narrációjában a nők – az ő szóhasználatával élve: nőténykék, kicsikék stb. – leginkább mint becserkészendő, potenciális zsákmányok jelennek meg, akiket „levághat”, tulajdonává tehet, „magáénak mondhat”, „megkaphat”; azé a férfi, aki – mint egy klasszikus görög jellem⁴⁰ – a kapcsolataiban jóval többet követel hűség terén a partnerétől, mint saját magától; és aki feleségének érényeit maga is bőszen szándékozta védeni: „azt hiszem annak a zsidó Kürthynek valami célja van, valószínűleg Marira nézve, de még olyat nem evett, mert ha ebben bizonyos volnék, aligha ki nem herélném” (1896. január 1.).

És itt jegyzem meg, hogy véleményem szerint a naplóíró minden bizonnyal nem átlagos nemiségét, szexualitását semmiképpen nem kell betegesnek tartanunk (életének egyes más mozzanatát viszont igen, leginkább azt, hogy egyáltalán létrehozott egy ilyen szerkezetű és terjedelmű naplót), hiszen korának tabuit nem szegte meg; esetleg csak annyiban, hogy egyáltalán írt róla, bár kevés dolog állhatott messzebb tőle, mint például a pornográfia. Adatait elsősorban saját, illetve – ahogy tanulmányom elején már idéztem – lényegében a tudomány számára állította össze, egy ilyesfajta tevékenységet pedig még korának önjelölt hangadói sem kárhoztattak.⁴¹ Lowetinszky-nél a szerelmi együttlétek és a nemi öröмок leírása többnyire rendkívül egyszerű és tömör, ritka, amikor ilyen „bőbeszédű”: „vetkőzés, fekvés /K valami remek reflexeket vetett a pattogó s lánggal égő tűz a női test telt idomaira” (1914. február 22.); „8 után letelepedtünk, beszélgetés /K levetköztem meztelenre és Marit ugyancsak elővettem jó ideig, valami nagyszerű élvezet volt a leszállott nyári est-homályban/” (1916. július 8.); „Ebédelés, elmosogattunk, Mari befűtött, vetkőzés, fekvés /K remek látvány volt a kályha parazsa mellett a remek nőtest, kis pihenő után újból K, Mari csak úgy remegett bele/” (1923. január 30.).⁴² Nem becézte például sem saját, sem partnere nemzőszervét sem, ellentétben például a kortárs és szintén naplóíró, Lowetinszky-nél lényegesebb „nagyobb étvágyú” Csáth Gézával.⁴³

A meglehetősen szabados életvitel, melyet különösen ifjúkorában űzött, egyáltalán nem számíthatott kirívónak korában és környezetében, legfeljebb ma már az utókor nemigen tud róla. Például azt, hogy az 1880-as évek nagy részében kitartott volt, és később is voltak ilyen tervei, modellkövetésként is értelmezhetjük, hiszen anyjának is volt egy ilyen fiatal szeretője, akinek két törvénytelen gyermeket is szült. Lowetinszky felesége is feltehetőleg házasságon kívül született (mivel az anyja vezetékneve azonos), de a naplóíró apai (morva-

⁴⁰ Vö. pl. Foucault, Michel: *A szexualitás története. A gyönyörök gyakorlása*. Budapest, 1999. 148.

⁴¹ „Társadalmi szokás és törvény tiltja a nemzórészek vagy a nemzésről palástolatlanul beszélni, ha csak nem tudományos módon, vagy komoly ismeretek terjesztése céljából.” Garai Antal: *Népszemlé útmutató a nemi betegségek és ezek észszerű kezeléséhez*. Budapest, 1885. 15.

⁴² Lowetinszky naplójából kiderül, hogy az elektromos áram jelentősége nagyobb lehetett a mindennapokban, mint ahogy azt eddig sejtettük: „K kihasználom a modern technika víumányait ennél is, villanyvilágítás mellett élvezem ki” (1912. november 16.); „K hogy minél jobban kiélvezhessem az actust, kigyújtottam a villanyt és úgy élveztem a női test szépségeit” (1927. december 25.); „K kivilágítva hagytam és úgy közöszültünk. Ugyancsak keményen nekifeküdtem Marinak” (1928. július 1.).

⁴³ Csáth Géza: *Napló, 1912–1913*. Budapest, 1995.

országi és ausztriai) rokonságában is számtalan törvénytelen ivadékot találunk.⁴⁴ És nyilván nem ő volt az egyetlen apa, aki lánygyermek születésekor ezt gondolta: „hát bizony nem nevem továbbviselője, hanem kisleány lett, no de se baj, az is Isten áldása” (1894. január 15.). Szomszédságában, baráti társaságában sem ő volt az egyetlen, aki olykor nemi betegségekkel küszködött, aki bordélyházba járt, aki szeretőt tartott. Számtalan „hódítása” közül is „csak” néhány esetben valószínűsíthető az erőszak szerepe, alkalmi szexpartnereinek egy része férjes asszony vagy egyenesen gyermekes anya volt. És nem csak ő keresett (és látott) kizárólag nemi örömszerzési forrást barátnőiben,⁴⁵ továbbá a családon belüli erőszak sem volt szokatlan a korban.⁴⁶

Lowetinszky naplóiban egy idő után nemcsak nemi aktusainak mennyiségét, hanem minőségét is lejegyezte (talán éppen a mennyiség csökkenése miatt). A közösülési pozíció kapcsán bevezetett kettő új kategóriát: „á retro” és „Mari felül”,⁴⁷ kéje nagy voltát pedig a „kéj a legmagasabb fokon” („K a l. m. f.”) jellemzés rövidítésével rögzítette. Ha Mari is élvezte a szexet, akkor azt leginkább az „ugyancsak kivette a részét a jóból” kifejezéssel jelölte.

A dekadens századforduló idején egyre gyakoribb látvány lett a bicikliző nők látványa az utcákon, akárcsak a fizikai értelemben is felülre kerülő feleség Lowetinszkyék hitvesi ágyában: „otthon fekvés (K 2, a l. m. f.) *Mari ugyancsak lelkesült, kész jokey volt, aztán alvás, e héten kissé sok is volt a nemi élvezetekből*” (1901. december 6.); „*K Mari ugyancsak kivette részét a jóból nyargalva rajtam felülről*” (1903. augusztus 20.). Az első világháború harmadik-negyedik évében a központi hatalmak bukása még kevésbé volt egyértelmű, mint naplóíró hősiünk férfiuralmának megrendülése. Mari ugyanis egyre gyakrabban vette át a szex közben a felsőséget; Lowetinszky szóhasználata ezen időszakból a tehetetlen beletörődést tükrözheti: „alkonyodni kezdett, kedvünk szottyant, vetkőzés /K kivettük részünket a jóból, *Mari felül levén formális extásisba jött, s alaposan kivette a részét, fáradtan pihentünk kissé*” (1916. január 30.); „*1/2 11-kor fekvés /K Mari vevé át a férfi szerepét/ azután nagy fáradtan alvás*” (1916. március 26.); „*6-kor lefeküdtünk /K/, azután elbeszélgettünk és pihentünk /K újból Mari kivette a részét, felül volt, ilyenkor mindig kiélvezi magát*” (1917. április 1.); „*9-kor fekvés /K Marinak engedve át a felsőbbiséget/*” (1917. június 24.). A helyzet tovább fokozódott, egészen addig, míg a Tanácsköztársaság bukása után hősiünknek része volt egy olyan aktusban is, amelybe belebukott, ugyanis csak felesége jutott el a tetőpontra: „*Mari rendet csinált, azután lefeküdtünk /K/, azután szundítottunk egyet, felébred-*

⁴⁴ Vö. az 1910-ben kezdett segédletben található családfával.

⁴⁵ Egy katonatársáról írta: „Weywoda panasolta, hogy Annája nem volt jobb egy örömléánynál”. (1887. december 24.)

⁴⁶ Elég csak a nagyszámú büntetőperekre gondolnunk, de a naplóíró közvetlen környezetében is találunk példát a tettelességre: „elballagtam az öreg Pappnéhoz, azzal beszélgettem, panaszkodik, hogy Jancsi durva, s a múlt héten feleségét egy székkel fejbeütötte, az asszony még fekszik, s el akar tőle válni, Jancsi bele is egyezett azon feltétel alatt, ha az asszony 160 frtot kifizet neki, avval ő megy, az asszony erre hajlandó is, azt hiszem Jancsi csak egy pumpot akar vágni, s azután ha ismét rendben a szénája, kibékülni az asszonnyal”. (1896. március 25.)

⁴⁷ Az előbbi pozíciót ő, utóbbit pedig különösen Mari preferálta – vö. pl.: „*3/4 11-kor fekvés /K kivéve részünket a jóból, Mari felülről jött extásisba, én meg á retro/, azután nagy fáradtan alvás*” (1923. október 16.). Mari alkata pedig egy további lehetőséget tartogatott Lowetinszky számára a szeretkezés közben: „*Kiültünk a küszöbre kissé beszélgetni, alkonyattal lefeküdtünk /K mezítelenül élveztük, a mellbe is, olyan valami furcsa érzés az, amikor a hímvessző a két zsírhalom között játszik/*” (1917. június 30.); „*K a l. m. f. Mari felül és a mellek között*” (1929. március 11.).

ve ismét ölelkeztünk, de immár csak Marié volt az élvezet, én már nem bírtam az ejakulációig vinni” (1919. augusztus 17.).

Lowetinszky János József nem csak saját magától követelt fegyelmet a napló vezetéséhez: „nóm minden este bemondja, mire és mennyit adott ki, ezen tételeket én másnap naplóm rendezése alkalmával a megfelelő rovatokba bevezetem” (1910-ben kezdett segédlet), vagyis a napló révén is ellenőrizte feleségét, felügyelhette annak életét. Eszti másképpen érezhetett a napló iránt, feltételezem, hogy ő szeretőjének emlékművét, skalpgyűjteményét láthatta benne. Egy alkalommal – néhány nappal az utolsó nagy összeveszés előtt – ugyanis Lowetinszky ezt rögzítette: „A naplóból 6 lap van kitépve. Ki lehetett más, mint E.” (1891. október 18.). Valóban, jól látható, hogy néhány lap hiányzik a naplóból, a szeptember 21. utáni bejegyzést a 28-i követi. Vagyis Eszti cselekedetét a férfiuralom monumentuma elleni lázadásként is értékelhetjük.⁴⁸ Lowetinszky naplója esetében tehát nem csak arról van szó, hogy találtunk egy teljesen unikális és hihetetlenül gazdag – e tanulmányban bizonyosan csak részben kiaknázott – forrást egy zaklatott sorsú⁴⁹ altiszt nemiségének vizsgálatához, de egyben azt is megállapíthatjuk, hogy a napló – az archiváláson és az emlékmű-állításon túl – maga is fontos részét, aktív eszközét képezte a maszkulin uralmi játszmának.

JÁNOS MÁTYÁS BALOG

'Love Matters' Through Half a Century. The Self-representation and Statistics of a Junior Clerk's Johnson

János József Lowetinszky kept his diary through more than half a century (1882–1935). The notes were compiled very systematically, with the precision of a statistician, and remained in 40 bulky volumes; the author worked as a junior clerk and clerk in most of his life and his diary gives us a remarkably valuable social-historical document of the era that is abounding in data, even if historiography has not discovered it yet. We can observe (through the perspective of Lowetinszky) not only the person but also his surroundings and the age in such minute detail that is unparalleled to other (and other types of) sources. In this study I examine the relations and sexuality of the diarist, together with the narration referring to these; a man who in his relationships demanded much more faith from his partners than from himself, someone who had been a kept man several times in his life. While analysing the text we can see an uncommon life and an uncommon 'performance' uncover before our eyes in its entirety, because Lowetinszky, who had sexual relationships with more than 200 women in his life, recorded not only all of his 'conquests' and 'liaisons' but each and every ejaculation as well (including the solitary ones) – both among the events of the day and in the statistical summaries. According to the conclusion of the study

⁴⁸ És persze az sem zárható ki, hogy a „Mon Amours”-kötet eltűntetéséről Mari (aki az 1941-es népszámlálás idején még élt) gondoskodott férje halála után.

⁴⁹ Itt jegyzem meg, hogy a valójában nagyon érzékeny lelkű naplóíró küzdelmes élete során többször is eljátszott az öngyilkosság gondolatával, naplójában is gyakran kifakadt: „láttam magam 32 év előtt ugyanitt harangozni, láttam sivár éveit a katonaságnak, szüleimet, szegény gyermekemet, rokonaimat, s úgy éreztem magam, mint a viharvert tölgyön ülő árva daru, mert senki sem ismer, senki sem tudja, mi lakik bennem, mindenki csak a rosszat hámozná belőlem, de a jót sohasem” (1912. december 31.).

the diary did not only serve the purpose of archiving and erecting a memorial, but it also constituted an important part of the author's 'machismo', it was its active tool and was perceived as such by the people around him.

PAPP BARBARA

„Magvető vagyok”

Egy parasztember identitásai

Nácsa János ...

Nácsa János 1908-ban született Dévaványán, református kisbirtokos családban.¹ Tulajdonképpen egész életében földműveléssel foglalkozott, azonban mégsem lehetne egyszerűen parasztemberként meghatározni.² Nácsát jellemezhetjük katonaként – hiszen először 1930-ban, a tényleges katonaidejének letöltését követően pedig 1935-ben, 1936-ban, 1938-ban, 1939-ben és 1940-ben is behívták, az utolsó évben részese volt a visszacsatolt Erdélybe való bevonulásnak. A tűzoltó megnevezés sem idegen tőle – 1933-tól önkéntes tűzoltóként tevékenykedett, a századosságig és az ezüstkoszorús önkéntes tűzoltó szolgálati éremig vitte. Híres fafaragó, citerás, parasztköltő volt – a helyi Pávakör egyik alapítója, a Népművészet Mestere. Mindemellett ötven évig haladt a dévaványai lakodalmas menetek élén: tizenhat éves korától vőfélykedett. Szülővárosa igen büszke rá: verseiből, életrajzi dokumentumai-ból 2004-ben megjelentettek egy válogatást, a következő évben pedig a helytörténeti gyűjtemény rendezett kiállítást az 1986-ban elhunyt Nácsa életművéről.³

A Sárreti Néprajzi Gyűjteménybe került egy Nácsa János által készített kézirat fénymásolata, mely főként naplójegyzeteit tartalmazza. A következőkben azt vizsgálom, hogyan határozta meg ez a sokféle tevékenységet folytató férfi önmagát ezekben az írásokban, megjelentek-e a különféle szerepei, egyáltalán: vállalható volt-e számára az identitás-komplexitás, amelyet számos tevékenysége talán indokoltta tenne.

Mínta a forrás összetettsége is leképezné valamiképpen ezt a sokféleséget, hiszen a spirálfüzetek több különböző típusú szöveget rejtnek: először az 1940-ben, katonai szolgálata alkalmával készült napló szerepel,⁴ ezt egy néhány oldalas gazdasági tárgyú feljegyzés követi, majd – a fénymásolás sajátosságai folytán – 1938-as katonai naplója következik, a 275 kézírásos oldalt tartalmazó iratot pedig az 1940-es tűzoltótanfolyam alatt vezetett napló zárja. Mindezeket időnként megszakítják a „vegyes anyagok”, melyek olykor egyetlen sort, olykor 4-5 oldalt foglalnak el az adott *corpuson* belül (esetleg két jól elkülönülő szövegrész határán): így jelenik meg a kincstári pisztoly száma, a Morse-abc, rövid alapvetés az elsősegélynyújtásról vagy a távirótekercsről, bajtársak neve és címe, az erdélyi bevonulás állomásai mellett néhány lánynév, folyóirat-szerkesztőségek címei, összeadások és szor-

¹ Apjának tizenkét hold földje volt, melyen Nácsa két nővérével osztozott. Nácsa László (összeáll.): *Ahol én születtem. Nácsa János 1908–1986. Dévaványa, 2004.*

² Az '50-es évek végén a megyei hírlap számára mindenesetre ő volt a „szorgalmas egyéni parasztot” megtestesítő riportalany, akinek már a földosztás is juttatott három holdat. *Beszélgetés Nácsa János házánál. Békés Megyei Népművelési és Könyvtári Osztás, 1957. 2. évfolyam, 49. szám. 7.*

³ Lásd: Nácsa: *Ahol én születtem*, id. mű

⁴ A debreceni híradósoknál szolgált, a bevonuláskor egészen Zilahig vezényelték elő a csapatukat.

sok. (A „vegyesek” szövegtestbe illesztése ugyan bizonyosan nem önkép-bemutató szándékkal történt, azonban valamelyest ezek is árulkodnak Nácsáról, arról az emberről, aki nemigen dúskálhatott a papírban, de gondosan megőrizte az aktuálisan használt füzetkéit: elsősorban a papírt becsülő paraszt képe tűnik elő ebből, akinek nem volt módja szeretett írásainak külön írófüzetet szerezni, de gondolhatunk a gyakorlaton lévő katonára is, aki már csak gyakorlati szempontokból sem engedhette meg, hogy sok írószerszámot hordozzon magával.)

... a katona ...

Nácsa János a naplóiban természetesen ennél közvetlenebb módon is utalt identitására, több szinten meghatározta önmagát, s bizony talált a sokféle – vállalt – szerepétől idegen, elutasítandó dolgot, melyet a katonai szolgálat hozott meg számára:

*„Utcaseprő lett belőlem, Szalmás utcát kotorom,
Zsadányba a poros utcát Parancs szóra locsolom.
Voltam én már szakács, hentes, Sziígyártó és kárpitos,
Tiszti legény, kürtös, költő, Énekkarban tenoros.
Utcaseprő nem voltam még, Íme ezt is elértem,
Őrmester úr parancsára utcaseprő is lettem. [...]
Udvarolnék lányoknak is Hivatásom dacára,
Meg sem látnak, nem halgatnak Utcaseprő bakára.
Pedig hogyha rám halgatna Özvegyasszony és leány
Tudom Isten hogy meghalna Szerelmemtől valahány.
Így élem az életemet Utcaseprő koromba,
Bocsásson meg a nagyvilág, Ha a versem goromba.”⁵*

Előbbi írása az 1940-es bevonulásakor keletkezett, bár már korábban is hozott olyan feladatokat a katonaság, amelyet idegennek, szégyellnivalónak érzett: erről tanúskodik egy 1938-as bejegyzése, amikor egyik bajtársának panaszkolt, hogy „vécze surolás” a feladata.⁶ Ugyanakkor a – levante félévi értesítője szerint – „kifogástalan jellemű és hazafiúi megbízhatóságú”,⁷ számos hazafias verset szerző, erős és egészséges fiatalember számára egyáltalán nem volt elítélendő maga a katonaság, a katonai szolgálat. 1940-es naplóját például így kezdte: „Az én naplóm, amely az 1940. VII. 1-jével [ti. a bevonuláskor] vált részemről megjegyzésre alkalmassá”,⁸ vagyis a mundér felvétele számított nála olyan eseménynek, amely után immár teljes joggal felöltheti a naplóíró szerepét is. (Egyébként az 1938-as naplója szintén kizárólag a katonai szolgálata idejére korlátozódott.) Az egyenruha szimbolikusan és ténylegesen is büszkeséget, valami fontosabb létforma vállalását jelenti számára: amikor – némi ruhacserélgetést követően – először nézhetett tükörbe teljes díszben, megjegyezte, hogy meglegedetten fogadta a végeredményt.

Annak ellenére, hogy bevonulását ilyen döntő eseményként érzékelte, a szerző már kezdetől ambivalens módon viszonyult a katonai élethez, és nem csupán az ebben a közegben teljesíteni kellett utcaseprői vagy WC-pucolói tevékenységet nem szívelte. Már a '40-es

⁵ Sárréti Múzeum Néprajzi Adattára (a továbbiakban: SMNA) A. 845-96. *Nácsa János naplója*. [48–49.]

⁶ SMNA A. 845-96. [141.]

⁷ Nácsa: *Ahol én születtem*, 36.

⁸ SMNA A. 845-96. [1.]

naplója elején megvallotta, hogy bizony kellemetlenül érintette a mozgósítás, bár – bejegyzése szerint – tulajdonképpen már megszokhatta volna ...⁹ Honvágyról, a család vagy a szülőfalu utáni sóvárgásról viszont (egyetlen, figyelemreméltó kivételtől eltekintve) a napi bejegyzések között nem szólt, ezek nem tartoztak a katonai naplóban vállalható, megjeleníthető érzések közé. Ehelyett inkább a szakasz napi eseményeire, a katonai élet külső történéseire koncentrált, mintha az egyenruhába bújással testileg–lelkileg kilépett volna abból a közegből, amelyben addig élt, és még akkor sem tett hiányokra vonatkozó megjegyzést, amikor szolgálatteljesítés közben „földikkel” találkozott.¹⁰ Azt, hogy igenis vágyott látni az otthoniakat, és megszabadulást jelentett számára a szabadságra vonulás vagy leszerelés, csak akkor engedte láttatni, amikor már szinte kézzelfoghatóvá vált a hazamenetel lehetősége. Ilyenkor aztán viharos öröm tűnik elő az írásából: így történt akkor is, amikor 1938 novemberében feljegyezte, hogy némely bajtársát megfizethetetlen öröm érte, ugyanis szabadságra mehet – másnap azután, amikor megtudták, hogy egész szakaszukat hazaengedik, „a víg kedély mindenkinél a legmagassabb színvonalra lépett”, és hatalmas játék, egymás ugratása-csipkedése kezdődött.¹¹ Egy másik hasonló esetben rögtön a Hangya Szövetkezetbe indultak az örömhír hallatán, néhány üveg sör elfogyasztására – amiből aztán több is lett, mint néhány üveg ...

Egyébként a szabadságos napoktól távol Nácsa belehelyezkedett a tábor életébe, és többnyire a körlet napirendjét vetette papírra. Ébresztő, takarodó, étkezések, a felszerelés és a környezet rendbetétele, gyakorlatozás, őrség – ezek a momentumok újra és újra felbukkannak napi beszámolóiban, sőt általában ezek képezik a feljegyzések legnagyobb részét. A bejegyzései ennek ellenére nem tűnnek túlságosan egysíkúnak, hiszen nem törekedett az azonos formátumra, stílusra, nem ragaszkodott a katonai precizitású napirend-ábrázolásokhoz; bizonyos esetlegességet mindvégig megőrzött. A napi rutinhoz tartozó események közül is volt olyan, amit részletesebben és nem csupán rögzítés szintjén ábrázolt: például az ebédre kapott kelkáposzta-főzelékkel kapcsolatban hosszasan értekezett (mint soraiból kiderült, nem kedvelte ezt az ételt), szólt arról, amikor különösen nehéz feladatnak bizonyult a távíróvezeték továbbítása, vagy rendkívül megterhelő volt az őrség, és másnap „álmos pofával” indult útnak.¹²

Időnként természetesen bizonyos, a napi kötelességteljesítésen némelyest túlmutató jelenségek is helyet kaptak elbeszélésében: megemlékezett a kimenők tényéről, a vasárnapi templomlátogatásról, a szórakozásról – azonban utóbbiról is csak említés, felsorolás szintjén ír, így nem tudjuk, pontosan mit is takar ez a szó (feltehetően nem vagy nem csupán az izogatást a bajtársakkal, hiszen az ilyesmiről „snapszkúra” vagy éppen „látogatás a Hangyában” kifejezések beszélnek). A szakasz közösen elköltött, különlegesnek számító étkezéseiről is beszámolt: a közös szalonnasütésről, amikor még az alezredes úr is velük nevetett, vagy éppen a kedélyes hangulatú búcsúvacsoráról – az efféléken ő is szerepet kapott, saját verseit szavalta. És igen, ez és a versírás–naplóírás talán az egyedüli olyan tevékenysége, amelyben egyéninek, különlegesnek ábrázolja magát, többnek és másnak, mint egy behívott katona a sok közül. Az írás az egyetlen cselekedet, amely a honvéd napirendjét is befolyásolja, hiszen újra és újra felbukkan az általánosan kötelező napi cselekményekkel egy sorban, mindenféle hangsúly vagy különösebb magyarázat nélkül.

⁹ SMNA A. 845-96. [1.]

¹⁰ SMNA A. 845-96. [19.]

¹¹ SMNA A. 845-96. [253.]

¹² SMNA A. 845-96. [17.]

Nácsa olykor a különleges, a megszokotton túlmutató katonai vonatkozású eseményekről is szót ejtett: mindig valamiféle tisztí előadásról, beszédről, mely imponált neki, mely elismerést váltott ki a verbalitás rögzítése mellett elkötelezett híradósból. Ilyenkor stílusa kissé emelkedettebbé, a hivatalos közegekhez idomulni igyekezővé vált, például amikor főhadnagyuk a szolgálat kezdetén „nagyszabású figyelmeztető és oktató beszédet tartott, melyet mindannyian a legnagyobb figyelemmel hallgattunk meg”, vagy amikor az 1938-as leszerelés búcsúszónoklata „a legnagyobb benyomást tanúsította, különösen azokra az egyénekre, akikben egy kis hazafias érzelm lappang, mint jómagamba is”.¹³

A „kis hazafias érzés” azonban rendkívül ritkán jelenítődött meg a naplóban, Nácsát inkább untatják a napi katonai feladatok, a gyakorlatozás, mint hont mentő akciót látna benne. Ahogy panaszoja:

*„Híradó századnál Szolgáljuk a hazát,
Itt lopjuk Istennek Fényes nyári napját.”¹⁴*

A híradós sohasem kapcsolta a haza iránti érzelmeket a napi vitézi kötelezettségeihez, és nemigen adott hangot honfíúi lelkesedésének akkor sem, amikor kiderült, hogy egységüket az újonnan visszacsatolt erdélyi területekre vezénylik. A naplóíró bejegyzései az indulást vezénylő parancs után – különösen a trianoni határ átléptével – mégis megváltoztak, hiszen a gyakorlatozó szakasz immár felszabadító csapattá alakult át, így a napi rutin kétségtelenül átalakult. Nácsa „felszabadító identitása” azonban nem a parancs kihirdetésével, hanem mintha a dicsőséges menetelés során, a felvirágozott-fellobogózott településeket, az integető, eléjük virágot szülő lányokat, a jellegzetes kapukat és tornyokat, a mosolygó-örvendező embereket vagy éppen a román csapatok által hátrahagyott maradványokat látva, fokozatosan alakult volna ki. A székely területekre érve jutott el odáig, hogy „hazafias érzését” versekre váltotta: ezekben az írásokból már egyértelműen a szabadságot hozó vitéz hangja szól.

A románsággal kapcsolatos számonkérő vagy gyűlölködő megjegyzéseket nem jegyzett fel, bár az „oláh bocskor” hatalmának elvesztését többször említette, és egy alkalommal leírta azt is, hogyan tették csúffá bajtársaival az ortodox papot:

*„Most jön Bánffyhungyad Magyar lakosával,
Nevezetes nékem Zsindelyes tornyával.
Itt is táboroztunk Két éjjel is egy nap,
Itt lett kikészítve A román matyó pap.
Lehúzták körméről A szent páter atyát,
Letépték testéről A fekete szoknyát.”¹⁵*

Mint láthatjuk, a győztes pozíciót magukénak mondó honvédek megengedtek maguknak némi macska-egér játékot a tehetetlennel, azonban ez – a megszégyenítésen kívül – nem járt különösebb következményekkel. (A református Nácsa mindenesetre bizonyos kárörömmel szemlélte a történeteket, ami, tekintve, hogy a korabeli Dévaványán nem volt a legharmonikusabb az együttélés a matyók – a katolikusok – és a reformátusok között, talán nem is olyan meglepő.)¹⁶

¹³ SMNA A. 845-96. [7., 3., 253.]

¹⁴ SMNA A. 845-96. [52.]

¹⁵ SMNA A. 845-96. [35.]

¹⁶ Bereczki Imre egyik néprajzi gyűjtésében a következő szerepel egy dévaványai „matyó” földműves előadásában: „Gyerekkoromban mindig verekedtünk a gancsokkal [= reformátusokkal]. Eccer

A felszabadítás naplója inkább mégis a sokféle, számára addig ismeretlen látnivalóval: a hegyekkel, bányákkal, szép épületekkel, számár vontatta kis kordéval foglalkozott, ezekről emlékezett meg egy-két szóban, ezeket rögzítette „hadi zsákmányként” magának. A különleges vizuális élményeken túl arról írt még naplójának ebben a részében, hogyan fogadták a települések az átvonuló csapatokat: gyakran csupán a „román falu” szavakkal jelölte, hogy nem volt a legmelegebb az üdvözlés. Az ébresztő-takarodó-féle felsorolás itt már elmaradt, bejegyzései csaknem kizárólag a szakaszon kívüli világra, illetve a sereg-világ érintkezésére korlátozódtak: hogy a barátkozásuk bizonyára eredményes volt, egy-két lány-név, illetve pár román szó magyar fordítással (köszönöm, gyere elő) jelzi. A kiemelkedően jó vagy rossz elszállásolási, étkezési körülmények, az együtt mulatás ugyan elő-előbukkanak, de a korábbi lajstromszerű tevékenységleírás nem tér vissza.

Mint már említettem, mindössze egyetlenegyszer került elő a honvág a naplószerző által gyönyörűnek tartott erdélyi hegyek között: ez pedig ahhoz kötődik, hogy Nácsa egyik bajtársa elesett. A híradós szerint a szakaszvezető a többségében románok lakta Válaszút faluban egy táncmulatságon hevesen udvarolt egy barna kislánynak, akivel egy patak partjára ült le beszélgetni, amikor egy orvlövész agyonlőtte. Ez volt az a pillanat, amikor Nácsa János befejezte vitézi krónikási tevékenységét, felhagyott 1940-es bevonulása alkalmával elkezdett naplója vezetésével, és ezután csak néhány verset hagyományozott ránk ebből az időszakból. A szakaszvezető gyászos végét rögzítő bejegyzést tehát az alábbi vers követi:

*„Itt vagyok Erdélyben, Horthy katonája,
De messze vagy töllem Nagykunság rónája.
Az élesdi mézshegy Magas csúcsát látom,
A szép mézshegy mellől Mégis haza vágyom. [...]
Nincs mi vigasztaljon, Messze van gyermekem,
Kiért feláldoznám E gyarló életem.
Erdélyi szép tájat Kunságon nem látom,
De azért én mégis, Mégis haza vágyom.”¹⁷*

Nácsa János tehát az értelmetlen halállal való szembesülése után lemondott a katonai tudósító szerepéről, és visszatért – lélekben mindenképpen – szülőfalujába, a nagykunsági földekre. Verse akár a valódi hivatására ébredt, a vitézi dicsőségtől és törődéstől búcsúzó kisémbert *ars poeticája* is lehetne, aki nem a nagy eszmékért, hanem gyermekeiért óhajtana dolgozni és meghalni, ha kell. Tehát tulajdonképpen az általa addig ismert sík mezőket és paraszti világot választotta a kies erdélyi hegycsúcsok és a jól szabott egyenruha helyett.

A naplóiban egyébként nem találunk más utalást paraszti gyökereire, foglalkozására: mintha a katonasághoz kerülésével átmenetileg feladta volna földműves identitását (bár az előbbieken alapján megállapíthatjuk, hogy ez nem jelentett igazi megválást a földműves-éntől). Viszont akár a világból keveset látott, szűkebb pátriájába zárt, földje révén „fogva tartott”, de érdeklődő, minden újdonságra fogékony parasztember természetes viselkedésmódjaként is tekinthetünk arra a törekvésére, hogy igyekezett minden falucskáról megemlékezni az adott településnek az általa legjellemzőbbnek tekintett momentumainak megörökítésével.

bementem az iskolájokba, oszt kiharaptam Nácsa Jánosnak a szája szílit.” Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény Adattára – A. 3.99.54.1. Bereczki Imre: *Déuványai tájszavak és kifejezések*. 1983. 27.

¹⁷ SMNA A. 845-96. [40.]

... a paraszt, a tűzoltó, a költő, a vőfély ...

A szövegtestben mindössze egyetlen, a paraszti léthez valamelyest kötődő szépirói munkája található: egy verse az első hóról, amely belepte a ványai földeket. A tizennégy oldalas gazdasági feljegyzések viszont mindenképpen a paraszti létéről tudósítanak, hiszen az aratáshoz kapcsolódó írásokról van szó, nevezetesen az aratók névsoráról,¹⁸ a munkások igazolásáról a húszpengős előleg felvételére vonatkozóan és az egyik Dévaványa környéki uradalom megbízottjának munkások szerződtésére irányuló kéréséről.¹⁹

A szolnoki önkéntes tűzoltói tanfolyam alkalmával készült 1940-es naplóban sem jelenik meg a paraszti életvitel sajátosságai: a tizenegy napról írt beszámoló valóban kizárólag a tanfolyam történéseit lajstromozza, a katonai naplóinál megszokott módon. Itt is feltűnik az ébresztő-reggeli-foglalkozás-ebéd-kimenő-takarodó meglehetősen egyhangúnak tetsző ismételtetése, s a gondos szerző ezek mellett feljegyzi a legtöbb előadó nevét és az előadás címét. Talán Nácsa is kevésnek, elégtelennek érezte ez alkalommal a megosztásra érdemesnek ítélt élményeket, és ezért választotta – mintegy kárpozlásként – azt, hogy szinte minden ételt megnevezett, amit ebben a másfél hétben a tanfolyam hallgatói elé adtak, néha éppenséggel a „vacsora” szó fölé írva, a már lezárt mondatba illesztve. Azonban sem a katonai naplókban nem kerül elő a tűzoltó-múltra való utalás, sem a tanfolyami feljegyzésben nem bukkannak fel a katonai tapasztalatok. Úgy tűnik, a tűzoltó, a katona és a parasztonmegjelenítés – legalábbis kognitív szinten – nemigen érintkezett az esetében.²⁰

Más a helyzet viszont a „költőséggel”, Nácsa János költői identitásával. A költő-mivolt ugyanis mind a katonai, mind a tanfolyamon készült írásában előkerül, bár az előbbi esetében sokkalta hangsúlyosabb: újra és újra felbukkan a versírásnak vagy korábbi verse tisztázásának napirendbe illesztése. Azt nem tudni, hogy a versírást ő a tevékenységek közül hová sorolta, nevezetesen kemény munkát, napi kötelezettséget vagy felüldülést jelentett-e számára a rímfaragás, mindenestre a pusztá szórakozásnál bizonyára többnek számított, hiszen olykor a napi cselekedetek felsorolásában mindkettő szerepel: „versírás a szalonnasütésről, utánna szolgálat egész estig, kevés szórakozás, takarodó.”²¹ E bejegyzés arról ta-

¹⁸ A kilencvenöt fő mindegyike dévaványai illetőségű.

¹⁹ Sajnos a birtokos neve nem szerepel az iraton. (Viszont mivel már a munkavezető-bandagazda, nevezetesen Nácsa János megbízása is írásban történt, és bizonyára nagyobb birtokról lehetett szó, feltehetően készíthettek aratómunkás-szerződéseket, bár ezeket nem sikerült megtalálni.) Lásd: Szilágyi Miklós: *A szóbeli megállapodás jelentősége a kisújszállási gazdák és alkalmazottaik munkaszerződéseiben*. In: Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és központi irányítás*. Budapest, 1994. 111.

²⁰ A '30-as évek második felétől a világháborúig terjedő időszak – kis túlzással – a tűzoltó-tanfolyamok virágkorának tekinthető, annak köszönhetően, hogy 1936-ban rendeleti (180.000/1936. sz. BM) és törvényi (1936. évi X. tc.) szabályozás is született a tűzoltóságról. A fenti rendelkezések értelmében ugyanis hivatásos tűzoltóságot minden törvényhatósági, megyei jogú város, míg legalább húsz fővel működő önkéntes tűzoltóságot minden község köteles felállítani (és legalább ennyi légvédelmi szolgálatost kellett kiképezni). Dévaványán ugyan már a 19. század utolsó harmadában létezett önkéntes tűzoltó egyesület, azonban ez az első világháborút követően feloszlott, s csak 1933-ban alakult újra (immár Nácsa János részvételével), s feltehetően ennek a rendeletnek a hatására nőtt gyorsan a létszám. Nácsa feljegyzéseit összevetve a fennmaradt korabeli tanfolyami anyagokkal, megállapíthatjuk, hogy a szolnoki tanfolyam a rövidebbek közé tartozott, és az elméleti felkészülés mintha kisebb hangsúlyt kapott volna az átlagosnál. Lásd például: *A szombathelyi kerületi tűzoltótanfolyamon előadott anyag kérdésekben*. Szombathely, 1926.; *A kerületi tűzoltói tanfolyam tananyaga*. Sátoraljaújhely, 1940.

²¹ SMNA A. 845-96. [17.]

núskodik, hogy az irodalmi tevékenység feltehetően nem az elengedettséget, a teljes kikapcsolódást jelentette számára.

Nácsa valószínűleg először néhány szavas jegyzeteket készített a tapasztalatairól, melyeket versben kívánt megfogalmazni, és az „alkotás” folyamatában többször is átírta műveit. Az előbbire néhány példát találunk a szövegtestben, jórészt az erdélyi meneteléssel kapcsolatban: míg az egyik faluhoz fűződő élményeiről mindössze annyit skiccelt fel, hogy a hídja összedőlt, néhány lappal odébb rímbe szedve találkozunk a történettel:

„Bogártelke falu, Nem nagy a határja,
A sötét éjbe Összetört fahídja. [...] *Harmínckét kocsiból Kifogtuk a lovat,
Úgy zónáztuk által A rozoga hidat.*”²²

De Nácsa János nem csupán feljegyzéseket készített a majdan versbe foglalandókról: fennmaradt néhány formálódó írása is, vagyis tanúi lehetünk egy-egy vesszora javításának, tökéletesítésének.²³ (Így érthetőbbé válik, miért nem tekintette az írást pusztá szórakozásnak, hiszen olykor bizony kemény munkát jelentett a szépírói tevékenység ... Esetleg éppen verse születése feletti gondos bábáskodás utalhat a „született költő” jellemzőire.²⁴)

Bármennyire is nehézkesen haladt néha az írás, Nácsa önmagához tartozónak érezte a poétaságot, és ezt bizonyos kötelezettségekkel járó állapotként élte meg; ahogy egy jelentősnek vélt esemény kapcsán megfogalmazta:

„Itt is kell jegyeznem, Emlékeim nagyok,
Feljegyzem én tehát, Mert poéta vagyok.”²⁵

Úgy tűnik, jó verbális készségét, szórakoztatói érdemeit környezete, így a híradós szakasz is elismerte: többször számolt be naplójában arról, hogy esti összejöveteleiken verseivel szerepelt; de ő volt az, aki a szakasz nevében köszönetet mondott az ebédmeghívásért, vagy aki búcsúbeszédet tartott az 1938-as leszerelésük alkalmával. Nácsának nem lehetett szokatlan a költő-szerep, képességeinek efféle értékelése, hiszen ezidőtájt már több költeménye megjelent nyomtatásban: a dévaványai lap mellett többek között a Magyar művészeti lexikon és a Magyar parasztírók antológiája is közölte egy-két versét.²⁶ Tehát a katonaságnál is értékelték – elbeszélése szerint – ilyen jellegű fellépéseit, „poétasága” elkísérte a seregbe, s ennek elismerése olykor kézzelfogható formát öltött: egy alkalommal például

²² SMNA A. 845-96. [36–37.]

²³ Nácsa valószínűleg hazatérése után is javíthatta írásait, ugyanis az Utcaspró lett belőlem című verse a 2004-es kötetében a naplóban lejegyzettől kissé módosulva jelent meg. Nácsa: *Ahol én születtem*, 45.

²⁴ Northrop Frye szerint ugyanis: „Az a tény, hogy a mű átdolgozható, hogy a költő változtat – nem azért, mert valami jobban tetszik neki, hanem mert valóban jobb –, azt jelenti, hogy mind a költők, mind a versek születnek, nem pedig később válnak azzá. A költő feladata a lehető legsértetlenebbül világra hozni a verset, az pedig már születése pillanatától feltétlen önállóságra törekszik.” Frye, Northrop: *Az irodalom archetípusai*. In: Fabiny Tibor (vál., szerk.): *A hermeneutika elmélete*. Tanulmányok. Szeged, 1998. 362.

²⁵ SMNA A. 845-96. [37.]

²⁶ *Magyar művészeti lexikon*. Budapest, 1938. 318.; Bálint János (összeáll.): *Tavaszi szántás. Magyar parasztírók antológiája*. Cegléd, 1935. 46., 62. Az itt szereplő száz parasztíróból három dévaványai illetőségű volt, tehát Nácsa szülőföldjén valószínűleg kedvelt „mesterség” lehetett a rímfaragás – ezt a helyi hagyomány is megerősíti. Gaál József (szerk.): *Dévaványa nagyközség története*. Dévaványa, 1978. 235.

másfél pengőt és bort kapott az elégedett tiszt uraktól.²⁷ Nácsa „poétasága” tulajdonképpen hatással volt a csapatirányításra is, de az ő személyes életét, „katonai karrierjét” mindenképpen befolyásolta, ugyanis éppen rímfaragó tehetsége mentesítette a felvidéki átirányítás alól: „Hogy én is nem lettem a menetszázadba beosztva, azt a költői szellememnek köszönhetem, mert a szakaszparancsnokaim már annyira ragaszkodnak hozzám, hogy nem engednek el maguktól semennyiért, csak majd akkor, ha ők is mennek, és így én is idehaza maradtam” – számolt be a vele történekről 1938. november 20-án.²⁸ Úgy tűnik, a katonai napló írójának mégsem a katonaság volt az elsődleges jelentőségű, és még a „felszabadító baka” életét sem tarthatta gyöngyéletnek, hiszen örömmel fogadta, amikor sajátos tehetsége révén nem került a Felvidékre induló szakaszba.

A katonai élet mégis ihletően hatott rá, munkára ösztökélte Nácsa „poéta lelkét”, ugyanis az Erdélybe vonulás napi eseményein túl költeménye készült Gábor Áronról, mint ahogy hazafias verset, indulót és takarodót is szerzett a seregben.

A katona–költő viszonylatban tehát mindenképpen a költői identitás hangsúlyozódik.

Katonai szolgálata vagy a tűzoltó-tanfolyam ideje alatt Nácsának természetesen nem volt alkalmunk lakodalmas menetek élén vonulni vagy éppen menyasszonyt kikérni: nem voltak vőfélyi feladatai, így a *corpus*ban sem jelent meg erre vonatkozó beszámoló, mint ahogy vőfélyverseket sem tartalmaznak a levéltárban őrzött spirálfüzetei, annak ellenére, hogy egyébként írt ilyesmiket.²⁹ A „vőfélység” egyenruhásként nyilván nem foglalkoztatta. A szövegtestben mégis találunk némi utalást vőfély-szerepére. Ugyan nem lagzik hangulatfelelőseként, de mulattatóként, – ahogy ő nevezte – komikusként többször részt vállalt bajtársai szórakoztatásában,³⁰ bár efféle tevékenysége tulajdonképpen nem választható el költői működésétől. Vőfélységére történő utalások mégis fellelhetők a szövegben, noha ezek csak „közvetett bizonyítékok”, formai jellemzők. Nevezetesen: a történetmesélés módja, a vőfélyrigmusokra emlékeztető sorok, a képszerűség, a rövid, humoros formák mindenképpen a mesterségét kiválóan értő, azt szívesen végző vőfély képét hívják elének, az olyan lakodalmi tisztségviselőt, aki mindig kész és képes „valamit mondani”, az adott helyzethez illeszkedő tréfás mondatokat faragni, hangulatfelelősként mulattatni a társaságot.³¹ Nácsa tehát megőrizte a vőfélyrigmusok ritmusát, és katonai naplóját is ezek ihlették, bár ekkor keletkezett írásai tartalmában természetesen eltérnek a lagzikon elhangzott köszöntőktől.³² Verseire azonban, melyek sokszor – a vőfélyversekhez hasonlóan – inkább rimes beszédeknek tűnnek, jellemző, hogy szinte hívják a hallgatóság figyelmét, mintha az ünneplő közösség elé kíváncznának, ahol a nász nép bizonytalansággal élvezettel figyeli a mulatság irányítójának szereplését.³³ A katonai naplóból néha „kiszóló” vőfély megnyilvánulásai ugyancsak eltérnek az egyébként jellemző ébresztő-reggeli-gyakorlatozás stb. felsorolástól: az erdélyi beszállásolás fogyatékoságainak következményeiről (ti. nem volt elég szálláshely) például így számolt be a krónikás:

²⁷ SMNA A. 845-96. [16.]

²⁸ SMNA A. 845-96. [232.]

²⁹ Nácsa: *Ahol én születtem*, 148–157.

³⁰ SMNA A. 845-96. [16.]

³¹ Takács Lajos: *Népi verselők, hírversírók*. Ethnographia, 62. évf. (1951) 1-2. szám. 18–23.

³² Janó Ákos: *Kiskun parasztverselők*. Kiskunhalas, 2001. 34.

³³ Ujváry Zoltán: *Vőfélyversek, lakodalmi köszöntők*. In: uő. (szerk.): *Népszokás és népköltészet*. Debrecen, 1980. 463.

„Főhadnagy urunk is Felment a padlásra
Kis Jézus módjára Feküdt a szalmára.”³⁴

S nem csupán a rímei emlékeztetnek a lakodalmakon elhangzott tréfás-kacagtató szövegekre, de prózájában szintén fel-felbukkan egy-egy nevezetes történet elmesélésében a mulattató, aki a kellemetlenségekről is úgy emlékezik meg, hogy azokat inkább komikusnak érzékeli az olvasó (hallgató): „Az ebédhez való párolt hús jobban mondva párolatlan és fővetlen hús igen-igen rágós volt, hogy ennek mi volt az oka, nem tudom, lehet, hogy a szakácsok gondatlansága, mert nem főzték meg rendesen. De a másik ok, ami 100%-ig valószínű, hogy az ebédre szentelt növendék alkalmasint iskolahagyott lehetett, és már igen-csak megkonfirmált, vagy talán még a levettét is kijárta, szóval nagy marhák öreganyja vagy öregapja lehetett, mert ahogy a fogam alatt forgattam, egyszer csak azon vettem magam észre, hogy a hús elkezd a szájamba bőgni és így nem mertem tovább rágni és úgy nyeltem le, ahogy volt” – jegyezte le egy bakaebéd keserveit.³⁵ Nácsa élményszerű, jól megkomponált elbeszélése valóban mintha elsődlegesen hallgatókat s nem olvasókat követelne: sorai sokkal inkább a színes beszédű, jó kedélyű nevetetőt, a lakodalmak kedvesinálóját jellemzik, mint a hadak krónikását vagy a líra szerelmesét. Hatásuk bizonyára a közönség előtt, az „élő előadásban” mutatkozna a legteljesebben (ahol bizonyára a visszacsatolás sem késlekedne), ebben is hasonlít az adott cselekmény színjátékká lényegülését elősegítő, előhívó, illetve azt irányító vőfélyi megnyilvánulásokra.³⁶

Szilágyi Miklós szerint nem föltétlen a képességeknek volt elsődleges szerepe a vőfélyé válásban, hiszen számos esetben a szükség szorította rá a „célszerű szegény embereket” a vőfélyi foglalatosságra. Nácsa János, aki az alföldi mezővárosokban jellemző módon szinte (fél)hivatásszerűen űzte ezt a „mesterséget”,³⁷ bizonyára azon – ahogy ő használta – vőfények közé tartozott,³⁸ akik kedvvel és hozzáértéssel végezték a kötelességeiket.

... – és a prosimetrum

Az előzőekben jórészt formai szempontokból nyertünk bizonyos ismereteket a naplóíró híradós és a vőfélység viszonyáról, Nácsa ilyen irányú tehetségéről. Azonban a *corpus* egyébként is formai vizsgálatokra indít, hiszen ha nem is folyamatos a vers és próza alternáló alkalmazása, számos vers tarkítja a naplót (másként: prózai szakaszok ölelik körbe a rímeket), ami valamiféle kétszólalmúsággal ruházza fel az elbeszélést, „kódváltás” történik.³⁹ Így tehát tekinthetjük a forrást egyfajta „keverék” szövegnek, *prosimetrum*nak. (A keveredés nem csupán abból adódik, hogy Nácsa sokféle információt feljegyzett kis füzetbe – hiszen mint láttuk, az 1940-es naplóját prózában kezdte, és az Erdély felé menetelkor vezette rímekben a krónikáját, mellyel csak a bajtársa elestekor hagyott fel: ezután

³⁴ SMNA A. 845-96. [34.]

³⁵ SMNA A. 845-96. [100–101.]

³⁶ Szabó László: *Lakodalmi szövegek, játékok esztétikai kérdései*. In: Novák László – Ungváry Zoltán (szerk.): *Lakodalom*. Debrecen, 1983. 347–348.

³⁷ Szilágyi Miklós: *A hivatásos vőfély*. In: Boros Balázs et al. (szerk.): *Fehéren, feketén*. Budapest, 2004. 341. Szilágyi úgy véli, a hivatásos vőfély intézményének csak az említett helységekből van évszázados múltja, míg Sárkány Mihály szerint általánosan jellemző volt a „hivatásosság” a 20. század közepéig. Sárkány Mihály: *A lakodalom funkciójának megváltozása falun*. Ethnographia, 94. évf. (1983) 2. sz. 279–285.

³⁸ Nácsa: *Ahol én születtem*, 142.

³⁹ Hoppál Mihály: *Technika és rítus: Egy lakodalom jelenszerei*. In: Kósa László (szerk.): *Népi kultúra, népi társadalom*. XIV. Budapest, 1982. 359.

mindössze néhány szavas feljegyzéseket készített a csapatmozgásokról, majd egy-két lírai hangulatú költeményt közölt.)⁴⁰ Habár a *prosimetrum*-jelleg nem teljesen ismeretlen a katonai szolgálat idején keletkezett paraszti tudósításoktól,⁴¹ mégis feltehetjük a kérdést: vajon jelentéssel bír-e az efféle vegyítés, és elárul-e valamit Nácsa identitásáról ez a korántsem gyakori jelenség, vagy csupán kreativitásáról ad számot.⁴²

Hartmann szerint az irodalomban vannak „rejtett emlékképek”, így a műfaj (műnem) önmagában is előhív bizonyos jellemzőket, ami befolyásolja a szöveg, az elbeszélés és befogadás egészét.⁴³ A verssel kapcsolatban mintha még intenzívebben működnének ezek a látnak energiaforrások, és olykor mintha már attól szebbnek és értékesebbnek ítéltetnék valami, amiért versformát öltött,⁴⁴ ugyanakkor a lírát – az intimitás és introspekció műnemeként – az identitásképzéssel szokták összekapcsolni.⁴⁵ Úgy tűnik, Nácsa Jánosra jellemző volt a versek transzcendens szemlélete, hiszen a Nagy Történet, a bevonulást érdemesnek találta arra, hogy rímekbe szedje, míg katonai életének egyéb eseményei vagy a tűzoltó-tanfolyam kapcsán legtöbbször megelégedett a meglehetősen szűkszavú prózával. Csakis az őt különösen foglalkoztató tapasztalásokat ültette át verses formába, s ezzel a vers-testbe öltöztetéssel mintha ünneplőt adott volna a gyarló szavaknak. Természetesnek tarthatta, hogy a különleges élményekkel való találkozásokor, amikor valami külső élmény hatására felcsendülni érezte „lelke muzsikáját”,⁴⁶ a rímeket hívta segítségül azok megörökítéséhez, s azt is, hogy a hazafiságról vagy a katonai élet gyönyörűségeiről, nagy örömeiről és nagy hiányairól csakis versben írhatott: a verselés valamiféle kiemelkedés, felemelkedés a szűkebb környezetéből. A rímfaragást tehát a magasabb rendű kommunikáció eszközeként alkalmazta, a fontosabb mondandó aláhúzására, a magasztosabb pillanatok és érzések megörökítésére.

Nácsának tulajdonképpen a naplóírás, a prózáírás is kiszakadást jelentett a paraszti tevékenységből, a napi munkából, és életformájának időleges módosulása jelentette azt a hajtóerőt, mely rávette a napi feljegyzések készítésére: erről tanúskodnak az 1938-ban és 1940-ben vezetett naplók – már idézett – kezdősorai, vagy akár a tűzoltóságnál történtek aggályosan pontos megörökítésére való törekvés.⁴⁷ Nácsa Jánost földművesi teendői végzésekor is megragadta olykor egy-egy történet, érzés (például az aratás vagy egy lány pillan-

⁴⁰ Tulajdonképpen Nácsa erdélyi krónikája is megtartotta a verselés narratív funkcióját, és az azt követő néhány vers jelenti a lírai(bb) betéteket a szövegben, így erősíti a *prosimetrum*-jellegét. Lásd: Hanson, Kristin – Kiparsky, Paul: *The nature of verse and its consequences for the mixed form*. In: Harris, Joseph – Reichl, Karl (ed.): *Prosimetrum*. Cambridge, 1997. 20.

⁴¹ Környeyné Gaál Edit: *Parasztorsorok. Források a huszadik század első feléből*. Debrecen, 1997. 129.

⁴² Bartonkova, Dagmar: *Letteratura prosimetrica e narrativa antica*. In: Pecere, Oronzo – Stramaglia, Antonio (eds.): *La letteratura di consumo nel Mondo Greco Latino*. Cassino, 1994. 260. A *prosimetrum*-ról az európai kultúrkörben élőknek általában Boëthius és Dante jut eszébe, de – természetesen – az egész világon ismert a vers és próza váltogatásából felépített szöveg. Harris, Joseph – Reichl, Karl: *Introduction*. In: Harris – Reichl: *Prosimetrium*, 2.

⁴³ G. Hartmann idézi Thomka Beáta: *Beszél egy hang*. Budapest, 2001. 12.

⁴⁴ Horváth Iván: *A vers*. Budapest, 1991. 13.

⁴⁵ Eisemann György: *Elsajátított idegenség és azonosság*. In: Bednancs Gábor – Kékesi Zoltán – Kulcsár Szabó Ernő (szerk.): *Identitás és kulturális idegenség*. Budapest, 2003. 57.

⁴⁶ Kiss Lajos: *A szegény emberek élete*. I. 3. kiadás. Budapest, 1981. 50.

⁴⁷ Mint ahogy általában a népi eredetű naplók a katonai szolgálattal, a frontélményekkel állnak kapcsolatban. Ujváry Zoltán: *Népköltészet és irodalom a népi kézíratos könyvekben*. In: Ujváry: *Népszokás és népköltészet*, 517.

tása), mely versírásra ösztökélte, de paraszti tevékenységében nem érezte szükségét annak, hogy napról-napra jegyzetet készítsen a mögötte álló időről. (Természetesen a testet-lelket igénybe vevő „látástól-vakulásig munka” közben az idő is másként működött, más tereket engedett, mint a gyakorlatozás vagy a tanfolyam ...) Nácának a paraszti létforma a természetes közege volt, ahol nincs kellő létjogosultsága a krónikási szemléletnek, viszont minden abból kiragadót, minden kitekintést megragadásra, rögzítésre szükségesnek ítélte, valamiféle olyan tapasztalatot, amelyet éppen azért kell papírra vetni, mert a megszokottól olyan gyökeresen különbözik. Az írogatás ugyan az őt addig körülvevő struktúra felbomlását követő adaptációs kísérletként, egyfajta szublimációként is felfogható,⁴⁸ de Nácsa János naplóinak keletkezésére talán mégsem ez a leginkább helytálló magyarázat, hiszen – a főhadnagya halálát kivéve – tudomásunk szerint nem érte megrázó, nehezebben feldolgozható élmény, nem jelentett számára drasztikus veszteséget a családtól és a szülővároستól való ideiglenes elválás, emellett „poétaként” kitüntetett szerephez jutott bajtársai között, elismerték és értékelték sajátos tehetségét. A dévaványai fiatalember inkább rögzíteni, dokumentálni kívánta az általa átélteket, annak érdekében, hogy megőrződjenek szűkebb világán túlmutató élményei, és ezzel életpályájának egy sajátos szakasza: az írásba foglalással mintegy hitelesítette az élményeit, a katonai vagy tűzoltói identitását, így a napló oldalai valamiféle emléklapként, tanúként szerepelnek.⁴⁹

Nácsa tehát prózában rögzítette a mindennapi életén túlmutató történéseket, az otthonától távol töltött napok krónikáját, és rímekbe szedte a kiemelten hangsúlyos elemeket, de mintha más is vezette volna a verses formákra váltásban. Mint láttuk, prózai naplóbejegyzései többnyire csak néhány mondatban tudósítanak a napi eseményekről, és távol áll tőlük az önvallomásosság, mindenfajta líraiság; de a színesség, az élőszoóra jellemző megnyilvánulások is csak akkor bukkannak fel, ha egy-két történetet sikerül kacagtatóvá formálnia. Úgy tűnik, Nácsa nem érezte magát otthonosan a próza kínálta lehetőségektől körülvéve, és jobbára megelégedett a tapasztalatai regisztrálásával. Így talán nem csupán a versek „transzcendens” felfogása, hanem a hozzá közelebb álló munkamód is a rímek felé irányította: az erdélyi bevonulás így verses elbeszélésként jelent meg előadásában, amely jóval szűkebb teret adott a naplóírónak, hiszen ebben a versben mindössze néhány szóval kellett jellemeznie az éppen érintett városok látnivalóit vagy lakosait, az út napi eseményeit, és a csordogáló szavaknak is biztos keretet nyújtott a rímes szerkezet. A vőfélyek mondandói bizonyára a könnyebb megtanulhatóság miatt öltének verses formátumot⁵⁰ – Nácsa János a feljegyzéseit ugyan nem megtanulásra, előadásra szánta, mégis szívesebben és színesebben választotta a verselést a próza helyett, hiszen a kötött forma, a ritmus, a zeneiség és tömörség (vagyis: a metrum)⁵¹ szinte a sorvezetője volt ennek a derék „magvetőnek”.

⁴⁸ Farkas Kinga: *A népi írásbeliségről – Kuntos Vilmos verses füzete kapcsán*. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve*, 7. Írott kultúra, folklór. Kolozsvár, 2003. 230.

⁴⁹ Keszeg Vilmos: *Az írás a populáris kultúrában*. In: Víga Gyula (szerk.): *Európából Európába*. Tanulmányok a 80 esztendőös Balassa Iván tiszteletére. Budapest – Debrecen, 1997. 48.

⁵⁰ Szabó: *Lakodalmi szövegek, játékok esztétikai kérdései*, 336.

⁵¹ A népköltészet mindenképpen szorosan kapcsolódik a zeneiséghez – talán ennek is lehet köze ahhoz, hogy Nácsa, a nagyszerű citerás-énekes szívesebben választotta a ritmus vezérelte formákat. Katona Imre: *Verselés*. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Budapest, 1998. 615.

A magvető

„Gazdálkodó ember magvető az apám,
Arra neveltek, az maradt én reám.
Anyaföld kebelébe szórom a búzámat,
Így szolgálom híven csonka kis hazámat.

Forró nyári napon a búzát aratom,
Ha beszorít a tél versemet faragom.
Mi van a versemben, amelyet itt írok?
Az, hogy ami voltam: magvető maradok.

Hogy kiscgazda vagyok nem szégyellem én azt,
Bárki megszólíthat, s mondhatja, hogy paraszt!⁵²

Nácsa János Magvető vagyok című verse tulajdonképpen mindenféle további forrás-vizsgálat nélkül képet ad identitásáról, legalábbis szelfjének bizonyos tudatos rétegeiről. Az 1935-ben megjelent írásában egyértelműen paraszti identitás-rétegeit tartja elsődlegesnek, melyeket a „lírai vonal”, a poétaság úgy sző át, mint a *prosimum*okban megjelenő versek a prózai szövegrészeket. Az itt megfogalmazott parasztköltői *ars poetica* később sem devalválódott, Nácsa 1961 végén, az „óévi leltár” készítésekor sem készült feladni örökségét. Ugyanis ekkor, szeretett Dévaványája elmúlt esztendejét összegezve meg kellett állapítania, hogy minden máshol van, máshogy van, mint ahogy eddig megszokták (az orvosi rendelőbe költöztették a papírüzletet, a ruhaárusítás a cipészetben folyik etc.). És bizony őt is máshol találta a szilveszter, mint ahol lennie kellene:

„Egyénit [megtalálja] a TSzCs-ben Engemet a két deressel
Ekével a nagy kettőssel Sok elutársnak örömére
Megtalálnak a Tsz-be. Valóság ez mind az egész
Lett belőlem bolgárkertész Nevelem a paprikákat
Így szolgálom a hazámat⁵³

A frissen belépett termelőszövetkezeti tag tehát nem lépett ki a paraszti sorból a földjétől és állataitól való kényszerű megválás után, és föl sem merült benne ennek lehetősége: tudomásul vette, hogy most ezt követelte tőle a sors, és neki a „szolgálat”, a kötelesség teljesítése a dolga azon a földön, mely annyira közel állt a szívéhez,⁵⁴ még akkor is, ha magabiztosságát–öntudatát kissé megtépázták a háború utáni esztendőök. Így hát egész életében megmaradt földműveléssel foglalkozónak – még akkor is, ha munkáját történetesen az Aranykalász TSz-ben kellett végeznie. És nem hagyott fel a rímfaragással sem ...

Nácsa János általunk vizsgált naplója szintén arról vall, hogy – sokfajta „mestersége”, foglalatossága közül – elsősorban a paraszti érezte meghatározónak, de a „poétaságot” is lényétől elidegeníthetetlennek tartotta.⁵⁵ Ennek talán ellentmondani látszik, hogy éppen paraszti mivoltáról ejt a legkevesebb szót ebben a *corpus*ban, és az itt fellelhető jegyzetei

⁵² Tavasz szántás, 42.

⁵³ Nácsa: *Ahol én születtem*, 86.

⁵⁴ Nácsa László szerint édesapja rendkívül nehezen viselte a „belépést”. Nácsa: *Ahol én születtem*, 28–29.

⁵⁵ A paraszterselők többsége biztos volt költői hivatásában, ugyanakkor büszkén hirdették paraszti eredetüket. Janó: *Kiskun paraszterselők*, 40.

többségében mégiscsak a katonai bevonulása alkalmával szerzett élmények foglalnak el elsődleges helyet. Nácsa azonban éppen a szülővárosából-szülőházából való kitekintések alkalmával fogott naplóiírásba, s jegyezte fel a látottakat és tapasztaltakat, mindezt a megörökítés, „lefényképezés” szándékával, így emlékezet-lapokat (vagy: helyeket) készített magának a hazatérés idejére. Nácsának sokat jelentett a „világlátás”, igénye volt a földműves-hétköznapiokból való kilépésre, de a „magvetés”, a paraszti-parasztköltői identitás és tevékenység határozta meg leginkább.

BARBARA PAPP

‘I am a seed sower’: The Identities of a Peasant

The study analyses the identity of a versatile man through his diary. The author’s aim is to show how János Nácsa (1908–1986) revealed his personality in his writings. Nácsa thought of himself first and foremost as a peasant, but he also spent years in the army as a volunteer; during this period, he participated in the 1940 campaign in Transylvania. This was the time when he started making his notes. While describing military life he mostly details the daily routines of the camp, but hardly ever mentions his family or shows any sign of homesickness. He never speaks about his earlier years either. He underestimates his role as a soldier: he feels ashamed having to do humble work in duty and doesn’t feel the impact of his tasks at the signal corps. Having been a bridesman in his younger years he learned the tradition of the joker. This is where his literary style may come from: his way of narration or the short amusing forms can be regarded as the indirect proof of this. Prosaic and rhymed parts can also be found mixed in his text (prosimetrum): the prosaic ones may be regarded as common notes about his environment and the rhymes may be considered documents of emotionally more important experiences, therefore they may have served to emphasise his message.

ISPÁN ÁGOTA LÍDIA

Egy paraszti „önéletrajz” a szocializmusból

István Jánosné – önmeghatározása alapján népdalénekes, idős nótafa – hetvenöt évesen kezdett hozzá rendhagyó önéletrajza megírásához. Rendhagyó, de nem élete elképesztő fordulatossága folytán, hanem azért, mert az életpálya eseményeit erőteljesen szelektálva, egy rengeteg fehér foltot tartalmazó, mozaikos életút kerekedik csak ki elbeszéléséből, melyben leginkább a propagandisztikus elemekkel sűrűn átszőtt, életszemléletének és életmódjának szocialista vonásait megvilágító leírások válnak hangsúlyossá.¹

A szerző Borsod megyében, Sajószögeden született hat holdas kisparaszti család gyermekeként 1900-ban. Testvérei számáról nem tudni biztosat, kezdetben csak két lánytestvérét nevezi meg, akik summás munkára jártak, és öccsét említi, majd írása vége felé egy Amerikába kivándorolt bátyról is tájékoztat. Az önéletrajz írója tizenkét évesen már nap-számba járt, tizenöt évesen – édesapja halála után – ráhárult földjük szántása, vetése is. 1919-ben férjhez ment egy utcabeli fiatalemberhez, aki nevét Stefánról 1935-ben magyarosította Istvánra. Két fiuk született, közülük a fiatalabb első osztályos korában meghalt. Fiatal házasként, rendőr férje szolgálati helyeinek megfelelően előbb Debrecenben, majd 1932-től Budapesten éltek évtizedekig. Férje szolgálati körzete az akkori Ferenc József-híd pesti oldalán terült el, otthonuk a közeli Tűzoltó utcában volt. Férje rendőri fizetését István Jánosné varrással egészítette ki: egy vásári árusnak varrt férfiingeket húsz fillérért, fia pedig már gimnazistaként előteremtette magának a zsebpénzt iskolatársai korrepetálásával. Bár öccse orvosi tanulmányai idején hat évig együtt élt a családdal Pesten, anyagi helyzetüket nem tekinthetjük rossznak, mert mint némi keserűséggel vegyes büszkeséggel írta, fia nem kapott ösztöndíjat a tanulmányaihoz rendőr apja fizetése miatt. Az anyagi függetlenség benyomását erősítette ama megjegyzésével is, miszerint fia a műszaki egyetemi felvételikor „fel volt úgy öltözve”, mint az ugyanakkor vizsgázó báró, képviselő vagy gyáros fiai. Kapcsolata férjével viszont rögtön Pestre kerülésükkor megromlott, mert az viszonyt kezdett egy tizenöt éves lánnyal. A csábító fiatal lányt – némileg igazodva a faluról felkerült lányok erkölcsatlenségével kapcsolatos korabeli sztereotípiákhoz² – igazi romlott nőként ábrázolja, olyanként aki tizenöt évesen már terhes, és aki a férjével való megismerkedése után is fenntartja kapcsolatát korábbi udvarlójával, gyermekét pedig titokban megszülvé falun helyezi el, majd tettelegességgel fajúlok vitákban próbálja „meggyőzni” István Jánosné arról,

¹ István Jánosné: *Önéletrajzi napló*. Herman Ottó Múzeum, Néprajzi Adattár 3339. István Jánosné: *Önéletrajz*. Herman Ottó Múzeum, Néprajzi Adattár 3554/4–5.

² A nagyvárosba bevándorló falusi lányokat sújtó sztereotípiákkal kapcsolatban lásd Gyáni Gábor: *A cselédkép változatai a századelő diskurzusában*. In: Nagy Beáta – S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Debrecen, 1997. 227–234. és Tóth Eszter Zsófia: *„Puszi Kádár Jánosnak.” Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest, 2007. 28–29.

hogy beleegyezzen a válásba. István Jánosné, mint írja, tudomásul vette, hogy „a családi élet meg szakadt közöttünk”, mégsem volt hajlandó elválni hosszú évekig, egészen 1955-ig. Ekkor már megnősült fia családjával élt, s hosszú kórházi kezelése után a Kézműipari Vállalat bedolgozójaként vállalt munkát. Végül 1959-ben elvált asszonyként tért vissza szülőfalujába, ahol házhelyet kapott, rokoni segítséggel házat épített, s belépett a téeszbe. Fiát úgy ábrázolja, mint aki sikeres karriert futott be, hiszen az 1970-es években a Külkereskedelmi Minisztérium alkalmazottjaként számtalan külföldi kiküldetésen vett részt mint mérnök. István Jánosné élete vége felé egyedülálló nyugdíjasként gondozták a sajszögedi, leninvárosi, majd miskolci öregek napközi otthonában.

Mivel István Jánosné egyaránt megtapasztalta a falusi és a városi életet is, nem tekinthető egyértelműen sem a paraszti, sem a városi életforma képviselőjének. A paraszti önéletírás bizonyos műfaji, tartalmi sajátosságainak megtartása a tradicionális paraszti kultúrához köti a szerzőt, ugyanakkor idős kora újszerű élményei (téeszkirándulásai, gyógyfürdőzései), azok értékelése részben elkülönítik falusi kortársai életfelfogásától. Munkáján keresztül lehetőség nyílik a falu–város, illetve a háború előtti és a szocialista rendszer keretei közötti életformaváltás bizonyos aspektusainak feltárására.

Az alkotás folyamata

A paraszti írásbeliség 19. századi kibontakozása során a legelterjedtebb írásművek a „krónikák” és a „számadáskönyvek” voltak. Az előbbiben együttesen fejtették ki az egyéni-családi és a faluközösségi életre vonatkozó jelenségeket, az utóbbi elsősorban a gazdálkodással kapcsolatos feljegyzéseket tartalmazta. Az első világháború hatására tömeges méretekkel öltött a paraszti íráskedv, rendszeres levelezés indult a katonák és hozzátartozóik között, sokan naplókban rögzítették frontélményeiket, egyre többen ragadtak tollat élettörténetük megírásához, „ráébredve saját fontosságuk tudatára”.³

Az elsősorban idős férfiak, majd egyre gyarapodó számban nők megírta önéletírások műfaji jellemzőinek összegzését már elvégezték a folklorisztikai vizsgálatok.⁴ Megállapításaik egy része nyilván nem csak a paraszti önéletírásokra lehet igaz, de ilyen összeállításban mégis a műfaj sajátosan elkülönülő változatát adják. A hétköznapi élet sorsfordulói – leginkább az életkor változása – alapján epizódokba, majd ciklusokba rendezett szövegek a személyes élmények mellett a másokkal megesett igaz történeteknek is helyet adnak. Az írás indítékai igen változatosak lehetnek, az idegenek érdeklődése mellett lehetséges ok a példaadás, a panasz vagy az úgynevezett spontán módon megszületett önéletírásoknál a lelki kényszer, az önigazolás szükségessége készíthette írásra a szerzőt. Tartalmukra nézve jellemző vonás, hogy a férfiak szívesen írnak a katonaságról vagy a háborús élményeikről, a nőknél pedig inkább az érzelmi élet áll a középpontban. Az önéletrajzok szerzőit elsősorban a régmúlt és a múlt foglalkoztatja, a jelennek kevés figyelmet szentelnek. A paraszti önéletírások nyelve alapvetően az élőbeszéd sajátosságaihoz igazodik, a központozás nélküli mondatok felolvasva nyerik el igazán hangsúlyaikat. A folklorisztikai, irodalmi kutatások eldöntetlen kérdése, hogy vajon művészi alkotásnak tekinthető-e a népi önéletírások. Szávai János olyan „naiv mestereknek” tekinti szerzőiket, akiknek írásai elsősorban dokumen-

³ Mohay Tamás: *Egyének és életutak*. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 2000. 765–766.

⁴ Küllös Imola: *Igaz történet, élettörténet, önéletrajz*. In: Vargyas Lajos (szerk.): *Magyar Néprajz V. Népköltészet*. Budapest, 1988. 251–256.; Manga János: *Utószó*. In: Hoppál Mihály – Küllös Imola – Manga János (szerk.): „Emléklül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer ...” *Önéletírások*. Budapest, 1974. 395–400.

tum értékűek, de az összegzés, a távlatok és a koncepció hiánya miatt „az irodalmon innen maradnak”.⁵

István Jánosné alkotása egyértelműen ez utóbbi kategóriába sorolható, gyakorlatlan elbeszélőként fog hozzá írásához 1975 karácsonyán, befejezésének pontos időpontja nem állapítható meg, az utolsó bejegyzett dátum 1978 májusa. Összesen öt füzetbe vezette írását, egy A4-es méretű vonalas spirál-, valamint négy A5-ös méretű vonalas füzetbe. Az első füzetnek az *Önéletrajzi napló*⁶, a többi füzetnek az *Önéletrajz*⁷ címet adta, nyitó mondatában mégis naplónak nevezi írását. Műfajilag valóban nehezen behatárolható művel van dolgunk, hiszen élettörténete mellett, abba beékelve az írás időpontjához közeli eseményekről, a jelenről is megemlékezik.⁸

Írása a paraszti önéletrajzok zöméhez hasonlóan egy külső személy ösztönzésére, esetében Lajos Árpád néprajzkutató felkérésére született, amit rögtön a kezdő mondatban megvall: „A kórházban írom le ezt a naplót Lajos Árpád nótagyűjtő kérésére.” A későbbiekben is szükségesnek tartja ennek tudatosítását: „Lajos Árpád arra kért, hogy mindig írja le a napi megtörtént eseteket”, később így fogalmaz „arra kért, hogy írja le amit érdekesnek tart vagyis tanulságos”.⁹ Az életrajzíró parasztok, miként István Jánosné is, a paraszti élettől korábban idegen lépésre szánták el magukat: nyilvános és tudatos számvetést készítettek, amire korábban nem volt példa sem a krónikaíróknál, sem a levél- vagy naplóíróknál.¹⁰ Küllös Imola húsz női önéletírás vizsgálata kapcsán vonta le azt a következtetést, miszerint elsősorban a nők nem tudnak mit kezdeni meghosszabbodott életidejükkel: „szinte szégyenlik, hogy még élnek, noha dolgozni már nem képesek, s eltartásra szorulnak. Az írás vagy egyéb »közszerelés« (pl. a néprajzi adatközlés) visszaadja önbecsülésüket, s kicsit megnöveli »értéküket« szűkebb környezetük szemében.”¹¹ István Jánosné többször szerepelt a rádió népzenei műsoraiban, melyről nem egyszer vall büszkén („Én, a falusi mezítlábos kigyerek a rádióba énekelek”)¹², a falu közössége részéről is többnyire elismerést tapasztal, a falusi átlagból minden bizonnyal világlátásával is kitűnik.¹³ Ezek az érdemei mégsem tűnnek számára elég érvnek önéletírása elkészítéséhez, talán ezért is hangsúlyozza többször a felhatalmazásként értékelt felkérést.

A néprajzkutató érdeklődése kezdetben minden bizonnyal a közösségből ötszáz darabos nótarepertoárja révén kiemelkedő egyén felé irányult – ennek árulkodó jele, hogy a kutatót István Jánosné a muzeológus megjelölés mellett nótagyűjtőnek is nevezi –, a kapcsolat idővel a készsleges „adatközlő” írásra serkentésével folytatódott. A korszakban egyálta-

⁵ Szávai János: *Az önéletírás*. Budapest, 1978. 207–215.

⁶ István Jánosné: *Önéletrajzi napló*. Herman Ottó Múzeum, Néprajzi Adattár, 3339.

⁷ István Jánosné: *Önéletrajz*. Herman Ottó Múzeum, Néprajzi Adattár, 3554/1–4.

⁸ Naplószerű bejegyzései az élettörténeti narratívát időnként megszakító összegzések az elmúlt hónapok számára fontos eseményeiről.

⁹ István Jánosné: *Önéletrajzi napló*, 1. és István: *Önéletrajz* 1. füzet 39. és 3. füzet 11. (István Jánosné nem látta el oldalszámokkal a füzetek lapjait, ezért azokat utólag, a könnyebb kezelhetőség érdekében beszámoltam.)

¹⁰ Mohay: *Egyének és életutak*, 767.

¹¹ Küllös Imola: *A női önéletrajzok folklórisztikai vizsgálatának néhány tanulsága*. In: Balázs Géza (szerk.): *Folklórisztika 2000-ben*. Folklór – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. I. Budapest, 2000. 158–159.

¹² István Jánosné: *Önéletrajz* 1. füzet 35.

¹³ Sajószöged frissen megjelent helytörténeti monográfiájában a falu 20. századi életében jelentős szerepet játszó, „híres” személyek (például különböző mesteremberek) között nem szerepelt István Jánosné. Okváth Imre: *Sajószöged krónikája*. Sajószöged, 2007.

lán nem volt ritka az efféle önéletírásra buzdító felkérés, felhívás, hiszen az önkéntes néprajzi gyűjtések, a honismereti mozgalom és a számos fővárosi, valamint vidéki múzeum pályázati felhívása sok paraszt vagy munkás önéletírás megszületésének vált apropójává. Az írást gyűjtési útmutatók, kérdőívek kibocsátásával kívánták elősegíteni.¹⁴ Különösen a nyomtatásban megjelent önéletírások viselték magukon a szerkesztők kézjegyét, hiszen nyelvi, stílári és szerkezeti módosításon, „javításon” estek át. Dömötör Bea egyfajta hatalmi pozíció megnyilvánulásaként értelmezi a kutatók által rendszeresen alkalmazott, a kiadott önéletírások elő-, utószavaiban feltárt szerkesztői elvek létezését, melyben egyfelől felvállalják a leghitelesebb értelmező szerepét, másfelől viszont tagadják, hogy a szövegek tudatos poétikai, szerkesztési eljárások eredményei: „... fontos tisztában lenni azzal, mennyire természetes és emiatt észrevétlen az a hatalmi viszony, mely a népi önéletírások és az azokat a leginkább magáénak valló tudomány, a néprajz között fennállt, és sok tekintetben fennáll ma is.”¹⁵

Kevésbé egyértelműen, de a kiadatlan önéletírások is magukon viselik a néprajzkutató kézjegyét. Lajos Árpád, a tanult, művelt kutató véleménye, útmutatása István Jánosné számára is követendő mintaként, mércéként szolgált. Lajos Árpád halálakor szomorúsága mellett bizonytalanságait is megfogalmazza írásával kapcsolatban, melyre jóváhagyást várna a kutatótól: „... október 10-én vártam, hogy eljön hozzám, nótákat fel venni és a naplót megnézni, hogy miket írjak, de már nem jöhetett el.”¹⁶ Írását a kutató halála után is folytatja, de nem bízik magában eléggé, az elvárt szabályoknak mindenképpen szeretne megfelelni, olyannyira, hogy levelet ír a megyei múzeum egy másik muzeológusának (egyben megköszönve benne az írásért kapott összeget is): „István Jánosné idős nótafa, megkaptam a 200 forintot halásán köszönöm, életemben talán ennek örültem a legjobban hogy el olvassák az én írásom. Az öreg beteg kezemmel és fejemmel még most is ember értékes tudok lenni, már megdtem [megkezdtem? – I. Á. L.] az írást de nagyon szépen kérem írja meg egy levélbe hogy írjak e még? És jól tudom e kifejezni magam? mert én örömmel írok, de csak az igazat írom meg úgy a múltból, mint a jelenből írok.” Ugyanebben a hónapban, miskolci kórházi kezelésének ideje alatt személyesen is felkeresi a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Herman Ottó Múzeumot, hogy engedélyt kérjen tematikai újítására: „... elmentem a Múzeumba megkeresni a V. Gy.-t, és meg köszönöm a 300 forintot amit az írásomért küldöt, de nem találtam meg mert vidéken volt, de beszéltem egy munkatársával, kérdeztem hogy valásról írhatok?, igen írjon nyugodtan, így most már a valásról fogok írni.”¹⁷ A néprajzi gyűjtés hatása kevésbé direkt formában is megmutatkozik a szövegben, hiszen különösen a lakodalmakról hosszasan, aprólékosan ír, lakodalmas verseket közöl, mintha újra

¹⁴ A Honismeret folyóiratban közölt gyűjtési útmutató a paraszt önéletrajz legfontosabb elméleti és technikai követelményei között említi meg például a következőket: a paraszt önéletrajz legyen emberközpontú; legyen történeti és néprajzi hitelű; szépírtgetéstől mentes, őszinte írás legyen; tárgyilagosan érzelemgazdag, de nem érzélgős; egyént, karaktert kell formálnia, de a családban, a társadalomban elhelyezve; a leírások legyenek olyan pontosak és részletezők, hogy a tárgyban járatlan olvasó is megértse; legyen jól olvashatóan leírva; a szöveget igyekezzenek írásjelekkel: vesszőkkel, pontokkal, felkiáltójelekkel, kérdőjelekkel stb. könnyen érthető mondatokra elkülöníteni; az életrajz értékét fokozza, ha saját rajzokkal megmagyaráz egy-egy eszközt, épületet, családi ünnepet, családfát stb.; korabeli fényképpel vagy mai fotókkal is illusztrálhatja. Szei Tibor: *Szemponatok a paraszt önéletrajz írásához*. Honismeret, 8. évf. (1979) 4. sz. 64.

¹⁵ Dömötör Bea: *A rögzíthetetlen elbeszélői és olvasói pozíció. Népi önéletírások elemzése*. Tabula, 10. évf. (2007) 4. sz. 76–77.

¹⁶ István Jánosné: *Önéletrajzi napló*, 29.

¹⁷ István Jánosné: *Önéletrajz*, 1. füzet 12.

adatközlést folytatna, sőt kórházi tartózkodása alatt egy cserépváraljai asszonytól a feléjük szokásos lakodalmak iránt érdeklődik, végül már a kutatói elemzés lehetőségét is szem előtt tartva így folytatja: „Még egy lagzit leírok 1913-ból összehasonlításért.”¹⁸

Az önkifejezés e formáját korábban nem gyakorló személyként az írás folyamata közben szembesült azzal, hogy milyen nehéz összefoglalni egy élet történetét. A kézenfekvő kronológiai rendet, talán mert egyszerre akart naplót és önéletrajzot is írni, nem sikerült megtartania. A lineáris elbeszélő ív megbicsaklik, koncepció hiányában nem csupán tördeltté, ciklusossá, hanem részben ciklikussá válik a szöveg. Életének bizonyos epizódjai, melyek személyes sorsához kapcsolódnak (például öccse és fia felnevelése, taníttatásuk; megcsalátása, majd válása fájdalmas története) többször is előkerülnek a szöveg folyamán, néha egyszerű ismétlésként, néha újabb részleteket árulva el az adott témáról. A múlttal való szembenézés s egyben a kitárulkozás folyamata közben egyre mélyebb betekintést enged élete bizonyos eseményeibe, mintha írás közben barátkozna meg azzal a gondolattal, hogy őszintén vall életéről. A személyes sorsához szorosan nem kötődő, mások igaz történeteként tált események életismerete, -tapasztalata részeként, tanulságként leszűrve jelennek meg. A változatos tematika – családja és faluja krónikájával indít, majd fia életútjával folytatja, de kitér kirándulásaira, kórházi kezeléseire, férjével Pesten megromlott viszonyára, a háború borzalmaira, vallásos élményeire – néha azt az érzést kelti az olvasóban, hogy mindegy miről ír, csak teljenek a füzetek. Olykor címmel látja el az egyes epizódokat (például Krónika, Kirándulások!, A Putnoki tudóssasszony, Égi üzenet és jelenés), utólagos javításokat végez (szavak betoldása, áthúzása), fontosnak vélt gondolatait bizonyos mondatok aláhúzásával, ismétlésével, költői kérdések szövegbe építésével nyomatékosítja. Úgy tűnik, időközben megjött a kedve, önbizalma az íráshoz, hiszen emlékverset és novellát is írt életéről, sőt olvasói levélben szólott hozzá egy újságcikkhez.

„Hát ijjen a Szocializmus?”¹⁹

István Jánosné önéletírása a néprajzkutatói mellett egy másik elvárásnak, a szocialista nyilvánosságnak is maradéktalanul meg szeretne felelni. Ehhez még közvetlen útmutatóokra sincs szüksége, hiszen a médiából (elsősorban a rádióból, újságból, olykor pedig kórházi tartózkodása alatt a tévéből) kiforrott képet alkothatott magának a szocializmusról, annak elvárásairól. Szövegében visszatérően megemlíti a szocializmus számára pozitívnak tekintett vívmányait, melyek által jobbá vált az élet a háború előttihez képest. Nyelvi kifejezőkészsége, írói eszköztára a szöveg egészében szegényességet, naiv egyszerűséget mutat, szóhasználata, stílus és retorikai megnyilvánulásai esetlegesek, ám a szocialista korszakkal kapcsolatban nagyon is tudatosá, szándékossá válik alkalmazásuk (például a „Hát ijjen a Szocializmus?” költői kérdést többször is a szövegbe építi mondanivalója hangsúlyozására). Az önéletírások művészi, irodalmi értékét szem előtt tartó kritikák már a szocialista korszakban is negatívan értékelték a publicisztikai közhelyek, propagandaízü szólalmok túlzott használatát.²⁰ Veres Péter a parasztasszony-írók műveivel kapcsolatban kritikai észre-

¹⁸ István Jánosné: *Önéletrajz*, 2. füzet 14.

¹⁹ István Jánosné idézeteiben a dőlt betűvel szedett részek az eredeti szövegben aláhúzással voltak jelölve.

²⁰ A Szabad Föld felszabadulási pályázatára beküldött önéletrajzok között szerepeltek a következő befejezések: „Mindent, amit leírtam, megtörtént. Semmit sem tettem hozzá. Örökké éljen és virágozzon szocialista hazánk! Dicsőség és hála annak a népnek, aki felszabadította hazánkat a fasiszta uralom alól. Tisztelet a kormánynak és társadalmunknak, hogy számunkra is megteremtette a jobb, szebb élet feltételeit és lehetőségét.” vagy: „Községünk lakóinak magatartását Kádár János

vételként említette a következőt: „azok a gyengébb részei, ahol akár »irodalmi«, akár politikai beszüremkedést érzünk. Akár tanácsadóktól kapták ezeket az információkat, akár az olvasmányaikból szívták fel, mindenképpen ártnak az életdokumentumok hitelességének, még forradalomtörténeti szempontból is”.²¹ A rendszerváltással bekövetkezett szemléletváltás nyomán a felesleges sallangokkal megtúzdelt szövegek még inkább elveszítették értéküket a mai olvasó szemében. Felmerül a kérdés – azon túl, hogy az alkotók így próbáltak megfelelni a hivatalos közbeszédnek –, vajon elárulhatnak-e valamit ezek az önéletrások szerzőjük szocializmushoz való viszonyáról, szocializmusról kialakított képéről.

Az olyan stilisztikai eszközzé lényegült ténymegállapításokhoz, mint a „megváltozott körülöttünk minden és csodálatos körülöttünk minden” vagy a „mostani boldog világ” szocializmussal való azonosítása (melyek István Jánosné szövegében rendszeresen felbukkanak), nehéznek tűnik bármilyen értelmezést hozzáfűzni. István Jánosné idős nyugdíjasként a „szocialista ember” életét csak korlátozott terepen képes megvalósítani, hiszen már sem a politika, sem a munka világában nem járatos. Így a szocialista élettel kapcsolatos példái elsősorban az életmód megváltozásával állnak összefüggésben. A megemlített történetek, megjegyzések arról árulkodnak, hogy mit tekintett ő az új rendhez köthetőnek, a bemutatott jelenségek a kiválasztás által további hangsúlyt kapnak. Emlékverse, mely a háború előtti és utáni világ következetes, mondhatni, sablonos szembeállítására épül, már felvillant valamit a számára lényeges elemekből, a megváltozott életmódból.

*„1900 Jajj de régen volt, bene ifjúságom és a boldog gyerekkor
Hiányosságokkal, és nélkülözésekkel,
Szakadt ruháskával, lábam meztelenségével,
Este lábmosáskor súgtam anyám fülébe
Én még éhes vagyok, egy kicsi kenyére,
Anyám mondotta, csitt kedvesem a kenyérke már alszik
Reggel ha felébrez, nagyot fogol kapni
Jajj de sokat sírtunk, a háborúk miatt.
Sok hős anyák, árvák, a hősök elvesztése miatt.
Az elsőháború 1908 a Boszniai volt.
A második 1914 a világ háború volt,
A harmadik 1942 nem jó rá gondolni.
Az utolsó, retenetes még megemlíteni.
De aki túlélte jobb napokra viradt.
Van munkája kenyere, boldogan ihat.
Decsak anyit ihat, hogy Autóját vezethese.
Mert vigyázni kel, mindnyájunk egészségére,
Eltűnt a világból a nádfedeles ház,
Kastélyba lakúnk, ojan minta mesebeli kacsalábon forgó ház.”²²*

szavaival lehet jellemezni: Aki nincs ellenünk, velünk van. Ebben megnyugodhat kormányzatunk. Velük vagyunk. Dolgozunk, építjük Jövőnket, vele országunkat.” Bajor Nagy Ernő (szerk.): *Életünk – történelem*. Budapest, 1978. 488., 505. Küllős Imola az önéletrásokkal kapcsolatban kiemeli, hogy a belső készített szövegekből – szemben a pályázatokra küldött kéziratokkal – hiányzik az aktuálpolitikai szándékosság. Küllős: *A női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága*, 149.

²¹ Veres Pétert idézi: Hoppál Mihály – Küllős Imola: *Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség*. Ethnographia, 83. évf. (1972). 2–3. sz. 289–290.

²² Emlékverse a megyei múzeum muzeológusának írt levelének hátoldalán szerepelt.

István Jánosné az új rendszer egyik leglényegesebb elemének fogyasztási lehetőségeinek megváltozását, bővülését tartja, mely összhangban áll a korszak hivatalos beszédmódjával, amely a pártot és az államot mint a magasabb életszínvonal biztosítóját mutatja be.²³ A modern fogyasztási szokások, a városi minták átvétele az 1970-es évektől gyorsult fel a falvakban, melynek nyomán a gazdagság és a jómód tartalmának megítélése is megváltozott: „föld – állat – ház szerzésével szemben a ház, a kényelmi cikkek és a járművek szerzése, továbbá a szórakozás vált fő céllá”.²⁴

István Jánosné önéletírásában alapvető élményként vonul végig az élelmezés problémája: a gyerekkori hiánytól a felnőttkori szűkösségen át egyenes út vezet az öregkori bőségig. Ennek megfelelően sokat és részletesen ír a táplálkozásról, leginkább mennyiségi felsorolását adva az ételeknek, ami különösen az inséges háborús esztendőkkkel és a jegyrendszerrel áll éles kontrasztban (például egy dunántúli sváb faluban, Látványban átvészelt háborús időszak végén megrakott batyúval tért vissza Budapestre, melynek tartalma „egy nagy kenyér egy kalács egy mákos és egy diós pejdli egy 5 kilós sonka 4 méter kolbász egy darab szalona két zacskó szárított tészta, egy zacskó szárított gomba, cukor és só”²⁵). Élete egyik fénypontjaként, eltúlzott örömmel ábrázolja fia esetét, aki a csepeli gyár mérnökeként három munkatársával együtt látogatott el egy a gyár által patronált dunántúli téész modern sertéstelepére. A telepről kéz alatt kaptak két darab nyolcvan kilós süldőt, majd autójukban „az egyiket a szerszám alá téve a másikat, az ülés alá elrejtve áthozták minden vizsgálás nélkül. Azt az örömet leírni nem tudom, mindenkinek vagyis egy fél südő aba retenetes hejzetbe, miben öröm volt”.²⁶ A „boldog” jelen felé közelítve, a faluban a téész és a tanács által szervezett öregek- és nőnapj vacsorán, valamint a téész-kirándulásokon még az önállóság terhe alól is mentesülve érzi meg igazán a szocializmus mindennapi életre gyakorolt jótékony hatását: „Győrbe ebédeltünk, három fogásos ebéd még egy szelet torta és négy személyes asztalra 1 liter fehér és 1 liter vörösbort hát ijjen a *Szocializmus?*”²⁷ Sopronban „két szelet rántot hús rizsel és savanyú káposzta, és a két üvegbor” várja vacsorára, majd az úti élményektől elvarázsolva foglalja össze tapasztalatait: „hogyan változott a világ, amikor én még gyerekkoromba, este lábmosáskor kértem édes anyám én még ojan éhes vagyok egy kis kenyérem...Mostan meg én is megyek a fényes vendéglőkbe mulatni ebédelni vacsorázni, és húzák a fülemben a szépnótákat hát ijjen a *Szocializmus?*”²⁸

A táplálkozás mellett kiemelt helyet foglalnak el az útleírások is, hisz a szerző részletes beszámolót közöl több napos termelőszövetkezeti kirándulásairól, melyek Esztergom és Sopron környékére vezettek. Boldogkőváraljai üdüléséről, hajdúnánási gyógyfürdőzéséről²⁹, sőt fia külföldi (holland, amerikai, orosz, kínai, afrikai, finn, olasz, svájci, görög és indiai) úti élményeiről is megpróbál képet adni az olvasónak.³⁰ A turizmus, amit a látványos-

²³ A fogyasztás szocializmus kori jelentőségéről a munkásnők életút-elbeszélésében lásd Tóth: „*Puszi Kádár Jánosnak*”, 110–128.

²⁴ Sárkány Mihály idézetének forrása: Jávora Kata – Molnár Mária – Szabó Piroska – Sárkány Mihály: *A falusi társadalom a szocializmus időszakában*. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 2000. 128.

²⁵ István Jánosné: *Önéletrajz*, 1. füzet 22.

²⁶ István Jánosné: *Önéletrajz*, 2. füzet 25.

²⁷ István Jánosné: *Önéletrajz*, 1. füzet 4.

²⁸ István Jánosné: *Önéletrajz*, 1. füzet 6.

²⁹ Novellájában megemlítette, hogy a mezőkövesdi gyógyfürdőbe kétszer is elvitték a patronáló brigádtagok.

³⁰ Fia mérnöki munkája miatt utazhatott sokat külföldre.

ságok megtekintéseként is értelmezhetünk, jóval korlátozottabb formában ugyan, de nem volt ismeretlen felmenői körében sem: „Még volt egy emlékezetes év ha jól emlékszem 1867 amikor elindult az első vonat, a nagyapám felrakta az összes gyerekeket a szekér aljába szalmával megtömte hogy ne rázza a gyerekeket, és el vitte Zsolczára meg nézni a vak lovat, ez az év a legemlékezetesebb a nagyszülők életébe.”³¹ Ennek fényében nem kis megütközéssel, az elmaradottság jelképeként említette egyik unokatestvérét, aki bár nyolcvan évet élt, ez idő alatt nem látott vonatot. Az utazási eszközök bővölete saját életében is folytatódott, amikor Debrecenben az 1920-as évek végén fiával megnézték a város első, ejtőernyős ugrással összekötött repülő bemutatóját. Az utazási eszközök használójaként a villamosutazásaival és egy vonatúttal kapcsolatos élményeit is szükségesnek tartotta feljegyezni, sőt a tévész-kirándulások fásztó buszozásairól és a „Panorámás búsz”-ról is megemlékezik: „... ilyen szép búszon csak szerelmeseknek jó utazni mert nagyon szorosan ültünk.”³²

Utazásai, üdülései közül a legalaposabb kifejtést a téesz-kirándulások kapták. A szűkszavú néprajzi szakirodalom szerint a téesz-kirándulások elterjedése az 1970-es évekre tehető, az utak előbb a fővárosba, majd az ország tőlük távol eső nevezetes helyszíneire vezettek.³³ A nagyüzemek (gyárak, téeszek) kötelező, közművelődési feladatként kapták egyebek mellett az országjáró kirándulások, üzemlátogatások megszervezését. A sajtószövegi téesz kezdetben nem jeleskedett e kirándulások megszervezésében, ám a Járási Tanács Mezőgazdasági és Művelődési Osztályától kapott körlevél nyomán 1971-től rendszeresebbé váltak a bel- és külföldi buszos utazások.³⁴ Időnként nyugdíjasok, mint István Jánosné is vállalkoztak a két- vagy háromnapos, idegenvezetővel kísért útra. Úti beszámolójában a már említett vendéglőkön kívül a turistaszálló szokatlan, eddig nem tapasztalt sajtóságairól, a megtanulandó viselkedési formákról is megemlékezik, mint például a hat férőhelyes, emeletes ágyakkal berendezett szobáról (melynek emeleti ágyára a szobába utolsóként érkező „hangosszavú vén asszony” sehogy sem akart felfeküdni), illetve a szoba elhagyásának mikéntjéről („reggel 8 órára az ágyneműt összekelet hajtogatni szépen és leszámolni”).³⁵ Az idegenvezetővel megtekintett látványosságok közül a fertődi, nagycenki kastélyok, egy szovjet hősi emlékmű, az esztergomi bazilika, Máriabesnyő és a pannonhalmi apátság véssődött be emlékezetébe. Az idegenvezető által valószínűleg látványosságként, érdekességként (kulturális, építészeti emlékként) reprezentált templomok és a búcsújáróhely egészen máshogy értelmeződtek István Jánosné szemében. Az idős korában is templomba járó asz-

³¹ István Jánosné: *Önéletrajzi napló*, 14.

³² István Jánosné: *Önéletrajz*, 1. füzet 4.

³³ Szuhay Péter: *A magyar parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig*. Herman Ottó Múzeum Évkönyv, 32. évf. (1994) 362.

³⁴ A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Rónai Sándor Művelődési Központ által 1971-ben a termelősövetkezetek kulturális tevékenységével kapcsolatban készített felmérésből kiderült, hogy a sajtószövegi téesz 1970-ben semmilyen kirándulást nem szervezett. A Mezőcsáti Járási Tanács VB. Mezőgazdasági és Művelődésügyi osztályának körlevele nyomán már az év augusztusában két negyvennégy férőhelyes buszt rendeltek a Volán Utazási Irodától egynapos kirándulásra, s a következő években már rendszeressé váltak a pár napos belföldi és külföldi (szlovákiai, romániai) kirándulások. B.-A.-Z. m. Lt. XXX. 1113. f. 9. dob.

³⁵ Horváth Sándor az élmunkások üdültetése kapcsán hívja fel a figyelmet arra a jelenségre, hogy a beutalt munkások számára ismeretlen tevékenység volt az üdülés, s az üdülői kultúrfelelősökre hárult az a feladat, hogy megtanítsák nekik, milyen módon tölthetik el szabadidejüket. A munkásokhoz hasonlóan a falusiak is egy számukra szokatlan világgal, gyakorlattal ismerkedtek meg a téesz-kirándulások, üdülések során. Horváth Sándor: *Szövönők a „Karády szobában”: élmunkás és sztahanovista üdülések*. <http://www.archivnet.hu> 1. évf. 4. sz.

szony vallásos identitása működésbe lépett a szakrális helyszíneken, s báméskodó turistából egyszeriben a templom funkcionális használójává lépett elő: „... az első útunk a Bazilika volt, nem akartak be engedni mert mise volt, az Érsek tartotta, de én kértem hogy misére engedjenek be, katolikusok vagyunk Leninváros melől jövünk, beengedtek és énekeltük a mise éneket, és mise után pápai (!) áldásba részesültünk.”³⁶ Az idegenvezető által a mária-besnyői búcsú eredetéhez fűzött történet kapcsán felidézi az általa ismert eredettörténetet, a gyerekkorában és a háború végén megtett zarándokutakat, valamint a hozzájuk kapcsolódó vallásos élményeit.³⁷ Elbeszélése alapján úgy tűnik, hogy a hivatalos felfogástól eltérően a szocializmus és a vallásosság egyáltalán nem konfrontálódott világképében.

Hajdúnánási gyógyfürdőzése idején a téesz nyaralójában szállt meg, s öltözékével is megpróbált lépést tartani a modern világ követelményeivel: „A fiamtól kaptam egy divatos egybeszabot fürdőruhát (nem bikini) egy fehérkék csíkos fürdőköpeny és egy műanyag papucsot van hozzá egy divatos sárga fürdősapka, így én is ojan divatos vendég vagyok mint a többi.”³⁸ Mottójaként is felfogható értékelése szerint: „haladni kel a koral, a divatal”.³⁹

A többször felbukkanó úti beszámolók nyilvánvalóan az utazásnak mint élményalapú fogyasztásnak a megjelenésére utalnak István Jánosné életében. Talán nem olyan egyértelmű hozzáállás ez egy a hetvenes évei második felében járó idős, falusi asszonytól, ha párhuzamba állítjuk a falusi idősek korabeli mentalitásával.⁴⁰ A falusi öregek túnyomó többsége ugyanis alacsony életszínvonalon élt, életmódjukat a tradicionális minták határozták meg, melyet az időskori konzervativizmuson kívül a gazdasági szükség is fenntartott. A háztáji gazdaságban aránytalanul sok munkát vállalva, csaknem pihenés nélkül a gyermekek és unokák számára dolgoztak, takarékoskodtak. Az egykoron a parasztbirtok növelését szem előtt tartó falusi értékrend megváltozásával a fogyasztás került előtérbe. Az utódok részére megvásárolt fogyasztási javakkal társadalmi felemelkedésüket kívánták elősegíteni. István Jánosné eltérő magatartására részben magyarázatként szolgálhat fia már megvalósítottnak tekintett mobilitása.

Meghatározó élményként mutatta be az öregek napját és az időseket (is) patronáló gyári munkásokkal kapcsolatos érzéseit. Az öregek napját 1975 októberében⁴¹ már harmadik alkalommal rendezte meg közösen a tanács és a téesz („a TSz adot egy disznót, a Tanács a töbi hozá valót”), ahol vacsorára vendégül láttak száz idős embert, majd együtt nótázgattak.⁴² A nőnap ünnepségeket hasonlóan kedvező színben tünteti fel, ismerteti a kapott ajándékokat (három zsebkendő egy dobozban, 12 személyes abrosz, szekfű), sőt az ünnepek minőségi javulását összefüggésbe hozza a sajtószövedői és nemesbikki téeszek egyesülésével, az új elnök hatékonyabb ténykedésével. Az idősek és a nők családon belüli és tágabb közös-

³⁶ István Jánosné: *Önéletrajz*, 1. füzet 3.

³⁷ A turizmus és vallás kapcsolatáról lásd: Pusztai Bertalan: *Vallás és turizmus* és Sándor Ildikó: *Új zarándoklatok*. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest, 1998. 13–28. Bár a szekularizáció hatására a zarándoklatok, búcsújáróhelyek látogatóinál folyamatosan veszt jelentőségéből a vallásos motiváció, Sándor Ildikó az ellentétes folyamatra is felhívja a figyelmet, amikor az 1960-as, 1970-es években a búcsújárást turistaútnak álcázták.

³⁸ István Jánosné: *Önéletrajzi napló*, 25.

³⁹ István Jánosné: *Önéletrajzi napló*, 26.

⁴⁰ A falusi idős generáció életével kapcsolatban lásd Paládi-Kovács Attila: *Az idős generáció munkája a mai magyar falvakban*. In: Csoma Zsigmond – Gráfik Imre (szerk.): *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében: tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára*. Szombathely, 1997. 171–172.

⁴¹ Október elsejét 1991-ben nyilvánította az ENSZ közgyűlés az idősek világnapjává.

⁴² István Jánosné: *Önéletrajzi napló*, 9., István: *Önéletrajz*, 1. füzet 2. és 2. füzet 27.

ségi szerepének kiemelése egyaránt lehetővé tette volna magánünnepként vagy közösségi ünnepként való megtartásukat, hasonlóan például az Anyák napjához, ám a Kádár-korszak kezdeti időszakában ezek az állam által kezdeményezett jeles napok egyértelműen nyilvános ünnepé alakultak át.⁴³ Ezt a fejleményt nem minden esetben értékelték pozitívan, hiszen a cél ezeknek az ünnepeknek a mindennapokba való beépítése lett volna, ami valós társadalmi igényeket elégít ki. „Nagymami nap, öregek napja. Szép, és jó, hogy a Vöröskezeszt, az üzemek, a Nótanácok megünneplik. De lépünk közelebb az egyes emberek szívéhez. A lőrinci iskolában már megtették: unokák köszöntötték a nagymamákat, és a nagypapákat is. És mennyivel sokszínűbb, mennyivel gazdagabb lenne az ünnep, ha beköszöntene az otthon falai közé is!”⁴⁴ Az általános megítéléssel ellentétben István Jánosné számára ezek az ünnepek nem csupán pótlék szerepet játszottak, hanem tényleges elismerést, megbecsülést közvetítettek, kiemelt szerepet biztosítottak a rendszerben az idősek számára: „... ilyet megértünk hogy az öregeket ünepeljük.”⁴⁵ Általánosságban elmondható, hogy a falusi közösségekben csekély jelentőséget tulajdonítanak az új állami ünnepeknek (azok soha nem tudtak igazán meghonosodni), István Jánosné esetében azonban a vallásos ünnepekhez hasonlóan a mindennapokat tagoló szerepük is megfigyelhető, hiszen az évek múlásával csomópontokként, visszatérően felbukkannak szövegében.

István Jánosné a paternalista állam gondoskodását elégedetten veszi igénybe, számára nem az irányítottságot, a mindennapokba beavatkozást szimbolizálják ezek az újszerű fejlemények. Az idős, egyedülálló asszony magányosan éli hétköznapjait, nem véletlenül emeli ki önéletrajzában aláhúzással azt a megállapítást, miszerint „*Rádió az élet társam, reggel ébreszt és egész nap halgatom*”.⁴⁶ Miután fia és unokái Budapesten éltek, rendszeres látogatásukra nem számíthatott, a velük való kapcsolattartás felszínességére utalhat az önéletrajzi szövegben való megjelenésük, melyek leginkább az időnkénti ajándékozásokra, ritka kórházi látogatásokra s fia rendszeresen küldött külföldi képeslapjaira szorítkoznak. Mindenesre a házkörüli, mindennapi teendőikben nem álltak rendelkezésre állandó segítségként, talán ezért is olyan nagy jelentőségű számára egy szocialista brigád patronálása. Önéletrajzában különálló, megkomponált, kerek történetként kerül leírásra a patronáló brigád megjelenése – amiből nem hiányoznak kedvelt stíuselemei, a háború előtt élt nagyszülők és saját öregségének összehasonlítása, a költői kérdés –, emellett pedig a „Pótvízsga

⁴³ A hatvanas években az egyházi és polgári ünnepek alternatívájaként bevezetett „korszerű” ünnepekről (például névadó, KISZ-esküvő, öregek napja, társadalmi temetés) lásd: Kunt Gergely: *Iskolai és családi ünnepek 1945 után*. In: Czetz Balázs – Kunt Gergely (szerk.): *Politika és mindennapok. A jelenkortörténet útjai 2*. Miskolc, 2007. 120–130.; Palotai Borbála: *Államszocialista ünnepek filmhíradón*. Filmspirál, 8. évf. (2002) 29. sz. Az ünnepek megrendezését forgatókönyvekkel is segítették: Rácz Zoltán: *Családi és társadalmi ünnepek: Kézikönyv a tanácsok és a társadalmi szervezetek részére*. Budapest, 1970.

⁴⁴ Esti Hírlap, 8. évf. (1963) október 12. 5.

⁴⁵ István Jánosné: *Önéletrajz*, 3. füzet 27. A 19. századot megelőző időszakot sokáig az „öregek aranykorának” tekintették a kutatók, ahol az időseket a családon belül magas presztízs illette meg (az idős gazda birtokolja a javakat, s ezen keresztül a családon belüli hatalmat is). A nem gazda öregeket azonban gyakran teherként kezelték a nagycsaládokban, akiknek ellátása, gondozása feleslegesen köti le a család munkaerőjét, s az öregek maguk is így látták saját szerepüket. Elsősorban azokban a családokban, ahol a gazdaság nem volt képes nagyobb létszámú család eltartására drasztikus megoldások (például a tiszazugi arzénos gyilkosságok) is előfordultak. Horváth Ágota: *A szociális otthon*. Budapest, 1988. 7–11.; Balázs Kovács Sándor: *Az idősek helyzete a sárközi nagycsaládban a 19–20. században*. A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve, 26. évf. (2004) 297–324.

⁴⁶ István Jánosné: *Önéletrajzi napló*, 6.

a 75. névnapon. A szocializmus” címmel ötoldalas gépelt novellát is ír. Ez utóbbi egy kívülálló által erősen stilizált és szerkesztett kis történet, melyet egy kézzel írt kísérőlevél tanúsága szerint István Jánosné a központi megyei újságba – az Észak-Magyarországba – szánt, ott azonban azt javasolták, hogy a patronáló brigád gyárigazgatójának küldje el.⁴⁷ A következő idézet e novellából származik. „A 75. nevem napján keresett egy fiatalasszony, kétszer is keresett míg megtalált. Sietve mondta:

– Elfogad e minket Regina néni patronálónak, mert most lettünk Szocialista brigád.

– Jajj kedvesem én nem tudom mit jelent az!

– Azt jelenti, hogy ami munka van a ház körül azt mi megcsinálnánk, segítenénk mindent, de már szaladok a buszhoz, megyek munkába!

– Jó csak gyertek! Pénteken várlak!

Pénteken megjöttek öten. Én nagyon meglepődtem. Csak annyit tudtam mondani »Ez a Szocialista brigád?«

– Igen, itt vagyunk, mit kell dolgozni?

– Először is azt mondjátok meg, mit jelent a Szocialista brigád? Mit jelent a Szocializmus?

A vezető adta meg a választ.

Munkához fogtak. A nők mosogattak, söprögettek, kukoricát morzszoltak a férfiak a rószalugas kerítést megcsinálták. 10 órára megjött a 20 q szén, azt közösen berakták, táncolva, mert nékem nótázni kellett. Így tanultam meg mi a Szocializmus.”⁴⁸

Az önéletírásban közölt változatban néhány eltérésen kívül – például ott Lenin születésnapján kopogtatnak az öregek otthonába, a patronálók között van egy falubelije is – megfogalmazza azt is, hogy miért fogadja szívesen a segítők: „... hasemit nem segítenek is csak látogassák meg, nyisák rám az ajtót és hozanak egy jó szót már az is jól esik az öregnek.”⁴⁹ A közvetlen család hiányában István Jánosnének új társaságot kellett kialakítania maga körül. A hagyományos szomszédi–rokoni kapcsolatok mellett a patronáló asszonyok, kórházi szobatársak, a gyógyfürdők vendégei és a napközi otthon ellátottjai jelentik azt a társas közeget, ahol alkalmanként megjelenhet. Általánosan elmondható, hogy a szocialista korszakban mindinkább átalakuló, nukleárisra váló családszerkezet – melynek okai között a nagyfokú területi mobilitás, a lakáviszonyok megváltozása és a generációs ellentétek is megtalálhatók – bizonyos családi funkciók, például az idősgondozás megváltozásával jártak

⁴⁷ Az önéletírásban nevesített Hámán Kató szocialista brigád sajtómegjelenése nem lett volna egyedi eset, hiszen a borsodi szocialista iparvárosok lapjában, a Borsodi Vegyészben rendszeresen közöltek tudósításokat a többszörösen kitüntetett brigádról. A TVK Lakkfesték- és Műgyantagyár be-dörzsölő üzemében 1964-ben megalakult brigád a megjelent tudósítások alapján „tartalmas változatos brigádeletet él” (kirándulnak, politikai tájékozottságuk fejlesztése céljából „sajtó félórát” rendeznek), „jelentősen kivette a részét a társadalmi munkából” (például iskolát patronáltak, segítettek egy rászorult brigádtagnak rokkant férje gondozásában), összegezve „példamutatóak úgy a munkában, mint a művelődésben és a közéleti szereplésben”. A tudósítások mellett köszönő leveleket is közöl a lap a „megsegítettek” tollából, ennek tükrében felmerül annak lehetősége, hogy a brigád esetleg biztatta, ösztönözte István Jánosné a novella elkészítésére, közreműködött annak készreformatálásban. Tudósítások a brigádról: Borsodi Vegyész 11. évf. (1974) január 10. 2., március 7. 4., április 4. 4., október 10. 5., 12. évf. (1975) július 10. 2., szeptember 25. 3., 13. évf. (1976) február 12. 3., június 10. 1., november 18. 4.

⁴⁸ István Jánosné: *Pótvizsga a 75. névnapon. A szocializmus*. Herman Ottó Múzeum, Néprajzi Adattár, 3339. 3.

⁴⁹ István: *Önéletrajz*, 3. füzet 13. A munkásnők patronálással kapcsolatos ellentétes érzelmeiről (amit például az ingyenmunka vagy az öregek sűrűsödő követeléseai váltanak ki) számol be Tóth: „Puszi Kádár Jánosnak”, 83–85.

együtt.⁵⁰ A korábban a hagyományos rokoni hálóban, családi kötelékben megoldott feladatokot részben a szociális ellátásra szakosodott állami intézmények (például bölcsődék, napközik, idősek otthona) vették át. A falusi idősek többnyire a mai napig idegenkedve tekintenek az ellátásukat átvállaló intézményekre, az egész családra kiható szegyenként élik meg, ha saját maguk vagy gyermekeik nem képesek gondozásukat önállóan megoldani.⁵¹ István Jánosné kénytelen-kelletlen rászorul az öregek napközi otthonának és a patronáló brigádnak a támogatására, de ezt pozitív fejleményként, újabb szocialista eredményként könyveli el, annak ellenére, hogy ezzel tulajdonképpen az állam fia családjáról vállalja át az ápolás terhét. Álláspontját magyarázhatja saját életútja is, hiszen korai migrációja miatt feltehetőleg maga sem tudta özvegy édesanyját gondozni, talán maga sem igényelte fiától az állandó „felügyelést”. Az állami „gondviseléshez”, a családi szerepek átformálódásához való hozzáállását jól szemlélteti egy újságcikkhez „Széthulló család” jelígre írt olvasói hozzászólása, melyben egy férje által elhagyott, többgyermekes asszonynak javasolja, hogy „nyugodjon meg a sorsába 40 éves, menjen dolgozni, a gyerekeket el tudja helyezni, van Óvoda Napközi Diákotthon”, sőt tapasztalatából kiindulva megállapítja, „az eltartásról a mai törvény gondoskodik”.⁵² A magát aktívnek, új dolgokra nyitottnak ábrázoló István Jánosné idős korára egy alternatív, szocialista közösségi háló kiépítésével részben felváltotta, illetve kiegészítette a hagyományos paraszti kapcsolathálót, sőt szocialista emberhez méltóan maga is tevékeny szervezővé kívánt előlépni: „Szervezek a Szocialista brigád nőtagokból egy Nótafa menyecske csoportot. Régi menyecske nótákkal fogok jelentkezni a Rádióban, őket már a munkahelyükön fogják igazolni és engem is elvisznek magukkal, az idős Borsodi Nótafát.”⁵³

Az István Jánosné ábrázolta, alapvetően pozitív szocializmusképet időnként megzavaró jelenségek inkább kivételesek, melyek nem módosítják érdemben a kialakult „boldog világot”. Negatív példái a köz- és magánerkölcs kapcsolatosak. A tanácselnök tettét – aki nem támogatta anyagiakkal a világháborús hősök emlékművének gondozását, mondván, a „Hősök nem hoznak nekünk semi hasznot” – csendes beletörődéssel vette tudomásul, „hát ilyen is meg történik a mostani boldog világba a Szocializmusba”.⁵⁴ Hangsúlyosabb szerepet kap viszont a fiatalok szabadosabb viselkedése, az átalakult magánerkölcs, melynek megítélése nyilván összefügg a generációs különbségekkel. István Jánosné számára a legérzékenyebb terepen, a nóták szövegében is megjelenik a változás: „.... több mint 500 nótát tudok, de azok nem ojanok mint a mostani Várj míg sötét lesz Nem várok holnapig, Beton fej,⁵⁵ nomeg a czigány nóták, Gombold ki a sejem inged elejét Ancsókanak a kancsóa eltöröt az éjszaka”.⁵⁶ Az idős asszony, aki más esetben halad a korrallal, most képtelen a változásra, s mint önéletrajzi írásából kiderült, egy rádióbeli szereplése alkalmával nyilvános-

⁵⁰ A szocializmusban átalakuló családszerkezetről ír például Turai Tünde: *A családszerkezet változása a szocializmus évtizedeiben a Szilágyságban*. Erdélyi társadalom, 1. évf. (2003) 2. sz. 85–99. és Geambasu Réka: *Hová lett a szocialista család. Átstrukturálódó rokoni viszonyok*. Korunk, (2004) 3. sz. 26–40.

⁵¹ Az idősek gondozásával és az öregotthonok megítélésével kapcsolatban: Turai Tünde: *Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata*. Kolozsvár, 2004. 114–119.

⁵² István Jánosné: *Önéletrajz*, 3. füzet.

⁵³ István Jánosné: *Pótvizsga a 75. névnapon*, 5.

⁵⁴ István Jánosné: *Önéletrajzi napló*, 30.

⁵⁵ A Várj, míg sötét lesz című dalt Konk Zsuzsa énekelte az 1971-es táncdalfesztiválon. A másik két szerzeményt Zalatnay Sarolta adta elő, a Nem várok holnapig című dalt az 1967-es táncdalfesztiválon.

⁵⁶ István Jánosné: *Önéletrajz*, 3. füzet 10.

ság előtt is kifejtette a véleményét: „... az ijen csintalan cigány nótákat gyűjcsék össze, és este 11 óra után gombolgassák ki a Rozika sejem inge elejét és az Ancsókanak a kancsóját éjfél után törjék össze.”⁵⁷

Erkölcsei konzervativizmusát példázza az, ahogyan saját válásához viszonyul. Míg a korábbi gyakorlatban a házasságtörés sem számított elegendő oknak a szétváláshoz, addig az 1950-es évektől kezdődően jelentősen megnőtt a válások száma a vidékiek körében is. A tendencia magyarázó elemei között szokták emlegetni a hagyományos háztartás gazdasági egységként való megbomlását és a házasságot összetartó külső tényezők (mint a válóperes eljárás nehézsége, a helyi társadalom elítélése és a vallási tilalom) befolyásának mérséklődését.⁵⁸ István Jánosné ebben a kérdésben a hagyományos vonulatot képviselte. Bár tudott férje viszonyáról, kezdetben nem is értette annak válási szándékát: „... én elcsodálkoztam, én nem válok, ijenre negondolj én, nem 30 évig esküdtem hogy a feleséged leszek.”⁵⁹ Majd amikor férje a válás után kereső fiára próbálja áthárítani a tartásdíjat, az elutasítás indokával fiának is intő példát kíván mutatni: „... tisztelt Bíróság ara kérem hogy a férjemtől kérem a tartás díját, már példának is, hogy a fiam is megtanulja hogy egy feleséget még akkor is tartani kel ha megöregedet és megbetegedet.”⁶⁰ A házasságkötésből származó formásokhoz – mint a férj nevének megtartása – ragaszkodik. Leánykori nevét (Tamáskó Regina) sokkal kevésbé tarthatjuk meghatározónak, nagyon ritkán írja le, első említésére önéletrírása hatodik oldalán kerít csak sort. Bár 1973-ban hajlandó lett volna újra egyedül élő, öreg férjét visszafogadni, ez végül az egykori férj elutasítása miatt nem valósult meg. Egy helyütt megvallja, hogy nem tekintette magát elváltnak, „most is a felesége vagyok”.⁶¹ Irományaiban – önéletrajz, levelek – férje halála után következetesen az özv. István Jánosné nevet használta. A házasság fenntartásának indokai között esetében érzelmei mellett a vallásosságát és a nyilvánosság előtti megszégyenüléstől való félelmet emelhetjük ki.

István Jánosné önéletrírásán keresztül bepillantást nyertünk egy az 1970-es években még betegségei ellenére is aktív idős nyugdíjas asszony életébe. Művének középpontjában időskori mindennapjainak története áll, mely kiegészül élettörténete számára fontos eseményeivel. Az írás a közelmúlt történetének forrásai közül tartalmi vonatkozásban a szocialista korszakra vonatkozó *oral history* interjúkkal mutat közelebbi párhuzamot; az utóbbiakban a rendszerváltás prizmaként töri meg az élettörténeti koherenciát. Nyilvánvalóan István Jánosné sem ennyire pozitív hangsúlyokkal és formába öntve mesélné el ma élettörténetét, ugyanakkor fontos tisztázni, hogy a szocialista rendszert bemutató kortársi jelentésében milyen nyilvánosságnak próbált megfelelni, milyen vélt vagy valós elvárásokhoz igazodva alakította narratíváját. A szerző a Budapesten eltöltött évtizedek ellenére falusiként határozta meg saját magát, szülőfaluja hagyományos közösségi normái elsősorban erkölcsi magatartásában maradtak iránymutatóak. Kortársaitól eltérően azonban meg kívánt felelni a modernizálódó világ követelményeinek is. Kiemelhető még az is, hogy sajátos szocializmusképében elsősorban a korszak azon vívmányai – kirándulások, étkezési szokások, szo-

⁵⁷ István Jánosné: *Önéletrajz*, 1. füzet 39.

⁵⁸ Faragó Tamás: *Nemek, nemzedékek, rokonság, család*. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz*. VIII. Társadalom. Budapest, 2000. 433–434.; Balázs Kovács Sándor: *Válás a sárközi paraszti társadalomban*. A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve, 27. évf. (2005) 272–293.

⁵⁹ István Jánosné: *Önéletrajz*, 1. füzet 29.

⁶⁰ István Jánosné: *Önéletrajz*, 1. füzet 34.

⁶¹ István Jánosné: *Önéletrajz*, 1. füzet 36.

ÁGOTA LÍDIA ISPÁN

A Peasant's 'Autobiography' from the Socialist Era

In this study I analyse the writing of a woman, who was born in 1900 into a peasant family – later she moved to the city (first to Debrecen and then to Budapest) and lived there for quite a long time before finally moving back to her village after World War II. Mrs. János István put the story of her life on paper between 1974 and 1977 upon the request of ethnographer Árpád Lajos; her autobiography is interrupted by diary-like entries that refer to the recent past. Keeping the characteristics of the genre and content of peasant autobiographies connects the author with traditional peasant culture, at the same time the new things she experienced as an old woman and the way she evaluated these separate her from the view of life of her contemporary villagers. The detailed descriptions of day trips and bathing at spas organised by the agricultural cooperative all speak of the appearance of experience-based consumption. At these trips and in her village the old woman continuously ‘witnesses’ the achievements of socialism that are good for her (e.g. the three-course meal served at day trips, the programs organised on old people’s and women’s day, the helpfulness of her female labourer mentors); with her naive stylistic means (e.g. she asks the poetic question of ‘so this is what *Soczializm* is like?’ several times in the text) she draws attention to these achievements. Since Mrs. János István experienced both city and village life she cannot be considered a univocal representative of either village or urban lifestyle. Through her work we have the chance to shed light on certain aspects of changing lifestyles, moving from a village to the city or living in Hungary before World War II and in the socialist era.

BOLGÁR DÁNIEL

B. gazda és H. doktor

Kisvárosi önéletírások felekezeti mintázatai

Történelmi nemzeti – modern polgári; népi – urbánus. Talán ez a két – Hajnal István okszerű-szokásszerű szembeállításával és egymással is interferáló – oppozíció a legnagyobb jelentőségű, legismeretesebb azok közül, amelyekben „rendesen” értelmezni szokás a modern Magyarország, de kiváltképp a zsidók és keresztények közötti viszony társadalom-,¹ illetve politikai eszmetörténetét.² A viszony szó azonban ezúttal túlságosan semleges: a zsidókat e szembeállításokban mindig megfeleltetik az egyik pólusnak, vagyis amikor ezeket az elemzési kategóriákat használjuk, akkor eleve feltételezzük, hogy keresztények és zsidók között jellemzően nem kötelék, hasonlóság vagy azonosulás, hanem ütközés, eltérés és különbség volt, tehát ha az asszimiláció és az integráció ügye iránt érdeklődünk (és ebben az írásban eziránt érdeklődünk), akkor előre ismert eredményre vezet vizsgálatunk. Elszakadhatunk azonban ezektől a megmerevedett oppozícióktól, ha nem a velük asszociált terepeken kezdünk vizsgálni, azaz nem a vidéki nemesi kúria és a nagyvárosi luxuslakás, de nem is a falusi parasztház és a pesti, belvárosi kávéház topikus helyszínén, hanem egy kisvárosban. Itt van a legnagyobb esély arra, hogy nemzeti polgárookra, a nép városias modorú egyszerű fiaira, netán feszes formák közé szorított racionális mérlegelésre, na és integrált és/vagy asszimilált zsidókra és keresztényekre leljünk.

E munka két hősének pályája igen hasonlóan indult. Nagyjából egyidőben nőtt fel ugyanabban a kisvárosban, Gyöngyösön, és egyaránt a helyi Koháry István Gimnázium tanulóiként szereztek meg az érettségit. Mára, idős korukra mindketten – amennyire meg tudom ítélni – köztisztelőben álló emberek. H. P. doktor³ a város egyik vezető jogásza volt évtizedeken át, a (hadd használjam ezt az anakronisztikus kifejezést) gyöngyösi intelligenciának afféle doyenje. Másik főszereplőnk, Bálint György (aki egyébiránt szintén doktor), vagy népszerűbb nevén Bálint Gyuri bácsi, még népszerűbb nevén Bálint gazda,⁴ aki – televíziós karrierjének köszönhetően – az 1980-as évek óta újszólván össznemzeti elismerést és szeretetet vívott ki magának, az ország tisztelőbeli gazdálkodója, heti rendszerességgel adagolja mezőgazdasági tapasztalatát és tudományát a nézőkbe, gondolkozására jelentős hatást gyakoroltak a népi szociográfusok munkái, amint személyes ismeretsége is némelyi-

¹ Lásd Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két világháború között*. Valóság, 19. évf. (1976) 4. és 5. sz. 23–53.; 36–58. és a ráépülő vitákat.

² Lásd például Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest, 2007.; Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007.

³ H. P.-t, kérésére, mindvégig monogramjával jelölöm.

⁴ A továbbiakban a szimmetria kedvéért Bálint Györgyöt is monogramjával, illetve B. gazdaként jelölöm.

kükkel.⁵ A népi–urbánus, valamint a történelmi nemzeti–modern polgári dichotómia szempontjából egyetlen meglepő eleme van a két élettörténetnek: B. gazda zsidó, H. doktor pedig keresztény.

H. P. önéletrajzi feljegyzéseiből két részlet jelent meg a *Gyöngyösi Kalendárium* című sorozatban, amelyekben a szerző a második világháború végéig ismerteti életútját.⁶ A történet korántsem a műfajban megszokott kronologikus rendben halad. H. P. elbeszélésének ambíciója inkább egy néprajzi leíráséhoz hasonlatos: tematikus bontásban tárgyalja önnön életkörülményeit (például társasági élet, játékok stb.), az individuumok helyett a tárgyi világra és a szokásokra koncentrál az emlékező, de azért személyes a közlés, hisz saját gyermeki nézőpontjából alkotja meg korképét, és rendszeresen előfordulnak az érzelmeit, ítéleteit közlő kiszólások. B. gazda 2002-ben megjelent, *Keserédes éveim* című önéletrajza viszont teljes kötetre rúg, és egészen a publikálásig bemutatja főhősének életét. B. Gy. munkája szokatlan szerkezetű: a szerző minden általa megélt év kapcsán egy-egy, az évhez részben vagy egészben kötődő személyes történetet mesél el, ám ezeket az önmagukban is olvasható elbeszéléseket (véltetőleg emiatt a gyakori ismétlések) egy-egy, az adott évre vonatkozó köztörténelmi megállapítás vezeti be, tehát mondjuk a legelső, hősünk születéséről szóló bejegyzés elé írt sorok a világháború befejeződéséről és a népszövetségi egységokmány aláírásáról tudósítanak. Csak az egész művet végigolvasva ébredünk rá ennek a megoldásnak a jelentőségére: a köztörténelmi felvezetés és az elmesélt személyes történetek eleinte teljesen elmennek egymás mellett, semmilyen összefüggést nem találunk köztük, majd a személyes és a nagybetűs történelem fokozatosan, 1944-re pedig teljesen egymásba fonódik, míg az önmegvalósítás, karrier és az időskori megnyugvás végül már a közéleti viharoktól egyre függetlenedő elbeszélést eredményez. B. gazda alapvetően emberi kapcsolatait tekinti olyan mozaikkockáknak, amelyeket összeadva megkapjuk élettörténetét, ezért a legtöbb elbeszélés elsősorban egy-egy rokonáról, barátjáról, ismerőséről és vele való viszonyokról szól, ami igen kedvező körülmény a mi szempontunkból. Elemzésemben mindezek miatt B. gazda terjedelmesebb munkájára koncentrálok, és, ahol mód nyílik az összehasonlításra, mellé állítom H. doktor szövegét is.

Integrálódás: rendies korlátok és felekezeti kapcsolatok

Az összefüzdések sűrűsödése, kölcsönös függések kialakulása – ezt nevezem (én is) integrálódásnak, ennek etnikai/felekezeti vetülete így határozható meg: az, hogy ki kivel lép kapcsolatba, egyre függetlenebbé válik attól, hogy mi ezeknek a valakiknek a népi vagy felekezeti identitása. Az integrálódás eltekintés más területeken attól a határtól, amely a két csoportot a társadalmi élet egyik területén elválasztja, azaz az így felfogott integrálódás egyáltalán nem teszi szükségsszerűvé, hogy a kapcsolattartók etnikai vagy felekezeti identitása idővel egybeessék, vagyis hogy asszimilálódjanak. A közeledés egyrészt a kommunikációhoz szükséges homogenizálódásból, megnyílásból áll, azaz lényegében a történelmi-jogi és/vagy a viselkedésszociológiai értelemben vett rendi határoknak a két fél közötti megszű-

⁵ Bálint György: *Keserédes éveim*. Budapest, 2002. 21–22., 230–234.

⁶ H. P.: *Az a híres társasági élet ... (A szerző, aki 1926-ban született, és ma is köztünk él, gyermek- és ifjúkora eseményeire emlékezik.)* In: Patkós Magdolna (szerk.): *Gyöngyösi Kalendárium*. 2005. Gyöngyös, 2005. 50–55.; H. P.: *A kaszinói ifjúság működése Gyöngyösön*. In: Patkós Magdolna (szerk.): *Gyöngyösi Kalendárium*. 2006. Gyöngyös, 2006. 79–81. A két szöveg alapját képező gépiratokat is használtam ott, ahol többletinformációt nyújtanak a publikált anyaghoz képest.

nését vagy legalábbis elmosódását jelenti,⁷ ha úgy tetszik, az akkulturálódást. Másrészt – paradox módon – a funkciók differenciálódása, illetve az ebből fakadó egymásrautaltság is egyre szorosabb kötelékeket, nagyobbyszerű összeműködést, egységesebb társadalmat hoz létre. A következőkben a két önéletírásban megjelenő életvitelt, értékrendszert, a *connubium* és a kommenzalitás problémáját, azaz a viselkedésszociológiai rendi elkülönülést, végül a felekezeti közötti kapcsolattartást elemzem, és próbálom kimutatni, hogy zsidók és keresztények között nem voltak gátak egy kisvárosban a 20. század első felében, vagy nem ott voltak, ahol sejteni szokás őket.

B. gazda esetében meg kell jegyeznünk, hogy művében az életút elbeszélését megszakítva olykor maga is elgondolkodik olyan problémákon, amit akár az integrálódáshoz is köthetünk, noha ő maga nem használja a kifejezést. Egy református lelkésszel kötött ismeretése, sőt kifejezetten barátsága kapcsán így elmélkedik: „lelki kapcsolatainkat pedig az jellemezte, hogy mindig a szemléleti azonosságok hangsúlyozását és nem a különbözőségek kiélezését tartottuk fontosabbnak.”⁸ B. gazda életében láthatóan fontos szerepet játszik tagsága a *Rotary Clubban*. Eme egyesület roppant jelentősége szerinte abból is adódik, hogy olyan szervezet, „amelyben a foglalkozási ágak, mint a fogaskerek fogai kapcsolódnak egymáshoz, ezért az a törekvés, hogy minden klubban minél többféle foglalkozású és érdeklődésű tag foglaljon helyet, illetve minden foglalkozást csupán egy tag képviseljen.”⁹ Annak a közös minimumnak a teljesítése, ami lehetővé teszi, hogy két ember szót értsen, és ezzel párhuzamosan az egymásrautaltság maximuma, a tökéletes differenciáltság, ahol minden tevékenységet csak egyetlen ember végez, vagyis egy olyan közösségi modell, amelyben mindenki mindenkire rászorul – ez B. gazda ideálja. Az integrálódást B. Gy. tehát nem egyszerűen deskriptíve ábrázolja élettörténetébe foglalva, hanem azt is ki lehet olvasni megjegyzéseiből, hogy – ugyan öntudatlanul és nem zsidó-keresztény kontextusban – életfilozófiájába emeli.

*

B. Gy. apja, Braun Izsó (aki az Izidor névváltozatot is használta) Pozsonyban végezte iskoláit, ott érettségizett a német nyelvű gimnáziumban. Az érettségi után atyja gyöngyöshalászi birtokának irányítását vette át elsőszülött fiúként. Világéletében gazdálkodó volt. A később ugyancsak mezőgazdasági karriert befutó (és az agrárérdeklődést utódjaira is hagyományozó) fiú 1919-ben már a városközpont közelében fekvő gyöngyösi házban jött világra.¹⁰ A zsidó Bálint/Braun-családban tehát legalább évszázados hagyománya volt a mezőgazdálkodásnak. A római katolikus H. P. atyját, dr. H. Pétert a gimnáziumi anyakönyvek járásbíróként említik.¹¹ Az anyai nagyapa, az evangélikus Draskóczy István ugyancsak a bírói kart erősítette: táblabíróként vonult nyugalomba 1913-ban. Bár nem volt tősgyökeres gyöngyösi, szakmai karrierje kizárólag ehhez a városhoz kötődött, és a Gyöngyösi Kaszinó Egyesület elnökévé is megválasztották. Személyiségének jelentőségére utalhat, hogy a vármegyei almanach 1924-ben bekövetkezett halála ellenére még 1936-ban is szerepeltette a kiemelkedő megyei személyiségek életrajzi adattárában.¹² H. P. pedig – mint már említet-

⁷ Ami akár azt is jelentheti, hogy maga a rendiség szűnik meg. Vö.: Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapozása 1. Szociológiai kategóriáiban*. Budapest, 1987. 307–308.

⁸ Bálint György: *Keserédes éveim*, 227.

⁹ Bálint György: *Keserédes éveim*, 255.

¹⁰ Bálint György: *Keserédes éveim*, 7–11., 79.

¹¹ Heves Megyei Levéltár VIII-54. Gyöngyösi Állami Koháry Gimnázium iratai. Gimnáziumi anyakönyvek. 1938/1939. és 1939/1940. tanévre.

¹² Ladányi Miksa (szerk.): *Hevesvármegyei ismertető és adattár*. Cegléd – Budapest, 1936. 463.

tük – maga is jogászként működött, amint manapság leánya is. Valóságos igazságügyi dinasztia bontakozik tehát ki a szemünk előtt. Meg kell azonban említenem, hogy H. P.-nek a jogtudós értelmiségen kívüli rokoni kapcsolatai is voltak. Nagybátyja, H. Ferenc a gyöngyösi gimnázium tanáraként működött, ám egy konfliktusa után távozott az intézményből, és a városban magánnyelviskolát alapított. Ennek vezetőjeként, illetve irodalmárként lett a városi szellemi élet egyik központi alakja.¹³ Az ő lakásuk is a városközpont közelében volt. Ott élt az 1922-ben született H. P.¹⁴ Úgy tűnik, a két família egyaránt a foglalkozás örökítésére, tehát a szaktudás és a kapcsolatrendszer továbbadására törekedett, csakhogy épp a keresztény család alapított jogászi, míg a zsidó gazdálkodói dinasztiát.

A keresztények és zsidók viszonyáról szóló diskurzusban központi szerepet játszanak a földdel, a vidékkel kapcsolatos értékek (lásd az olyan szóképek jelentőségét, mint a rög vagy a gyökér[telenség], tősgyökeresség). Hogyan vélekedik ezekről a kérdésekről a két család? Braun Izsó magát konzekvensen gazdálkodóként írta le. A 100 holdon felüli birtokok felsorolását ígérő 1935. évi gazdacímtár nem említette nevét.¹⁵ A Heves vármegyei ismertető 1936-ban a 10 holdon felüli gyöngyöshalmaji gazdák között sorolta fel B. Gy. apját, de ennél pontosabbat nem tudunk meg innen. Ugyanitt Halmaj egyetlen ipari üzemeként neveztek meg Braun Izsó szeszfeldjét.¹⁶ Mindenesetre a földosztás 200 kat. hold földet hagyott a rendeletnek megfelelően immár B. Gy. tulajdonában, azaz ennél nagyobb kellett legyen a birtok korábban.¹⁷ De miképp értelmezte a Braun család feje, hogy jelentékeny földtulajdonnal bírt, hogyan fogta fel szerepét? Agrárvállalkozót látott magában, akinek a profit maximalizálása jelent visszaigazolást? Esetleg földbirtokost, aki tekintélyének biztosítékát látja tulajdonában? Netán parasztot, földművest, aki közvetlen kapcsolatban van a földdel? Annyi bizonyos, hogy Braun Izsó szakszerűsége és bátor újító szelleme B. Gy. szerint megkérdőjelezhetetlen. Naprakész volt az európai agrártudományi szakirodalomban, szakmai kapcsolatrendszerre messze túlnyúlt az országhatárokon. A világválság idején ő volt a környéken az első gazda, aki sikeres szerkezetváltással válaszolt a kihívásra: az addig kizárólagos gabona-, bor- és hústermelést visszaszorította, és belevágott a kertészkedésbe, spárgát, paradicsomot, málnát, epret, gyógynövényeket, dinnyét, vetőmagot vitt a piacra. A szőlőfeldolgozást annyira gépesítette, hogy ahhoz kézierő már egyáltalán nem volt szükséges. Lóvasúttal hálózta be gazdaságát. Csakhogy Braun Izsó szaktudása, okszerűen mérlegelő hajlama kizárólag termelési vonatkozású volt, az értékesítésben, a kereskedelemben már nem nyilvánult meg innovatív kedélye, kudarccokat élt át. Fiának lesújtó a véleménye üzleti képességeiről. Úgy tűnik, Braunt a gazdálkodáshoz kötötték érzelmek, nem a piaci visszajelzésekhez. „Életének essenciája, értelme a föld szeretete, a termőföld művelése volt.” Gyakorta hangot adott annak, hogy sosem óhajtott volna mással foglalkozni, de nem is tudna. A táblákat szerette fiával együtt bejárni, akit közben népi(es) bölcsességekre okított. Földjeit nem a táblák szélein járva szemlélte, hanem mindig átlósan vágott rajtuk keresztül, mert úgy vélte, azt is testközelből tudnia kell a gazdálkodónak, mi a helyzet földjei kö-

¹³ Fülöp Lajos: *Gyöngyös irodalmi öröksége. Tanulmányok, írói arcképek és pályarajzok*. Gyöngyös, 2001. 165–174.; Fülöp Lajos: *Hugai Ferenc és nyelvviskolója*. In: Horváth László (szerk.): *Mátrai Tanulmányok*, 2001. Gyöngyös, 2001. 301–310.

¹⁴ Elírás H. P.: *Az a híres társasági élet...*, 50. közlése, mely szerint 1926-ban született a szerző.

¹⁵ *Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár.) A 100 kat. holdas és annál nagyobb földbirtokok és földbérletek 1935. évi adatok alapján*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937.

¹⁶ *Heve vármegyei ismertető és adattár*, 362.

¹⁷ Bálint György: *Keserédes éveim*, 259.

zépén, lehetőleg minden rögöt ismernie kell. Az ilyen vizitálásakor Braun minden útjába akadó kőért lehajolt, és kivitte az út szélére, a gatz is személyesen irtotta, ha rátalált. Amikor pedig azt fejtegette, hogy a földtulajdon révén lehetséges az igazi szabadság és függetlenség elérése, akkor már kifejezetten a parasztgazda szólt belőle. Am voltak kifejezetten birtokosi sajtáságai is működésének. Mint látni fogjuk, atyai jellegű viselkedést tanúsított a fiú emlékezései szerint a munkavállalóival szemben, de a halmajakkal általában is.¹⁸

A földbirtokosok körében forgó, legalább anyai ágon nemesi származású H. P. visszaemlékezéseiben megnyilvánuló gondolkodásmódtól viszont teljesen idegen az a rusztikus idill, amit Braun Izsó képviselt. Harkányi és hévízi üdüléseik polgári kényelmét élvezte, ám nem volt kibékülve hajdúszoboszlói vakációjukkal. Hajdúszoboszló ekkoriban már vonzotta a fürdővendégeket, de még teljesen hiányzott a szükséges infrastruktúra. H.-ék ezért parasztházban laktak, a méltó táplálékhoz pedig csak úgy tudtak hozzájutni, hogy az egyik nagynéni küldte Gyöngyösről az ételmet, mindenütt por gomolygott. Türelmük akkor ért véget, amikor hajnalban egy pásztor tülökszóval ment végig az utcákon (amit H. P. nem az adekvát tülök, hanem a felettebb idegenül hangzó kürt szóval jelöl), hogy ilyenformán hívja fel a gazdákat teheneik kibocsátására. A tülökszóban az üdülő család semmi romantikusát nem fedezett fel, csak a belőle fakadó – további – nehézségeket észlelte. „Nagyon zavart”.¹⁹

A gyermekkor elbeszélése mindkét önéletírásban nagyrészt a játékok és a testmozgás felidézése köré szerveződik, de a két fél megint nem a felekezetükhöz kapcsolódó „elvárásoknak” megfelelően viselkedik. H. P. játékaik és játékszerei városias jellegűek, mert többnyire szobában használandók (márklin, bábszínház, bűvészdoboz, kártyajátékok, marokkó, gombfoci, malom, sakk), és/vagy gyakran van valamilyen technikai, tudományos vagy mondjuk úgy, hogy civilizációs vonatkozásuk (vegyi kísérleti nagydoboz, gőzgép, kiságyú, traktormodell, gimnazista korban fényképezőgép, flóbert), és a traktormodelltől eltekintve mindegyik eszköz készen vásárolt. A B. Gy. által említett játékszerek merőben mások. Két hadászati jellegű játékról ír (római katapult, íj) és egy kertben épített kunyhóról, amelyek kivétel nélkül házi készítésűek voltak, a gyerekek maguk munkálták meg a nyersanyagokat. Különben a természetben tartózkodás, a növények és állatok biztosították – már ekkor – a későbbi B. gazdának a szórakozást.²⁰ A visszaemlékező a játékos felszabadultságot tehát konzekvensen a szabad éghez, a testi fáradtsághoz köti, szemben H. P.-vel, aki inkább a megismerést és a versengést találja vonzóknak a játékokban.

Nem változik a mintázat a sportolásban sem. A zsidó B. Gy.-t a mozgás, a fáradtság, a kihívás örömei valósággal lenyűgözik: a sielés, a lovaglás, a cserkészet és a vitorlázórepülés központi jelentőségű életében.²¹ Az ifjú H. P. azonban így vall: „nagyon rossz sportoló (tornász) voltam”. Szülei ezért úgyszólván komplett edzőtermet rendeztek be neki, de amennyire a többi szövegrészből kitétnik, H. P. nem vált az izommunka szerelmesévé. Ennek ellenére önéletírásában gyakorta és részletesen olvashatunk sportolásról, mindenekelőtt a korcsolyázás,²² a tánc, a strandolás, a kirándulás és séta iránti vonzalomról. Míg a vadászatot, e pusztá gyilkolásnál alig valamivel szimbolikusabb erőszakformát csak azért tartja fontosnak felemlíteni a szerző, mert az effajta szórakozástól családjának minden tagja mereven elzárkózott. De miért voltak fontosak H. P.-nek ezek a sportágak? A séta lelki kötelékét erősítette meg atyjával, a kirándulás a családnak egy köztisztviselői/értelmiségi körrel tette

¹⁸ Bálint György: *Keserédes éveim*, 30–32., 40–41., 52., 75., 79–80., 242., 257–258.

¹⁹ H. P.: *Az a híres társasági élet ...*, 54.

²⁰ Bálint György: *Keserédes éveim*, 39., 48.

²¹ Bálint György: *Keserédes éveim*, 36.; 45.; 54–55.

²² A Gyöngyösi Korcsolyázó Egyesület elnöke H. P. apja volt. H. P.: *Az a híres társasági élet ...*, 52.

lehetővé a kapcsolattartást, a korcsolyázás, a tánc és a strandolás pedig legitim ismerkedési terepként volt lényeges. A keresztény H. P. számára tehát a testnek „csupán” szociális, pontosabban társasági jelentősége van. Hősünk nem szeret tornászni, miközben a család szoros barátja a tornatanár – jól jellemzi ez keresztény hősünk viszonyát a sporthoz.²³

Hasonlít egymásra a két munka abban, ahogyan az emlékezők ifjúkori férfiaságukat megfogalmazzák. Mindketten a lovagias, hadd ne mondjam, macsós hagyományhoz nyúlnak. Legfeljebb annyi a különbség, hogy B. Gy. inkább serdülő, illetve serdült korára emlékszik élesebben, és az említett hagyománynak a gáláns, virágcokros oldalát hangsúlyozza, a nő ebben a beszédmódban az, akit a férfi akar; míg H. P. erősebben koncentrálna a kisgyermekkorára, és a B. Gy.-nél olvashatók mellett számára a nő az, ami a férfi nem: aki sír, akit érzelmei uralnak, a(z igazi) férfit viszont a keménység jellemzi, és értelme vezérli.²⁴

A gyöngyösi szülői házakra vonatkozó utalásokból az világlik ki, hogy mindkettő maradéktalanul megfelelt a középosztályi elvárásoknak, sőt. A Braun-család lakhelyéről részletesebb leírásunk van: hall, ebédlő, nappali, hálószobák, fürdőszoba, tágas konyha, mosókonyha, cselédszoba, spádz, pince, műhely, raktár, garázs, vízvezeték, villany, telefon, rádió.²⁵ A család másik, gyöngyöshalmaji otthonához egészen más mércével közelítettek a szemlélők. Az épületnek a kastély nevezet dukált (Brám-kastély néven ismeretes), amit B. Gy. talán a túlzás jelzésének céljával, esetleg polgári viszolygásból idézőjellel ír.²⁶ A H. család lakásáról az derül ki, hogy az önletrajzíró (a keletkezett tüzet tekintve sikertelen) kémiai kísérletet hajtott végre a kisebédlőben, tehát lennie kellett egy nagyebédlőnek is, amiben előkerülhetett a huszonnégy személyes ezüst étkezés. A nagyszülői lakásban pedig negyven személyes ünnepi vacsorákat lehetett tartani.²⁷ Az otthoni viselkedés B. Gy.-éknél meglehetősen fesztelen: az apa pezsgővel a kezében üldözte a lánytestvéreket, nehogy azt mondhasák később, hogy nem kergették őket az asztal körül, ha nem ittak az elegáns nedűből. Nemkülönb H. P.-éknél, ahol egy családi ebéd során az egyik ifjú rokon bűzös műkutyagumit helyezett az asztal alá, csakhogy itt a lelepleződést komorrá teszi a szigorú nagyanyai megtorlás. A családi ebédnél a katonai hivatású rokonnak kifogástalan, szabályzat szerinti öltözékben kellett megjelennie. Zubbonya egyetlen gombjának kioldottsága miatt arra utasította apja, hogy menjen vissza szobájába, ott hozza rendbe ruházatát, és csak ezután ülhetett az asztalhoz. Ezt az előírasságot, a formalitások hangsúlyosságát H. P. gunyorosan elutasítja: „Erről ennyit!”²⁸

És, ha már az asztalnál ülünk, vegyük az étkezést. Amint a reformkorban megindult a zsidók és keresztények közötti viszonyról szóló, a közeledés lehetőségét immár problematizáló magyarországi diskurzus, a kommenzalitás lett annak egyik fontos témája. Kosuth Lajos vélekedett úgy a *Pesti Hírlap* hasábjain 1844-ben, hogy mindaddig nem lehetséges a zsidók politikai emancipációja, amíg nem ment végbe a szociális emancipáció. Ez utóbbit maguknak a zsidóknak kell végrehajtaniuk, és olyasmit ért ezalatt, mint például, hogy ki kell vetközniük sajátos viseletükből, vagy hogy le kell mondaniuk különös étkezési

²³ H. P.: *Az a híres társasági élet...*, passim.

²⁴ Bálint György: *Keserédes éveim*, passim.; H. P.: [cím nélkül] (Gépirat), passim. Vachott Sándor Városi Könyvtár Helytörténeti Gyűjteménye

²⁵ Bálint György: *Keserédes éveim*, 7–9.

²⁶ Bálint György: *Keserédes éveim*, 21., 104., 247.

²⁷ H. P.: *Az a híres társasági élet...*, 51.

²⁸ H. P.: *Az a híres társasági élet...*, 51.

szabályaikról, szóval a kóserségről, hogy lehetővé váljék az együttes étkezés.²⁹ Ha Kossuthnak módja lett volna Weber későbbi gondolatait olvasni, akkor talán úgy mondta volna mindezt, hogy a jogi emancipációnak, vagyis a történeti-jogi rendiség lebontásának akkor van értelme és haszna, ha a viselkedésszociológiai értelemben vett rendi korlátok is ledőlnek. Az tagja a politikai közösségnek, az állampolgárok jogegyenlőségén alapuló nemzetnek, aki részt vesz a közös lakomán.³⁰

A Braun-család viszonya a kóserséghez igencsak ambivalens. Az mindenesetre megállapítható, hogy a zsidó étkezési előírások – valamelyes – betartásának igénye felmerült körükben. Braunné hetente egyszer szigorúan böjtölt. Ez azonban aligha akadályozta abban, hogy keresztény vendégeket lásson vendégül. B. Gy. anyja ugyanis a hagyományos zsidó böjti napok (hétfő, csütörtök) helyett a pénteket, vagyis a szokásos keresztény böjtölési napot választotta fogyasztásának – különben ott és akkor ismeretlen, utóbb B. Gy. által vallásos indítékúnak vélt – korlátozására.³¹ A Braunék gyöngyösi házával szembeni, Eperjesi-féle hentesüzletből nem kerülhetett hús a háztartásba, ám az atya az őszi és téli napokon nagy előszeretettel járt át Eperjesiék boltjába, és látogatásainak célja éppenséggel meleg tepertőjük falatozása volt.³² És, hogy mi az, amit ténylegesen ettek a ház lakói, arról kendőzetlenül árulkodik a spájz beltartalmának leírása: „helyet kapott a többrekeszes lisztesláda, a befőtt polcok, a zsírosbödön és minden egyéb, ami egy vidéki háztartáshoz szükséges volt. Itt volt felaggatva a füstölt szalonna, a sonka, a kolbász, a disznósajt”.³³

A kommenzalitást lehetetlenné tevő szabályok Braunék számára tehát nem voltak közböbök, de ezeket egyrészt a keresztény szokásokhoz igazították, másrészt úgyszólván következetesen megszegték. „A zsidó vallás rituáléját szüleim igen halványan követték.”³⁴ Kapott-e valamit cserébe a család, azaz tényleg megvalósult-e az együttes étkezés? B. Gy. munkájának ifjúkori szakaszában háromszor is olvashatunk keresztényekkel való étkezésről, és mind a három esetben jelentős kapcsolati/társasági haszonnal kecsgetett a közös asztal. Braun Izidor rendszeres látogatója volt a gyöngyösi kaszinónak. Ez volt a város legtekintélyesebb, legnagyobb múltú társadalmi egyesülete.³⁵ Braun Izsó a kaszinóban nem duhajkodással, kártyázással múlatta az időt, hanem a kávézás és az aligha kóser kaszinói bor mértékletes fogyasztása teremtett számára alkalmat a kapcsolatépítésre. Így lett egyik kedvelt, állandó kaszinói társalgási partnere Puky Árpád,³⁶ aki 1919 és 1942 között a város polgármestere volt. A gyöngyöshalmaji konyha vasárnapjainak szokásos menetrendje így alakult: a Halmajért is felelős visontai plébános, Ladányi Pál kanonok első halmaji megállóhelye a Braun-féle házba vezetett, itt vették kezelésbe hintóját és lovait, de itt költötte el reggelijét is, majd a mise után a családdal együtt ebédelt meg. A katolikus egyházi férfiú útja tehát egy zsidó háztartásból vezetett a templomba, és oda tért vissza a szertartás után,

²⁹ Miskoczy Ambrus: „A zsidók polgárosításáról a nemzetgyűlés által törvény alkottatott.” (Az 1849-i magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai). Múlt és Jövő, Új folyam. 10. évf. (1998) 1. sz. 13.

³⁰ Vö. Hirschmann, Albert O.: *Asztalközösség*. (Ford. Mesés Péter) 2000, 19. évf. (2007) 12. sz. 70–71.

³¹ Bálint György: *Keserédes éveim*, 15.

³² Bálint György: *Keserédes éveim*, 10.

³³ Bálint György: *Keserédes éveim*, 8.

³⁴ Bálint György: *Keserédes éveim*, 27.

³⁵ Szabó Gyula: *Egyesületek Gyöngyösön a dualizmus korában*. In: Horváth László (szerk.): *Mátrai Tanulmányok*. 2003. Gyöngyös, 2003. 152.

³⁶ Bálint György: *Keserédes éveim*, 52.

ahol vendéglátóival együtt ült neki a hét legfontosabb étkezésének, a vasárnapi ebédnek. Ezt semmiképp sem kell B. Gy.-ék kihasználásaként értelmeznünk, hiszen a viszonyosság működött, Braunék gyakori vendégei voltak Ladányinak a plébánián.³⁷ A halmaji házban évről-évre megrendezett karácsonyi (!) „fogadás” elemzésére később még visszatérek.³⁸

Szót kell még ejtenem az együttes étkezésnek egy olyan sajátos formájáról, amelyben Braunék úgy vállaltak szerepet, hogy bizonyára nem is ültek le az asztalhoz. A gyöngyösi népkonyhán folyó munkálatok felügyelete és az elkészült ételek személyes kiosztása Braunénak úgyszólván állandó elfoglaltságot jelentett, és férje is jelentősen besegített a jótékonyági intézmény munkájába az alapanyagok biztosítása kapcsán.³⁹ A népkonyha támogatása új minőséget jelent a kommenzalításban: immár zsidók és keresztények úgy intézik közösen a táplálkozás feladatait, hogy abban a felekezeti határok már teljesen indifferensé válnak, és a rászoruló, valamint az alamizsnálkodók közötti határ válik központi jelentőségűvé. A népkonyhai ebédek tehát a symposionnak nem ugyanazt a típusát képviselik, mint mondjuk a plébánossal való étkezés. Az utóbbi, akár a klasszikus kori Athénban, az étkezők egyenlő részvételét szimbolizálja a politikai közösségben, az előbbi viszont, akár a polisz helyett immár tehető szponzorok által szervezett hellenisztikus lakomák,⁴⁰ folyton az étkezők és az étekadók közti uralmi viszonyra utal, vagyis a hierarchiáról árulkodik nem az egyenlőségről.

A házasság szempontjából a szülők generációját csak az apa testvéreinek esetében van módunk vizsgálni a visszaemlékezés alapján. Braun Izsó és neje egyaránt zsidó vallásúak voltak. Izsó legidősebb testvére, Jenő az ugyancsak zsidó színművésznőt, Vidor Ferikét⁴¹ vette nőül, aki főképp cselédlány alakításai, illetve Gábor Andor cselédnőitáinak előadása révén vált ismertté. Válásuk után Vidor Ferike Gábor Andorhoz ment feleségül, Braun Jenő második nejének felekezeti hovatartozásáról pedig semmit sem tudunk. A harmadik fiútestvér, Antal meghalt, mielőtt házasodhatott volna. Braun Margit Püspökladányba ment férjhez, és csak annyi bizonyos, hogy az egész családot Auschwitzba deportálták, azaz a zsidótörvények keretében bizonyosan egyneművé vált a házasság a külvilág szemében.⁴² B. Gy. nemzedékében a képlet már jóval összetettebb. Nővére, a csendes Bözsi egy gyógyszerésszel élt,⁴³ aki a második világháborúban hadnagyként esett el, azaz nem munkaszolgálatos volt, tehát zsidó sem. A másik nővér, a viharosabb természetű Lilit a „dzsentris” lelki háztartású H. Endre vette nőül. Endre munkaszolgálatos lett, majd – B. gazda tudomása szerint – Mauthausenben éhenhalt.⁴⁴ Végül nézzük főhősünk házasságát: első nejével, Annával azért ismerkedhetett meg, mert mindketten a MIKÉFE (Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület) oktatói voltak, azaz ha személyes vonzalmukon túl társadalmi köteleket is keresünk egymásra találásuk mögött, akkor kézenfekvő zsidóságukra, illetve a zsidóságukból fakadó sajátos és közös élményekre utalni (B. Gy. a táborbeli és munkaszol-

³⁷ Bálint György: *Keserédes éveim*, 77.

³⁸ Bálint György: *Keserédes éveim*, 21.

³⁹ Bálint György: *Keserédes éveim*, 13.

⁴⁰ Hirschmann: *Asztalközösség*, 70–71.

⁴¹ Molnár Gál Péter: *Vidor Ferike, Thália cselédje*. Élet és Irodalom, 48. évf. (2004) 43. sz. [<http://www.es.hu/pd/display.asp?channel=PUBLICISZTIKA0443&article=2004-1026-0927-06LYAS>]

⁴² Bálint György: *Keserédes éveim*, 79–82.

⁴³ Nem egyértelmű, hogy házasságot is kötöttek-e vagy „csak” együtt éltek, de az kitűnik, hogy nyilvánosan vállalták a viszonyt.

⁴⁴ Bálint György: *Keserédes éveim*, 16–19.

gálatos élményeket is lelki egymásra találásukat segítőnek mondja). Tévednénk azonban, ha ezt a kapcsolatot etnikai vagy felekezeti alapon homogén zsidó házasságként fognánk fel: „esküvőnk igen szerény körülmények között a halmaji templomban zajlott le”,⁴⁵ azaz 1946-ban már mindketten katolikusként kötöttek frigyét egymással egyházi szertartás során. A későbbi feleségek esetében már indirekt utalás sem történik felekezeti hovatartozásukra, semmi szerepet nem játszik ez a megismerkedések emlékezetében. Tehát arra utalnak adataink, hogy a szülők nemzedékének – hiába bontogatták sikeresen a rendies válaszfalakat életvitelükben – elképzelhetetlen vagy kivihetetlen volt a *connubium* megvalósítása a keresztényekkel. Főhősünk nemzedékénél viszont már engedményeket észlelhetünk, végül házasság és felekezet függetlenedése sejthető a szerző hallgatásából.

Ejtsünk szót végül a viselkedésformák, értékek kapcsán arról, hogyan vigadt a két familia. H. P. unokatestvére 1940-ben az Arany Bika tulajdonosához ment nőül. A jazz énekesként működő unokatestvér férje vitézi címmel bírt, és székely lófő volt. Az emlékező ettől fogva Debrecenben, az Arany Bikában töltött néhány gondtalan nyarat. Az itteni mulatozásnak kétségtelenül volt egy „dzsentris” vonulata, például átruccantak Nagyváradra, ahol egy tükörteremben húzta nekik a békebeli cigánybanda. Ugyanakkor polgáriasabbnak tűnő szórakozásformák is előtűnnek: kávéházak, cukrászdák, bárók, vendéglők a strandon, valamint a H. P.-nek oly emlékezetes lángoló fagyalt.⁴⁶ B. Gy. környezetében is vegyes a képzet. Az ő egyik legkedvesebb mulatsága kisgyermekkorától a lovaglás volt. Az a bensőséges kapcsolat, amit az apai istálló neki kedves lovaival (Laci és Matyi) fenntartott, olyan közhely, amelyet arisztokratákra vonatkoztatva szoktunk leginkább emlegetni. Csakhogy Laci és Matyi nem angol telivér vagy arabs szürke volt, hanem két hidegvérű igásló.⁴⁷ B. gazda sógorának, a már említett – ugyancsak zsidó – H. Endrének a kedélye meglehetősen visszatekintést keltett a Braun-család tagjaiban. B. Gy. becslése szerint *usque* 500 kat. holdat sikerült elmulatnia örökségéből huszonötéves korára a *charmeurnek*. Nem volt ritka, hogy a reggeli fürdőzés közbeni nótázáshoz egész cigányzenekart hívott. A személye köré épülő mondanakör legkésebb darabja az a történet, mely szerint Joséphine Bakert is sikerült elcsábítania. A lovakkal Endre is szerelmese volt, ám ő a vonalmát a lóversenypálya gyakori látogatásával is kifejezte. Az apánál akkor telt be a pohár, amikor egy versenymén által is húzott kocsin jött le Halmajra, és habosra hajtotta a lovakat. Kikergette a házból, és lányának aztán könyörögnie kellett, hogy engedélyezze a házasságot.⁴⁸ Az emlékezőnek oly elleneszenves úri vigadozás *non plus ultra* azonban azok a szamossályi kastélyban tartott szeánszok voltak, melyeken például gróf Hadik-Barkóczy Endre és maga B. Gy. együttesen vett részt. A Kertészeti Tanintézet hallgatójaként B. Gy. szamossályiban töltötte gyakorlati évét. Már a felvételi beszélgetésen is csupán arra volt kíváncsi a jószágigazgató, hogy a lovagláshoz, fegyverforgatáshoz, na és a kártyajátékokhoz ért-e a jelölt, agrártudománya nem került szóba. A gróf hetente egyszer egy vasúti kocsit megtöltetett Pesten kéjhölgyekkel és/vagy/avagy balett táncosnókkal, akik közül egyet kiválasztott a gróf, a többieket kiosztotta az uradalom nőtlen férfitisztviselőinek, majd másnap a vonaton az uraság beszámoltatta a lányokat tapasztalataikról, és ennek alapján a gróf megtartotta vagy mihamarabb elbocsátotta alkalmazóját.⁴⁹

⁴⁵ Bálint György: *Keserédes éveim*, 98–101.

⁴⁶ H. P.: *Az a híres társasági élet ...*, 52.; H. P.: *[Cím nélkül]* id. mű

⁴⁷ Bálint György: *Keserédes éveim*, 33–34.

⁴⁸ Bálint György: *Keserédes éveim*, 18–19.

⁴⁹ Bálint György: *Keserédes éveim*, 63., 65–66.

*

A felekezeti kapcsolattartás vizsgálatához B. Gy. emlékirata szinte túlzottan is alkalmas, hemzseg az ilyen történetektől, ezért csak néhány paradigmátikus értékű szövegrészre utalok. Tételelem ugyebár az, hogy a felekezeti hovatartozás közömbösülében volt a személyközi érintkezés vonatkozásában a két visszaemlékező ifjúságának idején, és ennek folytán a zsidók és keresztények közötti kapcsolatok kialakulására egyre nagyobb volt az esély. Ám, ha valóban beszélhetünk közömbösülésről, akkor azt is ki kell tudnunk mutatni, hogy a közös felekezet nem volt elegendő ahhoz, hogy két személy érintkezésbe lépjen egymással, meg kellett felelniük más feltételeknek is. B. Gy. nyári gyakorlatát egy csavararugyár vészkor-szakban elpusztított tulajdonosának gellérthegyi villájában töltötte mint kertész. Alkalmazója, a ház úrnője, Józsa néni elégedetten nézte munkáját, de ahhoz, hogy a családi étkezéseknél asztalához fogadja, nem volt elegendő sem szorgalma, pláne nem zsidósága, csakis az számított, hogy B. Gy. képes-e teljesíteni a vizsgafeladatokat (az illedelmes teázással kapcsolatos ismereteit kellett a gyakorlatban bemutatnia), vagyis hogy tud-e szalonképesen viselkedni a fiatal kertápoló.⁵⁰

De miféle volt a Braun család keresztényekkel kialakított kapcsolathálója? Braun Izsó olyan, akár Münczné Bábaszéken.⁵¹ Mikszáth bábaszéki zsidója a „város” piacterén a polgármesterrel és egy szenátorral tanácskozik. Braun Izsó a kaszinóban Puky polgármester társalgója, amint az utcán összetalálkozva is komoly témákat veséznek ki. Jóbarátja még a megye második férfiúja, Okolicsányi Imre alispán is, akivel olyannyira bizalmas az egész család viszonya, hogy az alispán a vendégeket Otthon Kávéház néven csábító kupleráj⁵² törzsasztalához ültetve kurta és módfelett illetlen szótartot intézett B. Gy.-hez a helyes életvezetéséről.⁵³ Bábaszéken a Münczné zsidósága iránti lelkesedés olyan magasra hágott, hogy a „városiak” önkéntes robotmunkát vállaltak háza építésénél, így *de facto* zsidójuk jobbágyai lettek, holott azért volt szükségük egy zsidóra, hogy bizonyíthassák: ők igenis szabad városi polgárok. A gyöngyöshalmajiaknak aligha volt ekkora ambíciójuk, és a robot helyett is bérmunkáról lehet csak beszélni, ám a Braunék és a falusiak közti viszonyt keretező „színhátékok” mégis egészen hasonlatosak a mikszáthiakhoz. A halmajiak B. Gy.-ék házát kastélyként interpretálták. Az apa kölcsönöket nyújtott, jótékonykodott. Kapcsolatot tartott a szomszédos birtokosokkal. A Halmaj és Gyöngyös közötti úton felvette autójába a gyalogosan igyekvőket. A pap bejáratos volt hozzájuk, ott ebédelt vasárnaponként. Braun Izsó vendégül látta a falusiakat házában, és nemcsak az alkalmazottjai, még az asszonyok, gyerekek is hivatalosak voltak a régóta szokásos alkalommal, egy keresztény ünnepen, karácsonykor. A zsidó birtokos ilyenkor karácsonyfát állított, és mindenkit megajándékozott. Ezt gyertyagyújtás, illetve a *Mennyből az angyal* (!) eléneklése követte, nemkülönben együttes étkezés. Amikor B. gazda a halmaji faluközösség életét ismerteti, saját családjának szerepét a település életében ő maga is egyszerűen a földesúrral foglalkozó szakaszban taglalja.⁵⁴ Braun Izsó tehát nemcsak paternalista munkáltatóként, hanem kvázi uraságként mutatkozott, és – amennyire egy érdekelt fél önéletírásából meg lehet ítélni – a falusiak is

⁵⁰ Bálint György: *Keserédes éveim*, 83–85.

⁵¹ Lásd Mikszáth Kálmán: *Szent Péter esernyője*. Budapest, 1957. ; Bolgár Dániel: „Maguk közt kíválni.” *Asszimiláció és integrálódás Mikszáth műveiben*. Sic Itur ad Astra, 20. évf. (2007) 3-4. sz. [megjelenés alatt]

⁵² Vö. Horváth László: *Adatok a gyöngyösi prostitúció újkori történetéhez*. In: Bán Péter – Csiffáry Gergely (szerk.): *Archívum. A Heves Megyei Levéltár közleményei* 15. Eger, 1998. 202.

⁵³ Bálint György: *Keserédes éveim*, 46., 52–53., 59.

⁵⁴ Bálint György: *Keserédes éveim*, 21., 58–59., 75–77., 104.

minden további nélkül ebben a szerepben látták zsidó szomszédjukat, amivel mintegy felülértékelték a vele fenntartott kapcsolatukat a keresztény szomszédjaikhoz fűződőkkel szemben. Ebből a funkcióból valami keveset B. gazda is meg tudott tartani, amikor már rég nem volt birtokos a család, csak ekkor már a TSZ-elnök közbejöttével érintkezett a halma-
jugraikkal.⁵⁵

H. P.-nél is található egy különösen érdekes eset. Történt, hogy Grosszmann Fáni néni (ezt a bensőséges megnevezést használja a szerző), a szülők „házi varrónője” dr. Groszmann Sándor budapesti főorvos csodálatos gyermekkori játékgőzgéjét H. P.-nek ajándékozta.⁵⁶ A Heves vármegyei ismertetőben megtaláljuk néhai Grosszmann Sámuel, gyöngyösi lakhelyű gazdát, aki a báró Vay-féle gyöngyöstarjáni legelők megvásárlásával került ebbe a pozícióba, és hosszú ideig a vármegyei törvényhatósági bizottság tagjaként működött.⁵⁷ Az 1925. évi gazdacímtár szerint 285 holdas tulajdona volt Tarjában (ennek mintegy háromötöde legelő, a többi szántó, illetve szőlő).⁵⁸ Grosszmann Sámuelnek egy fiáról értesülünk, Sándorról, a zsidókórház főorvosáról.⁵⁹ Fáni néni talán nagynénje, esetleg testvére lehetett. Nehéz elképzelni egy ilyen vagyonos, művelt családból származó hölgyet varrónőként, sokkal inkább dámára számítana az ember. De ha Fáni néni mégsem vacsoravendégeinek szórakozásból varrogató úrinő volt, hanem valóban a megélhetéséért dolgozó kétkézi munkás, ahogy H. P. szól róla, akkor csak annál érdekesebb, hogy a zsidó szolgáltató és a keresztény megrendelő között olyan szoros viszony alakult ki, amelyben elképzelhető volt, hogy nem méltóságon aluli vagy megalázó H.-éknak nagyértékű ajándékot elfogadniuk Grosszmann Fánitól. Vagy nézzük kicsit teoretikusabban a problémát: a szolgáltató és a más felekezetű igénybevevő közötti azonnali kiegyenlítést, illetve a kiegyenlítés nyílt követelését feltételező, de már önmagában is egymásrautaltságot, azaz integrációt jelentő piaci kapcsolatot a javak elosztásának az önérdék elsőbbségét el nem ismerő formájával, tehát reciprocitással váltják fel, vagy legalább a piaci kapcsolat mellé ilyet rendelnek. A szóban forgó ajándékozás semmilyen meghatározott, szokásos alkalomhoz nem kötődő jellege miatt ráadásul a kölcsönösség általánosított formájára emlékeztet leginkább, amely a szorosan összeműködő, egymásban erősen megbízó, hosszútávú együttmaradást feltételező kis-közösségekre, leginkább a családokra jellemző: a kiegyenlítés akár nagyon távoli, a viszonzás körülhatárolatlan és nyílt követelése teljesen elképzelhetetlen. Grosszmann Fáninak a keresztény H. P. és családja fontosabb és értékesebb volt annál a pénznél, amit a piacon kapott volna a gőzgépet.

Asszimilálatlanság

Asszimilátságon annyit értek, hogy a zsidók és keresztények egymástól elkülöníthetetlenek, vagy legalább nem különítik el őket. Az asszimilálatlanságról ilyenformán akkor beszélhetünk, ha számontartják ki, hova tartozik. Számontartja-e B. gazda önmaga zsidóságát, beépíti-e önképbe? Először is meg kívánom mutatni, hogy a visszaemlékezőnek bőven lenne rá lehetősége, hogy ne tartsa magát zsidónak.

⁵⁵ Bálint György: *Keserédes éveim*, 278-279. Tudniillik időközben Gyöngyőshalmaj egyesült Heves-
ugrával.

⁵⁶ H. P.: [Cím nélkül]. toldás 1.

⁵⁷ *Hevesvármegyei ismertető és adattár*, 492.

⁵⁸ *Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár.) A 100 kat. holdas és annál nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év eleji adatai alapján.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1925. 141.

⁵⁹ *Hevesvármegyei ismertető és adattár*, 492.

Ha ugyanis a vallást tekintjük a zsidóságot összekötő cementnek, akkor Bálint gazda pozíciója kérdéses. Példának okán B. Gy. nagy becsben tartja az apja körülmetélésekor használt ezüst kelyhet, de keresztelő pohárnak nevezi művében. A délutáni gyöngyösi hit-tanórák alól apja kérésére felmentették B. Gy.-t, és Halmajon biztosítottak neki oktatást: a család barátjához, Ladányi kanonokhoz járt. Katolikus hitoktatást akart volna adni fiának Braun Izsó? Ladányi kanonoknál így nézett ki a tananyag: az Ó- és Újszövetség, katolikus vallás, héber betűvetés. B. Gy.-nek mégis voltak ismeretei magáról a zsidó vallásról is, és annak ortodox típusával találkozott: egyik gyöngyösi szomszédjukhoz járt át, előfordult, hogy velük tartotta a szombatot, és a családapától nemcsak gyermekei, hanem ő is megkapta az áldást. Zsinagógába szülei nem vitték, de iskoláskorától már eljárt oda. Osztrák nevelőnőjével néha ellátogattak egy-egy katolikus templomba, hogy gyónhasson, miközben B. Gy. illedelmesen megvárta a padok között ülve, és közben lenyűgözte a templombelső mint műalkotás. Odahaza néha keresztény ünnepeket tartottak, máskor zsidó előírásokat igyekeztek érvényesíteni. Zsidó apjának emlékét a Halmaj határában álló kőfeszület segít felidézni. Természetszeretétét két forrásból származtatja. Egyfelől apja példaadására vezet vissza, másfelől arra a ferences szellemre, amit az államosított gyöngyösi gimnázium részben még szerzetesek közül rekrutált tanári karától elsajátíthatott. Összességében úgy tetszik, hogy B. Gy. gyermekkorában legalább annyit találkozott a katolicizmussal, mint a zsidó vallással, és ha sejtésem nem csal, ez azt jelentette, hogy mindkettővel igen keveset. A családi beszélgetések során fel is merült a kitérés és megkeresztelkedés lehetősége, ám Braun Izsó minden esetben elzárkózott ettől, amint a névmagyarosítástól is. Úgy érvelt, hogy majd akkor teszi meg mindezt, ha nem lesz már sem tanácsos, sem érdem. B. Gy. ambivalens értelmezést ad apja kijelentéséről. A kitartás, a zsidóság kockázatos vállalásának hősiességét is belelátja. De saját megkeresztelkedésének (és névmagyarosításának) egyik magyarázataként is használja. B. Gy. ugyanis egy osztrák szanatóriumba, Bad Schallerbachba került, miután túlélte a megsemmisítő tábor, ahol bizonyos Annunziata nővér ápolta, aki a vallás kérdéseit is megtárgyalta vele, majd hozzáírányította a helyi plébánost, végül 1945-ben a Bad Schallerbach-i katolikus templomban B. Gy. felvette a keresztséget.⁶⁰

Ha etnikai jellemzőként fogjuk fel a zsidóságot, akkor sem egyértelmű B. gazda helyezte. Egy megjegyzéséből az látszik, hogy a zsidó népről mint kulturális közösségről egészen csekélyek voltak a tapasztalatai. Szamossályi gyakorlati éve kapcsán írja: „itt láttam először életemben pajeszos zsidókat, akik éppen úgy jártak napszamba, mint a többiek”. A zsidó néphez tartozása akkor is kérdéses, ha vérségi kötelekeket gondolunk az etnikum mögé. Anyja már özvegyasszonyként ült le beszélni B. Gy.-vel, és mutatott neki egy képet, amire ez volt írva: K. Arisztid, huszárkapitány. „Ő volt az apád – mondta.” B. gazda egyszer megpróbált Felsőkubinban nyomozni K. Arisztid után, de nem járt sikerrel, nem is nagyon erőltette, csupán egy genealógiai munkát lelt a familiáról. B. Gy. szeretetét Braun Izsó iránt ez csak tovább mélyítette, mert nagyvonalúságot látott abban, hogy éppen olyan féltéssel és figyelemmel nevelte fel őt, mintha csak vér szerinti gyermeke lenne. „Felnevelő apámat érzem, tudom valódi szülőmnek”.⁶¹ Ahogy B. Gy. Braun Izsót sem tagadta meg, úgy tette megkeresztelkedése és származásának felfedése ellenére önazonosságának fontos részévé zsidóságának tudatát.

B. Gy. tehát számontartotta önmaga zsidóságát, de a külvilág is annak gondolta-e? A Kertészeti Tanintézet 1941. évi diplomaosztójára az egyik költői vénájú végzős, Elek István

⁶⁰ Bálint György: *Keserédes éveim*, 27–28., 48., 75–78., 95–97., 249.

⁶¹ Bálint György: *Keserédes éveim*, 14–15., 65.

alias Istók, B. Gy. nagyrabecsült barátja nagyívű, verses tablóval készült. B. gazda a róla szóló sorokat még fel tudja idézni kötetében:

*„Te jönnél most, Gyurka, hogy is kezdjem el?
Te győzted közöttünk a legtöbb tehetséggel.
Jegyztél, dolgoztál, mindent közreadtál,
Minden mozdulásban közöttünk maradtál.
Haj, ha mindegyik ... ilyen szerény volna,
Arról a dologról kevesebb szó folyna!”*

Az utolsó két sor talányos. Első elolvasáskor valaminő pajzán jelentésre gyanakodtam. Ám a vers után rögtön így folytatja B. gazda: „Nem volt ez kis teljesítmény 1941-ben, amikor Németországban már sárga csillagot viseltek a zsidók, nálunk pedig a levegőben lógott a második zsidótörvény parlamenti elfogadása.”⁶² Nos, természetesen nem a második, hanem a harmadik zsidótörvény lógott a levegőben, de nem ez a lényeg, hanem a vers interpretációja a megjegyzés tükrében. A nyilvánvalóbb értelmezés az, „hogy ha mindegyik” zsidó olyan „szerény volna”, mint B. Gy., akkor nem kellene a zsidókérdéssel foglalkozni. Csak-hogy ez esetben nehezen érthető, mit tartott a versezetben olyan bátornak B. gazda, hisz itt legfeljebb a 'nekem vannak zsidó barátaim' formula alkalmazásáról van szó. A másik, jóval nyakatekertebb magyarázat valahogy így fest: ha mindenki olyan szerény (szorgalmas, okos stb.) lenne, mint B. Gy., akkor nem lenne szüksége sokaknak arra, hogy a zsidótörvények segédletével juthasson olyan javakhoz, amelyet képességeiből következően eladdig nem tudott megszerezni. De akármelyik megoldás az érvényes, annyi bizonyos, hogy egy B. Gy.-t bensőségesen ismerő poéta, miután ismertette egyéniségének fontosnak vélt vonásait, amikor csoportba sorolta, a zsidók közé helyezte. Elek tehát nemcsak számontartotta barátja zsidó voltát, hanem ezt a csoportidentitását tartotta egyedül említésre méltónak, zsidóságát tartotta annyira fontos tulajdonságának, hogy beszorítsa a szűkös terjedelmi keretek közé. A poémát az évfolyam nyilvánosságának szánta, vagyis amikor úgy jelölte ki B. Gy. helyét a zsidók között, hogy nem mondta ki a zsidó szót, akkor egy hallgatóságos közös tudást feltételezett olvasói körében arra vonatkozólag, hogy barátja zsidó, és hogy ez eszükbe is jut, amikor B. Gy. nevével találkozunk.

Az az élmény, amely tudatosítja, sőt többé megkérdőjelezhetetlenné teszi B. Gy.-ben, hogy kívülről is, belülről is számontartják/számontartja zsidóságát, véleményem szerint a munkaszolgálat tapasztalata.⁶³ A mauthauseni koncentrációs és a guns kircheni megsemmisítő táborra emlékező sorok teljes rezignáltságot mutatnak, még utólag, az események – igen tömör – elbeszéléséből is hiányzik az értelmező szándék.⁶⁴ Ezt leszámítva csakis a munkaszolgálatról szóló mondatok törnek meg a kötet kedélyes, mindenkiről és mindenki- nek csupa szépet és jót mondó, egyszóval „bálintgazdás” hangnemét: a muszos fejezetek, bekezdések tele vannak indulattal. Nem sorolom fel az elszenvedett megaláztatásokat, kínokat, csak elbeszélésük két sajátosságára hívom fel a figyelmet. Egyrészt teljesen hiányzik az együttérzés tapasztalata, senkiről sem olvashatunk, akinek segítő szándéka lett volna, vagy aggályokat fogalmazott volna meg a muszosokkal való bánásmód miatt. Másrészt nem esik szó semmiféle ellenséges hadseregről, semmi olyan célról, feladatról, amely egybefogta a katonákat a munkaszolgálatosokkal. A küzdelem valójában épp e két fél között zajlott, a hadsereg otlétének célja a fegyvertelen, túlnyomóan zsidó ellenség megsemmisítése volt –

⁶² Bálint György: *Keserédes éveim*, 203–204.

⁶³ Bálint György: *Keserédes éveim*, 34., 50–51., 86–89.

⁶⁴ Bálint György: *Keserédes éveim*, 90–93.

ezt észlelte az emlékező. Olyan kép rajzolódik ki tehát a munkaszolgálatos időszakról, amelyben a zsidóság számontartása akkora jelentőségre tesz szert, hogy a világot kettéosztó határ helyeződik zsidók és keresztények közé, és e határ egyértelmű, éles, nincs átjárás rajta az emberiségre hivatkozva. Végül egy razzia ébreszti rá helyzetére, amely során megfosztják őket utolsó ingóságaitól is. Nála szakmai bibliáját, a Jávorka-féle kis növényhatározót találják meg. A tizedes így kiáltott fel: „Ez meg egy felforgató, nemzetellenes könyvet rejteget”, és tűzre dobta a kis Jávorkát. A semmiféle politikai jelleggel nem bíró szakkönyv összes nemzetellenessége abban állt, hogy B. Gy. csomagjából került elő. A tizedes szemében B. Gy. zsidósága átitta egész testét, ruháit, mindent, ami hozzá tartozott, ő vagy könyve már csakis zsidó lehetett, azaz (nemzet)ellenség, semmi más. B. Gy. reakciója a belehelyezkedés a zsidó szerepébe, és a dacos, ám szimbolikus szférában maradó ellenállás. Testi erejét bizonyította (értelmetlenül áthelyeztetek vele 100 zabos zsákok, amit másfélóra alatt elvégzett, noha a szakaszvezető „alig hitte, hogy egy zsidó munkaszolgálatos képes felemelni egy zaboszsákokat”), illetve lovasként multa felül a katonákat (betört egy lovat, ami addig sokaknak nem sikerült). Katonai erényeket csillogtatott tehát, azt igyekezett munkaszolgálatosként (és emlékezőként is) bebizonyítani, hogy a katonáskodásra alkalmatlannak ítélt zsidók legalább olyan, sőt kiválóbb katonák, mint a fegyveresek. Braun Izsó esetében az emlékirat a zsidótörvényeket mutatja be ugyanilyen fontos és ugyanilyen következtetésre vezető élménynek. B. Gy. apja halálát is ezzel hozza összefüggésbe.⁶⁵

Ha az önéletrajzi szöveget egy pillanatra azonosnak tekintjük a múlt valóságával, akkor bátran kijelenthetjük, hogy H. P. életének legfontosabb eseménye a Gyöngyösi Kaszinó Egyesület ifjúsági alosztálya elnöki tevékenysége. A történet pedig tulajdonképpen a zsidókról szól. A gyöngyösi származású diplomások, egyetemisták társasági életének megszervezését kísérte meg H. P. és néhány társa. 1943-ban a kaszinó kebelén belül sikerült létrehozniuk egy alosztályt. Ennek elnöke H. P. lett. Tevékenységük táncestek, felolvasások, művészetek, tudományos-ismeretterjesztő előadások szervezéséből állt. Egyik tagtársuk, Nowotny Alajos 1944 nyarán tartott, zsidókért kiálló előadása miatt az alosztályt feloszlatták csakúgy, mint az egész kaszinót, néhány tagot fogva tartottak. Nem kell azt gondolnunk, hogy valamiféle egyértelműen ellenzéki, háborúellenes szervezkedésbe csöppentünk: a művészek (például Laczkó Géza, Szabó Lőrinc, Féja Géza) és tudós (például Karácsony Sándor) vendégek mellett a meghívott előadók közt voltak olyan hivatalosságok képviselő személyek is, mint a Magyar Külügyi Társaság elnöke, a kultuszminisztérium államtitkára vagy különösen a Nemzetvédelmi Propaganda Minisztérium előadója. Maga H. P. sem igyekszik ellenállásként, antifasiszta mozgolódásként felmutatni cselekedeteiket, amit ékeesen bizonyít az, ahogy a kaszinó felszámolásáról tudósít: „A kaszinóban tartott egyik előadás miatt a politikai rendőrség az egész kaszinót feloszlatta – szegény öregek, akik befogadtak minket, miattunk oszlatták fel őket. Államosították a könyvtárat, a berendezést lepecsételték, a háború után pedig a polgárok széthordták.” Úgy fogalmaz tehát, mintha a feloszlatast ugyanaz a hatalom hajtotta volna végre, mint az államosítást, pedig az előbbi 1944 nyarán, az utóbbi 1946-ban történt.⁶⁶ Az időközben beálló politikai váltásról nem vesz tehát tudomást H. P., mivel emlékezéseivel nem a régi vagy az új rendet kívánja igazolni, hanem helytállásuk, a zsidók melletti kiállás a fontos számára. Emlékezéseiben egy olyan folyamatot ábrázol, amelyben az állampolgárok zsidóságának és kereszténységének számontartása egyre inkább ellenséges cselekvéssé változik, vagy ahogy körülményesen írja:

⁶⁵ Bálint György: *Keserédes éveim*, 80., 259.

⁶⁶ Misóczki Lajos: *Fejezetek Gyöngyös művelődéstörténetéből a közgyűjtemények tükrében*. In: Havassy Péter – Kecskés Péter (szerk.): *Tanulmányok Gyöngyösről*. Gyöngyös, 1984. 632.

elkezdődik „embereket származásukra való tekintettel fokozottabb megkülönböztetése”. Ehhez igyekszik köztörténeti háttérrel is rajzolni, de egyéni tapasztalatairól is beszámol: 1938-ban H. P. nyári csereüdülés révén eljutott a Harmadik Birodalomba, Chemnitzbe.⁶⁷ A fogadó család egyik tagja a náci párt helyi vezetője volt. H. P.-t elkápráztatták az autósztrádák, engedték is vezetni rajtuk. Eljutott Berlinbe, ott személyesen látta beszélni Hitlert az Olympiastadionban. A fogadó család feje bemutatta Baldur von Schirachnak, a *Hitlerjugend* vezetőjének. Az egész utazás igen nagy hatással volt rá, de ez az emlékezés szerint félelmet váltott ki belőle, nem várakozást vagy bizalmat. Ebben a kontextusba illeszkedik bele a „kaszinós” történet központi eseménye, Nowotny Alajos előadása. Az államhatalmi ellenreakciót kiváltó kultúrtörténeti beszéd oda konkludált, hogy amikor a társadalom bizonyos embereket megbélyegez és megaláz, akkor kőkorszaki állapotokba süllyed vissza. A kaszinó tagjai döntöttek: nem voltak hajlandók ellenséget látni a zsidókban. De miféle retorikát használtak véleményük kifejezésére? Nowotny nem a magyarság vagy a nemzet oszthatatlanságára utalt, amikor azt állította, hogy az, amit a zsidókkal tesznek, bűn, hanem – ahogy emlékiratában maga H. P. is – nagyon általános, sőt univerzális hivatkozásokat használt, azaz a civilizáció, illetve az emberiség, emberiesség nevében tiltakozott, mert ezek voltak olyan fogalmak, amelyekkel hihetően egy közösség tagjaiként, egyenlőként tudta ábrázolni a zsidókat és keresztényeket, amelyek segítségével többszám első személyben beszélhetett egymásról B. gazda és H. doktor. A mi/ők felosztás, azaz a zsidók és keresztények asszimilátlansága ott bújik tehát H. P. és Nowotny humánus szavai mögött is.⁶⁸

Összességében úgy tűnik, hogy a modern magyarországi társadalom integrálódó, ám asszimilátlatlan képet mutat e két önéletírásban. Zsidóknak és keresztényeknek egyre több közük van egymáshoz, de változatlanul fontosnak tartják azt, ami őket egymástól elválasztja. Közös terep és éles különbségtétel. Alkalmas elegy ez ahhoz, hogy az ősrégi előítéletek működésbe lépjenek, és nagyarányú társadalmi egyenlőtlenségeket alakítsanak ki hol a zsidók, hol a keresztények javára.

⁶⁷ Az üdülést az a Hedrich Ármin, gyöngyösi némettanár szervezte, aki B. Gy. szerint remek némettudása ellenére nem kedvelte őt. Bálint György: *Keserédes éveim*, 45.

⁶⁸ H. P.: *Adalék. Vázlat*. 2004. [Gépirat.] VSVK HGy; H. P.: *Az a híres társasági élet ...*, 54–55.; H. P.: *A kaszinói ifjúság működése Gyöngyösön*, i. m. Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapozása 1. Szociológiai kategóriatan*. Budapest, 1987. 307–308.

DÁNIEL BOLGÁR

*Farmer B. and Doctor H.
The Denominational Patterns of Small Town Autobiographies*

This study examines the autobiographical creation of denominational relations in the framework of definitional differentiation between integration and assimilation, comparing the memoirs of a Jewish agricultural intellectual of nation-wide fame and a Christian lawyer, both from Gyöngyös and both relating the story of their youth. In both autobiographies the modern Hungarian society shows an integrating but not assimilated picture. The study analyses how lifestyles, systems of values, the problems of connubium and comensality, namely class-based behavioural sociological separation and maintaining relations between denominations are presented in the two autobiographies; it tries to prove that in a small town in the first half of the 20th century there were no barriers between Jews and Christians, or if there were they were not where they are traditionally supposed to have been. The second part of my work concentrates on the fact that the autobiographers still considered it important whether they were Jews or not; what is more, the society they created in their autobiographies also found it important. Finally, the study hints at the fact that the simultaneous presence of integration and the lack of assimilation were the prerequisites for the development of large scale social inequalities between Jews and Christians.

VICZIÁN ZSÓFIA

Múltat fabrikálni – egy nemesi genealógia a szocializmusból*

„Létezni annyi, mint múltat fabrikálni magunknak. Nagypapa mondása.”

Esterházy Péter: Harmonia caelestis

Genealógiát, egy nemesi család történetét feltáró munkát írni Magyarországon az 1960-as évek elején minden bizonnyal nem számított általánosan jellemző tevékenységnek. Az érintettek, az egykori középosztály egy része ekkor már emigrációban él, míg más részük vagyona és társadalmi presztízsétől megfosztva próbál boldogulni a korai Kádár-kor éveiben. A kitelepítés, a nyílt erőszak talán már nem fenyeget a nemkívánatos ősök miatt, de az iskolai adatbázisok, munkahelyi párttitkári rovatok még X-et írnak a származás rovatba.

Az írásom tárgyául választott kéziratot családtörténet a szűk családi nyilvánosság számára készült, és kerüli a közelmúlt eseményeinek értékelését. Összeállítója, Bárczay János nyugdíjazása után egyfajta számvetésként is foghatott a munkába. Miképpen állítható össze egy genealógia a 20. században? Milyen általánosabb, a kort és a társadalmi csoportot jellemző vonatkozási pontokat vonultat fel? Hogyan mutatja be önmagát a szerző e közegetben – továbbírható-e valóban a családtörténet? Az alábbiakban (az emlékiratok kutatásának elméleti kiindulópontjaira támaszkodva, de azokat részletesen nem tárgyalva) e kérdésekre keresem a választ.

Miből lesz a családtörténet?

A Bárczay család nagy múltú, a 12. század végétől jegyzett, a nemesség vagyonosabb felső-közép rétegéhez tartozó felvidéki família. A hagyományos gazdálkodói életforma mellett néhányan közülük közéleti pályára is léptek, köztük Bárczay János is, aki a Horthy korszakban képviselő, utóbb pedig földművelésügyi államtitkár volt.¹ A „nemzetség” eredetét, évszázados történetét már több mint száz évvel korábban, 1848-ban megírta Bárczay Fe-

* Ezúton köszönöm a Bárczay család tagjainak a dolgozat megírásához nyújtott segítséget, a kéziratok rendelkezésemre bocsátását, illetve Kövér Györgynek a széleskörű szakmai támogatást.

¹ Bárczay János (Abaújkér, 1900. júl. 20. – Budapest, 1985. júl. 27.): politikus. 1921–1924-ben szolgabíró, illetve alispáni titkár Borsod vármegyében. 1924-től abaújkéri birtokán gazdálkodott, részt vett a vármegye gazdasági egyesületének, református egyházának és törvényhatóságának életében. 1932–1944 között kormánypartii országgyűlési képviselő, 1939–1940-ben a Magyar Élet Pártjának egyik alelnöke. 1939–1940-ben a Kassán megjelenő Felvidéki Újság szerkesztője. 1940. november-től 1944. márciusig a német megszállásig földművelésügyi miniszteri államtitkár és a miniszter állandó helyettese. 1942. februárban egyidejűleg árvízvédelmi kormánybiztos lett. Magyar Életrajzi Lexikon, <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABCO0523/01027.htm>

renc.² Akkor a szöveg létrejöttében a családi emlékezet és múlt felfedezésén és a hagyományok ébrentartásának szándékán túl egy elhúzódó birtokper is szerepet játszhatott.³

A köztes idő, az 1848 és 1960 közt feszülő családi és nemzeti történelem valóban megírásért kiált: kezdve éppen a szabadságharccal, amelyben sok családtag részt vett, folytatva a dualizmus évtizedein át egészen Trianonig, majd a második világháború totális összeomlása után eljutva az 1951-es kitelepítésig és a sokakat érintő emigrációig. Ez az időszak a családi vagyon elaprózódásának, majd teljes elvesztésének időszaka is.

Milyen forrásokat használhatott Bárczay János e történelmi tabló felvázolásához? Ezen a ponton egy rövid filológiai sétára invitálok az olvasót. Bár a levéltárban őrzött (mikrofilmen olvasható) egyszerű fekete füzet címlapján nem jelzi, hogy milyen forrásokat használt, a szöveg később mégis utal a szerzősége.⁴ Az első részt *A bárczai Bárczay nemzetség története és leszármazási táblázatai 1250–1960* címlap (és címerrajz) után Bárczay Ferenc jelzett 19. század közepi munkája teszi ki.⁵ Ezt János olykor tömörítve, rövidítve, de lényegében szó szerint lemásolja.⁶ Azokon a pontokon sem változtat, ahol Bárczay Ferenc egyes szám első személyben írt saját magáról.

A genealógia azért is fontos számára, mert az új családtörténet egyértelműen a folytatás szándékával íródik, szerkezetében megmaradnak annak sajátosságai. Egymást követő generációk családfőinek az életrajzát olvashatjuk itt is, a rendelkezésre álló források tükrében. Míg a legkorábbi időkből csak egy-egy büntetőper vagy kiugróan súlyos tett emléke köthető hozzájuk, utóbb előtérbe kerül kiválóságuk vagy hősiességük is. Mivel a munka célja bevallottan a birtokkérdések rendezése, összegzése, ezért minden esetben nagy hangsúlyt kap az, hogy ezek az ősök hol és hogyan szereztek birtokokat, mit hagytak leszármazóikra.

A genealógia az egyes generációkat sorszámozza az első adatolható őstől kezdve, és ezt a szerkezetet a folytatásban is megőrzi. De az véleményem szerint nemcsak szerkezeti-formai mintaként döntő a későbbi szöveg szempontjából, hanem egyúttal fontos hitelesítő funkcióval is bír. Azzal, hogy a családtörténet önmagát folytatásként definiálja, felhasználja azt a szimbolikus értéket, amivel a folytatandó bír, tehát alapvetően olyan befogadói magatartást hív elő, mely a források precíz hivatkozása vagy a hitelesítő személyek jelenléte nélkül is megteremtí a szöveg életrajziségát, azaz igaz, a valósággal tisztán referenciális kapcsolatban lévő mivoltát.

„Eddig szól Bárczay Ferencnek Perén az 1848-as szabadságharc után 1850 körül írt munkájának családtörténeti része” – zárja a másolást Bárczay János. Azonban egy kis sorminta után egy újabb „vendégszövegre” való hivatkozás következik: „A második világháború után 1960 körül a Bárczay Ferenc bátyánk családtörténeti művének a folytatását napja-

² Bárczay János apai nagyapja elsőfokú unokatestvére volt Ferencnek.

³ A genealógiáról bővebben lásd Viczián Zsófia: *„Nemzettségünk eredete” – egy nemesi genealógia a 19. századból*. In: *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006. 141–163.

⁴ MOL Mikrofilmtár 47 505 és 47 506.

⁵ Bárczay Ferenc a munka zömét valószínűleg 1847–1848 telén írta, de utóbb még újabb adatokat is beszűrt. Például Radvánszky Béla nevű, 1849 februárjában született unokáját megemlíti. Nem tudom, hogy Bárczay János miért 1850-re datálta a munka születését.

⁶ Összevetésül egy másik, a család tulajdonában lévő kéziratos másolat szolgált, melyet Bárczay Ilna készített 1923–1924-ben. Ezidáig az eredeti genealógiát nem sikerült a levéltári anyagban fel-
lelni.

inkig megírta Bárczay Árvéd Hejőcsabán, a következőkben.⁷ A szerzőség, mint azt a következőkben látni fogjuk, itt azonban már nem olyan egyértelmű, János alakít a szövegen, kihagy és betold dolgokat, megváltoztatja az írottak hangnemét stb.⁸ Saját másolói és értékmentő szerepét a munka végén így jelöli meg: „Itt végződik a Bárczay Árvéd családtörténeti beszámolója, amely a Bárczay Ferenc családtörténetének folytatása. Én János azzal a kéressel helyezem el az Országos Levéltárban őrzött családi levéltárba, hogy az elkövetkező generációk is kövessék példánkat, jegyezzék fel a családi mozgalmi adatokat, és időről-időre csatolják ehhez a munkához, hogy mindenkor teljes legyen. Jászdózsa 1963. június hó.”⁹

A kis fekete füzet valóban a levéltárba került (de a családi levéltári anyag tömbjétől elkülönítve, „töredékként”), és így bár a múlt írásos megőrzésének parancsa beteljesült, egyúttal elveszett az a lehetőség is, hogy a történelmük iránt érdeklődő családtagok kézbe vehessék. Talán ez hajtotta Bárczay Jánost is, aki családtörténeti kutakodást folytatva az 1980-as évekre kibővítette, átszabta és legépelte munkáját. Ez a változat – a fénymásolás technikájának terjedésével – már könnyen terjeszthetővé vált.¹⁰

Családtörténeti tér

Ki, hogyan és miért írta tehát a családtörténetet? A legkönnyebbnek azt látszik megválaszolni, hogy miért jön létre egy ilyen szöveg. Egy családtörténetnek az a legfontosabb célkitűzése, hogy összefoglaljon valamilyen családi múltat, és ezzel egyúttal alakítsa a család történelmi emlékezetét is. E célt bizonyos (h)ősök kiemelésével, példaként állításával, illetve családi karrierek, magatartásminták bemutatásával, válsághelyzetek sikeres kezelésének történeteivel érheti el. A megrendült önazonosság-tudat, a családi legitimitás és az elit társadalmi státusz szempontjából is különösen fontossá válik, hogy a szövegekben megjelenjen egy olyan normalitás, mely hivatkozási és viszonyítási pontként szolgálhat az érintettek számára.

A legfontosabb átadandó életpaszta talán az – amit minden élettörténet igyekszik hangsúlyozni –, hogy a Bárczayaknak törekvőknek, sikeresnek kell lenniük, nem szabad feladniuk a harcot, és ha érvényesülni akarnak, mindig többet kell érte tenniük, mint a többieknek.¹¹ Néhol ez a gondolat még a megírás idején általános iskolás családtagok kap-

⁷ Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1963), 115. A lábjegyzetben mindig a levéltárban található 1963-as munka lapszámaira hivatkozom, illetve amennyiben nem, az ettől való eltérést külön jelzem.

⁸ Bárczay Árvéd 1893-ban született Hejőcsabán. Iskoláit Tatán végezte, érettségi után bevonult, részt vett a háborúban, számos kitüntetést kapott. Hejőcsabán gazdálkodott, saját malmát igazgatta, illetve több egy kiterjedt gabonakereskedelmi céget alapított. A II. világháborút otthonában vészelte át. Elszegényedve halt meg 1968-ban. Több családtörténeti munkát, visszaemlékezést írt. (Életrajz családi adatok alapján.)

⁹ Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1963), 199. A jelen tanulmány bizonyos fókig tekinthető e felhívás beteljesítésének, hisz annak szerzője is a család (leányági) leszármazottja.

¹⁰ Sajnos arra sem sikerült megnyugtató választ találnom, hogy pontosan mikor készült el a családtörténet gépelt változata, és aztán mikor kezdett el a család körében fénymásolt és összefűzött formába terjedni. Bizonyos, a már gépelt szövegbe tollal beírt megjegyzések alapján állítható, hogy azt 1988 után fénymásolták le – ez egybevág a fénymásolás technikájának szélesebb elterjedésével és demokratizálódásával is.

¹¹ Hasonló pszichológiai jelenséget ír le a trianoni döntések utáni erdélyi magyar értelmiségre vonatkoztatva Nagy György. Írásában a *desirabilitás* fogalmát használja, mely bizonyos fajta fokozott

csán is megfogalmazódik, ahol hivatali előmenetel és tisztség nem lévén, egy szakköri vagy zeneiskolai eredmény is a jövőendő (reménybeli) sikeres helytállást – azaz az adott társadalmi környezethez való sikeres alkalmazkodást – sejteti: „Már a kis Veronika is második osztályos általános iskolai tanuló. Kitűnő tanulmányi eredménnyel, a zeneiskolában is zongora szakon ötös tanulmányi eredményt ért el. Azonkívül a művészi tornán is dicséretes eredményt ért el.”¹²

A II. világháború után a nemesi múlt pozitív értelmű nyilvántartása és ápolása teljes mértékben a privát szférába húzódik vissza. A Rákosi-korszakban sokat tettek e csoport eltávolításáért, az 1951-es kitelepítés élménye mélyen beleivódott az érintettek emlékezetébe, a megaláztatások személyes élményeivel „gazdagítva” a hatalomnak való kiszolgáltatottság érzését. Korai szakaszában a Kádár-rendszer is élt a származás alapú megkülönböztetés eszközével. A rendszer később sem hozott feloldozást: sem az elszenvedett sérelmek feldolgozására, sem a háború előtti események és felelősség átgondolására nem volt lehetőség, azok a passzív felejtésbe merültek vagy a szűk családi nyilvánosságba szorultak vissza.

A szigor lassú oldódását jelzi ugyan, hogy 1962-ben a párt kongresszusán kimondják a származási diszkrimináció megszüntetését, de annak elhúzódó hatásaival a '60-as évek végéig számolni lehet.¹³ A rendszer tehát azáltal, hogy adminisztrációjában sokáig megőrizte ezt mint döntő kategóriát, a nemesi származásra utaló X-szel állandóan tudatosította az egyénekben annak meghatározó voltát. Ezzel pedig akaratlanul hozzájárulhatott a családtörténeti érdeklődés bizonyos fokú fenntartásához is.

A Bárczayak körében a szocializmus első két évtizedében több emlékirat is keletkezett. Ki az ostrom alatt átélt kifosztást, ki a menekülést, ki a háború előtti ködbe vesző világot írta le. A visszaemlékezések ugyanakkor az élettörténetek egyszerűsége-egyszerűsége mellett is igyekeznek szem előtt tartani a családi történetek közösségi perspektíváját. Bárczay Olivér „Langegasse” című önéletrajza (melynek címe élettörténetének hosszú, kanyargós útjára utal) bevezetőjéül a következőket írja: „Úgy érzem, hogy évszázadokon keresztül vérré válik az a tudat, hogy hozzánőttünk a földhöz, valamink van, valahová tartozunk. A család 800 éves történetében bizonyára voltak mélypontok, – háborúk, politikai változások elkobzások, stb. – de ilyen mély változást, teljes megsemmisülését a családi vagyonnak, s ilyen mértékű üldöztetést, emigrációt csak a második világháború és az utána következett kommunista uralom tudta teljessé tenni.”¹⁴

Egy másik családtag, Bárczay Ilona pedig egyenesen azért kezd 1946-ban feljegyzéseket írni, hogy részben pótolja az elvesztettnek hitt családtörténetet.¹⁵ „Itt van előttem kiterítve a családfa, hatalmas, terebélyes, 21 generáció. Gyökere a 13. századba nyulik vissza, törzse izmos, ágai rugalmasak, leveleit sok vihar rángatta, de talán még soha olyan vihart nem ért, mint ez a mostani. Ezt szeretném leírni, hogy ki hogyan állta a vihart, kinek mi lett a sorsa

teljesítményt váró és azt kiváltó lélekállapotot jelent, mely általában valamilyen nagyon negatív történelmi esemény kompenzációjaként jelenik meg egyének vagy csoportok esetében. Azt gondolom, ez a fogalom használható az egykori (vezető és közép) elit tagjaira is a II. világháború után, és így jellemző a tárgyalt családra is. Nagy György: *A kisebbségi helytállástól a közösségi desirabilitásig és vissza. A transzilvanista ideológiáról*. In: uő.: *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, 1999. 7–37.

¹² Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1963), 195–196.

¹³ A kongresszus származási kvótákra vonatkozó határozatairól lásd: Takács Róbert: *Tisztelt VIII. kongresszus! Három levélíró a származási megkülönböztetés eltörléséről*. *Múltunk*, 51. (2006) 3. sz. 256–281.

¹⁴ Bárczay Olivér: *Langegasse*. Kézirat a család tulajdonában. 1. (Olivér Árvéd fia.)

¹⁵ Ő az, aki 1923–1924-ben, tizenhat éves korában lemásolta Bárczay Ferenc genealógiáját is.

és az ezelőtti békésebb, csendes időket is, mikor mindenki dolgozhatott és csendesen, szerényen boldogult is. [...] Gyenge pótlása a kiegészített családi levéltárnak – együtt égett az országgal itt az Országos Levéltárban Budán – de mégis jobb mint semmi. És a szeretet diktálja ezeket a sorokat, az élet, a becsület, az állandóság, a kitartás, a jóság – a család szeretete. Tehát jogosak lesznek ezek a sorok – ha pontatlanok és gyarlók is s néhol unalmasok is talán.”¹⁶

A Bárczay család – és feltehetően sok hasonló család is – egy belső migrációs magatartással válaszolt a krízisre, létrehozva a szocializmus egy sajátos „szamizdat” műfaját. Míg megpróbálták az adott társadalmi-politikai viszonyokhoz mérten a lehető legjobban boldogulni, sőt karriert csinálni, addig írott és rendszeresen mesélt történeteik révén megteremtettek egy olyan világot, amelyhez viszonyulni akartak, amely a normát jelentette számukra. Az a családi szövegalkotó, történelmi léptékekkel számoló írásos tevékenység tehát, ami a korábbi századokban a tényleges vagyoni alapot, társadalmi státuszt legitimálta, a tulajdon elvesztésével szimbolikus értékkel telítődött, s ilyen módon vált kitüntetett elemévé a családtagok önmagukról való gondolkodásának.

A családi szöveg-együttes talán legfontosabb jelentése az, hogy hatékonyan közvetíti mind tartalmában, mind tárgyi megvalósulásában is azt az üzenetet, miszerint a család önmagáról való gondolkodásának fontos és kitüntetett eleme a történelem. A szövegek egymást kontextualizálják, még akkor is, ha ezt sokszor nem jelzik a hivatkozások. A munkákból egy sajátos közeg jön létre, melyet Lejeune „önéletrajzi tér” mintájára „családtörténeti térnek” nevezhetünk.¹⁷ A családi önazonossággal kapcsolatos kérdések e családi szöveg-együttes teremtette játéktérben vizsgálandók, feltárva az egyes, olykor eltérő műfajú dokumentumok összefüggésrendszerét.

E megállapítás pedig már átvezet minket a „hogyan” kérdésre. Láthattuk, hogy Bárczay János, amikor 1963-ban lezárja munkáját, tulajdonképpen egy többé-kevésbé pontos másolói munkát végez, a szövegben forrásait meg is jelöli. A családi közkézen forgó példányban azonban, mely az 1980-as évek második felére készült el, és amelyik a rendszer-váltás körül megélné a különös identitáskeresés produktuma, a szövegek már inkább kollázsszerűen kerülnek egymás mellé. Itt a címlapon Bárczay János ugyan felsorolja, hogy kiknek a segítségével alkotta meg a legújabb családtörténetet, de utóbb nem jelzi sehol, hogy melyik rész honnan való. Ez különösen ott válik érdekessé, ahol a narráció egyes szám első személyre vált, de ahol a megszólalás (bizonyíthatóan) nem az övé.

E kollektív beszédmód bizonyos fokig a folklóralkotások keletkezésével rokonítja a tárgyalta családtörténetet. Köztes állomás ez: még meg van említve egy-egy forrás, de a szöveg már mint közös családi narratívum jelenik meg, benne az egyéni szerzőség ténye háttérbe szorul. Sokszor tetten érhetjük benne a folklór egyik fontos jellemzőjének, a szóbeliségnek is a nyomait, hisz a leírt közelmúltbeli történetek minden bizonnyal a sokszor mesélt „családi sztorik” írott változatai. Ezek a vonások is az említett „családtörténeti tér” jellegét erősítik.

Múltalakzatok

A múltról való beszéd minden törekvés ellenére sem tud objektívvá válni. A végtelenül szubjektív, mindig jelenközpontú, gyakran a szóbeliségben csiszolódott személyes emléke-

¹⁶ Bárczay Ilona: *A Családról. 1946: XI. 21-től*. Kézirat a család tulajdonában. 5–6.

¹⁷ Lejeune, Philippe: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Z. Varga Zoltán. Budapest, 2003. 47–75.

zet az egyik oldalról, az irodalmi fikció a másíkról kezdi ki a múlt objektív feltárhatóságának eszméjét. A tárgyalt családtörténet e jelenségre szemléletes példát nyújt mindkét vonatkozásban, és mint láttuk, még a szerzőség biztosnak hitt talaját is összekuszálja a maga kollektív családi beszédmódjával.

Személyes emlékezet, családi iratok

A szocializmus idején keletkezett családtörténet alapvető forráshiánnyal küzd, ahogy azt kezdősorai is leszögezik. Ezen a ponton a másoló Bárczay János néhány sort kihagy (e kihagyásokat szögletes zárójelbe tettem), másokat hozzátold (ezeket kiskapitálissal jeleztem) Árvéd munkájához:

„Ezekután meg kellene kísérelnem, hogy Bárczay Ferenc családtörténeti művéhez egy kis improvizált folytatást szerkesszek. E tekintetben valami komolyat és egész alaposat összehozni a mai viszonyok között majdnem lehetetlenség, mert a család szét van szórva, mindenki a napi gondok megoldása céljából szaladgál [földhöz ragadt szegények lettünk a kiraboltság és egyéb vegzatúrák következtében] és lehetetlen kellő forrásokat feltalálni levelezés és személyes érintkezés felvétele keretében. Így csupán saját emlékeimre és másoktól hallott elbeszélésekre vagyok utalva, s ezek segítségével megállapított eseményeket igyekszem [mielőbb] úgy ahogy az van, nyers állapotban papírra vetni [a házagokkal együtt együtt, mert nézetem szerint most nincs idő ezek felett meditálni, azt, ami megvan, azt sietek mielőbb befejezni és az íveket biztos helyen megőrizni. Ha később nyugodtabb éraba kerülnénk, tekintettel arra, hogy már némileg bedolgoztam magam a család múltjába, Bárczay Ferenc 100 évét betöltött könyvével foglalkoztam, mindenesetre könnyebb lesz a most írottakat átfésülni és kiegészíteni, és az átcsereendő rész helyébe új íveket bepótolni. 1947 év eleje óta szukcesszíve és lassú ütemben] MÁR RÉGÓTA foglalkozom a családi emlékek összegyűjtésével, hogy [fiam] GYERMEKEIM részére egy, a család múltjára való visszapiantást lehetővé tegyek. [...] A régi állapot egyedüli forrása [így csupán] A BÁRCZAY Ferenc bácsi biográfiámunkája ÉS AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁRI ANYAG, amelyből oly módon kéne kiinduljak, hogy megismétlem ama felsorolást, kik voltak az élő férfi családtagok 1848-ban, továbbá közvetlenül az ősiség eltörlése előtt milyen földbirtokok voltak a családunk kezén. Ebből könnyen levezethető a mai állapot: kik képviselik a család mai férfi ágát [és az 1944-es állapot szerint mi maradt meg a földbirtokokból, amely 100 évvel ezelőtt mai szemmel nézve oly hallatlan nagy vagyont jelentett.]”¹⁸

Az elbeszélés legfőbb forrása tehát a személyes emlékezet és az informális úton, a család tulajdonában elérhető dokumentumok. A szöveg legelején megjelenik – a tipikusnak mondható – megállapítás a jelen és múlt nyomasztó ambivalenciájáról. Bárczay János kihagyásaival azonban jól láthatóan tompítani igyekszik e helyzetkép fanyar hangját. A családtörténet Árvéd e bevezető sorai szerint inkább személyes emlékirat, mint „szabályos” genealógia lehet. Ő nem is tekinti külön műnek, hanem visszaemlékezései folyamába illeszti be ezt a családtörténeti kitérőt. János talán épp ezért igyekszik tárgyilagosabbá tenni kihagyásaival a másolt szöveget, mert az ő szeme előtt viszont egy, a család egészét célzó családtörténet, nem pedig az egyszeri és egyszemélyű visszaemlékezés lebeg.

A hallomásból ismert családi történetek – néhány idősebb családtag közvetítésével – tulajdonképpen áthidalják az 1848 és az 1950-es évek közt eltelt időszakot. Néhol a közvetítő nincs is megjelölve, de az évszámokból látható, hogy azt személyesen nem hallhatta a szerző. E családi történetek sokszor a hivatalos történelmi tudás kiegészítéseként, szemta-

¹⁸ Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1963), 115.; Bárczay Árvéd: *Visszaemlékezések*, 2. rész 99–100.

núi (ezért az előbbinél hitelesebbnek gondolt) kommentálásaként is megjelennek (ez esetben a példaadó úriemberi becsület explicit megfogalmazásával együtt): „Világosnál a fegyverletétel alkalmából már a Görgey törzskarában volt jelen. Különben Világosról úgy nyilatkozott, hogy az Oroszok a leglovagiasabb ellenfélnek bizonyultak a Magyar foglyokkal szemben. Aki akart, az mind megszökhettek, de ezzel kevesen éltek. Becsületbeli kötelességnek tartották az ottani kitartást, amivel a vérszopó Haynau oly gyalázatosan visszaélt.”¹⁹

A szövegben szereplő további, a fentihez hasonló „jól értesült” vagy éppen pikáns és rémséges történeteknél is általában ilyen forrásmegjelöléseket találunk: „szállongó hírek szerint”, „Lajos nagybátyámtól hallottam”, „úgy tudom”. Ezek a formulák ugyanakkor bizonyos fokú távolságot fejeznek ki, árnyalják a szöveg információinak hitelesként való befogadását.

Az 1963-as, de még a kibővített 1980-as évekbeli családtörténet szövegében is az első világháborúval lezáruló „hősi kor” után a történetek egyre fakóbbá, kisszerűbbé válnak, az egyes családtagokról szóló elbeszélések felveszik a hivatalos életrajzok intézményi struktúrák által tagolt menetét (iskolák, munkahely, házasság stb.). Nincs – a diktatúra kialakította óvatosságból kifolyólag nem is lehet – hangsúly a II. világháború körüli eseményeken, az átmenet semleges, tárgyilagos módon jelenik meg. Nem emlékeznek meg például a kitelepítésről sem pusztá dokumentálásán túl, pedig az igen jelentős volt nemcsak a személyes élettörténetek szempontjából, hanem mint újfajta identifikációt jelentő középosztályi (közös) élmény is. Látható, hogy Bárczay János kihagyta Árvéd szövegéből azt a két mondatot is, ami sejtetné az elhallgatás okát.

A másoló azonban egy fontos betoldást is tett a szövegbe: forrásként megemlíti a levéltári anyagot is.²⁰ Kérdéses ugyanakkor, hogy valóban átnézte-e, használta-e azt a szöveg megalkotásában. A családtörténethez a genealógiai táblázatokon túl csatolt néhány függelék is. Ezek közül Árvédtól származik a *Kossuthnak 1848. december 25-éről Pestről kezeltett és az akkor már Győrre visszavonult Görgeyhez intézett levele* másolatban. (Ebben Kossuth kitüntetését kér az ott szolgáló Bárczaynak.)

Ő illeszthette azonban valószínűleg ide az *1588. január 16. Bárczay Anna hozománya és 1677. március 30. özv. Szinnyi-Merse Kristófné Bárczay Ilona elismervénye ruhák és fehérneműk átvételéről* másolatait, melyeket talán a levéltári anyag átböngészése során talált. E szövegek beillesztése hagyományos genealógiai értelemben teljességgel fölösleges, hisz olyan vagyontárgyakról szólnak, amelyek a nemzetségi öröklésen kívül esnek. A későbbi, 1980-as években összeszerkesztett változatban további szövegek is megjelennek: találhatunk itt két, 1857-ből származó halotti beszédet, melyek az akkori Bárczay János hitvese, Szathmáry Király Anna (a szerző nagyanyja), illetve félévesen meghalt kislányuk, Klára felett hangzottak el (és Sárospatakon nyomtatásban is megjelentek); továbbá anyakönyvi és más egyes, családot érintő adatokat.

Bárczay János az 1963-as családtörténethez leszármazási táblázatokat is fűzött, az 1250–1963 kezdő- és végpontokat megjelölve. A család e seregszemléje, a genealógiák becses önértékén túl olyan szempontból is tanulságos, hogy kik tartoztak a család fogalmába. Az eredmény nem meglepő: a klasszikus nemzetségi elv alapján mindenki, aki adott eset-

¹⁹ Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1963), 126.

²⁰ A Bárczay család levéltára ma a Magyar Országos Levéltárban található, zömében a 12643 – 12712 közötti leltárszámú mikrofilmeken, a Mohács előtti anyag a Q-27 266–404 számon, néhány kiemelt része más jelzeteken elszórtan. Az eredeti dokumentumokat, melyeket a család 1944-ben adott megőrzésre, a csehszlovák–magyar államközi szerződés értelmében 1966-ban a Szlovák Nemzeti Levéltárba vitték Pozsonyba.

ben örökösként léphet fel követeléssel. A család közös, kezében minden birtokot egyesítő őse Bárczay Szaniszló (1510–1584), akitől minden későbbi Bárczay származik. Ilyen időbeli kiterjedésű és szélességű rokonsági nyilvántartás általában csak az írott genealógia és a kapcsolódó levéltár segítségével lehetséges.²¹

A családtörténet szerzője – ebben is követve Bárczay Ferenc 1848-as munkáját – közölni kívánt minden olyan információt, amelyet valahol talált a családdal kapcsolatban, és amelyek ezért előbbre vihetnek egy esetleges későbbi kutatást. Sajnos bizonyos hivatkozásai nem megfejthetők, mert rövidítéseit sehol sem oldja fel. A közölt információk általában különböző lajstromokból, illetve vármegyei jegyzőkönyvekből származnak. Bárczay János munkája végén (újra) megjelöli forrásait: „Forrásművek a Bárczay nemzetség történetéhez: a Bárczay család levéltára, Bárczay Ferenc és Bárczay Árvéd munkája, Abaúj-Torna, Zemplén, Borsod és Szolnok vármegyék levéltára és a Kassai kálvinista krónika, Kassa város levéltára.”²²

Miért kerültek ide, a családtörténet függelékébe ezek a szövegek? A válasz minden bizonnyal abban keresendő, hogy ezek hivatottak a család egykori fényét, gazdagságát, magyar kultúrába ágyazottságát reprezentálni (a halotti beszédek pedig eleve kanonizáló, dicsőítő céllal született szövegek). Ez az a két dolog: a nagy múltú vagyon és a buzgó vallásossággal párosuló társadalmi rang az, ami a szocializmusban végképp elveszettnek tűnik.

Irodalmi művek

Bárczay Árvéd (és János) családtörténetének regényesebb részeihez nem történelmi munkák nyújtanak anyagot, hanem valódi regények, illetve irodalmi igénnyel íródott visszaemlékezések. A hősi cselekedetek legendáriuma a 1848-as forradalom és az azt követő szabadságharc eseményei körül kristályosodik ki. E korszak egyik legnagyobb hatású megörökítőjének Jókai Mór számít, aki aktív szerepelt vállalt a 19. század második felében a magyar nemzeti romantika és regényes múlt kialakításában. Itt Jókai kanonikus regényének, *A kőszívi ember fiainak* szövegszerű hatását is kimutathatjuk a családtörténetre, amikor a szerző Bárczay Miklós huszár századosról emlékezik meg: „Nagyon veszedelmes kalandja az isaszegi csatában akadt, amikor atakke közben teljesen ellenséges ulánusok közé keveredett és majdnem levágta annak hősiezen küzdő parancsnoka a lováról. Ő is súlyosan megsebesítette őt a fején, de ő is fejsébet kapott és mindketten a lóról leestek. A földön tovább küzdöttek és már-már úgy látszott, hogy az ellenséges túlerő letiporja. De arra a kiáltásra, hogy «fiúk ne hagyjatok» hű emberei kivágták, sőt, az osztrák ulánus századosot, ki létét előbb veszélyeztette, földre döntötték, és majdnem leszúrták, ezt azonban a nemes lelkű ember nem engedte – észrevevén az ellenséges katona ujján a karikagyűrűt, így kiáltott rá a nekivadult huszárokra «hagyjátok» mire emberei élve fogták el. Mindketten súlyos fejsérüléssel közös szekéren lettek a kötözőhelyre szállítva. Úgy látszik, a kórházban a két fiatal tiszt barátságot kötött, mert Bárczay Miklós Lajos nagybátyjának említette, hogy sokat segített a gróf századosnak a fogságban, amíg sebesülten a kórházban voltak. De ő is – amint később kisült, sokat köszönhetett lovagias ellenfelének, hogy az aradi várfogságból aránylag korán kiszabadult. Ezt a történetet írja le Jókai Mór a *Kőszívi Ember Fiai* című könyvében ahol Bárczay Miklós Baradlay Richárd néven szerepel.”²³

²¹ A levéltári anyag az említett családtörténeten túl a MOL 12680 mikrofilmtári tekeresszámon is őriz ötvennyolc lapnyi, javarészt Bárczayakra vonatkozó genealógiai táblázatot. Ezek valószínűleg a különböző birtokperek kiegészítéseként készültek.

²² Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1963), 211.

²³ Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1963), 125–126.

Jókai Mór regényében ez a történet a második részben, „A Királyerdőben” és „A haldokló ellenfél hagyatéka” című fejezetekben szerepel. Baradlay Richárd ellenfele itt Palvicz Ottó, aki halálos sebet kap a magyar huszártól, és abba rövid idő alatt bele is hal. A családtörténetben található történet a regénybelivel motívumaiban megegyezik, tehát szerepel itt is a két fiatal vezér találkozása, a fejsérülések és a lovakról való leesésük, illetve a felmentőként előrenyomuló huszárok. Lényeges eltérés inkább csak az osztrák ellenfél személyében van, ő a regényben nem házaspár, hanem éppen törvénytelen gyermekét keresi, akit édesanyja születése után egy dajkához adott, és ezt a titkot hagyja hagyatékként lovagias ellenfelére. (A szereplő regénybeli halála miatt nyilvánvalóan nincs szó a későbbi kölcsönös segítségnyújtásról sem.)

A szerző ezt a történetet valószínűleg a családtagok elbeszéléséből ismeri (ezt jelzi is), így azt az utalást is, hogy az Jókainál megjelenik a regény keretein belül (hisz ő nem hivatkozik arra, hogy hol található a regény szövegén belül ez az epizód). Bár egyáltalán nem kérdőjelezhető meg, hogy a történet valóban így esett meg, sőt, hogy esetleg Jókai maga is hallotta ezt a történetet valakitől, de az valószínű, hogy az a narratív forma, amit az a regényben belül mint egy szabadságharcos epizód elnyert, visszahatott az eredeti családi történetre is. Ilyen értelemben lehet egy kanonikus mű a személyes emlékezet alakítója is, és jól látható példáját találjuk egy, talán nem is egyedülálló befogadói magatartásnak, melyben Jókai fiktív regényszereplője mint valós, néven nevezhető családtag és a fiktív személyiség karaktere pedig mint hiteles jellemzés értelmeződik.²⁴

Az, hogy Bárczay János jól ismerte Jókai munkáit, és azokat fontos forrásnak tartotta a műltről való ismeretek szerzésére is, még egy hivatkozásából kiderül. Itt egy Bárczay lány, Anna férjéről, gróf Ráday Gedeonról esik szó: „Ő volt a híres kormánybiztos, ki a szabadságharc utáni időben felszámolta véglegesen a még visszamaradt betyár világot és elfogta magát Rózsa Sándort, a legendás rablóvezért is. Ezt a témát dolgozta fel Jókai Mór a Lélek-Idomár című regényében.”²⁵

Jókai nem az egyetlen irodalmi természetű hivatkozás. Bárczay Jánosról, a szabadságharc egy másik huszárszázadosáról, majd ezredeséről hosszas emlékezés található a család-történet lapjain. Ez egyrészt egy nagyobb, szószerinti idézet Gleich Richárd: *Magyarország függetlenségi harca* című művéből, másrészt bizonyos emlékiratokból és levelekből áll. Erre a közel tíz oldalra – ami az egész szöveg körülbelül ötven oldalas terjedelméhez képest meglehetősen sok – megtörik a genealógia egyébként világos szerkezete, és helyette változatos hadi eseményekről szóló visszaemlékezéseket olvashatunk, melyekben az ismert Guyon, Görgey, gr. Lázár stb., illetve Jellasics és Windisch-Grätz nevek mellett Bárczay János is gyakran szerepel. A róla való megemlékezést néhol a családban „sztoriként” terjedő egyéb történetek is kiegészítik (mint az alábbi is), amelyeknek az a céljuk, hogy megerősítsék a családi (h)ősről kialakított pozitív képet (és ez itt, a diktatúrában kifejlesztett sorok közti befogadási móddal akár szimbolikusan is érthető): „Nem tudta elfelejteni az uralkodónak a Bach-korszak rémségeit és amikor I. Ferenc József császár a Felvidéket látogatta,

²⁴ Hasonló olvasatát találjuk Jókainak például gróf Tisza Kálmán visszaemlékezésében: „Tisza Lajos konzervatív politikusként a reformkorban jól ismert személyiség volt. [...] A reformellenzék vezetője Beöthyvel azonban olyan zengzetes politikai csatározásokat vívott, hogy Jókai Mór az egymással szemben álló két nyakas, kemény és elszánt harcos küzdelmeinek legizgalmasabb jeleneteit be is vitte *A köszívű ember fiai* című regényébe, melyben a negatív hős az adminisztrátori posztot betöltő Ridegváry Bence.” In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Álló- és mozgóképek. Vázlat az erdélyi főnemességről. (Visszaemlékezések, feljegyzések, beszélgetések, tanulmányok)*. H. n., é. n. 161.

²⁵ Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1963), 183.

és ezen körútja alkalmából Kassán fogadta a vármegyék küldöttségeit, Torna vármegye részéről csak maga jelent meg. Amikor a küldöttség helyett a vármegye képviselőjében csak egymaga jelent meg az uralkodó előtt, Ferenc József azt kérdezte: Torna hol van? Bárczay János azt felelte: Torna nincs. A király válasza erre az volt: akkor nem is lesz. És Torna vármegyét másodszor is, most már véglegesen beosztották Abaúj vármegyébe.²⁶

A szabadságharc és az azt követő időszak története tehát igen hangsúlyosan, több vonatkozásában is beemelődik a családtörténetbe, ezzel indirekt módon erősítve azt a tudatot, hogy az egész 1848–1849-es történelmi eseményhalmaz valójában a „mi történetünk”, a nemesi Magyarország története. Így ennek magas szimbolikus értéke is segíthet a családi kötődések kialakításában és azok büszke vállalásában.

Az elbeszél é: folytatható-e valóban a családtörténet?

Mi motiválhatta arra Bárczay Jánost, hogy a családtörténet összeállításába kezdjen? Hogyan változnak meg személyes élettörténetének súlypontjai a családtörténet egyes változataiban? Az alábbiakban a saját magáról közölt életrajzban keresem a válaszokat, különösen azért, mert ez az a terület, ahol a legtöbb változtatást lehet tetten érni Bárczay Árvéd munkájához képest.

Árvéd visszaemlékezéseiben gyakran említi rokonát, Jánost.²⁷ Elhibázottnak tartja politikai szerepvállalását, amellyel a német kötődést erősítette ő is, ami az ország vesztéhez vezetett, ugyanakkor túlonúl pesszimistának és rezignáltnak is tartja a megváltozott helyzetben. Néhol egészen nyersen fogalmaz, megemlítve például, hogy milyen öreg és csúnya felesége volt – e részeket, ha ismerte is János, nyilván nem emelte át a maga szövegébe.²⁸ Az 1963-as családtörténet egy hivatalos hangú, a közéleti karriert bőségesen tárgyaló életrajzot vonultat fel, és látszólag ezt ismétli az 1980-as években íródott is. „Bárczay Ferenc és Szathmáry Király Ida fia, János Johannita lovag XX. törzsoykapa, született 1900. július 20-án Abaújkérben.”²⁹

Láthatjuk, hogy a genealógia kijelölte szerkezeti minta szerint ő is egy sorszámozott „törzsoykapa”. Egy bizonyos szempontokból szinte 1848 óta változatlan világba születik bele, ahol a genealógiai szemléletű, tehát az egyénre mint a láncolat egy újabb szemére vonatkozó szemlélet még az évszázados állandóság tudatával lehet jelen. Mintaszerű (és mintakövető) az iskoláztatás és pályaválasztás is: „Iskoláit a budapesti és miskolci református gimnáziumokban végezte. 1917-ben hadi érettségét tett a miskolci királyi katolikus főgimnáziumban. 1918. márc. 1-jén bevonult Kassára a Cs. és Kir. 12-es Nádor huszárokhoz.

²⁶ Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1963), 159.

²⁷ A köztük lévő rokonság igen távoli, negyed fokú unokatestvérek.

²⁸ „Házassága Lichtenstein Máriával nem volt boldog, aki csúnya volt és idősebb, de nagy vagyon nézett rá. Leánya, Anna azonban igen szép és tanulékony nő, tehetséges gyógyszerészhallgató.” „János valamikor mint fiatal képviselő ahhoz a németbarát parlamenti többséghez tartozott, amely 1941-ben olyan könnyűszerrel megüzente a háborúkat a nyugati hatalmaknak és Oroszországnak. Szegény végre megtanulta, hogy mi az oly könnyen beleugrani egy veszedelmes kalandba, amelynek betekinthetetlen variációiból szint lehetetlen a kibonyolódás. Ezáltal abszolút pesszimistává lett helyzetük javulása tekintetében.” Bárczay Árvéd: *Visszaemlékezések 2. rész*, 133.

²⁹ Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1980-as évek), 78. A következőkben – a szövegben utóbb kifejtett indokok miatt – az 1988-as fénymásolt változat lapszámait közlöm. (Ez a család tulajdonában.) A levéltári, 1963-ban változatban Bárczay János életrajza a 165–180. oldalakon található.

[...] Jogot a kassai és miskolci jogakadémián hallgatott. Doktorátust a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett. Gazdasági akadémiát Debreczenben hallgatott.”³⁰

Ezután indul el Bárczay János részletesen dokumentált karrierje, amely a nemesi pályaminták alapján természetesen a vármegyei hivatali lépcsőfokokon keresztül vezet. Eközben, szintén az említett családi hagyományok szerint, gazdálkodik édesapja abaújkéri birtokán, illetve világi gondnoka lesz a helyi református egyháznak is. Később fellép a képviselőválasztásokon, és bekerül a képviselőházba. „A képviselőházban főleg gazdasági, szociális és kulturális kérdésekkel foglalkozott. Tagja volt a külügyi, földművelésügyi, gazdasági bizottságoknak, és jegyzője a naplóbíró bizottságnak. 1937-től egyesített pénzügyi bizottságnak.”³¹

Az egyén az intézmények által meghatározott tisztségek, rangok stb. felől definiálódik, ezek jelölik ki az általa elvégzett munka jelentőségét, mutatják előrehaladását a társadalmi ranglétrán. Bárczay János valóban viszonylag magas tisztségekig jut el: „1938-tól 1940-ig földművelésügyi államtitkárrá kinevezéséig a kormányzó párt ügyvezető alelnöke volt. 1940-ben földművelésügyi államtitkár, a földművelésügyi-miniszter állandó helyettese lett. 1942–44-es árvíz esztendőben a Kormányzó országos árvízvédelmi kormánybiztosnak nevezte ki.”³²

A karrier eddig tart, ezután, mielőtt felsorolná, mi minden fejlesztés és intézkedés fűződik tizenkét éves képviselőségéhez, kijelenti: „Mindkét tisztséget ezzel a széleskörű kormánybiztosi felhatalmazással 1944. márc. 19-ig, a német megszálláskor történt önkéntes lemondásomig viseltem.”³³

Az élettörténet bemutatása látszólag zökkenőmentesen, az előzőekhez hasonlóan, tehát az egyes hivatali, munkahelyi tisztségek tényszerű felsorolásával folytatódik. Az itt választott történetírói retorika kiválóan alkalmas arra, hogy a sugalmazott jelentéseket a szerző át tudja adni. Az ilyen „önmagukért beszélő adatok” áthárítják az értelmezés felelőségét az olvasóra, ugyanakkor lehetővé teszik, hogy a beavatottak a sorok közt olvasva is értsék a közlés valós, lényegi elemeit – ez esetben tragikumát. „1945–46-ban a VII. kerületi Romeltakarító Vállalatnál dolgoztam. 1946–47-ben biztosítási üzletszerző voltam az Adria Biztosító Társaságnál. 1948-ban megszereztem az elektroműszerész segédlevelet. 1951. június 1-én Budapestről történt kitelepítésünkig mint elektroműszerész szakmunkás voltam az Egyedi Kismotor Gyárban alkalmazásban. Kitelepítés előtt már mint a próbaterem vezetője.”³⁴

A törekvés, mint láthatjuk, töretlen, és rövid időn belül újból – a lehetőségekhez mért – szerény karrierhez is vezet. Az idézetből azonban egy másik, a szerzői pozíció és a műfaj narrációs sémáit is jelentősen megváltoztató tényre is fel kell figyelniünk. Bárczay János saját életrajzát 1944-ig, a német megszállás utáni kormánybiztosi pozícióról való önkéntes lemondásáig egyes szám harmadik személyben írja le, ez után viszont egyes szám első személybe vált.

Mi lehet e nyelvi fordulat oka? Ha megvizsgáljuk az 1963-as változatot, nyoma sincs az életrajzon belüli személy és szám váltásnak, az végig egyes szám harmadik személyben íródik. Bárczay János láthatóan másolja Árvéd szövegét, hisz olykor olyan, saját magára mutató megjegyzését is benne hagyja, hogy „János öcsémtől hallottam”. Sok közéleti vonatkozású anyagot is beilleszt (például választási eredményeket községekként), és a későbbi válto-

³⁰ Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1980-as évek), 78.

³¹ Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1980-as évek), 79.

³² Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1980-as évek), 79.

³³ Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1980-as évek), 80.

³⁴ Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1980-as évek), 80–81.

zathoz képest részletesebben megemlékezik első feleségéről is. Ezeket utóbb kihagyja, helyette viszont egy hosszabb beszámolót illeszt be csodásnak gondolt gyógyulásáról, illetve 1963 utáni szakmai tevékenységéről.

A tartalmiak mellett mégis a leginkább szembeötlő különbség az 1963-as és a '80-as években készült változat közt az, hogy Bárczay János, aki immár tudatosabban szerzőként is jelen van, megváltoztatja saját élettörténetének beszédmódját: 1944-ig egyes szám harmadik személyben beszéli el, ezután viszont egyes szám első személyre vált. Teszi ezt talán azért, mert az életrajz addig a pontig, amíg beilleszthető a genealogikus történetbe, egy újabb Bárczay generáció „törzöskapjának” története, az évszázados folyamat része. És, mint korábban említettem, ő elsősorban kollektív vonatkozású családtörténetet kíván összeállítani, nem pedig személyes emlékiratot.

De az 1944 után következőket, úgy látszik, mégis olyan minőségi változásnak érezte, mely nem kapcsolható a korábbiakhoz. A nagy történelmi láncolat mintha véget érne, a folytatás töredékes egyéni hang, emlékezés, a történetek megörökítése az utódoknak. A tulajdonképpeni genealógia tehát, mely itt az értekező és normaalkotó hangnem harmadik személyében íródik, véget ér, és az Én kerül a történetek központjába, körülötte csoportosulnak az események.

Ebben a személyesebb részben egy igen nehézkesen ívelő karrier története bontakozik ki, mely a kitelepítés újabb törése után a kubikus-munkától végül a múzeumi teremőr és csoportvezető státuszig terjed. Sorozatos – származás és politikai múlt kiderülése miatti – elbukások és újra talpraállások története ez, melyből kirajzolódik a korai Kádár-kor kisiparos miliője is, melyben sok, a szerzőhöz hasonló „deklasszáldott elem” lelhetett újbóli munkalehetőséget és megélhetést. A szövegben nyomként benne marad még egy egyes szám harmadik személyű, az „előző élethez” tartozó mondat: „Első felesége homrogdi Lichtenstein Márta volt.”³⁵

A szám és személy váltása a személyes integritás megteremtésének folyamatára is rávilágít. Amíg a családtörténet mint genealógiai folyamat tart, addig az „évszázados logika” fényében az egyén saját sorsára is mint egy generáció láncszemére, epizódjára tekinthet. Ez a szemlélet egy olyan hagyományos szerepet jelölt ki a családtag számára, amely túlmutat az individuum egyszerségén.³⁶ Az egyes számú elbeszélés ezzel szemben éppen a személyiség egyediségét emeli ki, és sokkal inkább az ehhez kapcsolódó (naplót, visszaemlékezést, személyes emlékiratot stb. jellemző) műfaji mintákat hívja elő.

A genealógia mint műfaj kijelölte beszédmódban az elbeszélés narratív mintája a „mi családunkról” való megemlékezés. Bárczay János e közösségi szubjektumú beszédmódot választja, amikor a múlttal (családi és személyes múlttal) kezd el foglalkozni, azt kívánja rögzíteni, és nem személyesebb hangvételű önéletírásba fog (mint tette a forrásként használt Árvéd vagy mások a családban). A szerkezet csak a nagy történelmi törés után változik meg, és ekkor vált a személyesebb, a megírás idején meglévő én-képpel közvetlenebb viszonyt kifejező első személybe.

Az igei személyrag harmadik személyből elsőbe váltása jól mutatja a szövegek megszületésének háttérben húzódó égető kérdést is, miszerint az egyénnek a változó körülmények

³⁵ Bárczay János: *A bárczai Bárczay nemzetség története* (1980-as évek), 82.

³⁶ Analógiaként említhető Arthur Imhof példája, aki évszázadokon keresztül Johannes Hoos nevű egyéneket talált egy német parasztgazdaság élén. Elemzésében a névegyezés oka a szerepegyezés: „a ház gazdája” olyan szerep-identitást hordoz, mely túlmutat az individuális élet keretein. „Nem az egyén volt itt a fontos, hanem a név, amelyet egy hosszabb vagy rövidebb ideig élő személy viselt.” In: Imhof, Arthur E.: *Elveszített világok*. Budapest, 1992. 159.

ellenére is meg kell teremtenie önazonossága folytonosságának a tudatát, át kell hidálnia a jelenkori állapot és a múlt ambivalenciáját. Ez egy rendkívül küzdelmes identitás-munka, mely megfelelő, bátorító alapot találhatott a már meglévő családi iratokban, és amely egyúttal azok folytatására is ösztönözhetette a szerzőt. Véleményem szerint ez Bárczay János legfőbb motivációja arra, hogy az 1960-as évek Magyarországnán a család történetével kezdjen el foglalkozni.

ZSÓFIA VICZIÁN

Patching Up a Past – A Noble Family's Genealogy from the Socialist Era

This study examines the manuscript of the history of a noble family that was written in the socialist era. This work is partly based on the family's genealogy that was written in 1848 and partly on oral family history and private documents. It aims at reconstructing the damaged identity, at setting up a standard and at keeping up family history as opposed to the current political and social environment. This identity preserving character of writing is present in other family memoirs as well; together they outline a unique space of family history.

Talking about the past cannot become objective despite all efforts. Personal recollection, which is extremely subjective, always focused on the present and often shaped by oral tradition and literary fiction (in this case especially the canonical novels of Jókai), both undermine the idea of an objective explorability of the past. The examined genealogy is a good example of both aspects of this phenomenon; it even raises doubts concerning the identity of the author with the use of collective family voice.

What could have motivated János Bárczay to compile this text in the 1960s? I am looking for the answers by comparing the autobiographies in the different versions of family history which were written and re-written over the years. In the different versions the narration sometimes switches from the third person to the first, well indicating the urgent need behind the birth of these texts, namely that the individual, despite the changing conditions, has to create the continuity of his or her identity, has to bridge the ambivalence between the present condition and the past.

SZABÓ SZILÁRD

Bosznia–Hercegovina közjogi viszonya Magyarországhoz és Ausztriához az okkupáció után*

E tanulmány keretei között azokat a levéltári forrásokat igyekszem feltárni, amelyek Bosznia–Hercegovina közigazgatásának megszervezésére vonatkoznak. A kutatás nem érintette a témához kapcsolódó diplomáciatörténeti források elemzését, vizsgálatát. Így ezzel a témával ebben a tanulmányban sem foglalkozom. Már csak azért sem, mivel e vonatkozásban bőséges, magyar és idegen nyelvű feldolgozások találhatók. Az ezzel kapcsolatos művek kimerítően és mélyrehatóan taglalják a Bosznia–Hercegovina okkupációját megelőző események menetét.¹ A feltárt források alapján² két fő vonulatot lehet elkülöníteni: egyrészt azokat a forrásokat, amelyek konkrétan Bosznia–Hercegovina 1878 utáni közigazgatási szervezetének kialakításáról tudósítanak, másrészt azokat, amelyek az okkupált tartományok és a Monarchia közötti közjogi kapcsolat rendezését szolgáló törvény létrejöttére vonatkoznak. Igyekeztem a fellelhető források alapján magát a folyamatot, illetve a döntések és intézkedések alkotmányjogi sajátosságait megvizsgálni. Természetesen e két téma nem választható el egymástól, hanem szervesen illeszkednek egymásba, hiszen azt, hogy miként valósul meg a két tartomány közigazgatási rendszerének kialakítása, a Monarchia közjogi helyzetének figyelembevételével kellett megoldani.

A közigazgatási szervezet kialakítása

Az okkupált tartományok leendő közigazgatási szervezetének kialakítására vonatkozóan a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek csak jóval a Berlini Szerződés aláírása, vagyis 1878.

* A tanulmány a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ Csak a legutóbbi időszakban megjelent magyar nyelvű művekre utalok: Diószegi István: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Budapest, 1998. 198–318., illetve Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918*. Budapest, 2001. 62–70. Mindkét mű bőséges és alapos irodalomjegyzéket tartalmaz a vonatkozó korszak diplomáciatörténetével kapcsolatban.

² A Bécsben található Állami Levéltár egyik részlege a Haus- Hof- und Staatsarchiv (HHStA), amelynek Politisches Archiv (PA) elnevezésű gyűjteménye tartalmazza a tanulmány anyagához elengedhetetlenül szükséges forrásokat. A Levéltár munkatársai tájékoztattak, hogy a vonatkozó források egy jelentős része 1927-ben elégett, másik részét pedig egy tehergépkocsin az első világháború után Sarajevóba szállították. Szerencsére a legfontosabb forrást képező közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek fellelhetők, megtalálhatók a leendő bosznia–hercegovinai hatóságokra vonatkozó szervezeti és működési szabályok, illetve az okkupációra vonatkozó törvénytervezetek, valamint a magyar és osztrák kormányzat azokra vonatkozó reakciói is.

július 13-a³ után tartalmaznak információkat. Vajon hogyan lehet az, hogy a Monarchia be akar vonulni egy idegen állam területére, ennek ellenére nincs semmilyen arra vonatkozó előzetes elképzelés, hogy milyen elvek alapján és milyen szervezeti keretek között képzelik el a megszállt területek közigazgatását kialakítani?

Ennek egyik oka az lehet, hogy az okkupáció a tervszellett ellentétben nem zajlott le simán. Nagyon súlyos, nagy vérvesztéssel járó katonai akcióra került sor.⁴ Az 1878 nyarán lefolytatott közös minisztertanácsi megbeszélések kizárólag csak a mozgósítással összefüggő intézkedésekkel foglalkoztak.⁵ Az 1878. június 21-én és 27-én, valamint a július 2-án lefolytatott megbeszéléseken csak Ferenc József császár és király, Arthur Bylandt-Rheidt közös hadügyminiszter, Friedrich Beck-Rzikowsky, az uralkodó katonai kabinetjének vezetője és Leopold Friedrich Hofmann közös pénzügyminiszter voltak jelen.⁶ A két állam kormánya részéről senki sem vett részt a tanácskozáson. A július 19-i megbeszélésen a közös külügyminiszter már jelen volt, de a két miniszterelnök továbbra sem. Viszont ott volt két katona: Joseph Phillipovich tábornok és Gustav von Thoemmel alezredes. A téma a Bosznia–Hercegovinába való tervezett bevonulás és a lakossághoz való viszony tisztázása volt.⁷

A katonai helyzet megvitatása augusztus folyamán is uralkodó téma maradt a közös minisztertanácsi tárgyalásokon. Az augusztus 13-i tanácskozás napirendjén két hadosztály mozgósításának kérdése szerepelt. Magyar vagy osztrák kormánytagok ezen a tanácskozáson sem vettek részt.⁸ Az augusztus 18-án lezajlott megbeszélésen még Beck sem volt jelen. Ekkor 4 hadosztály mozgósítása volt napirenden.⁹ Amint látható, az uralkodó tényleg komolyan vette a számára a kiegyezési törvényekben fenntartott jogkört: a hadsereg ügyeibe nem igazán volt beleszólása a két kormány képviselőinek. Nekik csak annyi volt a dolguk ezzel kapcsolatban, hogy elősegítsék a delegációk és a parlamentek részéről a mozgósításhoz és a katonai műveletekhez szükséges összegek megadását.¹⁰ Jellemző, hogy még a katonai akciók időtartama alatt, 1878. augusztus 10-én tartott közös minisztertanácson szóba került a Dallya–Vinkovci–Bród vasútvonal kérdése,¹¹ mielőtt még az okkupált tartományok közigazgatásának ügyével egyáltalán foglalkoztak volna. Elképzelhető, hogy ennek – az események tükrében – katonai indokai lehettek.

³ Diószegi: *Bismarck és Andrássy*, 311.

⁴ Bosznia–Hercegovina okkupációjának hadtörténeti vonatkozásairól: Bencze László: *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. Budapest, 1987.

⁵ Haus-Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Politisches Archiv (a továbbiakban: PA) XL Interna 290. Gemeinsame Ministerratsprotokolle 1878. Protokoll vom 3. Mai 1878. K. Z. 53. R. M. R. Z. 199. Protokoll vom 4. Mai 1878. K. Z. 54. R. M. R. Z. 200. Protokoll vom 15. Mai 1878. K. Z. 66. R. M. R. Z. 201. Protokoll vom 2. Juni 1878. K. Z. 71. R. M. R. Z. 202. Protokoll vom 21. Juni 1878. K. Z. 60. R. M. R. Z. 203. Protokoll vom 27. 1878. K. Z. 61. R. M. R. Z. 204.

⁶ Protokoll vom 21. Juni 1878. K. Z. 60. R. M. R. Z. 203. Protokoll vom 27. Juni 1878. K. Z. 61. R. M. R. Z. 204. Protokoll vom 2. Juli 1878. K. Z. 62. R. M. R. Z. 205.

⁷ Protokoll vom 19. Juli 1878. K. Z. 79. R. M. R. Z. 206. Phillipovich tábornok a Bosznia–Hercegovinába bevonuló 13. hadtest parancsnoka volt. Diószegi: *Bismarck és Andrássy*, 322.

⁸ Protokoll vom 13. August 1878. K. Z. 89. R. M. R. Z. 210.

⁹ Protokoll vom 18. August 1878. K. Z. 95. R. M. R. Z. 211.

¹⁰ A közös minisztertanács működéséhez lásd Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsa 1883–1995*. Jogtörténeti Szemle, 3. évf. (1992) 4. sz. 15–29.; Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában (A közös minisztertanács, 1867–1906)*. Budapest, 1996.; uő.: *A közös minisztertanács működése (1896–1907)*. Századok, 138. évf. (1985) 5–6. sz. 1105–50.

¹¹ Protokoll vom 10. August 1878. K. Z. 97. R. M. R. Z. 208.

Bosznia–Hercegovina okkupációja vagy annexiója egyébiránt nem 1878-ban merült fel. Sőt, még csak nem is az 1875-óta tartó balkáni események kapcsán vetődött fel először ez a lehetőség. János főherceg, illetve Joseph Wenzel Radetzky tábornok is felvetette már azt a 19. század korábbi évtizedeiben.¹² Ezért érdekes, hogy az okkupált tartományok berendezésére vonatkozóan semmilyen vita, eszmecsere nem látható a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvekben egészen 1878 szeptemberéig. Ha ugyanis a Monarchia vezetői arra számítottak, hogy a Bosznia–Hercegovinába történő bevonulás viszonylag simán fog lezajlani, akkor már sokkal hamarabb gondoskodni kellett volna a kiépítendő közigazgatási szervezetről.¹³

Ezzel kapcsolatban érdemes figyelmet szentelni egy 1878. május 1-jei keltezésű emlékiratnak, amelyen a már korábban említett Gustav von Thoemmel alezredes (az emlékiraton *Thömmel*) aláírása szerepel. Az írás Bosznia–Hercegovina esetleges megszállására vonatkozó adminisztratív, igazságszolgáltatási és rendőri intézkedések bevezetéséről tartalmaz elképzeléseket.¹⁴ Az emlékirat szerint „a bosnyák területek okkupációja hirtelen parancsoló szükségszerűséggé válhat – akár egyik napról a másikra is.”¹⁵ Két formáját említette az okkupációnak: a törökökkel egyetértésben vagy azok ellenében végrehajtottat. A török egyetértéssel lezajló okkupáció esetén von Thoemmel szerint a közigazgatás tekintetében fennmaradna a status quo, azonban az a véleménye, hogy a török közigazgatás nem lenne képes megoldani 230 ezer menekült visszatelepítését.¹⁶ Éppen ezért „a szükség azt parancsolja, hogy a katonai természetű előkészületekkel együtt minden más olyan előkészületet is meg kell kezdeni, amely révén a katonai megszállás folyamatával teljesen összeegyeztethetetlen török közigazgatást adott esetben azonnal osztrák–magyar közigazgatás és igazságszolgáltatás válthatja fel.”¹⁷ Bár von Thoemmel alezredes jelen volt az 1878. július 19-én tartott közös minisztertanácson, ott nem esett szó közigazgatási intézkedések bevezetéséről.

Az 1878. augusztus 24-i közös miniszteri megbeszélésen ismertette Andrassy Gyula közös külügyminiszter a Portával folytatott tárgyalások eredményeit. Kifejtette, hogy a Berlini Szerződés adta kereteken belül meg kell egyezni Törökországgal a tartományok megszállásának mikéntjéről. A Monarchia átvállalná Törökország államadósságainak egy részét, a tartományok földterületének nagy része pedig a korona vagyonához kerülne.¹⁸ A közös minisztertanácson mégsem született semmilyen kézzelfogható előkészület az okkupált területek közigazgatásának megszervezésére, azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni

¹² János főherceg elképzeléseivel kapcsolatban lásd Bencze: *Bosznia és Hercegovina*, 14. és az ide vonatkozó 8. hivatkozás, Radetzky 1856. évi emlékiratára vonatkozóan Pál Alfréd: *Bosznia–Hercegovina politikai szervezete*. Budapest, 1913. 2.

¹³ A Monarchia vezetői viszonylag kis létszámú bevonulással számoltak, pénzügyi okokból kifolyólag is. Bencze: *Bosznia és Hercegovina*, 50–51., illetve Diószegi: *Bismarck és Andrassy*, 314–315.

¹⁴ HHStA PA XL Interna Liasse XL A 208.

¹⁵ „Die Occupation der bosnische Ländergebiete kann von einem Tag zum anderen – ein Gebot peremphorischer Nothwendigkeit werden.”

¹⁶ „Einer solchen Aufgabe ist die türkische Verwaltung nicht gewachsen.”

¹⁷ „es ist ein Gebot der Nothwendigkeit, gleichzeitig mit den Vorbereitungen militärischer Natur auch alle jene Vorbereitungen festzustellen, damit die – mit einem erspriesslichen Gange der militärischen Occupation gänzlich unverträgliche türkische Verwaltung gegebenen Falles sofort durch einen österreichisch-ungarischen administrativen und judiciellen Apparat substituiert werden könne.”

¹⁸ Protokoll vom 24. August 1878. K. Z. 99. R. M. R. Z. 213. Gegenstand der Verhandlung: Die mit der hohen Pforte abzuschließenden Vereinbarungen bezüglich der Details der Occupation Bosniens und der Herzegovina.

azt sem, hogy 1878 elejétől kezdve a közös minisztertanácsokon leginkább az okkupáció, illetve a katonai előkészületekre szánt pénzüsszeget próbálták valahogy összekaparni, ami nem ment könnyen.

Még az 1878. február 7-i ülésen Andrassy azt javasolta, hogy először a szükséges kiadásoknak csak egy kisebb hányadát kérvényezze a képviselőtestületektől. Ha a kívánt összeget a képviselőtestületek megadják, akkor lehet majd azzal a kéréssel a delegációk elé lépni, hogy védelmi célokra indokolt még bizonyos összeg. A körülményekre való tekintettel el akarta kerülni a hosszadalmas vitát, és úgy gondolta, hogy az akció megkezdése után meg lehet szavaztatni a végső összeget. Másfelől úgy vélte, ha egyből a teljes összeget kérvényezik a parlamentektől, azzal Oroszország hamar tudomást szerezne a Monarchia terveiről.¹⁹ Ha 200–300 milliót egyszerre kérvényeznek a delegációktól, azt fenyegető lépésnek lehetne értelmezni. Mindenesetre „a külügyminisztérium a dolgot úgy állítaná be, nehogy az intézkedéseket provokációnak minősíthessék.”²⁰

A delegációk elé kerülő javaslatban végül 60 millió szerepelt.²¹ A kérelmet március 9-én terjesztették elő.²² Az osztrák delegáció költségvetési bizottsága március 15-én csak 11:10 arányban szavazta meg a hitelt, úgy, hogy a szavazástól hivatalból tartózkodó elnök ellene foglalt állást. Végül a delegáció március 20-án (Diószeginél március 21-én)²³ 39:20 arányban elfogadta a közös minisztertanács kérelmét.²⁴ Andrassy egyébként az április 28-án megtartott közös miniszteri konferencián újabb 31 milliót kért három hónapra.²⁵

Vagyis a források alapján elmondható, hogy a Monarchia költségvetését igencsak megviselte az okkupáció. Ezért valószínű, hogy a közigazgatással kapcsolatos intézkedések azért nem kerültek szóba a nyár folyamán tartott közös minisztertanácsokon, mert a Monarchia egész egyszerűen olyan pénzügyi helyzetben volt, hogy a közigazgatáshoz szükséges költségeket abban az időben még nem tudták előteremteni. Ezt támasztja alá Andrassy elképzelése arról, hogy az adminisztráció költségeit, amennyire csak lehetséges, Bosznia–Hercegovina bevételeihez kell igazítani.²⁶ Így a bevezetendő intézkedésekről nem is volt érdemes addig tárgyalni, amíg nem volt meg a szükséges pénz. Ezért szükségmegoldásként a megszálló katonai alakulatoknak kellett ideiglenesen ellátni a közigazgatási teendőket. Ezek a hiányosságok jelentős mértékben megnehezítették a tartományokban állomásozó katonai alakulatok tevékenységét, mivel erre a feladatra nem voltak felkészülve.

Közös minisztertanácscon először csak 1878. szeptember 1-jén foglalkoztak a közigazgatással kapcsolatos teendőkkel.²⁷ Az ülésen jelen volt a három közös miniszter, Beck, Wenckheim Béla báró, a király személye körüli miniszter és maga az uralkodó is. A megbeszélést egyébként a közös hadügyminiszter kezdeményezte, mivel szükségessé vált annak tisztázása, hogy mennyi hivatalnokra van szükség Boszniában, ők hogyan kapják az illet-

¹⁹ Protokoll vom 7. Februar 1878. K. Z. 50. R. M. R. Z. 191. Bencze: *Bosznia és Hercegovina*, 40–41., illetve Diószegi: *Bismarck és Andrassy*, 285–289.

²⁰ „Es wäre dem Ministerium des Äußern zu überlassen die Sache so hinzustellen, daß die Maßregel nicht als Provokation gelte”. Protokoll vom 24. Februar 1878. K. Z. 64. R. M. R. Z. 192.

²¹ Protokoll vom 7. März 1878. K. Z. 41. R. M. R. Z. 193.

²² Diószegi: *Bismarck és Andrassy*, 289.

²³ Diószegi: *Bismarck és Andrassy*, 289.

²⁴ Bencze: *Bosznia és Hercegovina*, 4546.

²⁵ Protokoll vom 28. April 1878. K. Z. 65. R. M. R. Z. 197.

²⁶ Protokoll vom 1. September 1878. K. Z. 111. R. M. R. Z. 214.

²⁷ Protokoll vom 1. September 1878. K. Z. 111. R. M. R. Z. 214. Gegenstand 1. Beamte in Bosnien. A másik két téma vasútépítésekkel volt kapcsolatos (Bród–Szarajevó, Sziszek–Novi).

ményüket, és egyáltalán meg kellett végre határozni, hogy miképp vezessék a tartományok adminisztrációját.

Ferenc József beszédéből kiderült, hogy eddig a csapattestek parancsnokai voltak kénytelenek ellátni az adminisztratív feladatokat, mígnem kérésükre 26 hivatalnokot küldtek ki. Sajnos az nem derül ki az általam áttanulmányozott forrásokból, hogy kiket és honnan. Logikusnak tűnhet, hogy a nyelvismeret miatt főleg horvát nemzetiségű tisztviselők kerültek Boszniába, legalább is erre utal Bylandt–Rheidt közös hadügyminiszter egy az ülésen elhangzott megjegyzése: „ezzel szemben bizonyosra vehető, hogy a horvát tartományi kormányzat majd követeli, hogy az általuk küldött tisztviselők számára ne csak az átmeneti, hanem az állandó illetményüket is a közös költségekből fedezzék”.²⁸ Egyedül Ratky miniszteri osztálytanácsos nevét említi Hofmann közös pénzügyminiszter, aki megjegyezte, hogy a kiküldött tisztviselők csak ideiglenesen vesznek részt az igazgatási teendők ellátásában, „arra az esetre azonban, ha ezek a tisztviselők kifejezetten bosnyák tartományi tisztviselők lennének, akkor majd egy megfelelő időben hozni kellene egy rendeletet, amihez már ismerni kellene, hogy a boszniai parancsnokoknak mennyi tisztviselőre lenne szükségük, mennyi lenne az illetményük, és milyen tartományi bevételek állnak a kormányzat rendelkezésére, hogy azokat fedezni is tudják”.²⁹ Az adminisztráció tehát nem került civil kézbe, csak annyi történt, hogy a hadsereg vezetői kérésére civil hivatalnokokat küldtek ki.

Andrássy néhány megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy azt szerette volna, ha a tartományok igazgatása civil kézbe kerül. Így például már az augusztus 18-i minisztertanácsban kifejtette azon nézetét, hogy Bosznia–Hercegovina „pacifikációját” politikai eszközökkel kell elérni, mert tartott attól, hogy a megerősített katonai jelenlét miatt Szerbia és Montenegró azt gondolja majd, hogy a Monarchia csapatai nem állnak meg Bosznia–Hercegovina határainál. A két balkáni állam arra a következtetésre juthat, hogy a Monarchia képtelen „pacifikálni” az okkupált tartományokat. Hofmann közös pénzügyminiszter egyetértett Andrássyval, de Andrássy sejtette, hogy az ő támogatása kevés lehet ebben az ügyben, ezért javasolta, hogy hallgassák meg a két miniszterelnököt is.³⁰

Az 1879. január 17-én lezajlott közös miniszteri értekezleten Tisza Kálmán magyar miniszterelnök szóba hozta Bosznia–Hercegovina közigazgatásának esetleges polgári jellegű átszervezését. Felvetette ugyanis, hogy erre vonatkozóan a tartományi kormányzat főnöke is tehesen javaslatot. Sisinio Prêtis osztrák pénzügyminiszter ezzel szemben kifejtette, hogy ameddig a helyzet a tartományokban nem normalizálódik, addig fenn kell tartani a katonai igazgatást.³¹

Az uralkodó Phillipovich tábornoknak adott utasítást, hogy készítsen beszámolót arról, mennyi hivatalnokra van szükség Boszniában, mennyi lenne az ő illetményük, s készítse el a hivatalnokkérdés általános szabályozását szolgáló javaslatot.³² Eszerint azonban az uralkodó Bosznia–Hercegovina polgári és katonai igazgatását nem akarta szétválasztani, és az

²⁸ „Dagegen ist aber gewiß, daß die croatische Landesregierung das Verlangen stellt, daß nicht nur die zeitweiligen Auslagen für die von ihrer Seite entsendeten Beamten, sondern auch ihre fixen Bezüge auf die gemeinsamen Finanzen übernommen werden.”

²⁹ „Für den Fall aber, daß diese Beamten als bosnische Landesbeamte definitiv behalten werden sollten, müßte seinerzeit wegen ihrer Bezüge eine weite Anordnung getroffen werden, welche jedoch voraussetzt, daß der Kommandierende in Bosnien sich schon darüber geäußert habe, wie viele Beamte er brauchen dürfte, wieviel ihre Bezüge ausmachen und was im Lande zu Aktiven der Regierung vorhanden ist, um ihre Bezüge zu decken.”

³⁰ Protokoll vom 18. August 1878. K. Z. 95. R. M. R. Z. 211.

³¹ Protokoll vom 17. Jänner 1879. K. Z. 23. R. M. R. Z. 225. Gegenstand: Administration Bosniens.

³² Protokoll vom 1. September 1878. K. Z. 111. R. M. R. Z. 214.

igazgatási feladatok ellátását a hadsereg és nem a bosnyák lakosság igényeihez kívánta igazítani. Phillipovich a szeptember 12-i közös minisztertanácsra elkészítette jelentését.³³

A magyar minisztertanácscon október 18-án került napirendre „a boszniai és hercegovinai tartományi kormányzat főnökének ideiglenes hatásköréről szóló tervezet”. A magyar kormány a javaslatot csak azzal a megjegyzéssel fogadta el, hogy a tartományi főnök felelőssége a közös minisztérium irányába határozottabban legyen kifejezve, és a tartományi főnök kinevezési módját is szabályozni kellene.³⁴ Miután a tartományi kormány főnökének hatásköréről szóló javaslat elnyerte az osztrák kormány és a közös miniszterek beleegyezését is, október 29-én az uralkodó jóváhagyta azt.³⁵

Bosznia–Hercegovina polgári közigazgatása élén a szabályzat alapján a Szarajevóban székelő tartományi kormányzat főnöke („*Chef der Landesregierung*”) állt, aki egyben a császári és királyi csapatok Bosznia–Hercegovina területén állomásozó alakulatainak a parancsnoka is volt. Ebben a minőségében rendelkezésére álló hatalmát és katonai szolgálati viszonyát tartományfőnöki hatásköre nem érintette. Mint a csapatok parancsnoka nem volt alárendelve a közös minisztériumnak (*Provisorischer Wirkungskreis des Chefs der Landesregierung*, §. 1.).³⁶ Pál Alfréd joggal jegyzi meg tehát hiányosságként, hogy jellemző Bosznia–Hercegovina okkupáció utáni polgári közigazgatására, „katonai személyeknek a polgári igazgatásban való alkalmazása s a polgári hatóságoknak szűkebb-tágabb körben a katonaiak alá való rendelése”.³⁷ A tartományi kormány főnöke hatásköréről szóló szabályzat komoly hiányosságaként állapítható meg az is, hogy nem volt benne megállapítva kinevezésének módja (ahogy láttuk, ezt egyébként már a magyar kormány is hiányolta).

A *Chef der Landesregierung* tevékenységét a közös minisztérium alárendeltségében gyakorolta (*Wirkungskreis des Commandanten der k. und k. Armee in Bosnien und der Herzegowina in seiner Eigenschaft als Chef der Landesregierung* §. 1., a továbbiakban: WChL).³⁸ Hivatalának gyakorlása közben együtt kellett működnie a polgári közigazgatás minden területén a közös minisztériummal, és csak azon keresztül tarthatott kapcsolatot a „birodalom két felének” központi hatóságaival.³⁹

A hatásköréről szóló szabályzat értelmében irányította a tartományi kormányzat tevékenységét, amely a hatáskörébe tartozó ügyekben mint legfelsőbb közigazgatási szerv járt el („*letzte Instanz im Lande*”). A *Chef der Landesregierung* határozta meg a kormány működési rendjét, és vezette a tartományi rendőrséget (WChL §. 1.). Gondoskodnia kellett arról, hogy az előzetes költségvetést ne hagyja túllépni. Ellenőrizte az összes tartományi hatóság és bíróság tevékenységét, ellátta a hivatalnoki kar és az alkalmazottak fegyelmi hatóságának vezetését. Ellenőrizte a sajtó működését, az egyesületeket, a nyilvános gyűléseket és előadásokat (WChL §. 3.).

³³ Protokoll vom 12. September 1878. K. Z. 90. R. M. R. Z. 216.

³⁴ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 27 Miniszterelnökségi Levéltár – Minisztertanácsí jegyzőkönyvek 28. csomó 2028/32 1878. október 18. 1. napirendi pont.

³⁵ HHStA PA XL Interna Liasse IX A 208. *Die Provisorische Verwaltung Bosniens und der Herzegowina seit der Occupation*. Wien, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1879. 7.

³⁶ HHStA PA XL Liasse IX A 208. *Provisorischer Wirkungskreis des Chefs der Landesregierung in Bosnien und der Herzegowina*.

³⁷ Pál: *Politikai szervezet*, 164.

³⁸ *A Provisorischer Wirkungskreis ... és a Wirkungskreis des Commandanten ...* szövege teljesen megegyezik, kivéve az átmeneti intézkedésekkel kapcsolatos rendelkezéseket.

³⁹ „er verkehrt in allen Agenden der Civilverwaltung mit dem gemeinsamen Ministerium und nur durch dieses mit den Centralstellen der beiden Reichshälften.” *Die Provisorische Verwaltung*, 7.

A tartományi kormány főnöke adhatta ki az engedélyeket és koncessziókat minden olyan vállalkozás és rendezvény számára, amelynek tevékenységéhez, működéséhez ilyen engedély szükséges volt. Vezetése alá tartozott az útlevel- és idegenrendészet is (WChL §. 2.). Be kellett tartatnia a kormányzati alapelveket, a törvényeket, a szolgálati szabályzatokat. Örködni kellett azon, hogy minden kormányzati szerv kötelességtudóan és szorgalmasan végezze tevékenységét („*pflichtgetreue und eifrige Thätigkeiten alle Regierungsorgane*”, WChL §. 3.).

Jogában állt betölteni minden szolgálati helyet 1500 forint éves fizetésig, vagy a nyolcadik fizetési osztályig. Más szolgálati hely betöltésére javaslatot tehetett a közös minisztériumnak vagy az uralkodónak. Jóváhagyta az áthelyezési, szabadságolási, fizetési előleg és jutalom iránti kérelmeket (WChL §. 4.). Létre kellett hoznia egy meghatározott hatáskörrel rendelkező bizottságot, amely mint tanácsadó és végrehajtó szerv működött a hivatali szervezet mellett (WChL §. 5.). Saját kezdeményezésére javaslatokat és kérvényeket terjesztett elő a közös minisztérium számára minden, a polgári közigazgatás hatáskörébe tartozó ügyben (WChL §. 6.).

Előterjesztést kellett benyújtania a közös minisztériumhoz a tartomány szervezeti beosztásáról, a tartományi kormány belső felépítéséről, a tartományi kormány főnökének alárendelt hatóságokról, azok hatásköréről és szervezeti rendjéről, illetve a hivatali és alkalmazotti kar tervezett illetményeiről (WChL §. 15.).

A WChL előírta, hogy amíg mindezekben nem születik döntés, addig a meglévő hatóságok és tisztviselők a helyükön maradnak, ha feladataikat sikeresen végzik. A WChL felhatalmazta a tartományi kormány főnökét, hogy az átmeneti időre vonatkozó elengedhetetlenül szükséges ideiglenes intézkedéseket tegyen (WChL §. 15.). Minden törvény vagy más norma fennmarad addig, amíg hatályon kívül helyezésüket el nem rendelik. A tartományi kormány főnöke feladata az, hogy ezekből mindazt kiszűrje és hatályon kívül helyezze, ami a Monarchia érdekeivel és az általános jogelvekkel ellentétes (WChL §. 17.).

A WChL §. 14. megállapította azokat a tárgyakat, amelyek a közös minisztérium hatáskörébe kerültek. Ezek különösen: a tartományok jövedelmével és vagyonával való gazdálkodás alapelveinek megállapítása, a vagyontárgyak elidegenítésének jóváhagyása, a tartományi vagyon bérbeadása, megterhelése, illetve a tartományi vagyon kezelésének legmagasabb szintű felügyelete; az adók, vámok fajtáinak, mértékének és beszedési módjának a meghatározása; vasúti, gőzhajó és egyéb szállítási vállalkozások koncesszióinak engedélyezése, bányavállalkozások engedélyezése, hitelintézetek, részvénytársaságok működési engedélyének kiadása, minden monopólium- és kereskedelempolitikai ügy, a földesúr és bérlő viszonyát érintő minden szabályozás. A közös minisztérium hatáskörébe tartozott továbbá a területfejlesztés, az államterületre vonatkozó szolgalmak, használati jogok és a földbirtokok ügyei; az egyházi, kolostori és vakuf (mecset) javak ügyei, illetve az ezek vagyontárgyaira vonatkozó igazgatási feladatok; valamint az ezekkel összefüggő jogutódlással kapcsolatos igények érvényesítése; végül a pénz- és érmeügyek, illetve a súly- és tömegmértékek szabályozása.⁴⁰

⁴⁰ Ehhez hasonló jogkörrel rendelkezett Albrecht főherceg is, aki 1851. október 10-e és 1860. március 30-a között töltötte be a magyarországi kormányzó tisztségét. Az ő hatáskörét Alexander Bach birodalmi belügyminiszter javaslatára Ferenc József határozta meg. Albrecht főherceg megtartotta a legfontosabb polgári hatásköröket, így a „törvényhozási természetű” ügyeket, a szervezési kérdéseket, a kinevezéseket, a kitüntetések adományozásának jogát, illetve a rendőri ügyeket. A miniszterek „alázatos jegyzéket” küldtek a kormányzónak, aki „egyszerű jegyzék” révén terjeszthette elő javaslatait a minisztériumok vagy a császár hatáskörébe tartozó ügyekben. A magyarországi hatóságok és a minisztériumok kizárólag a kormányzó útján tartották a kapcsolatot. Albrecht közvetlen

A szeptember 12-én tartott közös minisztertanácsi ülésen, amelyen az uralkodó, a közös miniszterek, Beck és Joseph von Schwegel közös külügyminisztériumi osztályfőnök vett részt, Ferenc József kijelentette, hogy szükség lenne egy olyan irodára, amely Bosznia–Hercegovina igazgatását intézné. Ez csupán átmeneti szervezet lenne, amelyet a továbbiakban át lehetne alakítani. Mivel Bosznia–Hercegovina igazgatásának ügyét egyik közös minisztérium alá sem lehet rendelni,⁴¹ ezért az iroda a közös minisztertanács alá tartozna, hatásköre csak a legfontosabb ügyekre terjedne ki.

Andrássy az iroda létrehozása mellett érvelt, mert ezt tartotta a legpraktikusabb megoldásnak. Ennek a szervezetnek olyan hivatalnoki állománya lenne, amely kizárólag az iroda számára meghatározott feladatok ellátásával törődne. Hofmann közös pénzügyminiszter szerint azonban az iroda könnyen feleslegessé válhat, ha a katonai igazgatásra már nem lesz tovább szükség.

Ferenc József szeptember 16-án Legfelsőbb Elhatározással kinevezte a Bosznia–Hercegovina ügyeivel foglalkozó Bizottságot („*Commission für die Angelegenheiten Bosniens und der Herzegowina*”). A Bizottság valamikor szeptember 20-a után kezdhetne meg a munkáját, mivel az uralkodó a szeptember 20-án tartott közös minisztertanácson még csak a reményét fejezte ki, hogy a Bizottságot nemsokára összehívják.⁴² Bár az október 11-i ülésen Andrássy elismerően szólt a Bizottság tevékenységéről,⁴³ a munka mégsem haladhatott megfelelő ütemben, mivel a november 16-i minisztertanácson az uralkodó zárszavában egy utalást tett arra, hogy meg kell gyorsítani a Bosznia–Hercegovina számára létesítendő adminisztráció felállítását.⁴⁴

A magyar minisztertanács október 18-án tárgyalta és fogadta el változtatás nélkül a Bosznia–Hercegovina ügyeit tárgyaló Bizottság hatásköréről szóló tervezetet.⁴⁵ A Bizottság a közös minisztérium alárendeltségében működött, tagjai a három közös miniszter által delegált küldöttek, valamint a birodalom két fele („*beider Reichshälften*”) kormányainak képviselői, akik szintén részt vettek a Bizottság tanácskozásain. A magyar miniszterelnök Jekelfalussy Lajos belügyminiszteri tanácsost nevezte ki a Bizottság tagjává, ezt a magyar minisztertanács elfogadta.⁴⁶ Helyettese Ghyczy Emil belügyminiszteri tanácsos lett.⁴⁷ A Bi-

előterjesztést tehetett az uralkodónak. Miután átvette a helytartóság irányítását, minden polgári és rendőri hatáskör hozzá tartozott. Alárendeltségébe tartoztak a haditörvényszékek is, egyben ő volt a III. hadsereg főparancsnoka. Berzeviczy Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849–1865*. 1. kötet, Budapest, 1922. 269–270.; Sashegyi Oszkár: *A neoabszolútizmus rendszere 1849–1867*. In: Pölöskei Ferenc–Ránki György (szerk.): *A magyarországi polgári államrendszerek*. Budapest, 1981. 106.

⁴¹ „daß die Angelegenheiten, ... ohnedies in den Wirkungskreis des einen oder des anderen gemeinsamen Ministeriums fallen.” Protokoll vom 12. September 1878. K. Z. 90 R. M. R. Z. 216.

⁴² Protokoll vom 20. September 1878. K. Z. 108 R. M. R. Z. 219. Gegenstand: Administrative Angelegenheiten Bosniens.

⁴³ „übrigens arbeite die beim Ministerium des Äußern eingesetzte gemischte Commission für Bosnien sehr eifrig und werde ihr Operat derart rechtzeitig fertig stellen, daß bis zum Beginn der Delegationsverhandlungen annäherungsweise ermittelt worden können wird.” Protokoll vom 11. Oktober 1878. K. Z. 5-879 R. M. R. Z. 220.

⁴⁴ Protokoll vom 16. November 1878. K. Z. 123 R. M. R. Z. 222.

⁴⁵ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 28. csomó 2028/32 1878. október 18. 1. napirendi pont.

⁴⁶ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 28. csomó 1790/27 1878. szeptember 27. 6. napirendi pont.

⁴⁷ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 29. csomó 2218/37 1878. december 2. 1. napirendi pont.

zottság további tagjai: Rudolf Boroviczka Ritter von Theman, a közös hadügyminiszter képviselője, Alexander Mérey von Kaposméré, a közös pénzügyminiszter képviselője, Hermann Freiherr von Gödel-Lannoy, az osztrák kormány képviselője és Joseph von Schwegel, a közös külügyminiszter képviselője.⁴⁸

A Bécsben tevékenykedő Bizottság számára megalkotott ideiglenes hatásköri szabályzat⁴⁹ szerint a Bizottság minden, Bosznia–Hercegovinával kapcsolatos hivatalos ügyben hatáskörrel rendelkezett, tevékenységének döntő részét azonban a közigazgatás szervezeti kérdései alkották, illetve minden, a tartományokkal kapcsolatos törvényjavaslathoz szakvéleményt nyújtott. (*Provisorischer Wirkungskreis der Commission für die Angelegenheiten Bosniens und der Herzegowina* §. 1., a továbbiakban: PW)

A Bizottság elnöke a közös külügyminiszter képviselője, annak akadályoztatása esetén a helyettese. A Bizottság tagjainak és azok helyetteseinek a meghatalmazása az érdekelt miniszter által kieszközölt Legfelsőbb Jóváhagyáshoz kötött. (PW §. 2.) A Bizottság a közös külügyminisztériumban tartotta az üléseket. Az érdekelt miniszter megbízásából bármelyik delegátus kérhette rendkívüli ülés tartását. (PW §. 3.)

Az ideiglenes hatásköri szabályzat szerint az éppen aktuális ügyek iratait a közös külügyminisztérium révén juttatták el a Bizottság számára, ha azt a közös minisztérium vagy az egyik kormány kívánta. Az ügyek előterjesztője az elnök, aki gondoskodik arról, hogy a Bizottságot minden fontosabb ügy kapcsán megfelelően tájékoztassák. Minden bizottsági tag bármely fontosabb iratba bármikor közvetlenül betekinthezett. (PW §. 4.)

A pénzügyi kérdésekben a „birodalmi” pénzügyminiszter („*Reichs-Finanzminister*”) a katonai ügyekről a „birodalmi” hadügyminiszter („*Reichs-Kriegsminister*”) képviselője készített beszámolót, minden más ügyben pedig a külügyminiszter képviselőjének helyettese. (PW §. 5.) Különleges kérdések megvitatása alkalmából a Bizottság igénybe vehette szakemberek tanácsait, akik esetről esetre vagy a közös minisztérium vagy a birodalom két felének minisztériuma („*den Ministerien beider Reichshälften*”) révén vehettek részt a tanácskozásokon. (PW §. 6.) A bizottsági tárgyalásokról jegyzőkönyv készült, amelyet minden ülés után megküldtek a közös minisztereknek és a két kormányfőnek. A jegyzőkönyvek minden példányát a Bizottság elnöke vagy az ő képviselője hitelesítette. (PW §. 7.) Ha a Bizottság valamely ügyben kérvényt nyújtott be, arról a közös minisztérium döntött. (PW §. 8.)

A Bizottság tevékenységének eredményes folytatásához nélkülözhetetlen eszközöket, így a megfelelő hivatali személyzetet a közös minisztérium biztosította. A hivatali személyzet közvetlenül a Bizottság elnöke alárendeltségében dolgozott, a szakszerű ügyintézésért neki tartoztak felelősséggel. (PW §. 13.) A Bizottság a tartományi igazgatás zárszámadását felülvizsgálat céljából megküldte a Legfelsőbb Közös Számvevőszéknek. (PW §. 15.) A folyamatban lévő ügyek intézését azonban átruházták egy, a Bizottság köréből választott Bizottmányra.⁵⁰ A Comité csak a három birodalmi miniszter („*Reichsminister*”) képviselőiből állt,⁵¹ és tulajdonképpen végrehajtó szervként funkcionált. (PW §. 10.) Ennek vezetője szintén a közös külügyminiszter képviselője vagy annak helyettese volt. (PW §. 9.)

Ha a Comité tagjai között valamilyen fontosabb kérdésben véleménykülönbség adódott volna, vagy olyan kérdés merült fel, amelyre vonatkozóan a tagoknak nem volt felhatalmazásuk az őket delegáló miniszterektől, akkor a Comité elnöke az ügy ismertetésével

⁴⁸ HHStA PA XL Interna Liasse IX A 208.

⁴⁹ HHStA PA XL Interna Liasse IX A 208. Provisorischer Wirkungskreis der Commission für die Angelegenheiten Bosniens und der Herzegowina.

⁵⁰ „aus der Mitte dieser Commission entnommenen Comité”

⁵¹ *Die Provisorische Verwaltung*, 5.

együtt előterjesztést nyújtott be a közös minisztériumhoz a döntés meghozatala érdekében. Ha a közös minisztertanács nem ülésezett, de az ügy fontos volt, akkor az előterjesztést az ügyben leginkább érintett közös miniszterhez nyújthatta be. (PW §. 11.) A jegyzőkönyvezésre, a hivatali személyzetre, illetve a beszámolók tekintetében ugyanazok a szabályok voltak az irányadók, mint a Bizottság esetében. A szabályzat elrendelte, hogy a Comité saját ügyrendet hozzon létre. (PW 14.)

A Comité ügyrendje előírta, hogy minden, a közös miniszterek által Bosznia–Hercegovina ideiglenes polgári igazgatása tárgyában keletkezett ügyirat a Comitéhez kerüljön. (*Geschäftsordnung des Comité's für die Angelegenheiten Bosnien's und der Herzegowina* §. 1., a továbbiakban: GO) A beérkező iratokat a Comité elnöke vette át, gondoskodott azok jegyzőkönyvbé vételéről. A Comité minden tagja betekintést nyerhetett az iratokba. (GO §. 2.) A csekélyebb súlyú ügyeket a hivatalvezető irányításával intézték el. (GO §. 3.) A kiutalt ügyeket a referensek véleményezték (GO §. 4.), majd a Comité döntött. A döntéshozatal folyamatossága és zavartalansága érdekében a Comité ügyrendje előírta a heti legalább kétszeri ülésezést. (GO §. 5.)⁵²

A Bizottság berkein belül néhány hónap után arra a megfontolásra jutottak, hogy a megszállt tartományok igazgatása sokrétű követelményeket támaszt a közigazgatásban tevékenykedők számára. A Comité ezt a feladatot nem képes betölteni, ezért a végrehajtást át kellene szervezni.⁵³

A február 19-én tartott közös miniszteri tanácskozást – ahol a két miniszterelnök egyébként nem volt jelen – az uralkodó már kifejezetten azzal a céllal hívta össze, hogy megvitassák a Bizottság hatáskörének esetleges megváltoztatását, ami a jövőben pusztán arra terjedne ki, fűzte hozzá Ferenc József, hogy a legfontosabb szervezeti jellegű kérdésekben elvi megbeszéléseket folytasson. Ami az ügyek végrehajtását illeti, ezt a jövőben egy külön szerv intézné. Ezen az irodán keresztül tartaná a kapcsolatot a közös minisztérium és a tartományi kormányzat. Hogy a végrehajtás minden szinten egységessé váljon, a végrehajtó szervet és a pusztán tanácsadó szervet el kell választani egymástól. Mivel a Bizottság eredetét tekintve tanácsadó szervként jött létre, a közigazgatási teendőket érintő ügyiratokat a jövőben nem szükséges megkapnia. Csak azok az iratok illetik meg a Bizottságot, amelyekről szavazniuk kell, ezeket a közös minisztérium által terjesztik elő.⁵⁴ Andrassy egyetértett az uralkodó felvetésével, hogy a Bizottság csak elvi jellegű ügyekkel foglalkozzon.

Schwegel felsorolta azokat az okokat, amelyek eddig akadályozták a gyors ügyintézését, és akadályozták a Comité munkáját.⁵⁵ Az uralkodó erre megjegyezte, hogy a végrehajtás ve-

⁵² HHStA PA XL Interna Liasse IX A 208. *Geschäftsordnung des Comité's für die Angelegenheiten Bosnien's und der Herzegowina*.

⁵³ *Die Provisorische Verwaltung*, 6.

⁵⁴ „und daß der Exekution Theil der Geschäfte in einem besonderem Bureau geführt werde, welches auf die Wechselbeziehung zwischen dem gemeinsamen Ministerium und der Landesregierung zu erhalten hätte. Einheit der Executive nach oben und unten [...] und deshalb sollte das Executive-Organ von den berathende Körper getrennt werden. Die Commission hätte auf ihre ursprüngliche Bestimmung als berathendes Organ zurückgeführt zu werden und aus diesem Grund sollte die Mittheilung der Akte der Verwaltung an die Commission künftig entfallen und dieselbe nur über das ihr Votum abgeben, was ihr durch das gemeinsame Ministerium zu diesen Zwecke vorgelegt wird.” Protokoll vom 19. Februar 1879. K. Z. 29 R. M. R. Z. 228.

⁵⁵ „stellt die Ursachen dar, welche den bisherigen Apparat an raschen Arbeiten behindert haben und führt insbesondere an daß die Arbeitstheilung nach ständigen Referenten in Comité dem Vorsit-

zetését egy miniszternek kellene átvennie. Hofmann hozzáfűzte, hogy a végrehajtással megbízott miniszternek rendelkeznie kellene egy, csak erre a feladatra rendelt személyi állománnyal. Azt, hogy melyik közös miniszter irányítsa Bosznia–Hercegovina igazgatását, a közös minisztertanácsnak kell kiválasztania, javasolta Andrassy. Egyedül a közös hadügy-miniszter nem lelkesedett azért, hogy egyszemélyi vezető felügyelje Bosznia–Hercegovina igazgatását. Az ülésen végül megállapodás született arról, hogy Bosznia–Hercegovina adminisztrációját egy miniszter vezesse, aki az uralkodónak és a közös minisztertanácsnak felelős, és minden folyamatban lévő ügyben dönt. A Bizottság hatáskörének átalakításáról Hofmann közös pénzügyminiszternek kellett egy tervezetet kidolgoznia.⁵⁶

1879. február 24-én a közös minisztérium benyújtott egy indítványt az uralkodóhoz, hogy az eddig a Comité által intézett ügyeket a közös minisztérium felelősségének fenntartása mellett bízva az egyik közös miniszterre.⁵⁷ A javaslattervezetet aznap a közös miniszteri konferencián el is fogadták. Mivel ezen a közös minisztertanácson sem volt jelen a két miniszterelnök, a döntést velük is közölni kellett. A közleménnyel együtt elküldték a javaslatról szóló előterjesztést is, de a változtatás indokait a két kormányfővel ilyen módon nem közölték.

Andrassy nem értett egyet azzal, hogy a két kormányfőt még azelőtt értesítsék, hogy az uralkodó valamelyik közös minisztert kinevezte volna. Úgy vélte, ezzel a két kormány indokolatlanul nagy befolyásolási lehetőséghez jut. Ezért azt indítványozta, hogy a javaslatot anélkül fogadják el, hogy közölnék azt a miniszterelnökökkel, hogy Ferenc József minél hamarabb kinevezhesse a minisztert. Hofmann azt hangoztatta, hogy a változtatás tulajdonképpen nem a Bizottságot érinti, hanem a Comitét, ezért a kormányfők jogai nem csorbultak.⁵⁸

Két nap múlva, február 26-án az uralkodó is szentesítette a változtatásokat, és Legfelsőbb Elhatározással megbízta a közös pénzügyminisztert az okkupált tartományok közigazgatása feletti legmagasabb szintű felügyelettel. A közös pénzügyminiszter arra is megbízást kapott az uralkodótól, hogy hozzon létre egy ideiglenes irodát, amely a másik két közös miniszterrel egyetértésben minél hamarabb javaslatokat fog előterjeszteni.⁵⁹ Hogy a közös pénzügyminiszter hatáskörét megfelelően tudja ellátni, a másik két közös minisztérium hivatalnoki állományából átkerült hozzá bizonyos számú tisztviselő. A közös pénzügyminiszter alá rendelt iroda március 11-én alakult meg.

zende ein Eingreifen unmöglich gemacht habe." A minisztertanácsi jegyzőkönyv sajnos nem részletezi az okokat.

⁵⁶ Protokoll vom 19. Februar 1879. K. Z. 29 R. M. R. Z. 228.

⁵⁷ „unter gemeinsamer Verantwortlichkeit” *Die Provisorische Verwaltung*, 6.

⁵⁸ „Der Entwurf an einem a. u. [alleruntertänigste] Vortrage betreffend die Änderung des Wirkungskreises der bosnischen Commission wird genehmigt und beschlossen daß sich den bei derseitigen Regierungen gegenüber auf die Mittheilung beschränken ist, daß das gemeinsame Ministerium beschlossen habe, bei Sr. Majestät die Übergabe der Executive an einen gem. Minister zu beantragen und es ihre Zustimmung voraussetzte. Der Mittheilung ist gleichzeitig mit der Vorlage des Vortrages zu expediren.” Protokoll vom 24. Februar 1879. K. Z. 30 R. M. R. Z. 229.

⁵⁹ „In Genehmigung dieses Antrages hat Seine Majestät mit Allerhöchster Entschliessung vom 26. Februar dem k. und k. Reichsfinanzminister diese Aufgabe übertragen, und denselben zugleich beauftragt behufs Zusammenstellung eines provisorischen Bureaus für die Angelegenheiten Bosniens und der Herzegovina, im Einvernehmen mit dem k. und k. Minister des Äußern und dem k. und k. Reichskriegsminister, ehethunlichst Vorschläge zu unterbreiten.” *Die Provisorische Verwaltung*, 6. Pál Alfréd művében március 9-i dátum szerepel. Pál: *Politikai szervezet*, 3.

Bosznia–Hercegovina államjogi státusza

A magyar kormány 1878. november 2-án a képviselőház elé terjesztette a Berliini Szerződést,⁶⁰ mégpedig pusztán tudomásulvétel végett, vagyis ekkor még nem arról volt szó, hogy a Berliini Szerződést becikkelyezzék. A november 27-i közös minisztertanácson az uralkodó logikusnak, ésszerűnek⁶¹ tartotta, hogy a Berliini Szerződést hasonló módon a *Reichsrat* elé is benyújtsák.

Sisinio Prêtis osztrák pénzügyminiszter szerint a Berliini Szerződés betervezésének indoka kétséges, mivel a politikai szerződések kötése a korona felségjoga, és csak azokat a szerződéseket kell betervezni a *Reichsrat* elé, amelyek területi változásokat vagy az állampolgárok számára anyagi terhet jelentenek. Szerinte a Berliini Szerződés esetében egyikről sincs szó. Ha a Berliini Szerződést benyújtanák, ebből a *Reichsrat* arra a következtetésre juthatna, hogy a politikai szerződések kötésének joga a korona jogköréből átkerült hozzájuk.⁶²

Az osztrák Monarchia valamennyi országát érintő közös ügyekről és azok kezelési módjáról szóló osztrák törvény 1. § a) bekezdése szerint közös ügy a külügy, ide értve a „nemzetközi szerződések tekintetében esetleg szükségessé váló intézkedéseket; a nemzetközi szerződések jóváhagyása azonban, amennyiben az az alkotmány értelmében szükséges, a két birodalomfél képviselőtestületeinek (a birodalmi tanácsnak és a magyar országgyűlésnek) a jogkörébe tartozik”.⁶³ A közös ügyekről és azok kezelési módjáról szóló magyar törvény (az 1867. évi XII. törvénycikk) 8. §-a viszont annyit mond ezzel kapcsolatban, hogy „a nemzetközi szerződéseket mindenik ministerium a saját törvényhozásával közli”.⁶⁴

A paritás alapján az osztrák képviselőtestület elé is a teljes szerződést kellett betervezni. Az osztrák törvény azonban a nemzetközi szerződések „jóváhagyásáról” rendelkezik. Márpedig így a paritás azt jelenti, hogy a magyar törvényhozásnak is jóvá kell hagyni, törvénybe kell iktatni a Berliini Szerződés teljes szövegét. Tisza Kálmán felvetette, hogy csak Spizza elfoglalásáról kellene törvényjavaslatot benyújtani.⁶⁵ Adolf Wilhelm Daniel Fürst von Auersperg osztrák miniszterelnök ezzel szemben kijelentette, hogy a teljes paritást a két javaslat azonossága jelenti. Prêtis véleménye az volt, hogy Tisza javaslata teljesen elmentés az eddig követett gyakorlattal és az alkotmányos szabályozással is.

Tisza ezzel nem értett egyet. Szerinte egész máshogy festene a dolog, ha az egész Berliini Szerződést a törvényhozások elé terjesztenék. Ezzel a magyar országgyűlés előtt a külügyi politika képviselője teljesen lehetetlenné válna. Semmiféle kezességet nem lehet vállalni azért, hogy a magyar országgyűlés tényleg elfogadja, fejtegette a magyar miniszterelnök. Viszont még az okkupáció ellenzői is annyira tapintatosan viselkedtek, és oly nagy hűséget tanúsítottak a dualista intézményrendszer iránt, hogy megelégednének a Berliini Szerződés pusztán tudomásulvétel végett történő betervezésével is. A magyar kormány ilyen irányú törekvéseit valószínűleg siker koronázná.

Ha azonban Bécsben a Berliini Szerződést jóváhagyná a Birodalmi Gyűlés, akkor a magyar parlament hasonló jellegű követelése elől a magyar kormány nem tudna kitérni. Mi lenne akkor, ha Bécsben elfogadnák a Berliini Szerződést, Budapesten viszont nem? Ebből

⁶⁰ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója (a továbbiakban: Képviselőházi Napló), I. kötet, Budapest, 11. ülés, 1878. október 2. 109.

⁶¹ „schlüssig” Protokoll vom 27. November 1878. K. Z. 124 R. M. R. Z. 223.

⁶² Protokoll vom 27. November 1878. K. Z. 126 R. M. R. Z. 223.

⁶³ Cieger András (szerk.): *A Kiegyezés*. Budapest, 2004, 165.

⁶⁴ *Corpus Iuris Hungarici-Magyar Törvénytár*, CD-ROM.

⁶⁵ „daß ein besonders Gesetz wegen der Erwerbung Spizza's vorgelegt werden solle. Ein derartiges Gesetz werde wahrscheinlich auch vor dem ungarischen Reichstag gebracht werden müssen.”

még nagyon komoly következmények keletkeznének. Éppen emiatt a törvényhozások jóváhagyását csak a Berlini Szerződés Spizzát érintő részére vonatkozóan kellene kérni, hangoztatta a magyar kormányfő.⁶⁶

A kérdésben végül az osztrák fél álláspontja győzedelmeskedett, így Tiszának engednie kellett. A magyar minisztertanács 1879. február 25-én tárgyalta a Berlini Szerződés törvénybe iktatásáról szóló törvényjavaslatot. A miniszterelnök előterjesztette, hogy a Monarchia közjogi helyzete miatt „a monarchia mindkét részében a nemzetközi szerződések tekintetében egyforma intézkedések lévén leendő”. Az előterjesztés hivatkozott a magyar és osztrák törvény közötti különbségre, és hangsúlyozta, hogy az osztrák törvény szövegének a magyar közjogban a becikkelyezés felel meg. Tisza ezért „multhatatlanul szükségesnek tartja” a Berlini Szerződést törvénybe iktatni. A magyar minisztertanács a javaslatot elfogadta.⁶⁷

Az 1879. január 17-i közös minisztertanács napirendjén szerepelt először a Bosznia–Hercegovina igazgatásának vezetéséről szóló törvényjavaslat tervezete.⁶⁸ Ahogy a napirendi pontból látható, kifejezetten azzal számoltak, hogy Bosznia–Hercegovina igazgatása kapcsán meg fog változni a delegációk hatásköre. Később a törvényjavaslat parlamenti vitájában ez a kitétel már sehol sem szerepelt.

Az egy nappal később tartott közös miniszteri konferencia jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a Bosznia–Hercegovina közigazgatása tekintetében hozandó törvény ötlete a magyar féltől származott. A magyar álláspont szerint törvényben kell megállapítani a felhatalmazást Bosznia–Hercegovina igazgatása vonatkozásában. Tisza úgy vélte, ahhoz, hogy a kormányzat a Berlini Szerződésnek megfelelően rendezze be Bosznia–Hercegovina közigazgatását, szükséges a Monarchia minden államterületének a felhatalmazása. Az osztrák nézőpont az volt, hogy egyedül a Berlini Szerződésből ered a felhatalmazás Bosznia–Hercegovina közigazgatásának ellátására, a törvényhozásoknak erre vonatkozó joguk nincs. Auerperg hangsúlyozta, hogy egyedül a koronának van arra joga, hogy megszervezze ott a közigazgatást. Prétis úgy vélte – és ebben Andrassy is egyetértett vele –, hogy az okkupált tartományok igazgatása nemzetközi szerződésen alapszik, így Bosznia–Hercegovina közigaz-

⁶⁶ „Anders aber stünde es, wenn der ganze Vertrag der Genehmigung des Reichsrathes unterzogen werden würde. Wer genehmigt hat, unleugbar auch das Recht zu verwerfen. Jedenfalls aber würde damit die Vertretung der auswärtigen Politik vor dem ungarischen Reichstage schlechthin unmöglich. Auch könne keine Bürgschaft dafür übernommen werden, daß das ungarische Abgeordnetenhaus, falls ihm gleichfalls das Genehmigungsrecht zu gestanden würde, den Vertrag wirklich annehmen würde. Bis jetzt hatten auch die Gegner der Occupation so viel Tact und Anhänglichkeit an die dualistischen Institutionen an den Tag gelegt um sich mit der Vorlage des Vertrages zur bloßen Kenntnißnahme zufrieden zu stellen. Die Bemühungen der Regierung in dieser Richtung seien von Erfolg gekrönt zu wesen. Wenn aber in Wien die Genehmigung des ganzen Vertrages erfolge, dann könne die Regierung [...] im ungarischen Reichstage keinen Widerstand mehr entgegenseetzen und dann sei dankbar, daß in Wien die Genehmigung ertheilt in Budapest verweigert werde, d. h. man steht vor sehr ernsten Consequenzen. Die Basis sei, wie gesagt, die volle Parität. Wolle man weiteren Verwirkungen aus dem Wege gehen, wolle man die Zukunft frei halten und nicht ein bedenkliches Präjudiz für die künftige Leitung der auswärtigen Politik schaffen, so dürfe sich die Genehmigung der Legislative ausdrücklich nur auf Spizza beziehen.” Protokoll vom 27. November 1878. K. Z. 126 R. M. R. Z. 223.

⁶⁷ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 29. csomó 694/9 1879. február 25. 3. napirendi pont.

⁶⁸ Protokoll vom 17. Jänner 1879. K. Z. 23 R. M. R. Z. 225. 3. napirendi pont: Eine Gesetzesvorlage wegen Führung der Administration durch das gemeinsame Ministerium beziehungsweise die Erweiterung des Wirkungskreises der Delegationen in dieser Hinsicht.

gatása közös ügy, azt a kiegyezési törvények már megfelelően szabályozták, ezért felesleges lenne egy új törvény.

Eduard Taaffe osztrák belügyminiszter a március 1-jei közös miniszteri konferencián hangsúlyozta, hogy egy Bosznia–Hercegovina igazgatásáról szóló törvény semmi olyat nem tartalmazhat, amit a kiegyezési törvények ne szabályoznának. Ha pedig van olyan törvény, amely megfelelően rendezi a helyzetet, akkor nem lenne célszerű a törvényhozásoknak megengedni, hogy eldöntsék, vajon Bosznia–Hercegovina közigazgatása tényleg a közös ügyek közé tartozik-e vagy sem. Nem tartotta valószínűnek, hogy mindkét törvényhozás elfogadja majd a javaslatot, ez pedig a közvéleményt rendkívül felizgatná, éppen akkor, amikor a közvélemény megnyugtatása oly fontos lenne. Ha azonban a kormányok mindkét törvényhozás előtt egybehangzóan kijelentenék, hogy a hatáskörökre vonatkozóan már tisztázták álláspontjaikat, mégpedig a közös ügyekre fennálló törvényeknek megfelelően, ez igen jó benyomást keltene.⁶⁹

Andrássy ebben az ügyben a magyar álláspont ellen szólalt fel. Szerinte Bosznia mind katonai mind politikai tekintetben közös ügynek számít. Ebben a tekintetben tehát döntően a delegáció hatáskörébe tartozik. Hogy a törvényhozások átvegyék a delegációktól ezt a hatáskört, azt nem lenne képes elfogadni, mivel azt túlságosan is aggályosnak találja.⁷⁰ Egy ilyen törvény megváltoztatná a delegációk hatáskörét, ez nem lenne sem kívánatos, sem megvalósítható, mert ezzel új kiegyezési tárgyalásokra kerülne sor.⁷¹ Bosznia–Hercegovina költségeit a saját bevételeiből kell fedezni. Mivel az okkupált tartományok nem tartoznak a Monarchiához, ha a saját bevételeik a kiadások fedezésére mégsem bizonyulnának elégségesnek, abban az esetben ideiglenesen a közös költségekből kellene azokat fedezni, de hogyan vállalhatnának ezért felelősséget a közös miniszterek.

Tisza ezzel szemben éppen a miniszteri felelősség fontosságát hangsúlyozta.⁷² A törvénytervezet indokolásából kiderül, hogy amennyire csak lehetséges, biztosítani akarta a terület közigazgatása feletti parlamenti befolyást. Szükségesnek tartotta ezen felül azt is, hogy a Bosznia–Hercegovina igazgatása tekintetében felmerülő költségek felett is legyen parlamenti ellenőrzés. Egy ilyen törvény megalkotásával azt is el lehet kerülni, hogy a tartományok közjogi helyzetét parlamenti ellenőrzés nélkül megváltoztassák.⁷³

A március 1-jén tartott közös minisztertanácson a törvényhozásokkal szembeni eljárás mikéntje volt napirenden. A költségek kérdésében nem született megállapodás a két kormány között. Elfogadták, hogy a tartományok igazgatásáért felelős közös miniszter kérje a szükséges pénzt a delegációktól. Nem szükséges azonban, hogy ugyanolyan eljárással igényeljék a pénzt a két delegációtól. El akarták háritani annak veszélyét, hogy ha a Bosznia–Hercegovina igazgatásának vezetéséről szóló törvényjavaslatot beterjesztenék, ez a tör-

⁶⁹ „Wenn aber die Regierungen in beiden Legislativen übereinstimmend erklären, daß die Kompetenzgrenzen bereits festgestellt sind und wie sie die diesfälligen Gesetze auffallen, so kann dies nur den besten Eindruck hervorbringen.” Protokoll vom 1. März 1879. K. Z. 59 R. M. R. Z. 230.

⁷⁰ „Bosnien ist nun eine gemeinsame Angelegenheit in jeder Beziehung, sowohl politisch als militärisch. Dieser Theil der Aufgabe gehört also entschieden in den Bereich der Delegationen. Daß die Legislativen diese Kompetenz der Delegationen neuerdings übertragen sollten, darauf vermöchte Sprecher [*vagyis Andrássy*] nicht einzugehen, es wäre zu bedenklich.” Protokoll vom 18. Jänner 1879. K. Z. 214 R. M. R. Z. 226.

⁷¹ „wir kämen in eine neue Ausgleichsverhandlung hinein”

⁷² Protokoll vom 18. Jänner 1879. K. Z. 214 R. M. R. Z. 226. Vorlage an die Legislativen wegen Ermächtigung zur Administration Bosniens.

⁷³ A Bosznia–Hercegovina igazgatása tárgyában beterjesztett törvényjavaslat indokolása. Az 1878. október hó 17-ére hirdetett Országgyűlés Főrendiházának Irományai IV. kötet, Budapest, é. n. 323.

vényhozásokat arra a következtetésre indítsa, hogy ezáltal a kiegyezési törvények módosítására kerülne sor. Ha az okkupáció kérdése a törvényhozások előtt napirendre kerül, a kormányoknak ki kell jelenteniük egy nyilatkozatban, hogy a jelenlegi törvények által meghatározott jogalaphól indulnak ki, és azt továbbra is fenntartják.⁷⁴

Éppen ezért, ha a törvényhozások Bosznia–Hercegovina tárgyában külön törvényjavaslat benyújtását kívánják, a kormányoknak le kell szögezniük, hogy ez csak akkor lépne hatályba, ha a törvényt mindkét államban elfogadják.⁷⁵ A magyar kormány ekkor már rendelkezett egy törvénytervezettel, amelyet el is fogadtak mint elvi alapot. A két kormány ezt a javaslatot tekintette tárgyalási alapnak. Megegyezés született közöttük arról, hogy akkor is ragaszkodni fognak a fennálló törvényes keretekhez, ha a felek között nem jönne létre egyezség.⁷⁶

Ha összevetjük a fenti elképzeléseket a január 17-én lefolytatott közös minisztertanács 3. napirendi pontjával (lásd 56. hivatkozás), akkor szembetűnő, hogy már szóba sem kerül a delegációk hatáskörének bővítése, éppen ellenkezőleg, kifejezetten hangsúlyozzák a dualista struktúra változatlanságát. Ez kiderül Andrássy szavaiból is.⁷⁷ Tisza kinyilvánította, hogy Bosznia–Hercegovina okkupációját közös ügynek tekinti, és ennek megfelelően fogják kezelni azt. Az igazgatásról szóló törvényt viszont feltétlenül szükségesnek tartotta.⁷⁸ Úgy gondolta, a helyzet nem maradhat tartós anélkül, hogy a felhatalmazást egy erre vonatkozó törvényben szabályoznák.⁷⁹ Még hozzáfűzte, hogy tevékenységét nem lenne képes a javaslat benyújtásához szükséges felhatalmazás nélkül tovább folytatni.⁸⁰

Prêtis azt szerette volna, hogy a törvényjavaslatokat ne a két kormány terjessze be, mert ezzel elismernék, hogy Bosznia–Hercegovina közigazgatása vonatkozásában nincs törvé-

⁷⁴ „bei dem Umstande, als es in Ungarn erwünscht ist, wenn die Angelegenheit in der Legislative einmal zur Sprache kommt, eine diesfällige Vorlage zu machen, einigte man sich dahin, daß dies nur in der Art denkbar sei, daß beide Regierungen in den Legislativen mittelst einer speziellen Erklärung aussprechen: die in den jetzigen Gesetzen begründete Rechtsbasis bleibe aufrecht und sei für diese Angelegenheit ausreichend.” Protokoll vom 1. März 1879. K. Z. 59 R. M. R. Z. 230.

⁷⁵ „daß das Gesetz erst dann ins Leben treten könne, wann es auch in der anderen Reichshälfte angenommen und sanktioniert worden sein wird”

⁷⁶ „gestern wurde der vom kgl. Ung. Ministerium ausgearbeitete Gesetzentwurf im Prinzip als Basis acceptirt und der Beschluß gefaßt gegenwärtig auf etwaige Anträgen vorläufig mit der Erklärung zu antworten, daß man im Begriffe sei sich über einen Gesetzesvorschlag zu einigen, daß es jedoch bei den bestehenden Gesetzen verbleiben werde, wenn eine Einigung nicht zu Hande kommt.”

⁷⁷ „erblickt keine Gefahr darin, daß beide Regierungen die erwähnte Erklärung abgeben. Erreichen wir damit, daß die Gesetzentwürfe notiert wird, so ist der Erfolg da. Gelingt es nicht, die Notierung zu erlangen, so ist doch das gewonnen, daß mit der Erklärung alle anderen Ansichten beseitigt sind. Gefährlich wäre es nur, wenn eine Regierung erklären würde, daß ein neues Gesetz nothwendig sei. Gehen beide Regierungen jedoch gleichmäßig mit der gestern proponierten Erklärung vor, so kommt es nur darauf an, ob die Vorlage des neuen Gesetzes verlangt wird oder nicht. Wird sie verlangt, dann sagt man, daß das Gesetz nur eine Explikation des bestehenden Rechtes sei und übrigens nicht in Wirksamkeit treten könne, wenn es nicht von beiden Legislativen gleichformig angenommen wird.”

⁷⁸ „hält an der Überzeugung fest, daß die Occupation und Administration Bosniens sowie jede andere derartige Aktion nur als gemeinsame auswärtige Angelegenheit zu führen ist. Allein dies muß in einem Gesetze klar ausgesprochen werden”

⁷⁹ „ohne die Ermächtigung zur Einbringung des bezüglichen Gesetzes”

⁸⁰ „könnte er ohne die Ermächtigung zur Einbringung des Entwurfes die Geschäfte nicht fortführen.”

nyes alap.⁸¹ Az uralkodó szükíteni szeretette volna a javaslat tartalmát. Azt hangoztatta, hogy a parlamentek ellenőrzési jogát csak arra az esetre kellene figyelembe venni, amikor kifejezetten Bosznia–Hercegovina államjogi helyzetéről van szó. Azonban a tartományok szervezeti kérdéseibe nem lenne tanácsos beleszólniuk, hiszen azok számukra idegen területek. Andrassy szintén nehezményezte, hogyan szólhatnak bele a törvényhozások olyan területek ügyeibe, amelyeknek nincs képviselőjük körükben.⁸²

Felmerült annak a lehetősége, hogy a tartományok igazgatása tárgyában csak a magyar országgyűlés elé terjesszenek be törvényjavaslatot. Tisza az uralkodó véleményét kérte ezzel kapcsolatban. Ferenc József hangsúlyozta, hogy egy ilyen lépés nem lenne túl bizalomgerjesztő. Megjegyezte, hogy a bosnyák kérdésben teljes egyetértés szükséges, csak akkor lehet végleg dönteni, ha ez meglesz. Andrassy felvázolta azt a lehetőséget, hogy a magyar törvényhozásban betérjesszük a törvényjavaslatot, az osztrákban pedig interpellálnak az ügyben.⁸³

A magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek szerint április 4-én tárgyalt a magyar kormány „a megszállott tartományok ideiglenes közigazgatása tárgyában tervezett törvényjavaslatokról”.⁸⁴ A miniszterelnök közölte a minisztertanáccsal, hogy az osztrák miniszterelnök tájékoztatta az osztrák törvényjavaslatról Bosznia–Hercegovina közigazgatása tárgyában. Miután felolvasta, „a minisztertanács azt már alaki tekintetben is elfogadhatatlannak találta”. Nem tartották célszerűnek, hogy az ideiglenes közigazgatásról, a törvényhozások és kormányok befolyásáról „a monarchia két államának kormányai között formaszzerű egyezmény köttessék”. Ez ugyanis olyan lenne, mintha új államjogi és gazdasági kiegyezsésre lenne szükség. Csak a két parlament felhatalmazását kell kérni arra az esetre, ha a tartományok bevételeiből nem lehet fedezni a költségeket.

A minisztertanács azt sem fogadta el, hogy a megszállásból és a közigazgatásból eredő jogokat és kárpótlási igényeket a két állam számára állapítsák meg. Ez olyan feltételezésekre adhatna okot, hogy ebben az esetben többről van szó pusztán okkupációnál. Az osztrák tervezet hiányosságaként állapították meg azt is, hogy nem gondoskodott arról, hogy mi történjen, ha a tartományok bevételei nem lennének elegendők a közigazgatás költségeinek a fedezésére. A magyar javaslat viszont kitért erre: eszerint a hiányt az 1867. évi XII. törvény „szellemében” a delegációk engedélyezzék.

A magyar kormány elfogadhatónak tartotta viszont az osztrák javaslatból azt, hogy középítkezések vagy hasonló költségek címén a „monarchia pénzügy hozzájárulása” (sic!) kívántatna. Ezt azonban a törvényhozásoknak jóvá kell hagyniuk. Mivel a közös érdekű ügyeket a magyar és osztrák törvények megegyező módon szabályozzák, ezért ezeket Bosznia–Hercegovina esetében is azonos módon kellene szabályozni. A magyar minisztertanács nem tartotta szükségesnek azt, hogy mindkét törvényhozás elé azonos szövegű javaslatot terjesszenek be, „miután csak a benne foglalt elvi intézkedések egyformasága igényeltetik”.

Az 1879. április 23-i közös minisztertanács jegyzőkönyve tartalmaz egy Andrassytól származó utalást, ami szerint a magyar és osztrák kormány között tárgyalások folytak Budapesten. A tárgyalások a jegyzőkönyv szerint akkor még zajlottak. Az eredményekkel kap-

⁸¹ „möchte unterscheiden, ob die Initiative von den Legislativen, oder von der Regierung ausgeht. Im ersten Falle kann der Wortlaut der Gesetze entgegengehalten werden, im letzteren würde die Regierung eingestehen, daß ihr die gesetzliche Basis fehlt.”

⁸² „den beiden Legislativen dies Recht [az ellenőrzés] zuzugestehen hält, aber schon deshalb schwer, weil es sich für sie um einen dritten handelt, welcher in ihrer Mitte nicht vertreten ist.”

⁸³ Protokoll vom 1. März 1879. K. Z. 59 R. M. R. Z. 230.

⁸⁴ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 29. csomó 1084/18 1879. április 4. 3. napirendi pont.

csalatosan annyit árul el, hogy sikerült a két javaslat pontok szerinti megbeszélése és a szakaszok megállapítása. A magyar tervezet formailag egy egyszerű törvényjavaslat, míg az osztrák a két kormány közötti megegyezés. Karl von Stremayr osztrák miniszterelnök azt hangoztatta, hogy a javaslat egyetlen célja az lehet, hogy megővja és pontosítsa a két kormány jogait.⁸⁵ Ezek alapján tehát az állapítható meg, hogy a törvényjavaslatok szövegének végleges meghatározására a két kormány egyezkedései révén került sor. A közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek arra vonatkozóan nem is tartalmaznak adatokat, hogy ezeken az üléseken a törvényjavaslatok szövegéről vitatkoztak volna. Egyedül a március 1-jei tanácskozásról készült jegyzőkönyvben található egy utalás Stremayr részéről, hogy a 4. § túl általános, ezért szerinte konkrétabb megfogalmazást kellene kapnia.⁸⁶

Mielőtt a Bosznia–Hercegovina igazgatásának vezetéséről szóló törvényjavaslatok szövegét részletesebben megvizsgálánk, szükséges áttekinteniünk, hogy az 1867. évi XII. törvény és a vonatkozó osztrák törvény miként rendelkezett a közös ügyekről és azok kezelési módjáról. Így képet alkothatunk arról, hogyan sikerült az okkupált tartományok igazgatásának vezetését a dualista Monarchia közjogi szerkezetébe illeszteni.

Az 1867. évi XII. törvény a közös ügyeket a *Pragmatica Sanctio*, vagyis a Habsburg-dinasztia nőágának trónöröklési jogát a magyar trónra kimondó 1723. évi I., II. és III. törvényből származtatta. A *Pragmatica Sanctio* megállapította, hogy Magyarország és az örökös tartományok uralkodója egy és ugyanazon személy. Ebből fakad, hogy az uralkodó országai kötelesek egymás védelmére. A védelem pedig békében a külügyek, háborúban a hadügyek közösségét jelenti.⁸⁷

Az így meghatározott közös ügyeket közös szervek, közös intézmények irányítják, azaz a három közös miniszter. A 7. § ugyan az uralkodó közösségét is említi („A *pragmatica sanctio* szerint közös ugyan az uralkodó, a mennyiben Magyarország koronája is ugyanazon fejedelmet illeti, a ki a többi országokban is uralkodik;”), de nyilvánvaló, hogy itt nem arról van szó, hogy Magyarország és az örökös tartományok egy közös fejedelem hatalma alatt állnának, csupán arról, hogy ugyanaz a személy tölti be ezekben az országokban az uralkodói méltóságot. Más szóval nincs „osztrák–magyar” uralkodó, csak osztrák császár és magyar király.

A törvény 8. §-a említi a közös külügyminisztert és a hatáskörébe tartozó feladatokat, így a „birodalom” diplomáciai és kereskedelmi képviselőit és a nemzetközi szerződések tekintetében felmerülő intézkedéseket. A 27. § a közös minisztérium felállításáról szól, de annak hatáskörét csak ún. „negatív taxáció” formájában állapította meg. Ez azt jelenti, hogy nem azt mondta meg, hogy a közös minisztérium mit tehet, hanem azt, hogy mit nem. A közös minisztérium sem egyik, sem másik állam (vagyis sem Magyarország, sem az örökös tartományok) belügyeibe nem avatkozhatott be.

A közös ügyek vitelére felállított szervek tevékenységét a magyar országgyűlés a delegáció által ellenőrizte. A delegáció hatáskörébe csak az 1867. évi XII. törvény rendelkezései szerinti közös intézmények ellenőrzése tartozott.⁸⁸ A 40. § szerint a delegáció legfontosabb feladata a közös költségvetés elfogadása volt. A közös költségvetés csak a közös ügyeknek elismert tárgyak költségeit tartalmazhatta.

⁸⁵ Protokoll vom 23. April 1879. K. Z. 62 R. M. R. Z. 234. Gegenstand: Administrationsgesetz für Bosnien.

⁸⁶ Protokoll vom 1. März 1879. K. Z. 59 R. M. R. Z. 230.

⁸⁷ 1867. évi XII. törvény 1. és 2. §. Corpus Iuris Hungarici – Magyar Törvénytár CD-ROM.

⁸⁸ 1867. évi XII. törvény 37. §. Corpus Iuris Hungarici – Magyar Törvénytár CD-ROM.

A törvény a *Pragmatica Sancti*óából folyó közös és kölcsönös védelem elvén alapuló közös ügyek mellett ismerte a „közös egyetértéssel” kezelendő ügyek körét is (1867. évi XII. törvény 52. §), amelyekhez az örökös tartományokat terhelő államadósság egy részének átvállalása (55. §), a közös kölcsönök felvétele (56. §), a vám- és kereskedelmi szövetség (59. §), az ipari termeléssel összefüggő közvetett adók nemeire, arányaira és kezelésükre vonatkozó szabályok (63. §), bizonyos vasútvonalak (65. §), végül a pénzrendszer és az általános pénzláb megállapítása (66. §) tartozott.

A *Pragmatica Sancti*óából eredő közös ügyek és a közös egyetértéssel kezelendő ügyek között az volt a különbség, hogy ezen utóbbiak tekintetében a törvény nem alkotott közös szerveket, vagyis ezeket mindkét állam a saját szervei által intézte.

Az osztrák 1867. évi december 21-i törvény (R. G. Bl. No. 146) „az osztrák monarchia valamennyi országát érintő közös ügyekről és azok kezelési módjáról” azonos módon határozta meg a közös ügyek körét (1. §), azok intézési módját (5. §) és a közös egyetértéssel kezelendő ügyeket is (2. és 3. §). Amiben eltért az osztrák törvény a magyartól, az a delegációval megillető jogosítvány. Az osztrák törvény ugyanis a delegáció számára a közös ügyek vonatkozásában törvényhozó jogkört biztosított (6. §).⁸⁹

Ahogy a forrásokból kimutatható, a Monarchia felelős tényezői az okkupált tartományok közigazgatását, illetve a közigazgatás irányítását közös ügynek tekintették. Ennek a vélekedésnek a tükrében kell vizsgálnunk a Bosznia–Hercegovina igazgatása vezetéséről rendelkező törvénytervezeteket is. Azt kell tehát megnéznünk, vajon az elkészült törvényjavaslatok tartalma mindenben megfelel-e a közös ügyekre és azok kezelésére vonatkozó osztrák és magyar törvényeknek.

Az 1879. április 24-i közös minisztertanácson terjesztették elő a Bosznia–Hercegovina közigazgatásának vezetéséről szóló törvényjavaslat első változatát. Az 1. § felhatalmazta a közös minisztériumot, hogy Bosznia–Hercegovina ideiglenes igazgatásába alkotmányos felelősség mellett befolyást gyakoroljon. A 2. § értelmében a két kormány jogot kapott arra, hogy részt vegyen minden, a közös minisztériumban tartandó olyan tárgyaláson, ahol az ideiglenes igazgatás irányát és elveit meghatározzák. A 3. § szerint a tartományok igazgatásának költségeit a tartományok bevételeiből kell fedezni. Ha ez nem lehetséges, akkor a közös ügyekre fennálló törvények szellemében a Monarchia mindkét kormánya egyetértésével fognak javaslatokat előterjeszteni (amint ez a magyar minisztertanács április 4-i jegyzőkönyvéből kiderül, ez a rész valószínűleg magyar javaslatra került be a tervezet szövegébe).

A 3. § utolsó fordulatát, ami arról szólt, hogy olyan különálló tartós beruházásokat, mint például a középítkezések, a két kormány közötti megállapodás alapján meghozott törvényben kellene szabályozni, a javaslat első változatából kihúzták. A 4. § arról szólt, hogy ehhez hasonló módon kell szabályozni és igazgatni a vámintézményeket, a Monarchia mindkét államában azonos törvények által szabályozott közvetett adókat, a pénzrendszert és a vasúti létesítményeket.

Az 5. § talán a legfontosabb szakasza volt a törvénytervezetnek, mert ez mondta ki azt, hogy a tartományok Monarchiához fűződő viszonyának bármilyen jellegű (a tervezet első változatában ’végleges’, „*definitive*”) megváltoztatásához szükséges a két törvényhozás egybehangzó jóváhagyása. A 6. § kijelentette, hogy a törvény a kihirdetése napjával lép hatályba, amely a „birodalom mindkét felében”, egy időben kell, hogy megtörténjen. Ez utóbbi kitétele a szövegből szintén kihúzták.⁹⁰

⁸⁹ A *Kiegészítés*, 165–167.

⁹⁰ Protokoll vom 24. April 1879. K. Z. 38 R. M. R. Z. 235. Gegenstand I. Administrationsgesetz für Bosnien und die Herzegovina.

A május 1-jei közös minisztertanácson Ferenc József elfogadta a törvénytervezet végleges változatát. Az 1. § megjelölte azokat a törvényeket (az 1867. évi XII. törvény és az osztrák R. G. Bl. 146. számú törvény), amelyekre a javaslat hivatkozott. A 2. § szövegébe került át a 4. §-ból a vasúti létesítmények ügye. A harmadik szakasz szövegén tartalmilag nem változtattak, csak stilisztikai módosítást hajtottak végre (elhagyták azt a kifejezést, hogy „alapelv szerint” „*nach dem Grundsatz*”), viszont az első változathoz kihúzott rész módosításokkal visszakerült a szövegbe (a magyar minisztertanács jegyzőkönyve alapján ez a rész az osztrák javaslatból származott).

A 4. § szövegét a 2. § kapcsán már említett módosítás mellett érintetlenül hagyták, míg az 5. § szövegéből kihúzták a „végleges” kifejezést, illetve „ezen tartományok” helyett „a” tartományok szerepelt. A 6. szakasz szövegébe került egy kiegészítés, amely a törvény hatályba lépéséhez azt az előfeltételt kívánta, hogy mindkét államban ugyanazzal a szöveggel kell elfogadni a törvénytervezetet, és egyidejűleg is kell kihirdetni. A „birodalom mindkét fele” kifejezés eltűnt, helyette „a magyar korona országai”, illetve „a *Reichsrat*-ban képviselt királyságok és országok” kitéltet alkalmazták.⁹¹

A közös ügyekről és azok kezelési módjáról szóló törvények, valamint a Bosznia–Hercegovina igazgatásáról szóló törvényjavaslatok áttekintése után a következő kérdésekre kell választ kapni: közös ügy-e Bosznia–Hercegovina igazgatása? Ha igen, akkor melyik közös ügghöz tartozik? Vajon a fennálló törvények alapján van-e hatásköre a közös minisztériumnak a megszállt területek igazgatásának irányítására? Ha igen, akkor melyik törvény melyik rendelkezése alapján? Végül, vajon módosul-e a delegációk hatásköre? Mindezen kérdéseket egyszerűbben is meg lehet fogalmazni: vajon Bosznia–Hercegovina okkupációja és annak következményei megváltoztatták-e a kiegészítéssel létrehozott struktúrát Ausztria és Magyarország között?

Kétségtelen tény, hogy maga a javaslat nem mondta ki azt, hogy Bosznia–Hercegovina közigazgatása közös ügy volna. A közös minisztériumot a közös ügyekre vonatkozó törvények „szellemében” („*im Sinne*”) hatalmazták fel Bosznia–Hercegovina igazgatásának irányításával. Ha az okkupált területek igazgatása közös ügy, akkor miért nem mondták ki a javaslat szövegében? Nos, talán azért, mert Bosznia–Hercegovina igazgatása nem a *Pragmatica Sanctio* rendelkezéseiből eredt, hanem nemzetközi szerződésből keletkezett. Az 1867. évi XII. törvény pedig kimondta, hogy minden közös ügy a *Pragmatica Sanctio*-ból ered. Az 1867. évi XII. törvény 2. §-a szerint „megállapítván ez ünnepélyes alapszerződés a Habsburg-ház nőágának trónöröklési jogát, kimondotta egyszersmind, hogy azon országok és tartományok, melyek a megállapított öröklési rend szerint egy közös uralkodó alatt állanak, feloszthatatlanul és elválhatatlanul együtt birtoklandók. E határozottan kimondott elv folytán a közös biztosság együttes erővel leendő védelme és fenntartása oly közös és viszonyos kötelezettség, mely egyenesen a *Pragmatica Sanctio*-ból származik.” Ezt a rendelkezést azonban nem lehetett Bosznia–Hercegovinára vonatkoztatni, mivel a *Pragmatica Sanctio* keletkezése idején (1723) az okkupált tartományok még török fennhatóság alatt álltak, így a közös védelem elvét még nem mondhatták ki ezekre a területekre. A *Pragmatica Sanctio*-ból eredő közös védelem csak olyan területre terjedt ki, amelyre a hatálya is kiterjedt. Ez még az okkupáció idején sem volt így, hiszen a Berlini Szerződés csak a területek igazgatásának jogát adta a Monarchiának, de a tartományok feletti szuverenitás az 1879. április 21-én megkötött osztrák–magyar–török konvenció értelmében továbbra is a szultánt illette.⁹²

⁹¹ Protokoll vom 1. Mai 1879. K. Z. 64 R. M. R. Z. 237.

⁹² Pál: *Politikai szervezet*, 4.

Bosznia–Hercegovina igazgatását a Berlini Szerződés 25. szakasza ruházta az Osztrák–Magyar Monarchiára. Mivel a magyar alkotmányjogi felfogás nem ismerte el a közös birodalom létét, ezért a magyar alkotmányjog szempontjából a felhatalmazást Ausztria és Magyarország kapta. A nemzetközi szerződések *végrehajtása* a két állam kormányainak és országgyűléseinek hatáskörébe tartozott. A források szerint a két kormány egyezkedései, tárgyalásai révén sikerült a törvényjavaslatot kimunkálni. Az osztrák kormány a két kormány közötti megállapodás szövegét kívánta törvénybe iktatni. A magyar kormány ezt nem fogadta el, nehogy azt a látszatot keltsék, hogy új kiegyezés létrehozásáról van szó.

Ez az eljárási forma nagy hasonlóságot mutat az 1867. évi XII. törvény közös érdekű ügyekre vonatkozó szabályaival, amelyek ezen ügyek kapcsán a két kormány közötti időről időre megkötött megállapodásokról rendelkeztek. Csakhogy Bosznia–Hercegovina igazgatásáról nem ilyen időről időre megújítandó szerződést kötöttek, hanem törvényben kívánták rendezni az okkupált területek és a Monarchia között fennálló közjogi kapcsolatot. Egy olyan törvényben, amelyben nem a Berlini Szerződésre hivatkoztak mint jogalapra, hanem a közös ügyekre fennálló törvényekre. Vagyis nézetem szerint ebben az esetben egy olyan újonnan létrehozott, közös érdekű ügyről van szó, amely ügy elintézésénél eltértek az ilyen ügyekre vonatkozó törvényi rendelkezések alkalmazásától, hiszen egy közös érdekű ügyet egy közös szerv hatáskörébe utaltak. Azzal, hogy egy új közös érdekű ügyet a közös minisztérium hatáskörébe utaltak, módosították a közös minisztérium hatáskörét szabályozó rendelkezést is.

Sőt érdemes felidézni Alois Lexa von Aehrenthal, későbbi közös külügyminiszter 1909. szeptember 6-án elhangzott szavait. Az annexiót becikkelyező javaslat tárgyalásakor kifejtette, hogy a törvényjavaslatban mindenütt, ahol pusztán a boszniai közigazgatás tényleges irányításával megbízott központi szervről van szó, ez a kifejezés szerepeljen: „a bosznia–hercegovinai közigazgatás vezetésével megbízott közös minisztérium”. Viszont ott, ahol az elvi jellegű ügyek legmagasabb szintű irányításáról van szó, a „cs. és kir. közös minisztérium” kifejezés szerepeljen.⁹³ Aehrenthal tehát 1909-ben az okkupációs törvényre már egészen nyíltan úgy hivatkozott, mint amelyik nem csak megváltoztatta a közös minisztérium hatáskörét, hanem új közös minisztériumot hozott létre! Megkülönböztette a közös ügyekben tanácskozó közös minisztériumot és az okkupációs törvény által létrehozott, Bosznia–Hercegovina közigazgatását legfelsőbb szinten irányító közös minisztériumot.

Azzal, hogy egy közös érdekű ügyet, eltérően az erre vonatkozó törvényi rendelkezésektől, a közös minisztérium hatáskörébe utaltak, nemcsak a közös minisztérium alkotmányos helyzetét alakították át, hanem hallgatólagosan megváltoztatták a delegációk hatáskörére vonatkozó megállapításokat is. A törvényjavaslat 3. §-a értelmében, ha a tartományok saját bevételei nem lennének képesek a közigazgatás költségeit fedezni, a fennálló törvények (vagyis a közös ügyekre és azok kezelési módjára vonatkozó törvények) értelmében az előterjesztéseket a két kormány egyetértésével a közös minisztérium állapítja meg. Ezeket az előterjesztéseket a delegációk elé kellett terjeszteni, hiszen az osztrák R. G. Bl.

⁹³ „Der Vorsitzende schlägt daher vor, in den Gesetzentwürfen überall, dort, wo es sich lediglich um die Adresse der mit der Verwaltung heute tatsächlich betraute Zentralstelle handle, den Ausdruck: *‘Das, mit der Führung der bosnisch-herzegovinischen Verwaltung betraute gemeinsame Ministerium’* zu setzen, während an all jenen Stellen, wo es sich um die oberste Leitung also um Fragen prinzipieller Natur handelt, im Sinne des Gesetzes, der Ausdruck: *‘das k. und k. gemeinsame Ministerium’* zur Anwendung zu kommen hätte” HHStA PA I 6 Kabinetts des Ministers 638. VIII. c 12/1. Protokoll über die unter dem Vorsitze des k. u. k. Ministers des Kaiserl. und Königl. Hauses und des Aeußern, Grafen Aehrenthal, am 6. September 1909, Vormittags und Nachmittags, zu Wien stattgehabte Konferenz, der k. u. k. gemeinsamen Minister.

146. számú törvény 6. §-a értelmében ők hozhattak törvényt a közös ügyekben, míg az 1867. évi XII. törvény 41. §-a szerint a delegáció által elfogadott költségvetést a magyar költségvetés részeként a magyar országgyűlés elé kellett terjeszteni. A delegációk azonban csak az említett törvények által közös ügyeknek minősített ügyek költségei tekintetében rendelkeztek hatáskörrel (1867. évi XII. törvény 40. §, illetve R. G. Bl. 146. számú törvény 13. §).

Ferenc József azonban nyíltan kijelentette, hogy hiába szavazná meg a két állam törvényhozása a Bosznia–Hercegovina közigazgatásához szükséges kiegészítő összegeket, ennek ellenére a delegációk vagy a törvényhozások semmilyen formában nem rendelkeznek azzal a joggal, hogy beleszólást nyerjenek a tartományok szervezetének kialakításába. Az uralkodó szerint csak arra terjed ki hatáskörük, hogy a kért hitelek megszavazása fejében felvilágosítást kérhessenek és kívánságaikat előterjeszthessék.⁹⁴

A május 1-jei közös miniszteri konferencián megállapodás született arról, hogy a törvényjavaslatokat a két kormány 1879 őszén, azonos időpontban fogja majd a törvényhozások elé benyújtani. A közös hadügyminisztérium képviselőjének kezdeményezésére megállapították, hogy a törvényjavaslat pusztán Bosznia–Hercegovina polgári igazgatására vonatkozik. A javaslat 3. §-ban szereplő építkezések nem vonatkoznak a katonai célú építkezésekre.⁹⁵

A törvényjavaslatot 1879. október 15-én nyújtották be a magyar országgyűlés elé,⁹⁶ s a képviselőház 188 igen, 169 nem ellenében 85 távollevő szavazat mellett a javaslatot általánosságban elfogadta.⁹⁷ Miután harmadszori olvasatban is elfogadták, a javaslat a főrendiház elé került,⁹⁸ amely azt 1880. február 7-én elfogadta,⁹⁹ majd az elfogadott törvényjavaslatot kihirdették.¹⁰⁰

⁹⁴ „In einem solchen Falle sei es immerhin möglich, daß bei der Geldwilligung der Wunsch nach gewissen Maßregeln ausgesprochen werden, welche in Bosnien getroffen werden sollen. Dies könne jedoch nicht dazu führen, daß die Delegationen oder Legislativen irgendein Gesetzgebungsrecht oder Budgetbewilligungsrecht für Bosnien ausüben können. Sie können nur die verlangten Credite allerdings noch den ihren alle gewünschten Aufklärungen gegeben worden sind, sie können bezüglich der Administration Bosniens Wünsche aussprechen, aber die Erfüllung dieser Wünsche bleibt Sache der gemeinsamen Regierung.” Protokoll vom 26. November 1879. K. Z. 4/886 R. M. R. Z. 244.

⁹⁵ Resumé der Beschlüsse der in der Zeit vom 21. bis 25. April d. J. stattgehabten gemeinsamen Minister-Conferenz, rektifiziert nach dem Ergebnisse des unter Allerhöchstem Vorsitze am 1. Mai abgehaltenen Ministerrathes

II. Bezüglich des Administrationsgesetzes für Bosnien und die Herzegowina einigte man sich in der Annahme des beiliegenden Gesetz-Entwurfes: die Bestimmung über die Zeit der Einbringung des Gesetzes in den Legislativen wurde in dem unter Allerhöchstem Vorsitze abgehaltenen Ministerrathe beschlossen, daß die Einbringung im Herbste beim Zusammentritt der Legislativen abgleich erfolgen soll.

Auf Anregung des Vertreters des Kriegsministeriums wurde constatirt daß dieses Gesetz sich lediglich auf die Civil-Administration bezieht und daß unter den in den alinea 3 des Artikels III. des Gesetzentwurfes beispielweise angeführten Bauten jene Bauten nicht gemeint seien welche anlässlich der Occupation ausschließlich zu militärischen Zwecken unbedingt nothwendig sind. Rückichtlich derartiger Notirungen bleiben die Delegationen competent. Protokoll vom 1. Mai 1879 K. Z. 64 R. M. R. Z. 237.

⁹⁶ Képviselőházi Napló VII. kötet, 151. ülés, 1879. október 15. 238.

⁹⁷ Képviselőházi Napló VIII. kötet, 168. ülés, 1879. november 17. 186.

⁹⁸ Képviselőházi Napló VIII. kötet, 177. ülés, 1879. november 28. 359.

⁹⁹ Főrendiházi Napló I. kötet, LXXX. ülés, 1880. február 7. 392.

¹⁰⁰ Főrendiházi Napló I. kötet, LXXXII. ülés, 1880. február 28. 396.

FÜGGELÉK

I. Wirkungskreis des Commandanten der k. und k. Armee in Bosnien und der Herzegowina in seiner Eigenschaft als Chef der Landesregierung
(részlet)

A. Wirkungskreis des Chefs der Landesregierung

§. 1.

An der Spitze der Civilverwaltung Bosniens und der Herzegowina steht der Chef der Landesregierung, welcher dem Ministerium für gemeinsame Angelegenheiten verantwortlich ist.

Er leitet die Geschäftsführung der Landesregierung und bestimmt ihre innere Geschäftsordnung; ausserdem übt er jene Amtswirksamkeit aus, welche ihm speciell von Seiner Majestät oder vom gemeinsamen Ministerium übertragen wird.

§. 2.

Der Chef der Landesregierung führt die oberste Polizeigewalt im Lande und trifft die geeigneten Massregeln zur Aufrechterhaltung der Ruhe, Ordnung und Sicherheit; er wird dem gemeinsamen Ministerium über alle wichtigeren Vorfälle ungesäumt Anzeige erstatten und dasselbe in steter Uebersicht der Zustände des Landes erhalten.

Insbesondere wird dem Chef der Landesregierung die Ueberwachung der Presse, der mit derselben zusammenhängenden gewerblichen Unternehmungen, der Vereine, öffentlichen Versammlungen und Productionen übertragen.

Er erteilt die Bewilligungen und Concessionen zu allen damit zusammenhängenden Unternehmungen und Veranstaltungen.

Das Pass- und Fremdenwesen steht unter seiner speciellen Leitung.

§. 3.

Der Chef der Landesregierung hat in allen Verwaltungszweigen die Einhaltung der ihm vorgezeichneten Regierungsgrundsätze, die Beobachtung der Gesetze und Dienstesvorschriften, dann die pflichtgetreue und eifrige Thätigkeit aller Regierungsorgane zu überwachen.

Er controlirt die Geschäftsführung sämtlicher Behörden, sowie die Gerichte und führt die Disciplinargewalt (nach den hierüber zu erlassenden Vorschriften) über die Beamten und Diener der Landesregierung und der ihr unterstehenden Behörden und Aemter sowie die Gerichte.

§. 4.

Die Besetzung der systemisirten Dienstposten bei sämtlichen Verwaltungsbehörden und Aemtern, sowie bei den Gerichten, mit einem Jahresgehälte von nicht mehr als 1500 Gulden oder bis einschliesslich der achten Rangklasse, steht dem Chef der Landesregierung zu.

Er erstattet die Vorschläge bei Verleihung aller übrigen Dienstposten, je nachdem dieselbe Seiner k. und k. Apostolischen Majestät oder dem gemeinsamen Ministerium vorbehalten ist. Er bewilligt Diensttausche, Urlaube, Gehaltvorschüsse und Remunerationen nach den hierüber später festzustellenden Normen und innerhalb des Rahmens des genehmigten Budgets.

§. 5.

Der Chef der Landesregierung setzt jene Collegien oder Commissionen von Vertrauensmännern zusammen, welche den Behörden für bestimmte Zwecke als berathende oder executive Organe zur Seite stehen, und bestimmt ihre Competenz.

§. 6.

Der Chef der Landesregierung hat das Recht, aus eigener Initiative Vorschläge und Anträge in allen Gegenständen der Civilverwaltung an das gemeinsame Ministerium zu richten.

§. 7.

Die Correspondenz mit dem gemeinsamen Ministerium wird unter der Adresse des Vorsitzenden im gemeinsamen Ministerium oder des gemeinsamen Ministeriums des Aeussern geführt. Es ist in jedem Falle auf der Adresse Beisatz „Commission für Bosnien und die Herzegowina“ in Klammern beizufügen.

§. 8.

In Angelegenheiten, welche der Allerhöchsten Schlussfassung vorbehalten sind, gelangen die allerunterthänigsten Vorträge des Chefs der Landesregierung durch das gemeinsame Ministerium *annexió* Seine k. und k. Apostolische Majestät.

B. Wirkungskreis der Landesregierung

§. 9.-§. 14. (lásd a főszovegben)

C. Uebergangsbestimmungen zur Durchführung der sub A und B aufgestellten Grundsätze

§. 15.

Der Chef der Landesregierung wird sobald als möglich dem gemeinsamen Ministerium seine Anträge über die administrative Eintheilung des Landes, die innere Organisation der Landesregierung, den Wirkungskreis und die innere Organisation der ihr unterstehenden Behörden und Aemter und der Gerichte sammt einem Schema über sämtliche Dienstposten und die Gebühren der Beamten und Diener vorlegen.

Einstweilen werden die bestehenden Behörden und Functionäre beibehalten, insoferne sie sich der ihnen übertragenen Aufgabe gewachsen zeigen; es ist aber der Chef der Landesregierung ermächtigt, die unabweislich nothwendigen Abänderungen und alle zur Fortführung der Geschäfte erforderlichen Verfügungen provisorisch zu treffen und dem gemeinsamen Ministerium anzuzeigen.

Die provisorische Verfügung über Dienstposten unterliegt der vorläufigen Genehmigung des gemeinsamen Ministeriums, insoferne es sich nicht hiebei um Beamte handelt, deren Bestellung nach §. 4. dem Chef der Landesregierung eingeräumt ist.

II. Provisorischer Wirkungskreis des Chefs der Landesregierung in Bosnien und der Herzegowina¹⁰¹

Übergangsbestimmungen

§. 1.

Insolange der Chef der Landesregierung zugleich der Commandant der k. k. Occupationstruppen in Bosnien und der Herzegowina ist, werden die ihm in letzterer Eigenschaft zukommenden Gewalten und sein militärisches Dienstverhältniss durch seinen abgesonderten Wirkungskreis als Chef der Landesregierung nicht berührt und wird derselbe daher nur in seiner Eigenschaft als Chef der Landesregierung dem gemeinsaamen Ministerium untergeordnet.

Forrás: HHStA PA XL Interna Liasse IX A 208.

III. Provisorischer Wirkungskreis der Commission für die Angelegenheiten Bosnien's und der Herzegowina

§. 1.

Nachdem die oberste Leitung der Civilverwaltung Bosnien's und der Herzegowina dem gemeinsamen Ministerium provisorisch und unter dessen Verantwortung übertragen ist, wurde mit Allerhöchster Genehmigung *als berathendes Organ* in allen wichtigeren Angelegenheiten der Administration Bosniens und der Herzegowina und zur Evidenzhaltung des Ganges der Verwaltung dieser Länder in Wien *eine Commission* eingesetzt, welche aus je einem Delegirten der drei gemeinsamen Minister und zum Zwecke der Mitwirkung der Regierungen der beider Ländergebiete der Monarchie aus je einem Delegirten der beiden Minister.Präsidenten besteht und den Titel „Commission für die Angelegenheiten Bosnien's und der Herzegowina“ führt.

§. 2.

Die Delegirung der Mitglieder dieser Commission und ihrer Stellvertreter durch die theiligten Minister bleibt auch künftighin der Allerhöchsten Genehmigung vorbehalten.

Der Vorsitz in der Commission führt der Delegirte des gemeinsamen Ministers des Aeussern oder in dessen Verhinderung sein Stellvertreter.

§. 3.

Die Commission versammelt sich in der Regel wöchentlich einmal im gemeinsamen Ministerium des Aeussern. Ausserdem werden ausserordentliche Sitzungen einberufen, sobald und so oft es einer der Delegirten im Auftrage des theiligten Ministers verlangt.

§. 4.

Zur Verhandlung in der Commission kommen alle die Civilverwaltung Bosnien's und der Herzegowina betreffenden oder damit in Verbindung stehenden Angelegenheiten, die vom

¹⁰¹ Ennek szövege teljesen megegyezik az előzőével, kivéve a közölt szakaszt.

gemeinsamen Ministerium, als der provisorischen obersten Verwaltungsinanz dieser Länder, oder von einer der beiden Regierungen der Monarchie im Wege des Ministeriums des Aeussern dieselbe zur Berathung gelangen.

Alle diese Angelegenheiten werden in den Sitzungen der Commission durch den Vorsitzenden vorgelegt.

Dieser wird in gleicher Weise dafür Sorge tragen, die Commission von dem Gange der gesammten Verwaltung bezüglich aller wichtigeren Fragen fortlaufend in Kenntniss zu erhalten. Den Mitgliedern steht es übrigens frei, sich von allen Geschäftsstücken der Commission in jedem Momente auch unmittelbar Einsicht zu verschaffen.

§. 5.

Mit dem Referate über alle rein finanziellen Angelegenheiten in der Commission wird der Vertreter des Reichs-Finanzministers, mit jenem über alle Agenden militärischer Natur der Delegirte des Reichs-Kriegsministers und mit jenem über alle übrigen Angelegenheiten der Stellvertreter des Delegirten des Ministers des Aeussern betraut sein.

§. 6.

Bei Behandlung specieller Fragen wird die Commission ihren Berathungen Fachmänner beiziehen, deren Berufung durch den betreffenden Delegirten von den gemeinsamen Ministern, beziehungsweise, den Ministerien beider Reichshälften, von Fall zu Fall erwirkt wird.

§. 7.

Die Ergebnisse der Commissionsverhandlungen werden in Protokollen niedergelegt, welche nach jeder Sitzung den gemeinsamen Ministern und den Minister-Präsidenten der beiderseitigen Regierungen mitgetheilt werden.

Alle Ausfertigungen der Commission unterzeichnet im Namen derselben der Vorsitzende oder dessen Stellvertreter.

§. 8.

Die Erledigung der Anträge der Commission erfolgt durch das gemeinsame Ministerium.

§. 9.

Zur Besorgung der Geschäfte der dem gemeinsamen Ministerium übertragenen provisorischen obersten Leitung der Verwaltung dieser Länder wird aus der Commission ein besonders „Comité für die Angelegenheiten Bosnien's und der Herzegowina" besteht, das aus den Vertretern der drei gemeinsamen Minister zusammengesetzt wird, sich unter dem Vorsitze des Delegirten des Ministers des Aeussern oder seines Stellvertreters selbständig constituirt und für den ununterbrochenen Fortgang der Geschäfte das Erforderliche vorzukehren hat.

§. 10.

Dieses Comité besorgt die Erledigung aller currenten Geschäfte, welche sich nur auf die Durchführung bereits festgesetzter Normen beziehen und die zugleich hinsichtlich ihrer Tragweite nicht von Bedeutung erscheinen.

§. 11.

Alle Angelegenheiten, bezüglich welcher zwischen den Delegirten der gemeinsamen Minister im Comité Meinungsverschiedenheiten obwalten, oder wobei es sich um Fragen wichtiger Natur handelt, die ausserhalb der den Delegirten von ihren Ministern ertheilten Ermächtigung liegen, werden durch den Vorsitzenden des Comité's unter Darlegung des Sachverhaltes, dem gemeinsamen Ministerrathe zur Entscheidung vorgelegt.

Ist der Ministerrath nicht versammelt und der Gegenstand dringend, so wird der Vorsitzende des Comité's die betreffende Angelegenheit zur Entscheidung, eventuell Genehmigung der beantragten Erledigung jenem der drei gemeinsamen Minister vorlegen, in dessen Ressort diese Angelegenheit vorzugsweise fällt.

§. 12.

Alle die Geschäftsführung der dem gemeinsamen Ministerium übertragenen provisorischen obersten Administration Bosnien's und der Herzegowina betreffenden Ausfertigungen erfolgen im Namen des gemeinsamen Ministeriums und werden bei den currenten Angelegenheiten von dem Vorsitzenden des Comité's oder seinem Stellvertreter, bei den übrigen aber von einem der drei gemeinsamen Minister unterzeichnet.

§. 13.

Der Commission für die Angelegenheiten Bosnien's und der Herzegowina und dem mit den Geschäften der Administration betrauten Comité werden die zur Geschäftsführung unumgänglich erforderlichen Mittel in entsprechender Weise und das nothwendige Hilfspersonale vorläufig durch Zutheilung von Beamten und Dienern der gemeinsamen Ministerien beigestellt.

Der Stellvertreter des Vorsitzenden versieht zugleich die Functionen des Bureauvorstandes der Commission und des Comité's; ihm untersteht unmittelbar das gesammte Bureaupersonale; er ist für die correcte Geschäftsführung desselben verantwortlich.

§. 14.

Die Vertheilung und Besorgung der Agenden des Comité's für die Angelegenheiten Bosnien's und der Herzegowina, sowie die Einrichtung des Bureau's der Commission und des Comité's werden durch eine Geschäftsordnung geregelt, die durch das Comité festgestellt wird.

Es wird im Comité, ebenso wie in der Commission, der Vertreter des Reichs-Finanzministers in allen rein finanziellen, der Vertreter des Reichs-Kriegsministers in allen Agenden militärischer Natur und der Stellvertreter des Vorsitzenden in allen übrigen Angelegenheiten das ständige Referat führen.

§. 15.

Die Rechnungsabschlüsse der Landesverwaltung Bosnien's und der Herzegowina werden durch die Commission dem gemeinsamen obersten Rechnungshofe zur Ueberprüfung übermittelt.

Forrás: HHStA PA XL Interna Liasse IX A 208.

IV. Geschäftsordnung des Comité's für die Angelegenheiten Bosnien's und der Herzegowina

§. 1.

Alle Geschäftsstücke, welche die den drei gemeinsamen Ministern provisorisch übertragene Civilverwaltung Bosnien's und der Herzegowina betreffen (§. 1. des Wirkungskreis der Commission), gelangen das Comité (§. 1. d. W.).

§. 2.

Der Vorsitzende übernimmt sämmtliche Einläufe, indem er zugleich deren Eintragung in das Einreichungsprotokoll der Commission für die Angelegenheiten Bosnien's und der Herzegowina durch den Bureauvorstand veranlasst (§. 13. d. W.).

Die Einsichtnahme des Einreichungsprotokolles steht jedem Delegirten frei. (§. 4. d. W.)

§. 3.

Diejenigen currenten Geschäftsstücke, über deren, jede meritorische Entscheidung ausschliessende Erledigungsart kein Zweifel obwalten kann, übergibt der Vorsitzende dem Bureauvorstande zur sofortigen Erledigung. Sie werden unter dessen Leitung im Bureau bearbeitet und unter der Fertigung des Vorsitzenden (§. 12. d. W.) expedirt.

§. 4.

Alle übrigen Einläufe überweist der Vorsitzende des Comité's den nach §. 14. des Wirkungskreises zuständigen Referenten zur Vortragserstattung.

§. 5.

Die Beschlussfassung über die gemäss dem vorhergehenden Paragraphen den Referenten zugewiesenen Geschäftsstücke erfolgt im Comité.

Zu diesem Ende tritt dasselbe jede Woche wenigstens zweimal zu einer Sitzung zusammen.

§. 6.

Soferne es sich um Angelegenheiten handelt, zu deren Entscheidung das Comité nach §. 10. des Wirkungskreises competent ist, und falls eine Entscheidung in der Sitzung vereinbart wird, entwirft das Bureau sofort die Erledigung in Gemässheit des gefassten Beschlusses und unter Approbation des Vorsitzenden, der auch die Ausfertigung der Erledigung unterzeichnet (§. 12. d. W.).

Handelt es sich um Fragen wichtigerer Natur, die ausserhalb der den Delegirten von ihren Ministern ertheilten Ermächtigung liegen, oder können sich die Delegirten über die Entscheidung nicht einigen, so ist nach Anordnung des §. 11 des Wirkungskreises vorzugehen, wobei der Vorsitzende, als Vertreter der Commission nach Aussen, den Verkehr mit den Ministern zu pflegen hat.

§. 7.

Betreffen die Geschäftsstücke Angelegenheiten, welche nach §. 4. des Wirkungskreises vom Vorsitzenden der Commission zur Berathung vorzulegen sind, so werden dieselben in der Sitzung der Commission vom zuständigen Referenten vorgetragen (§. 5. d. W.).

Hinsichtlich dieser Geschäftsstücke erfolgt die durch das gemeinsame Ministerium beschlossene Erledigung (§§. 8. und 9. d. W.) vermittelt des Comité's in der vorhin festgestellten Weise.

§. 8.

Jede Ausfertigung über ein im Comité sowie der Commission behandeltes Geschäftsstück ist vor der Expedition dem betreffenden Referenten zur Einsicht mitzuthemen.

Die Erledigung der in der Commission verhandelten Geschäftsstücke wird den Delegirten der beiden Minister-Präsidenten vom Vorsitzenden der Commission bekanntgegeben.

§. 9.

Vor der Sitzung des Comité's übergibt jeder Referent dem Vorsitzenden ein, bereits von den andern zwei Referenten (§. 14. d. W.) eingesehenes Verzeichniss der vorzutragenden Stücke oder etwaiger selbständiger Anträge.

Jeder Referent kann sein Votum oder den Erledigungs-Entwurf schriftlich dem Geschäftsstücke beifügen.

Ueber Wunsch des Vorsitzenden oder Eines der Referenten ist auch die Beschlussfassung über den gestellten Antrag durch den Schriftführer beizusetzen.

Bei Meinungsverschiedenheit ist das Votum oder übrigen Stimmenden durch den Vorsitzenden beizufügen.

§. 10.

Sämmtliche Actenstücke sind in der Registratur der Commission für die Angelegenheiten Bosniens und die Herzegowina aufzubewahren, welche jedem Delegirten zugänglich ist (§. 4. d. W.).

Forrás: HHStA PA XL Interna Liasse IX A 208.

V. Gesetzentwurf
über

die hinsichtlich der durch den Berliner Vertrag vom 13. Juli 1878
Oesterreich–Ungarn übertragenen Verwaltung

Bosniens und der Herzegowina nöthigen Verfügungen.

**(az 1879. április 24-én lezajlott közös minisztertanács jegyzőkönyve
alapján)**

§. 1.

Das Ministerium ist im Sinne der für die gemeinsamen Angelegenheiten der Monarchie bestehenden Gesetze ermächtigt, auf die provisorische Verwaltung Bosniens und der Herzegowina unter verfassungsmäßiger Verantwortung Einfluss zu nehmen.

§. 2.

An allen jenen Berathungen, welche behufs Feststellung der Richtung und Principien dieser provisorischen Verwaltung im gemeinsamen Ministerium abgehalten werden, nehmen die Regierungen der beiden Staatsgebiete theil.

§. 3.

Die Verwaltung dieser Länder ist *nach dem Grundsatz* zu führen [lehúzva], dass die Kosten derselben durch die eigenen Einkünfte gedeckt werden.

Wenn und inwieweit dies nicht allsogleich im vollen Masse erreichbar wäre, sind die Vorlagen hinsichtlich der zu bedeckenden Summen für die ordentliche Verwaltung im Sinne der bestehenden Gesetze für die gemeinsamen Angelegenheiten im Einvernehmen mit den Regierungen der beiden Theile der Monarchie festzustellen.

Bleibende Investitionen, welche nicht in den Bereich der laufenden Verwaltung fallen, sowie Ausgaben für öffentliche Bauten, soferne beide eine finanzielle Leistung der Monarchie in Anspruch nehmen sollten, dürfen nur auf Grund eines Gesetzes vorgenommen werden, dessen Entwurf zwischen dem Ministerium der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder und dem ungarischen Ministerium zu vereinbaren und dem Reichsrathe, sowie dem ungarischen Reichstage vorzulegen ist. [az utolsó bekezdés lehúzva]

§. 4.

Auf demselben Wege sind die Grundsätze festzustellen, nach welchen die nachfolgenden Angelegenheiten in Bosnien und der Herzegowina geregelt und verwaltet werden sollen:

1. die Zolleinrichtungen;
2. diejenigen indirecten Abgaben, welche in beiden Theile der Monarchie nach vereinbarten gleichartigen Gesetzen gehandhabt werden;
3. das Münzwesen;
4. die Anlage von Eisenbahnen.

§. 5.

Jede *definitive* [lehúzva] Aenderung der bestehenden Verhältnisse dieser Länder zur Monarchie bedarf der übereinstimmenden Genehmigung der Legislativen der beiden Theile der Monarchie.

§. 6.

Das gegenwärtige Gesetz tritt mit dem Tage seiner Kundmachung in Wirksamkeit, welche in beiden Rechtshälften gleichzeitig zu erfolgen hat. [lehúzva]

Forrás: Protokoll vom 24. April 1879. K. Z. 38 R. M. R. Z. 235.

VI. Gesetzentwurf
über
die nöthigen Verfügungen hinsichtlich der durch den Berliner Vertrag vom 13.
Juli 1878 an Österreich-Ungarn übertragenen Verwaltung
Bosnien's und der Herzegowina
**(az 1879. május 1-én lezajlott közös minisztertanács jegyzőkönyve
alapján)**

§. 1.

Das Ministerium ist im Sinne der für die gemeinsamen Angelegenheiten der Monarchie bestehenden Gesetze (Gesetz vom 21. dezember 1867. R. G. Bl. No. 146, ung. Gesetzartikel XII. vom J. 1867) ermächtigt auf die provisorische Verwaltung Bosnien's und der Herzegowina, unter verfassungsmäßiger Verantwortung, Einfluß zu nehmen.

§. 2.

An allen jenen Berathungen welche behufs Feststellung der Richtung und Prinzipien dieser provisorischen Verwaltung sowie über die Anlage von Eisenbahnen im gemeinsamen Ministerium abgehalten werden, nimmt das Ministerium theil.

§. 3.

Die Verwaltung dieser Länder ist so einrichten, daß die Kosten derselben durch die eigenen Einkünfte gedeckt werden.

Wenn und inwieweit dies nicht allsogleich im vollen Maße erreichbar wäre, sind die Vorlagen hinsichtlich der zu bedeckenden Summen für die ordentliche Verwaltung im Sinne der bestehenden Gesetze für die gemeinsamen Angelegenheiten im Einvernehmen mit den Regierungen derr beiden Theile der Monarchie festzustellen.

Insoferne jedoch die Verwaltung Bosnien's und die Herzegowina für bleibend Investitionen, die nicht in den Bereich der laufenden Administrationen gehören, wie für Eisenbahnen, öffentliche Bauten, oder ähnliche außerordentliche Ausgabekosten, finanzielle Leistungen der Monarchie in Anspruch nehmen sollte, dürfen solche Leistungen nur auf Grund von in beiden Theile der Monarchie übereinstimmend zu gekommenen Gesetzen gewährt werden.

§. 4.

Auf demselben Wege sind die Grundsätze festzustellen, nach welchen die nachfolgenden Angelegenheiten in Bosnien und der Herzegowina geregelt und verwaltet werden sollen:

1. die Zolleinrichtungen;
2. diejenigen indirecten Abgaben, welche in beiden Theile der Monarchie nach vereinbarten gleichartigen Gesetzen gehandhabt werden;
3. das Münzwesen.

§. 5.

Jede Aenderung des bestehenden Verhältnisse der Länder zur Monarchie bedarf der übereinstimmender Genehmigung der Legislativen der beiden Theile der Monarchie.

§. 6.

Das gegenwärtige Gesetz tritt unter der Voraussetzung, daß die denselben entsprechenden Bestimmungen in den (Ländern der ungarischen Krone) (in Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern) Gesetzeskraft erhalten und gleichzeitig mit diesem Gesetz kundgemacht werden mit dem Tage seiner Kundmachung in Wirksamkeit.

Forrás: Protokoll vom 1. Mai 1879. K. Z. 64 R. M. R. Z. 237.

„... alternatíva és kompromisszum mint történeti probléma”

Beszélgetés K. Lengyel Zsolttal

*K. Lengyel Zsolt a Münchener Magyar Intézet (Ungarisches Institut München) igazgatója, történész, legjelentősebb műve: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928* (1993), átdolgozott magyar nyelvű kiadása: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez* (2007); az *Ungarn-Jahrbuch* és a *Studia Hungarica* szerkesztője.*

Erdélyi gyermekkorod élményei hogyan járultak hozzá történelmi érdeklődésed kialakulásához?

Már kisgyerekkoromban is úgy gondoltam, hogy három szülővárosom van, gazdagnak érzem magam ilyen szempontból: Kolozsvár, Arad és Nagybánya. Nem is nagyon tudom eldönteni, melyik várossal kezdjem, mert mindháromnak jelentős szerepe volt abban, hogy történésznek álltam. Szüleim Erdély történeti fővárosában jártak egyetemre, így lettem én kolozsvári születésű. Édesanyám azonban aradi származású, apám nagybányai. Az aradi család tagjai nagyanyai oldalon egy jellemzően dualizmus kori belső vándorlás eredményeképpen kerültek Aradra. Az egyik ágon egy részben német–osztrák beütésű dunántúli családról van szó, a másik ágon egy cseh–morva vidékről beszármazott, Kohut nevű famíliáról. Nagyapai oldalon pedig Békés vármegyéből költöztek a fejlődő városba szegény sorú, napszámos felmenőim, akiknek fia, kisgyerekkorában árván maradt nagyapám bámulatos akaraterővel és céltudatossággal küzdötte fel magát a társadalmi ranglétrán. Néhányan a vasútnál helyezkedtek el – 1935-ben elhunyt dédnagyapám az 1891-ben alapított aradi vasgyár művezetőjeként vonult nyugdíjba –, viszonylagos jómódban éltek, mindennapjaikban keveredtek a kispolgári és értelmiségi életesmények. Lehet, de ezt még nem volt időm kikutatni, hogy egy ún. Bach-huszár is volt a Kohut-ágon. Nagybányán a nagyanyai oldal ismert magyar családnak számított, az értelmiségi igények és ezekkel a történelem meg a művészet náluk is fel-felbukkantak a maguk iparosi, kereskedői, hivatalnoki világában. A nagyapám viszont a Kővár vidéki Szakállasfalváról (*Săcălășeni*) származott be Nagybányára, egy tíz kilométernyire fekvő román és görög-katolikus településről, amelytől eltérően például a szomszédos Koltó magyar és református falu volt – és ma is az. Erdélyben nem különleges dolog, hogy faluról falura váltjuk a nemzetiséget és a vallást is. Ez a kismemesi román falu azonban – mert Szakállasfalva több családját még a 17. században, a Rákócziak idejében armalista kisbirtokos „puskásokká” nemesítették – önmagában is hordozta ennek a vegyességnek a társadalom- és gazdaságtörténeti, jogtörténeti sajátosságait. Vannak ugyanis ott olyan családok, amelyek a 15. századtól teljesen román úton fejlődtek egészen a huszadik századig – olyannyira, hogy például 1848–1849-ben e falu volt a térségben a román felkelés központja –, vannak, amelyek váltogatták hovatartozásukat, és vannak, amelyek – s idetartozik nagyapám – Nagyrománia korában magyarosodtak el. Pontosabban ő személy szerint elmagyarosodott, ami minden bizonnyal kivételes, ha nem éppenséggel egyedül volt. Az első világháború után kezdett, ahogy annak idején mond-

ták, *behúzódni* a városba, mert a kisbirtokos falusi élet helyett polgári életet akart élni: a hiteles családi legenda szerint „úr” akart lenni. Ezért egy magyar családba házasodott be, a miénkbe. De nagyapám családja önmagában is vegyes eredetű volt, már a 17. századi nemesítési iratokban is „Lengyel”-ként szerepel „lovasszabados” Mihály ősöm, s bár voltak kísérletek a név románosítására a húszas években, nagyapám – nyilván nagyanyám unszolására is – ellenállt, s apám sem írta másképp soha a nevét. De emlékezetem szerint nagyapám mindvégig megtartotta bizonyos fokig román érzelműségét, miközben hű maradt választott magyar családjához és ennek polgári életviteléhez. Feleségével egy ideig Bukarestben éltek, ahol kereskedőként dolgozott, Nagybányáról is mentek oda szerencsét próbálni a világgazdasági válság idején. Nagyanyám óvónő volt a négy évre visszatért magyar időkben is, de ő konyhaszinten sem beszélt románul, mert nem tudott, de nem is tanult meg. Férje viszont természetesen románul tökéletesen tudott, de magyarul is hibátlanul. Apám is jóformán tökéletesen kétnyelvű volt. Én magam a kolozsvári tizenhárom évem alatt gyakorlatilag napi szinten használtam a román nyelvet, amelyet az utcán – román játszótársaimnak köszönhetően – már kisgyerekkoromban megtanultam.

A román–magyar együttélés, illetve egymás-mellett-élés jelensége már tizenéves koromtól foglalkoztatott. Eleinte csak úgy, hogy például Kolozsváron buszozás közben megpróbáltam vadidegen emberekről kitalálni, hogy románok-e vagy magyarok. Aradon a piacon, ahová a nagyanyámmal nagyon szívesen eljártam, a legtöbb árut sváb asszonyoktól vettük, akik külsejükben és nyelvjárásukban is svábként voltak jelen a pult mögött. Ott nem a találgatás volt izgalmas, hanem maga a bizonyosság. Így a vegyes erdélyi valóság alappilérként jelen volt a mindennapjaimban. Már gyermekkoromban megtapasztaltam – család-történeti szinten – Nagyrománia létrejöttének azon társadalomtörténeti szempontból izgalmas folyamatát, hogy előbb csak a szociális egyenlenségek jelentkeznek, amelyek aztán a politikai és a nemzeti egyenlenségeket tovább fűthetik, vagy – kedvezőbb esetben – pusztán elhatárolnak. Például a magyar város és a román külváros (vagy vidék) viszonyát s a román – hol ellenséges, hol közeledő, hol asszimiláló, hol disszimiláló – reakciót erre.

A nagybányai családom román mellékágának egyik képviselője, a nagyapám unokaöccse, akiből szintén értelmiségi lett, jogot végzett, a második bécsi döntés után a „magyar időkben” e magyar család keretében, annak befogadott tagjaként „élte túl” az átmenetileg ismét „szabad királyi város”-ban. A többi román rokon falun élt tovább, s akkor sem, később sem tűnt fel a városi magyar család körein belül. Nem is ismertem őket, s nagyapám is csak nagy ritkán, különbejáratú csatornákon érintkezett velük. Nehéz lenne eldönteni, hogy *elsősorban* miért maradtak idegenek számunkra: azért, mert románok vagy mert falusiak voltak? 1944-ben „szesznagykereskedő”, azaz bor- és sörkereskedő nagyapám raktárát szovjet katonák felítetták, kiborították, s tönkrement a cég. Nagyapám 1945 után könyvelőként dolgozott, nagyanyám pedig háztartásbeli volt. Az unokaöccs igen magas pozícióba került, ügyész lett, amolyan „fejes”. Mindig fennmaradt vele a kapcsolat, de bizonyos távolságtartással. Miután a szüleim kivándoroltak Németországba, végképp veszélyes volt számára a túl szoros érintkezés. De nem felejtette el, néhány évvel ezelőtt el is mesélte nekem, milyen lehetőséget biztosított számára nagyanyám ahhoz, hogy a „magyar időkben” gyökeret verhessen a városban. Felekezetiileg egyébként az apámat még görög katolikusnak keresztelték, ebben a nagyapai akarat érvényesült, de mivel a második világháború utáni Romániában ezt a vallást tiltották és üldözték, egységesen római katolikussá vált a család. A nagyanyám családja mindig is az volt. Tehát ebben is egyfajta gyakorlati és hétköznapi türelem uralkodott nálunk, némi pragmatizmussal vegyítve.

Édesanyám a Bolyai Egyetemen végzett Kolozsváron, ugyanott, mint vegyész-mérnök apám, mindketten még a Babeş–Bolyai egyesülés előtt. Anyám az egyetem Arany János ut-

cai kémia karán dolgozott, legutóbb tanársegédként, apám a porcelángyárban volt a minőségellenőrző osztály vezetője, aztán a gyár mellett létesült kutatóintézetben igazgatóhelyettes. Mindketten erősen kötődtek az „öshelyhez”, hiszen első nemzedékbéli értelmiségieként kerültek Kolozsvárra. Nyári vakációim jóformán egészét felváltva Aradon és Nagybányán töltöttem. Érdekes volt megfigyelni, ahogy Nagybányán a társadalompolitikai folyamatok hanyatló, Aradon pedig némiképpen a fejlődő ágára került a család, de Kolozsvárhoz viszonyítva a különbségeket is észlelhettem.

A kolozsvári környezetben erősebb volt az értelmiségi töltet, s a román–magyar együttélés vagy vegyesség jóval erőteljesebben és nyilvánvalóbban volt jelen a mindennapokban. Itt mind a mai napig erősebb a keveredés. Aradon – de lehet, hogy ez a család hatása volt – viszonylag szűk és úgymond tiszta körben mozogtunk, s akkoriban Nagybánya, a régi város és polgári rétege szintén nagyon világosan, ha nem is kizárólagosan magyar jellegű volt. Ezek a különbségek is tovább élesztették érdeklődésemet az együttélés témája iránt. Nagybányán a magyarság szerepét illetően gazdasági és társadalmi okokból hamarabb következett be egyfajta hanyatlás, mint Kolozsváron, ahol – a keveredés ellenére vagy éppen azért – mindig is volt igény és eszmei erő ezt a problémát megfogalmazni, értelmiségi eszközökkel kommunikálni egymás között és a külvilággal is, hiszen a sajtó, a kiállítások, az iskolák szerepe az 1970-es évek közepéig meghatározó volt. A „nagyfőnök” kínai látogatásáig, ’71–’72-ig valóban egyfajta pezsgésnek lehettünk a tanúi. Az most más kérdés, hogy milyen világnézeti és taktikai háttérgondolatok mozgatták ezeket a viszonylagos „szabadságok”-at, és milyen módon próbálta ezt az ottani magyar kulturális elit felhasználni. Én például mindvégig szintiszta magyar osztályba jártam – s később Aradon is egy évet –, ezek az osztályok aztán ’76–’77-től fokozatosan szétzilálódtak a struktúrákkal együtt. Először vegyes osztályokká alakították őket, majd már csak a magyar anyanyelvet tanították magyarul.

Milyen iskolákba jártál?

A kolozsvári zenelíceumba. Zenésznak készültem. Ez egy tizenkétosztályos intézmény volt, a romániai zeneoktatás egyik legismertebbje. Még a magyar óvodában figyeltek fel arra, hogy van érzékünk a bátyámmal a zenéhez. Zongora szakos voltam 1973-ig, amíg Kolozsváron laktunk. A líceumban akkor a bölcsészképzés is igényesen folyt. Barabás Margit tanárnő tanította a történelmet, aki aztán már 1973 után osztályfőnöke is lett egykori osztályomnak. Én csak később tudtam meg, pontosabban fogtam fel, hogy ő Jakó Zsigmond felesége. Nagyon szerettem Margit néni óráit. Szikárnak tűnő jelenséggént tiszteltük, s kimért szigorúságával együtt is szerettük, mert melegszívű tanár volt, rengeteg anyagot adott át, de úgy, hogy élvezhettük. Szerettem tanulni, és mindig is jól tanultam, a történelem órákat különleges élvezettel hallgattam. Nem is felejtettük el egymást akkori osztálytársaimmal. A ’90-es évek végétől, amióta rendszeresen megrendezik, amolyan „őstagként” szoktam részt venni a kolozsvári érettségi találkozókra, az „akkikkel – valamikor – együtt jártunk” csoportjában. Erdélyi osztálytársaim talán többsége, mindenesetre jelentős hányada nem Romániában él már, Izraeltól Kanadáig érkeznek a találkozókra, s persze sokan Magyarországról.

1973-ban szüleink Kolozsvárról Németországba dobbantottak, azaz disszidáltak. Bátyámmal az aradi nagyszüleinkhez kerültünk egy évre. Ott a gimnázium vegyes intézmény volt, de minden évfolyamban volt egy magyar osztály. Aradon nem volt zeneiskola, a bátyám egyébként már Kolozsváron más intézménybe került – a piarista gimnáziumba –, sőt Aradon zongoránk sem volt; eladtuk a régi jó darabot, amikor nagyszüleinkkel felszámoltuk kolozsvári lakásunkat. Ez az egy év, 1973 szeptemberétől 1974 júliusáig gyermekkorom talán legboldogabb éve volt. Igazi kihívást éreztem, kalandot annak rendje-módja szerint,

új lehetőségeket a majdani németországi áttelepülésben. Gyerekfejjel nem is gondoltam arra, hogy mi lesz, ha bátyámmal nem engednek ki bennünket szüleinkhez. Csak később döbbsentem rá, hogy mekkora kockázat volt ebben a családdegyszítési vállalkozásban. Az apai ág egyik mellékágának a német származását elismerték Németországban, így a szüleim három-négy hónapon belül megkapták a német állampolgárságot, s ennek alapján mi már hontalanokként ültünk vonatra Aradon, 1974 júliusában, a hetedik, illetve a kilencedik osztály elvégzése után. Ez kedvező megoldás volt, mert az állampolgársági eljárást nem kellett később Németországban végigjárni, s megérkezésünk után néhány héttel már német állampolgárok voltunk.

Hogyan kezdődött a németországi életed?

Darmstadt mellett egy kisvárosban laktunk, a dél-hesseni Bergstraße vidékén. A szüleimnek nem nagyon sikerült integrálódniuk, nem volt könnyű munkát kapniuk. Apám aztán vegyészként viszonylag jól megvetette a lábát, anyám viszont csak néhány évig tudott a szakmájában elhelyezkedni. Apám járatta a magyar lapokat, figyelte – amennyire lehetett – a helyzetet mind Romániában, mind Magyarországon, végül a '90-es évek elején, nyugdíjazását követően Magyarországra költözött.

Bátyámmal szerencsénk volt: a környéken, Bensheim városában működött a legalábbis Hessenben nagyon ismert és színvonalas Régi Választófejedelmi Gimnázium, az Altes Kurfürstliches Gymnasium. Ide sikerült bejutnunk 1975-ben azzal a feltétellel, hogy félév múlva ellenőrzik, bírjuk-e vagy sem. Németül még Aradon elkezdtünk tanulni, a francia nyelvet iskolai szinten már Kolozsváron tudtuk, de a némettel és az angollal még hadilábon álltunk. Nagyon fontosnak éreztük, hogy ne veszítsünk évet. És sikerült. De a zenét sajnos abba kellett hagynom, pontosabban nem kezdtem újra. Kolozsvári volt zongoratanárnóm pedig még 1977-ben is, egy ottani látogatásom alkalmával arra biztatott, álljak vissza a zenei pályára, foglalkozna velem, szerinte bepótolhatom azt a három-négy évet. (Néhány év múlva ő is kivándorolt, igaz, ő folytatta zenei hivatását, immár Amerikában.)

A bensheimi gimnázium igazgatója dr. Bernhard Steiner volt, sziléziai származású történész, aki tisztában volt a kelet-közép-európai folyamatok lényegével, a meneküléstől a kivándorlásig, a kitelepítéstől a betelepítésig, tehát mindazzal, amit egyébként a német közélet nemigen ismert. Elsősorban német és közép-európai témák foglalkoztatták, például a bismarcki második német birodalom története (Németországban már a középiskolában sem a folyamatos kronológia szerint tanították a történelmet). Nagy hatással volt rám. Mindarra, amit Margit néni Kolozsváron megalapozott, mintegy ráépített még egy réteget. Így alakult ki bennem a gondolat, hogy ha nem lehetek zongorista, legyek történész.

Ebben a döntésben, amely nyilván nem ilyen gyorsan s egyszerűen érett meg, szerepet játszottak személyes – lányélményektől fociélményekig terjedő – egyéb tapasztalatok is. S az is, hogy csak a kivándorlással vált számomra igazán kérdéssé az, ami korábban életkoromnál fogva legfeljebb ösztönösen merült fel bennem: voltak-e, lehetnek-e alternatívák ebben a minden szempontból vegyes erdélyi valóságban? Az alternatívákat illetően pedig az eddig említett családi tapasztalatokra ráakódott Trianon. A trianoni élmény a nagybányai és az aradi viszonylatban is – különféleképpen, de egymást kiegészítve – különösen erősen befolyásolt. Aradon a második bécsi döntés a kudarc élménye volt. Erről rengeteget mesélt ottani nagyanyám, meséltettem kisgyermekkorom óta: amíg tehettem, minden vakációban elmondattam vele nemcsak 1940 nyarának, hanem 1944 koraőszének, például a különböző hadseregek aradi be- és kivonulásainak a történetét. Háziasszonyként, igazi nagymamaként a család és a rokonság meg a kapcsolódó szűkebb társadalom életéből vett dolgokkal adta elő mindezt. Például, hogy a második bécsi döntés úgymond előestéjén édesanyámnak már

magyar ruhát kezdett varrni, mert váltig meg voltak arról győződve, hogy a döntés északról dél felé fogja kettéosztani Erdélyt, tehát a bánáti, a bihari és a partiumi magyar lakosság egyként készülhet a visszacsatolásra. De nem így történt, s ez a családi történetekben hangulati alapélmény maradt. A nagybányai élmény viszont pozitív volt, hiszen ott meg azt mesélték el nekem, hogy Horthy katonái a Dura domb felől bevonultak Nagybányára. Ezt persze egy olyan családban mesélték, amely még a román időkben is erősen magyar érdekű volt, a gazdasági és a jogi életben is komoly szerepet vállalt, s a bécsi döntést követő négy évben aztán még jelentősebb helyi befolyással bírt, s éppen ezért hanyatlott akkorát azután. Ez a két élmény családomban a kolozsvári valósággal, az értelmiségi fölizzással keveredett s öltött testet abban a nagy kérdésben: hogyan lehetett volna mindezt másképp rendezni? Mi lett volna ha – satöbbi. Ez foglalkoztatta a szüleimet is, akiknek magyarként – viszonylag magas pozíciókban – úgyszólván mindennap fel kellett tenniük ezeket a kérdéseket, elsősorban saját maguknak és, ahogy mondták, gyermekeik jövőjét mérlegelve. S úgy vélték, hogy Romániában nincs alternatíva, a jövőben még kevésbé, mint a múltban volt. Nincs alternatíva abban az értelemben, hogy nincs lehetőség két jó közül választani. Ezért döntöttek úgy, hogy elhagyják Erdélyt. A családi hagyomány szerint tehát kivándorlásunknak azért kellett megtörténnie, mert Erdélyben nem volt s nem látszott közép távon sem esély békés fejlődésre sem vegyes, sem egynemű nemzeti keretekben – amit egyébként jól láttak a szüleim, hiszen ami azután a '90-es évek elejéig következett, döntésüket igazolta. Márpedig ez az élmény egy kivándorolt család életében, amely korábban amolyan házi örökségként is alapvetően fontos témaként kezelte többé-kevésbé tudatosan e kérdést, nem vész ki és nem intéződik el azzal, hogy eljöttünk, s kész, most csinálunk valami mást. Nem intéződött el bennem sem, még akkor sem, ha én ezt az új közeget elég fiatalon ismerhettem meg, s második otthonomnak tekintettem s tekintem legkésőbb azóta, hogy német iskolában mindegyre megtapasztalhattam, megérezhettem: befogadtak, pedig nem hívtak. Ennek következménye, hogy Németországban nem „östagként”, hanem „törzstagként” járok érettségiző évfolyamunk találkozóira. Mindenesetre az emigrálás épp azáltal, hogy új világba csöppentett, úgymond kiélecsítette az előző világomhoz tapadó alapélményt. Így megerősítette elhatározásomat: ha történész leszek, ezt az alternatíva-kérdést fogom vizsgálni. Akkor még nem tudatosult bennem, hogy ezzel bizonyos értelemben a bukott vagy bukásra ítélt eszmék kutatóinak a számát gyarapítom majd.

Hol végezted egyetemi tanulmányaidat?

1980-ban érettségiztem Bensheimban, azután másfél évig a *Bundeswehr* sorkatonája voltam. 1981 ősztől jártam a heidelbergi egyetemre. Heidelberget nemcsak azért választottam, mert patinás egyetem, ráadásul az akkori lakóhelyünkhöz viszonylag közel volt, hanem mert működött ott egy kelet-európai tanszék, amelynek volt egy magyar nevű tanára, Caspar Ferenczi. Naív módon azt hittem, hogy akkor ott magyar témákat is oktatnak. Még katonakoromban fel is kerestem Ferenczit. Mosolyogva látom egykori önmagam, ahogy előadom neki, szeretnék történész lenni, magyar témával foglalkozni, azért is, mert *omnan* származom, s nekem ez milyen fontos dolog. Ő fölvilágosított, hogy a neve ugyan magyar, de nem foglalkozik Magyarországgal, szovjet, illetve orosz témákra szakosodott, mint a tanszék egésze. Tulajdonképpen eltanácsolt. Ezzel azonban inkább továbblökött ebbe az irányba. De még hozzátette mindehhez – amit megszíveltem, és a mai napig is fontos szempont számomra –, hogy a származást és a személyes élményeket ki kell hagyni a történeti kutatásból, illetve ha felhasználjuk azokat, akkor azt csak kritikával tehetjük. Végül egy évet jártam oda, Helmut Neubauer professzorhoz, Ferenczihez és Barbara Flickinger asszonyhoz, aki erdélyi szász származású asszisztens volt. Mindahányan elsősorban a 19–

20. századi orosz–szovjet történelemmel foglalkoztak, a mai napig is ez a tanszék tevékenységének súlypontja. Finnugor szak nem volt Heidelbergben, ahogy más magyar érdekltség sem, az ott oktató magyar tanárok, például Alföldy Géza kutatási témája is teljesen más volt, mint ami engem érdekelt.

Nagyon tartalmas volt viszont számomra a heidelbergi politikatudományi oktatás. A világszerte jegyzett s tisztelt Klaus von Beyme iskolája működött ott, aki politológus a szónak abban az értelmében, hogy nem politikai publicisztikát művelt, hanem főleg rendszerelméleti munkásságot folytatott. Ami nálam politológiai nézőpontként észrevehető, az tulajdonképpen ott alapozódott meg. Asszisztense, Roland Sturm a föderalizmus és a regionalizmus témakörével foglalkozott nyugat-európai példák, legszívesebben Skócia viszonylatában. Érdekes volt számomra a tőle hallottak alkalmazása a magyar témákban. A harmadik szakom a filozófia volt, amit aztán már Münchenben leadtam, s felvettem azt a szakot, amelyet a leginkább használhatónak éreztem a magyar–román–német kapcsolattörténeti témák feldolgozásában, az általános és összehasonlító irodalomtudományt, közkeletű nevén a komparatiztikát.

1982-től Gosztonyi Péter tanácsára ugyanis Münchenbe mentem tanulni. Korábban már kapcsolatba léptem különféle magyar kulturális emigráns szervezetekkel, a Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Körrel (SMIKK), a Pax Romanával s mindenekelőtt az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemmel. Gosztonyi Péterrel a SMIKK 1981-es konferenciáján találkoztam Luganóban, a tanácsát később kértem levélben. Ő nagyon közlékeny, barátságos egyéniség volt, számos magyar ügyben részt vett. Azon kevesek egyike volt az emigráns történészek sorában, akik két „piacra” dolgoztak. Nem szűkült be az emigráns körbe, de nem hagyta ott a magyar pályát sem, párhuzamosan dolgozott. Azt tanácsolta, vegyem fel a kapcsolatot a Münchener Magyar Intézettel, amelynek akkori igazgatója, Horst Glassl professzor egyúttal az egyetemen is tanít, ahol Georg Stadtmüller iskolateremtő tevékenysége nyomán Edgar Hösch vezetésével Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszék működik. München a németországi kelet-délkelet-európai kutatás és oktatás amolyan Mekkája, ott minden téma jelen van, a magyar is valamelyest. Tehát mind az egyetemen belül, mind pedig azon kívül kínálkozhatnak ott számomra szakmai feladatok.

1982-től aztán mindkét intézményben jelen voltam, hamarosan gyakornok lettem a Magyar Intézetben, időnként az egyetemre is kihelyezett tudományos segédmunkatársként. Az intézetben mindenfélével dolgoztam, különféle kulimunkáktól kezdve a szerkesztésig, fordítottam is; beigazolódt, hogy München már igazi alternatíva bizonyos szempontból, így otthagadtam. Tíz percre volt egymástól a két helyszín, úgyhogy hol itt voltam, hol ott, dél előtt az intézetben, délután pedig a tanszéken. Végül 1986-ban szereztem magiszteri fokozatot.

A tanárok közül elsősorban a már említett Edgar Höschet emelem ki, nála doktoráltam, majd asszisztense voltam nyugdíjba vonulásáig, 2003-ig. Ő ugyan magyar témákkal nagyon ritkán foglalkozott, a szovjet–oros és a balti–finn térség szakértője volt, fiatalabb korában pedig a délszláv térséget kutatta – azaz éppen Közép-Európát nem –, de mindig nyitott volt ötletekre és témajavaslatokra, a diákokat a legmesszebbmenő megértéssel és türelemmel hagyta dolgozni a maguk témáján. Eszményképe – Bernhard Steinerhez és Barabás Margithoz hasonlóan – az általánosan művelt, mind regionális, mind pedig időbeli széles távlatokban gondolkodni tudó történész volt. S ezt az eszményt Höschben megvalósulni láttam. A másik személyiség pedig, aki talán még mélyebben hatott rám Münchenben, Bogyay Tamás volt. Az Aetas interjúrovatának egyik legkorábbi darabja vele készült s jelent meg az 1987-es évfolyamban.

Egy igen hosszú magyar, illetve német nyelvű tanulmányban vázoltad fel Bogyay tudományos pályáját, feltehetően példaképnek tekinted ...

Valóban, őt tekintem elsőszámú példaképemnek, hasonlóságok folytán is: kivándorlás, kétnyelvűség, a szociális helyzetek párhuzamai és főleg az, hogy az alkotó és a szervezési munka feladatait egymás mellett, egyfajta harmóniában lásd el, ami az én pályámon is meghatározó kihívássá vált.

Velem mint a Magyar Intézet alapító igazgatójával és mindvégig fő szakmai irányítójával közeli munkakapcsolatba kerültem 1982-től, s maradtam haláláig, 1994-ig. Nagy szerencsének tartottam, hogy bár nem egyetemen, de talán annál mélyebben tanulhattam tőle. Nem adatott meg neki, hogy kizárólag tudományos munkából éljen, szakmai életére mindig jellemző volt a kétlakiság. Magyarországon még minisztériumi alkalmazottként dolgozott, miközben jáki monográfiáját írta, Münchenben pedig a Szabad Európa Rádió szerkesztőjeként tartotta el családját. Ugyanakkor olyan tudós volt, akit a magyarországi szakma még a legsötétebb sztálini időkben is nyilvánartott. Munkáját, pontosabban hivatását hatalmas megnyugvással végezte, a szó nagyon általános értelmében. Nem háborgott, ha szűklátókörűséget tapasztalt a német tudományos életben, de nem háborgott a kommunista rendszeren sem – bár ki nem állhatta –, nem panaszkolt fel állandóan, hogy mi lehetett volna belőle, ha nem kell eljönnie Magyarországról. Szabadelvű katolicizmusával, úgy, ahogy azt szerényen, de jól láthatóan megélte és tanúsította, képes volt nehéz körülményei fölé emelkedni, külső és belső adottságait összhangba hozni. Ez a magabiztos és mindig bizakodó alkalmazkodása volt az, ami rám szakmai teljesítményein kívül nagy hatást gyakorolt. Szakmai tekintetben pedig – minthogy én nem vagyok medievista – módszertani és szemléleti téren igyekszem hasznosítani a tőle tanultakat. Bogyay volt azon kutatók egyike, akik még az 1930-as években megismerkedtek az eredeti hungarológia-konceptcióval, amelynek három fő eleme a három „köziség”: a tudományköziség, régióköziség, azaz a tág regionális látóhatár és a nemzetköziség. Ezt a három alapelvet Bogyay a szakmai mindennapjaiban érvényesítette, mégpedig mérhetetlen nyitottsággal mindenféle, de persze megalapozott véleménynel szemben, amellyel rendkívüli könnyedség párosult a saját tévedések felmérésében.

További tanárok, személyi hatások?

Münchenbe kerülve nagyon erős indíttatást éreztem, hogy a román–magyar–német kapcsolattörténeti témák kutatására adjam a fejem. Ennek pedig volt egy művelődés- és társadalomtörténeti jellegű, a középkorig visszanyúló iránya, amelyet Jakó Zsigmond neve fémjelzett, s ez saját érdeklődésemet módszertanilag is megalapozhatta. Ráadásul addig kiderült, amint említettem, hogy ő Margit néni férje. Az 1980-as évek közepén kerültem vele közvetlenebb kapcsolatba. Egy másik erdélyi magyar virtuális tanárom, akivel aztán szintén személyes kapcsolatom is kialakult, Szabó T. Attila volt, akit a köztudat nyelvészként tart nyilván, de messze több volt annál, a tudományközi – a néprajztól az irodalomtörténetig, társadalomtörténetig, egyháztörténetig kitekintő – tudósi modellt testesítette meg, ami hozzám igen közel állt. Jakóban és Szabó T. Attilában mint tudósegységben mindekelőtt – az egyes szakmai eredményektől függetlenül is – két tulajdonság nyugőzött le: a fegyelmezettség és a céltudatoság.

Ők egyszerre lettek hetven, illetve nyolcvan évesek 1986-ban, s én úgy éreztem, valamit viszonzanom kell abból, amit nekem már addig is nyújtottak. 1984-et írtunk, amikor elindult a vállalkozás, s akkor már nagyon sötét felhők gomolyogtak Kolozsvár fölött, a diktátúra az utolsó lendületét vette. A Magyar Intézetben pedig elkezdünk szervezni egy kettős

ünnepi kötetet, *Festschriftet* Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond tiszteletére. Ebbe meghívtunk román történészeket is, de egyik sem válaszolt, ami akkor majdnem érthető volt. Meghívtuk a magyar történészgárda valamennyi irányzatát, amelyek képviselői különféle-képpen reagáltak erre. A hivatalosabb pályákról Köpeczi Béla miniszter is válaszolt, sok sikert kívánt a kötetnek, maga azonban nem vett részt, de az akkori magyar történész társadalom legjava szerepelt benne, hacsak nem volt közöttük olyan valaki, aki azzal háritotta el a felkérést, hogy nagyon be van fogva, többek között a Népszabadságnak kell egy cikket írnia. Niederhauser Emil jó néhány év múlva le is írta egyik recenziójában, hogy azt, amit a magyar tudományosság, beleértve az erdélyit is, nem tudott akkor megtenni Jakó és Szabó irányában – egyébként vélhetően azért sem, mert akkoriban készült s jelent meg Budapesten az „Erdély története három kötetben” –, a Müncheni Magyar Intézet megtette. Szabó T. Attila az évkönyvet sajnos nem élte már meg, mert 1987 márciusában elhunyt, és az első kötet abban az évben ősszel jelent meg, azt követte a második 1988 nyarán. 1996-ban, amikor Jakó Zsiga bácsi a nyolcvanadik születésnapját ünnepelte, már Kolozsváron adtak ki egy emlékkönyvet a tiszteletére.

Hadd beszéljek arról is, hogy milyen fontosak voltak számomra a magyar emigráció szervezeteivel kialakított kapcsolataim. Mindazt, amit idősebbektől munkastílus, szemlélet, céltudatosság és fegyelmeztség tekintetében megpróbáltam ellesni, megtanulni, nyelvtől, nemzeti hovatartozástól független forrásvidékekről származott. Egy tekintetben viszont a magyar jellegű forrásvidék döntő volt. Ugyanis egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy nekem az a feladatom, hogy kétnyelvűen tevékenykedjem bármilyen szakmában is. Az emigráns szervezetek konferenciáin megjelentek a Nyugaton élő magyar és magyarul dolgozó vagy magyarul is dolgozó szépírók, tudósok. Így kerültem kapcsolatba az Új Látóhatár körével és szerkesztőségével, Münchenbe költözve immáron közvetlen közelükbe is. Elsősorban Borbándi Gyulával, aki atyai tanácsaival és bátorításaival közölte legkorábbi magyar írásaimat a folyóiratban, egyengette utamat a rendszeres magyar nyelvű publikálás felé. Másrészt munkásságával szemléletileg is erősen hatott rám: mindenekelőtt közmondásszerűen mértékletes ítéletalkotásával, mindenfajta végtől való fegyelmezett és természetes, szívből jövő tartózkodásával. Ez bizonyára nemcsak engem ragadott meg, s legalább olyan jelentőségű segítség volt nekem, mint német professzoraim módszertani tanácsai. Kapcsolataim a nyugati magyar kulturális élettel egyfajta áramkörbe vontak, egy gondolatokban és hangulatokban gazdag közegebe, amely nélkül aligha vágom fejszemet akkora fába, mint amilyen a kétnyelvű publikálás. Hiszen tizennégy éves koromtól német nyelvű iskolába, majd egyetemre járván az anyanyelvemet bizonyos mértékben újra kellett tanulnom ahhoz, hogy erre képes legyek. És saját nemzedékem soraiban nemigen akadt bátorító példa. Viszont annál erősebb támaszt nyújtott az öregebbek jelenléte és szellemi kisugárzása, olyanoké is, akiket sajnos személyesen nem ismerhettem meg, mint Szabó Zoltán vagy Gombos Gyula. Nagy stilisztá volt mindkettő, volt miről tartalmasan s kifinomultan írniuk. Ki emlékszik rájuk, ki beszél műveikről a mai magyar értelmiségi közéletben?

Az Új Látóhatárral aztán szinte mindennapi munkakapcsolatom fejlődött ki, mivel utolsó két évében előállítási munkálatainak egy része a Magyar Intézetben folyt, szerkesztőségi üléseket is tartottunk ott. Végül 1989 nyarán közölte velem Borbándi, hogy azon év végén, negyvenedik évfolyamában megszüntetik a lapot. Emlékszem, éreztük néhányan már hetekkel azelőtt, hogy ez a döntés mintegy a levegőben lóg. Volt is olyan elképzelés, hogy az Intézet körül szervezkedő fiatalabb nemzedék átvehetné talán a lapot. Borbándiéknak azonban nem kívánták, hogy az Új Látóhatárból – bármilyen hosszú életű is lenne utánuk – más legyen, mint amilyen volt. Minden eszmei rokonság ellenére természetesen mi is mások voltunk, mint ők, bizonyára más lapot csináltunk volna, azért is, mivel az idők megváltoztak a

lap addigi korszakaihoz képest, sőt éppen egy újabb és minden korábbinál komolyabb fordulat – a rendszerváltás! – elébe néztünk. Borbándiék nekünk már korábban jelezték, hogy minden nemzedék a maga lapját szokta megteremteni (a másik egyszerű, de böles mondásuk az volt, hogy az irodalom nem köztársaság, hanem királyság). Az, hogy jómagam nem erősködtem ebben az irányban, azzal függött össze, hogy a '80-as évek végén, németországi tudományos pályám kezdetén nem lehettem abban biztos, hogy felelősséggel vállalhatom ezt a kizárólag magyar kulturális feladatot, s hogy nekem egyáltalában az-e a dolgom, hogy egy nagy múltú, de markánsan politikai emigráns lapot továbbvigyek. Borbándi kitér minderre az Új Látóhatár „Nem éltünk hiába” című történetében, és akkori együttműködésünk több lényeges mozzanatára pontosan emlékezik. De adalékait a magam és az akkori érintett pályatársaim szemszögéből ki is egészíthetném. Ezt alkalomadtán meg is szeretném tenni.

Ami intézményes magyar emigráns kapcsolataimat illeti, meg kell még említenem a chicagói Szivárványt és a Bécsi Naplót; ez utóbbinak ma is szerkesztőbizottsági tagja vagyok.

Mi volt a doktori disszertációd témája?

Disszertációm az 1980-as évek végén kezdtem írni – néhány korai gondolatfoszlányt át is emeltem belőle az Aetas „Nemzet és nemzetiség Közép-Európában” című 1990-es körkérésére beküldött válaszomban –, előtte anyaggyűjtést végeztem itt, Budapesten is a Magyar-ságkutató Csoport segítségével, Romsics Ignác és Juhász Gyula személyes, illetve hivatali támogatásával. A téma az erdélyi transzszilvanizmus története volt az 1920-as években. Származásomnál fogva is helyesnek, mi több, kívánatosnak éreztem, hogy ezzel a témával foglalkozzam, vállalva Németországban azokat a hol nyílt, hol burkolt szemrehányásokat, hogy bármennyire is szakszerűen végzem mindezt, mintegy „hazabeszélő” tudományt szeretnék művelni. Németországban magyarként magyar témában megszólalni azt is jelentheti, hogy ha egy kérdésben történetesen nem azon a véleményen vagyok, mint egy német kollega, akkor ennek a nemzetiségem az oka. De hát egy német professzornak szabad-e német történelemmel foglalkoznia?

Mindez a transzszilvanizmus témájában különösképpen felmerült, hiszen sohasem tagadtam, hogy én ezt személyes, belső indítatásból is tartom nagyon fontos témának. Ami a családtörténetemből ebben benne volt, az csak inkább segített megértenem, hogy a politikai erdélyiségben hogyan jelentkeztek a társadalmi ellentétek is a többségi nemzettel, amely magát hátrányban érezte. Az Erdélyen belüli szövetkezés legfőbb feltételét a románoktól várták a magyar transzszilvanisták, a románok azonban – bizonyos értelemben érthető módon – addig nem volt képes vagy hajlandó a feltételek mellett elkötelezni magát, amíg nem lesz maga az úr a maga országában. A társadalmi egyenlenségek tehát rendkívül fontos szempontot jelentenek ebben az egyébként eszmetörténeti jelenségnek az értelmezésében, amelyet a régebbi kutatások jóformán kizárólag irodalomtörténeti jelenségeként kezeltek. A dolgozatot 1991-ben fejeztem be, 1992-ben védtem meg, s 1994 elején jelent meg a *Studia Hungarica* 41. köteteként. Ezután folytattam asszisztensi munkámat, párhuzamosan az egyetemen és az intézetben, de szakmailag az intézet volt és maradt a fő hadiszállásom.

Hogyan foglalható össze a Münchener Magyar Intézet tevékenysége?

Az intézet filozófiáját mintha csak rám szabták volna, illetve mondhatnám, én „szabódtam rá”. Igen egyedi az intézet abban a tekintetben, hogy 1962-ben több éves előzmény után

független intézményként magyar emigránsok hozták létre, akik az eltökélt ideiglenesség hírében éltek Nyugaton, vagyis az emigráns létet nem tekintették öröknek. Ugyanakkor '56 élménye, a forradalom leverése után sejteni, érezni kezdték, hogy az emigrációnak hosszabb kintlétre kell berendezkednie – később ezt *külhonnak* is nevezték –, tehát érdemes lenne politikai tevékenysége mellett kulturális, tudományos kérdésekkel is foglalkoznia. Az intézet irányítását Bogtay Tamásra bízta, aki a magyar tudományosság külföldi jelenlétének fontosságát, amint már szoltam erről, fiatal ösztöndíjasként még az 1930-as években Berlinben és Rómában megtapasztalta. Az intézetet a Bogtay által is művelt, már említett tág hungarológia-koncepció jegyében, a nyugat-német szövetségi kormány, pontosabban a Menekültügyi Minisztérium szerény anyagi támogatásával működött. 1969-ben azonban a bonni nagykoalíció bukását követően az SPD-kormányzat megszüntette a minisztériumot, s az intézet más okokból is nehéz pénzügyi helyzetbe került. Bogtay 1968-ban átadta a vezetést német kézbe, Georg Stadtmüller professzornak, a müncheni Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszék akkori vezetőjének. Jómaga azonban mindvégig az elnökség tagja maradt, s az igazgató utódok nélküle sohasem döntöttek fontos kérdésekben. A '70-es évek elejétől a bajor tartományi kormány illetékességébe került az intézet. A magyarországi rendszerváltozás után, 1998 körül teret nyert az a gondolat, amelynek erősítésében mi is részt vettünk, hogy legyen a Magyar Intézetből egy közös bajor–magyar intézet. Jogilag ma is német közhasznú egyesület létesítményeként működik, finanszírozását tekintve viszont vegyes intézet, nyolctagú kuratóriumának a felét az illetékes bajor, a másik felét pedig az illetékes magyar miniszter nevezi ki. Ami engem illet, kereken másfél évtizeden át különböző munkatársi beosztásokban vettem részt az intézet munkájában. Egyik alapvető feladatomban tartottam, hogy kiépítem magyarországi szakmai kapcsolatainkat, és mai is jólesik visszaemlékezni arra, hogy eközben egy sor intézet, könyvtár, múzeum, folyóirat és még több korombeli vagy idősebb pályatárs jóindulatú viszontérdeklődésével találkoztam – nemcsak Budapesten, hanem a kezdetektől például Szegeden is. Magyarországon legelőször éppen ebben a lapban, az *Aetas*-ban számoltam be nyilvánosan intézeti ügyekről, kereken húsz évvel ezelőtt, az 1988-as évfolyamban. 1998 óta ügyvezető igazgatója, 2002-től pedig az egyesület közgyűlése által megválasztott igazgatója vagyok az intézetnek. Mindez egy nemzedékváltás során már a '90-es évek közepén beindult folyamatnak az eredménye, az intézet egyfajta „visszamagyarosítása”. Hiszen az 1968-as igazgatóváltás nyomán személyi összetételét tekintve német többségű volt, s csak a közelmúltban vált tulajdonképpen vegyessé minden lényeges szempontból. Jelenleg hatan dolgozunk ott különböző státuszokban, emellett egy ötven-száz főből álló külső munkatársi gárdát igyekszünk – akár Kolozsvárig is elnyúlóan – mozgatni főleg az *Ungarn-Jahrbuch* kiadása, valamint konferenciáink és doktorandusz kollokviumaink keretében.

2000-ben elkészített intézeti profilvázlatunk címe „Magyarország kapcsolattörténetei a kelet-közép-európai térségben”. Azaz mind oktatási, mind kutatási projektjeink valamilyen módon nem csak magyar témákra terjednek ki. A magyar témákat igyekszünk úgy megragadni, hogy azokban más nemzetek és államok is szerepeljenek. Ide tartozik akár a transzszilvanizmus kérdésköre, akár a 20. századi kisebbségvédelem a nemzetközi kapcsolatok és a politikai elméletek, illetve rendszerek összefüggésében, vagy maga a hungarika-kutatás, amely számos társadalom- és szellemtörténeti kérdésselvetés alapja. Felfogásunk szerint a hungarológia külföldön és elsősorban külföldiek számára művelendő szakterület, fő módszertani eleme a tág tudományköziség. A nyelvoktatást, a nyelv- és irodalomtörténetet összeköti például a társadalom- és jogtörténettel, természetesen a mindenkori személyi adottságoktól, tehát szakmai képzettségektől függően. Másrészt nyelvi és szemléletben is igyekszik nem pusztán magyar lenni. Ilyen értelemben egy önalakító koncepcióról van

szó, minthogy mindez a hungarológia szakterületére manapság általában véve nem jellemző. Ugyanakkor koncepcióinkkal egy társalakító szerepre is törekszünk, azaz hatni kívánunk a németországi kelet-közép-európai kutatásra és oktatásra, amennyiben ellensúlyozni igyekszünk annak hagyományos szlávközpontúságát.

A szokványosan fölépített tudományos intézetek „szentháromságát”, azaz a kutatás, az oktatás és a könyvtári gyűjtőmunka hármasságát mi is szeretnénk megtartani. Talán inkább „szentnégyességét” kellett volna mondanom, hiszen a kiadványokról sem feledkezhetünk meg. Könyvtárunk a Bajor Állami Könyvtárral és az Országos Széchényi Könyvtárral együttműködve részt vesz a bajorországi hungarika-gyűjtésben. Az oktatás terén jelenleg három egyetemmel működünk együtt, e partneri hálózat továbbfejlesztése az intézet legfontosabb stratégiai feladata. A müncheni egyetem nyilván a legkézenfekvőbb partner. A kérdés az, hogy átalakulhat-e a Magyar Intézet egy olyan ún. „betagolt intézettel” (*An-Institut*), amely jogállását tekintve ugyan egyetemen kívüli intézmény, ugyanakkor szerződéses alapon részt vesz az illető egyetemi egység szakmai terveinek a megvalósításában. Németországban ugyanis a tudománypolitika az elmúlt években – a legnagyobb hírű kutatóintézeteken kívül, mint például a *Max-Planck-Institut* – határozottan az egyetemeket részesíti előnyben a pusztán kutató tevékenységet folytató intézetekkel szemben. S ha tizizenöt éven belül nem változik ez az irányvonal, féltő, hogy egy kutatóintézeti szövetségbe vagy egyetemi közegbe be nem tagolt kis intézet nemigen tudja majd magát fenntartani.

A müncheni egyetem mellett tárgyalások folynak a regensburgi egyetemmel is annak érdekében, hogy az ott néhány éve beindított, de egyelőre bizonytalan finanszírozású magyar nyelvtanfolyam kiegészüljön országismereti tananyaggal is, amelyet a Magyar Intézet tömbösített szemináriumok keretében kínálna. Jelenleg a legelőrehaladottabb az együttműködés a passauai egyetemmel, ahol 2008 őszétől beindul egy *Russian and East Central European Studies* négy szemeszteres MA program, nem csak német diákok számára. A német Kelet- és Délkelet-Európa kutatásra jellemző módon ez is az orosz és a kelet-európai térségre összpontosít, de hozzácsatolja ehhez a közép-európai térséget, így Magyarországot is. Ez egy próba-vállalkozás a passauiaknak, de nekünk is. Lássuk hát, van-e németországi jövője ennek a tágan értelmezett hungarológiának.

Hogyan formálódott történelmi szakmai érdeklődésed a disszertációdát követően?

A Magyar Intézethez kapcsolódóan kialakult bennem egy tudománytörténelmi érdeklődés, ide vágó írásaiban azt is igyekszem vizsgálni, mire való egy magyar intézet bajor földön. Ez menetközben kutatástörténelmi témává bővült, amelyről több írásom jelent meg, illetve készült el, valamikor talán kötetbe is szerkesztem őket.

Másrészt még az 1990-es évek elején kezdtem újabb témaválasztáson gondolkodni. Ekkor is az alternatíva és a kompromisszum mint történelmi probléma motiválta döntésemet. Minthogy a kapcsolattörténet terén már otthon éreztem magam, és úgy láttam, ezt nem érdemes elhagynom, az osztrák–magyar viszonyrendszer felé fordultam.

A német egyetempolitikai és szakmai elvárások szerint egy valamirevaló történelmesnek legalább két évszázadot kell úgy-ahogy átfognia, s az sem kívánatos, hogy egész szakmai pályafutása során egyetlen térséggel foglalkozzék. Ezért kitekintettem Erdélyen kívülre, s választásom a neoabszolutizmus kori Magyarországra esett. A magyar történelmi tudatban ez az 1849 utáni évtized kitaszított, kiutált, kiutasított időszak, én pedig most már egyre határozottabban úgy látom, hogy mindenképpen vissza kell helyezni a magyar történelmi fejlődés folyamatába, azaz el kell helyezni az időbeli hosszmetsetben. Másrészt térbeli hosszmetsetben, az osztrák–magyar kapcsolattörténet sorában is újra kell vizsgálni szerepét. Hogyan illeszthető az alternatíva és a kompromisszum kérdéskörébe? Ahogy a transzszilva-

nizmus elemzése során meg kell vizsgálni a román és a szász nézőpontot, úgy itt is meg kell néznünk az osztrák szempontot, magyar történészként is. Az osztrák kormány azt gondolta, elérkezett az idő, hogy az osztrák–magyar viszonyban alapvetően új lapot nyissunk, megszüntessük Magyarországot, koronatarományt hozunk létre, önállóságát felszámoljuk, betagoljuk sokkal erőteljesebben, mint ahogy azt bármikor is megpróbálták azt megelőzően. Ez egyfajta alternatíva volt a korábbi állapotokhoz képest. Az más kérdés, hogy ezzel mit rúgtak fel, mit nem, mit nem tartottak be, és milyen módon távolodtak el vagy hazudtolták meg a *pragmatica sanctiot*, és milyen oknál fogva tették ezt. De alternatíva volt ez számukra, amelyből aztán, jól tudjuk, egy kompromisszum született 1867-ben. Nem véletlen, hogy az angol és a francia nyelvben a kiegyezést 'kompromisszum'-nak nevezik. Magyar szemszögből pedig a kérdés az volt az 1850-es években, hogy miképp lehet a magyar függetlenség felszámolása idején úgy tovább tevékenykedni, eszmélni, hogy abból a politikai elnyomatás megszűnése után valami hasznos alakuljon ki, s folytathassuk azt, amit '49-ben abbahagytunk. Hiszen nem szedhetjük valamennyien a sátorfánkat csak azért, mert megszűnt az országunk, hanem valamit tennünk kell. Főképp az első világháború után született munkákban olyan képet alakítottak ki a történészek erről az időszakról, miszerint itt más se volt, mint ellenállás, különféle formákban, mindenki utálta az osztrákokat és lenézte őket, miközben ők is lenéztek bennünket, és így tovább. Pedig ez nem teljesen igaz, érthető módon létezett az együttműködésnek is bizonyos szintje, különböző társadalmi rétegekben és különböző módon. Éppen ezért volt egyfajta folytonosság. A neoabszolutizmus megannyi intézkedése, politikai, gazdasági és jogi eleme, ha jól látom, egészen a második világháborúig nyomon követhető, sőt egyes vonzatokban még napjainkig is. Értékelésében akkor léphetünk tovább, ha hosszú távú hatásait is megvizsgáljuk, tehát az „idegen testet” elhelyezzük a korábbi és későbbi korszakot összekötő folyamatokban.

Körülbelül tíz éve alakítottam ki egy közigazgatás-történeti, a magyarországi hivatalnoki kar keletkezését is vizsgáló munkatervet, amelyet nagy szerencsémre még e korszak kiemelkedő kutatójával, Sashegyi Oszkárral is – igaz, csak telefonon, de – egyeztetni tudtam. A munkatervem egyik fő eleme az, hogy az ún. Bach-huszárok kérdéskörében és általában a hivatalnoki kar működésének az értékelésében nemcsak a számszerű súlyt és az alacsony szintű, járási működést kell figyelembe vennünk, amelyről az utóbbi években komoly kutatási eredmények láttak napvilágot, hanem a politikai befolyást is: kik is voltak azok, akik a közigazgatás három ágában, a mindenható és mindentudó, mindenre kiterjedő politikaiában, a pénzügyigazgatásban és az igazságszolgáltatásban a fő szerepet játszották, és miképp hatottak a közigazgatás munkájára? Volt-e egyáltalán olyan igényük, hogy azt befolyásolják – a magyar lakosság és bécsi udvar közé helyezve? Időközben elkezdtek vizsgálni az igazgatás felsőbb szintjeit is. Úgy gondolom, az én feladatomban az lenne, hogy egy „kis” magyarországi mintában minél teljesebb képet nyújtsak arról, hogy a politikai befolyás tekintetében hogy is festett a Bach-huszárok ügye, milyen mértékben kell fenntartanunk vagy felülvizsgálunk azt a véleményt, amely szerint előzőlőtték Magyarországot a nem magyar, főleg cseh–morva származású hivatalnokok. Főlkutatam Bécsben és Budapesten e téma levéltári forrásait, három tanulmányt közöltem már, de 2000 körül a Magyar Intézet ügye a magam személyes tudományos ügyénél fontosabbnak tűnt, és nyilvánvalóan fontosabb is volt. Ezért néhány évre félre kellett tennem ezt a témát, amit tehát nem fejeztem még be, s ez jár előnyökkel és hátrányokkal is. Előnyökkel azért, mert fontos kérdések, amelyekre korábban nem is gondoltam, fölmerültek időközben bennem is, s azokkal kiegészíthetem majd monográfiámban a közigazgatás-történeti szempontokat. Egyrészt – s ezt már a körülbelül húsz évvel ezelőtt megjelent „Forradalom után – kiegyezés előtt” című tanulmánygyűjtemény is, ha eléggé felaprózottan is, de már felvetette – fontos megvizsgálni, hogy hol tar-

tott a polgárosodás Magyarországon 1848–1849-ben, és miképp haladt tovább a neoabszolútizmus korában, abban a korszakban, amelynek egyik fő célja éppen a polgárosodás elősegítése volt, de fölülről, erőszakos módon, ha nem is csak fegyverrel. Például a már említett kötet tanulmányaiból is kiderül, hogy a kulturális életben, az irodalom vagy a filozófia területén viszonylag pezsgő élet folyt Magyarországon. Úgy látom, érdemes betagolni a művelődéstörténetet a közigazgatás-történetbe, például megvizsgálni, hogyan fogadta be magát a közigazgatást a szellemi élet; másrészt hogyan vélekedtek e rendszerről például a szépirodók. Arany Jánostól Vörösmarty Mihályig megannyi példát találunk arra, miként próbálják szépirodalmi alkotásaikat politikai szemszögből megfejteni, értelmezni, egyebek mellett kimutatni – mint ahogy már meg is történt –, hogy a *Walesi bárdok*, amelyről azt tanultuk – még én is Kolozsváron –, hogy az 1857-es magyarországi császárlátogatás alkalmából íródott Ferenc József-ellenes éllel, valójában 1861 és 1863 között készült, s hogy Arany 1857-ben igenis megírta a tőle kért köszöntő szöveget, csak azt nem használták fel Erkel „Erzsébet” című operájának díszelőadásán. Vagy ha fellapozzuk Jókai Mór „Politikai divatok” című regényének „utóhang”-ját, olyan kijelentést találunk, miszerint az 1860-as évek első fele, tehát a „Schmerling-lovagok” időszaka „százszorta” rosszabb volt a Bach-huszárokénál. Mindezt szélesebb történeti távlatban is értelmeznünk kell.

Számítógépemben rengeteg anyag van már feldolgozottan is, de még nem készek a publikálásra. Arra az esetre, ha más irányú tevékenységeim miatt még hosszabb ideig kellene e témán dolgoznom, és ezeket a kérdéseket időközben mások – legalábbis részben – megválaszolnák, kigondoltam azt az *alternatívát*, hogy megírom majd e korszak összefoglaló történetét, lenyerve kutatásaimról a közigazgatás-történeti ágak egy részét.

Köszönjük a beszélgetést!

Budapest, 2008. június 3–4.

Az interjút készítette: DEÁK ÁGNES és UJVÁRY GABOR

K. Lengyel Zsolt műveinek bibliográfiája 1983–2008

Könyvek, tanulmányok

- 1) Zur interethnischen Rolle literarischer Übersetzungen. In: *Forschungskolloquium junger Akademiker*. Hg. Anton Schwob. München 1985, 65–71.
- 2) *Unternehmen CULTURA. Eine Zeitschrift für deutsch-rumänisch-ungarische Verbindung zwischen Kultur und Politik in Klausenburg 1924*. München: Ludwig-Maximilians-Universität 1986, 230 o. [Magister Artium értekezés, gépirat].
- 3) Hagymányteremtés. In: *Harminc év, 1956–1986*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1986, 571–598.
- 4) Jászi, Isac és a dunai kultúrszövetség. In: *Új Látóhatár* 38 (1987) 25–34.
- 5) Kulturverbindung, Regionalismus, föderativer Kompromiß. Betrachtungen zur Geschichte des frühen Transsilvanismus 1918–1928. In: *Ungarn-Jahrbuch* 15 (1987) 50–73.
- 6) Die falsche Alternative. Zum CULTURA-Modell der deutsch-rumänisch-ungarischen Verbindungen im Rumänien der Zwischenkriegszeit. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. Hgg. Kálmán Benda, Thomas von Bogvay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. II. München 1988, 91–102.
- 7) Hitújítás és nyelvörzés. Jegyzetek a Müncheneri Kódex margójára. In: *Új Látóhatár* 39 (1988) 187–195.
- 8) Lakatos Demeter mappája. In: *Lakatos Demeter: Csángú strófák. Válogatott versek*. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta K. Lengyel Zsolt, Szabó T. Ádám, Szász Judit Anna. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1988, 7–13 [változatlan utánnomás in: *Ef-lapok. Közéleti-politikai kiadvány* 1988/6–7–8, 69–71].
- 9) Der Briefwechsel zwischen Oszkár Jászi und Emil Isac. Zu den Plänen einer donaueuropäischen Kulturföderation nach dem Ersten Weltkrieg. In: *Kurier der Bochumer Gesellschaft für Rumänische Sprache und Literatur* 1990/15, 78–90.
- 10) A hamis alternatíva. A két világháború közötti Románia magyar–német–román kapcsolatának CULTURA-modelljéhez. In: *Szabadelvű Unió* 2 (1990) 3, 25–29.
- 11) Magyarságkutatás Münchenben. Adatok és gondolatok az Ungarisches Institut munkájáról. In: *Levéltári Szemle* 40 (1990) 3, 37–51.
- 12) Az elnapolt alternatíva. Paál Árpád és az erdélyi magyar autonómia 1919/1920. In: *Korunk* 2 (1991) 10, 1265–1269.
- 13) *Das neue Osteuropa von A–Z. Staaten, Völker, Minderheiten, Religionen, Kulturen, Sprachen, Literaturen, Geschichte, Politik, Wirtschaft, neueste Entwicklungen in Ost- und Südosteuropa*. Hg. Peter Rehder. München: Droemer & Knauer 1992, 864 o. [társszerző].
- 14) Kristóf György az erdélyiség és romániaság keresztttüzében. Adalékok. In: *Korunk* 3 (1992) 8, 107–113.
- 15) „Östliche Schweiz” und Siebenbürgen 1918/1919. Aus der Geschichte der ungarischen Alternativen zur großrumänischen Staatsidee. In: *Siebenbürgische Semesterblätter* 6 (1992) 112–130.
- 16) Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetkezési kompromisszum. Szempontok a korai transzilvanizmus vizsgálatához 1918–1928. In: *Erdélyi Múzeum* 54 (1992) 127–142.
- 17) „Intellektuelle Liebeleien” oder ideologische Vereinnahmung? Bemerkungen zum persönlichen Verhältnis zwischen Georg Lukács und Thomas Mann. In: *Ungarn-Jahrbuch* 20 (1992) 181–199.

- 18) „Keleti Svájc” és Erdély 1918/1919. A nagyromán állameszme magyar alternatíváinak történetéhez. In: *Regio* 3 (1992) 1, 77–89 [rövidített utánnomás in: *Kisebbségkutatás* 2 (1992/1993) 511–513].
- 19) *Das neue Osteuropa von A–Z. Staaten, Völker, Minderheiten, Religionen, Kulturen, Sprachen, Literaturen, Geschichte, Politik, Wirtschaft, neue Entwicklungen in Ost- und Südosteuropa.* Hg. Peter Rehder. München: Droemer & Knauer, 2., verbesserte Auflage 1993, 864 o. [társ-szerző].
- 20) Rumänische Rechtfertigung und magyarischer „Revisionismus”. Anmerkungen zur siebenbürgischen Frage 1918–1992. In: *Siebenbürgische Semesterblätter* 7 (1993) 67–82.
- 21) Transzszilvanizmus és regionalizmus a húszas évek Erdélyében. Különbségek és hasonlóságok. In: *Korunk* 4 (1993) 6, 59–64 [változatlan utánnomás in: *Szabédi napjai. Emlékezések, tudományos előadások Kolozsvárt 1992–1997.* Összeállította Cseke Péter. A bevezetőt Kántor Lajos írta. Kolozsvár 1998, 50–62].
- 22) A meghiúsult kompromisszum. A húszas évek transzilvanizmusáról. In: *Magyar Szemle* 2 (1993) 845–856.
- 23) Warten auf das Wunder. Dilemmata des Systemwandels in Ungarn 1990–1992. In: *Zeitschrift für Politik* 40 (1993) 260–284.
- 24) Von der Alternative zum Kompromiß. Zur Entstehungsgeschichte des Transsilvanismus 1919/1920. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* Szerk. Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit. I. Budapest/Szeged 1993, 186–193.
- 25) *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928.* München: Verlag Ungarisches Institut 1993, XII, 470 o.
- 26) Das Bild der deutschen Publizistik vom Systemwandel in Ungarn. September 1993 – April 1994. In: *Ungarn-Jahrbuch* 21 (1993/1994) 89–110.
- 27) Grundlinien der politischen Beziehungen zwischen Deutschen und Magyaren im Rumänien der zwanziger Jahre. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 17 (1994) 2, 172–198.
- 28) Siebenbürgische Grenzgänger. Zur Geschichte des Transsilvanismus in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts. In: *neue literatur* 1995/3–4, 155–169.
- 29) Hungarologie und Ungarn-Bild in Deutschland. Politische, methodische und organisatorische Probleme nach 1990. In: *Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg.* Hg. Holger Fischer. München 1996, 75–95.
- 30) Kós Károly és a „Kalotaszeg” 1912. A 20. századi transzszilvanizmus kezdeteihez. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.* Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár 1996, 346–376.
- 31) A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúságig – és vissza. Makkai Sándor transzszilvanizmusáról. In: *Korunk* 8 (1997) 8, 110–121.
- 32) Ursprünge und Entwicklung des Ungarischen Instituts München e. V. 1962–1997. Ein Beitrag zur Lage der Hungarologie in Deutschland. In: *Siebenbürgische Semesterblätter* 11 (1997) 109–129.
- 33) Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära. In: *Südost-Forschungen* 56 (1997) 213–278.
- 34) Das politisch-administrative System Rumäniens im nationalkommunistischen Totalitarismus 1945–1989. In: *Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte* 10 (1998) 183–204.
- 35) Siebenbürgen im Neoabsolutismus 1849–1860. Betrachtungen zu den staatsorganisatorischen Prinzipien. In: *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich.* Hgg. Zsolt K. Lengyel, Ulrich A. Wien. Köln/Weimar/Wien 1999, 87–118.
- 36) Siebenbürgischer Regionalismus und zentralstaatliche Machtstrukturen im Rumänien der Zwischenkriegszeit. In: *Politische Kultur in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert.* Hgg. Werner Bramke, Thomas Adam. Leipzig 1999, 81–104.

- 37) Ungarn. In: *Studienhandbuch Östliches Europa. I: Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas*. Hg. Harald Roth. Köln/Weimar/Wien 1999, 409–430 [társszerzők: Ralf Thomas Göllner, Joachim von Puttkamer].
- 38) Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn. In: *Levélutári Közlemények* 70 (1999) 79–105.
- 39) Politisches System und Minderheiten in Rumänien 1918–1989. Abriß über die inneren Integrationsprobleme des politischen und nationalen Unitarismus am Beispiel der Deutschen und Magyaren. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 24 (2001) 190–212.
- 40) Bayern und Ungarn im 19. und 20. Jahrhundert. Ein historischer Abriß aus Anlaß der Bayerischen Landesausstellung 2001. In: *Münchener Forschungen zur Geschichte Ost- und Südosteuropas. Werkstattberichte*. Hgg. Hermann Beyer-Thoma, Olivia Griese, Zsolt K. Lengyel. Neuried 2002, 135–160.
- 41) Von der Porta Speciosa in Gran zur Wölfin von Klausenburg. Eine thematische Geschichte des Ungarischen Instituts München 1962–2002. In: *Ungarn-Jahrbuch* 26 (2002/2003) 301–340.
- 42) „Keleti Svájc” és Erdély 1918/1919. A nagyromán állameszme magyar alternatíváinak történetéhez [I–II]. In: *Korunk* 15 (2004) 1, 109–113; 2, 76–85.
- 43) Hungarologie im Ungarischen Institut München. Grundlagen, Ursachen und Ziele der Neuprofilierung um die Jahrtausendwende. In: *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*. Hg. Márta Fata. Stuttgart 2004, 310–326.
- 44) Umwege eines Gelehrtenlebens. Aus der Biographie Thomas von Bogyays (1909–1994). In: *Ungarn-Jahrbuch* 27 (2004) 81–111.
- 45) A korai transzszilvanizmus Románia-képéről. In: *Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére*. Szerk. Földes György, Gálfalvi Zsolt. Budapest 2005, 109–138.
- 46) A hungarológia mint interdiszciplináris és regionális tudomány. Korszerűsítésének kutatás- és oktatásügyi szempontjai a német nyelvű Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok keretében. In: *Századok* 139 (2005) 1011–1024.
- 47) Thomas von Bogyays Hungarologie im Exil 1945–1994: Reichweite und Wirkungen. Eine Fallstudie über grenzüberschreitende Wissensvermittlung zwischen Deutschland und Ungarn. In: *Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch-ungarische Beispiel*. Hg. Holger Fischer. Red. Mirja Juelich. München 2005, 483–565.
- 48) *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda: Pro-Print 2007, 378 o.
- 49) Geschichte, Themenschwerpunkte und Arbeitsziele der Hungarica-Forschung. Aspekte aus dem deutschsprachigen Raum. In: *Ungarn-Jahrbuch* 28 (2005–2007) 143–172.
- 50) Kulturális diplomácia és hungarológia. Szempontok viszonyuk újragondolásához. In: *Magyar Kisebbség* 11 (2006) 3–4, 136–146.
- 51) Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége az emigrációban. In: *Ars Hungarica* 35 (2007) 1, 118–172.
- 52) Ungarn. In: *Studienhandbuch Östliches Europa. I: Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas*. Hg. Harald Roth. Überarbeitete und aktualisierte Auflage. Köln/Weimar/Wien 2008, 417–435 [társszerzők: Ralf Thomas Göllner, Joachim von Puttkamer].
- 53) Páneurópa és transzszilvanizmus. Az 1920-as évek erdélyi magyar külpolitikai gondolkodásának történetéből. In: *Limes* 21 (2008) 3. [nyomdában]
- 54) Hungarológia, finnugrisztika és Kelet-Európa-kutatás Németországban. Egy kulcskérdés, két válasz és néhány tartalmi következmény. In: *Kisebbségi életpályák. IV. Kisebbségtörténeti konferencia, Marosvásárhely, 2007. augusztus 30–31*. Szerk. Bárdi Nándor. Budapest [szerkesztés alatt].

Cikkek, közlemények, bibliográfiák, esszék

- 1) Jegyzetek a magyarságtudományról. Hozzászólás Bisztray György „Szakterület-e a magyarságtudomány” című cikkéhez. In: *Szivárvány* 3 (1983) 10, 118–122 [Kolozsvári Zsolt álnéven].

- 2) Siebenbürgen zwischen den Weltkriegen. Jahrestagung des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde, 13–16. September 1984, Graz. In: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 34 (1985) 52–53 [Varga A. Botond álnéven].
- 3) Teremtő író. Szabó Zoltán emlékére, halálának első évfordulóján. In: *Új Látóhatár* 36 (1985) 307–313.
- 4) Regionális hangok az ötágú sípban. In: *Ef-lapok. Közéleti-politikai kiadvány* 1986/11–12, 57–59.
- 5) A következő perc. In: *Szivárvány* 6 (1986) 19, 34.
- 6) Karcolat. In: *Új Látóhatár* 37 (1986) 187–191.
- 7) Hungarológusok Bécsben. In: *Bécsi Napló* 7 (1986) 5, 6 [társszerző: Szász Judit Anna; lsz szignóval].
- 8) Tanácskozás a regionalizmusról. In: *Bécsi Napló* 7 (1986) 6, 5 [klzs szignóval].
- 9) Katholischer Glaube und ungarische Muttersprache. Zur Wallfahrt in Csíksomlyó. In: *Ungarn-Jahrbuch* 15 (1987) 210–218 [rövidítve: Wallfahrt im Szeklerland. In: *Siebenbürgische Semesterblätter* 1 (1987) 2, 106–113].
- 10) Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Zur Szabó–Jakó–Schule. In: *Ungarn-Jahrbuch* 15 (1987) 259–263 [rövidítve in: *Siebenbürgische Semesterblätter* 2 (1988) 1, 79–81].
- 11) Erfahrungen des ungarischen Minderheitlers Géza Szócs. In: *Osteuropa-Info* 15 (1987) 70–71, 108–112.
- 12) A múlt jelen ideje. Szabó T. Attila emlékezetének és Jakó Zsigmondnak. In: *Új Látóhatár* 38 (1987) 233–243.
- 13) Magyar hangulat nyugaton – távirányítva? In: *Bécsi Napló* 8 (1987) 3, 7.
- 14) Widmung. Zur Anlage der Festschrift. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. Hgg. Kálmán Benda, Thomas von Bogay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. I. München 1987, 1, 3.
- 15) Bibliographische Hinweise zum Gesamtwerk von Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. Hgg. Kálmán Benda, Thomas von Bogay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. II. München 1988, 245–274.
- 16) *Új Látóhatár 1976–1987. Repertórium*. Összeállította K. Lengyel Zsolt és Szász Judit Anna közreműködésével Czigány Lóránt. München 1988, 152 o. [= *Új Látóhatár* 39 (1988) 281–432].
- 17) Der Augenblick in Rumänien 1988. Eine zurückgewiesene Ansprache aus rumänienungarischer Sicht. In: *Siebenbürgische Semesterblätter* 2 (1988) 75–78.
- 18) A kör vonalai. In: *Körvonalak* 1988/1, 1.
- 19) A hatodik síp – avagy tágulhat-e a nyugati magyar sajtó szemszöge? In: *Körvonalak* 1988/3, 1.
- 20) Hiányjelek (I.). In: *Szivárvány* 8 (1988) 25, 28–31.
- 21) Zwanzig Jahre Evangelische Akademie für Ungarn in Europa 1969–1989. In: *Ungarn-Jahrbuch* 16 (1988) 326–330.
- 22) Szöveggondozói utószó. In: *Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben. Magyarok és románok 1867–1940*. Szerkesztőbizottság: Balla Bálint, K. Lengyel Zsolt, Szöllősy Árpád, Sztáray Zoltán, Szász Judit Anna. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1989, 551–554 [társszerzők: Csapody Miklós, Szász Judit Anna].
- 23) Hungarica-Bestände im Ungarischen Institut München. In: *19. ABDOSD-Tagung. Budapest, 11–14. Juni 1990. Referate und Beiträge*. Zusammengestellt von Martin Batisweiler. Berlin 1990, 52–62.
- 24) *Repertorium transylvanicum. Eine Einführung in die wissenschaftliche Literatur über Siebenbürgen*. Hg. Harald Roth. München 1990 [társszerző].
- 25) *Ungarn – Kirche im Aufbruch. Informationsbroschüre zum 90. Katholikentag, Berlin, Mai 1990*. Hg. Ungarisches Institut München [München 1990].
- 26) Hozzászólás a csíksomlyói búcsú kérdéséhez. In: *Új Erdélyi Múzeum* 1 (1990) 74–82 [változtatlan utánnyomás in: *Művelődés* 40 (1991) 2–3, 14–16].

- 27) Jászi Oszkár román kapcsolatairól, kudarcairól. In: *Új Magyarország* 1 (1991) 44, 11.
- 28) Gesamtinhaltsverzeichnis der Zeitschrift „Cultura”. In: *Siebenbürgische Semesterblätter* 5 (1991) 1, 66–74.
- 29) Vége van-e a harcnak? In: *Bécsi Napló* 13 (1992) 3, 12.
- 30) Tapasztalatok, tanulságok és távlatok a harmincéves müncheni Ungarisches Institutban. In: *Kisebbségnek lenni nem sors, hanem feladat. Tanácskozás Kismartonban, 1992. szeptember 19–20.* [Bécs: Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége] 1992, 36–42.
- 31) Veröffentlichungen des Ungarischen Instituts München 1964–1993. In: *Ungarn-Jahrbuch* 20 (1992) 311–334.
- 32) Hungarológia a harmincéves müncheni Ungarisches Institutban. In: *Korunk* 4 (1993) 4, 109–112 [változatlan utánnomás in: *Világtörténet* 1993/tavaszy-nyár, 35–38].
- 33) Töprengés egy müncheni magyar szellemi műhely jövőjén. In: *Magyarság és Európa* 1 (1993) 2, 75–82.
- 34) Helyzetjelentés a müncheni Magyar Intézetből. In: *Bécsi Napló* 15 (1994) 4, 7.
- 35) Ungarisches Institut München e. V. In: *Vademekum der Geschichtswissenschaften.* Mit einem Geleitwort von Lothar Gall. 1. Ausgabe. 1994/1995. Stuttgart 1994, 51–53.
- 36) Thomas von Bogyay (9. IV. 1909 – 8. II. 1994). In: *Südost-Forschungen* 53 (1994) 355–359.
- 37) Gelehrsamkeit und Menschlichkeit. Zum Tode Thomas von Bogyays. In: *Ungarn-Jahrbuch* 21 (1993/1994) 213–222.
- 38) Géza Entz (2. März 1913 – 3. März 1993). In: *Ungarn-Jahrbuch* 21 (1993/1994) 321–323.
- 39) Bogyay Tamás (1909–1994). In: *Hungarológiai Értesítő* 13 (1994) 312–315.
- 40) Meghalt Szabó T. Ádám. In: *Bécsi Napló* 17 (1996) 1, 9.
- 41) Az emelkedettség szószólója. Búcsú Szabó T. Ádámtól. In: *Európai Utas* 7 (1996) 1, 14–18.
- 42) Dr. Ádám T. Szabó. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 19 (1996) 2, 231–233.
- 43) Ádám T. Szabó (12. März 1946 – 7. Dezember 1995). In: *Ungarn-Jahrbuch* 22 (1995/1996) 393–396.
- 44) Die Veröffentlichungen und Sammlungen des Ungarischen Instituts München e. V. Eine Übersicht. In: *Hungarologische Beiträge* 1996/11, 241–250.
- 45) Végigélt történelem. Borbándi Gyula „Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története” című könyvéről. In: *Bécsi Napló* 18 (1997) 1, 12.
- 46) Bibliographie der ungarischen Exilpresse im Ungarischen Institut München 1975–1990. In: *Ungarn-Jahrbuch* 23 (1997) 347–359 [társszerző: Kulcsár-Ebeling Kinga].
- 47) A magyar 1848/1849 tanulságairól. In: *Értesítő a Müncheni Magyar Katolikus Misszió életéről* 15 (1998) 12, 5–8.
- 48) Az időtálló és múltbavészó magyar 1848/1849. In: *Bécsi Napló* 19 (1998) 2, 3.
- 49) Élmény és kijózanodás. In: *Megpróbáltatott nemzet. Europa-Club* 6. Szerk. Székely Szabó Zoltán. Bécs 1998, 155–167 [szerkesztett változat in: *Schengen. A magyar–magyar kapcsolatok az uniós vízumrendszer árnyékában.* Szerk. Tóth Judit. Budapest 2000, 247–255].
- 50) Neuerscheinungen zur Geschichte Siebenbürgens und der rumänisch–ungarischen Beziehungen. Die Buchreihe „Encyclopaedia Transylvanica”. In: *Südost-Forschungen* 57 (1998) 259–275.
- 51) Utószó. In: *Harald Roth: Kis Erdély-történet.* Fordította Hajdú-Farkas Zoltán. Csíkszereda 1999, 141–146 [rövidítve: Szakirodalom és forrás. Harald Roth Erdély-történetének magyar kiadása elé. In: *Korunk* 10 (1999) 3, 114–116].
- 52) Eine kleine Geschichte Siebenbürgens. In: *Siebenbürgen. Magie einer Kulturlandschaft.* Klausenburg: Korunk 1999, 31–37.
- 53) Die Evaluierung des Ungarischen Instituts München e. V. (UIM). Die erste Phase der Konsolidierung und des Ausbaus. In: *Ungarn-Jahrbuch* 24 (1998/1999) 445–448.
- 54) Nemzeti lét a globális integrációban. In: *Határtalan hazában. Ezredfordulós töprengések.* Szerk. Dávid Gyula, Veress Zoltán. Stockholm/Budapest 2000, 114–130.
- 55) Az alsó szintek keresése a globalizációban. Kulturális kereskedelem és szolgáltatások az Európa Tanács és az Európai Unió legújabb ajánlásainak a fényében. In: *Korunk* 11 (2000) 7, 79–81.

- 56) Kulturális kereskedelem és szolgáltatások. In: *Magyarország 2000. A magyarság lehetőségei a világban az ezredfordulón. Külhoni és hazai magyarok negyedik tanácskozása, 2000. május 19–20.* Szerk. Keszthelyi Gyula. Budapest 2000, 72–74.
- 57) A „totális” mű kritériumai. In: *Provincia* 2 (2001) 1–2, 6 [román fordítással: Criteriile operei „totale”].
- 58) Im Zeitstrom – von der Revolution zum Goldenen Zeitalter / Az idő sodrásában – A forradalomtól az aranykorig [kétnyelvű kiadás azonos szöveggel]. In: *Bayern – Ungarn. Tausend Jahre / Bajorország és Magyarország 1000 éve. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001, Oberhausmuseum, Passau, 8. Mai bis 28. Oktober 2001.* Hgg. Wolfgang Jahn [é. m.]. Augsburg 2001, 325–330.
- 59) Stationen im 20. Jahrhundert / Szakaszok a XX. században [kétnyelvű kiadás azonos szöveggel]. In: *Bayern – Ungarn. Tausend Jahre / Bajorország és Magyarország 1000 éve. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001, Oberhausmuseum, Passau, 8. Mai bis 28. Oktober 2001.* Hgg. Wolfgang Jahn [é. m.]. Augsburg 2001, 353–360.
- 60) „Die Vojvodina – Chancen und Hindernisse des lokalen Dialogs”. Zur Münchener Tagung vom November 2000. In: *Ungarn-Jahrbuch* 25 (2000/2001) 313–314.
- 61) Ungarnkunde und Kulturvermittlung. Über die Tätigkeit des Ungarischen Instituts München 2000–2001. In: *Ungarn-Jahrbuch* 25 (2000/2001) 251–275.
- 62) Ungarn in der Osterweiterung der Europäischen Union: historische Dimension und deutsche Bezüge. In: *Transfer. Eine Publikation des Rütgers-Konzerns* 2002/3, 48–61.
- 63) Vorwort der Herausgeber. In: *Münchener Forschungen zur Geschichte Ost- und Südosteuropas. Werkstattberichte.* Hgg. Hermann Beyer-Thoma, Olivia Griese, Zsolt K. Lengyel. Neuried 2002, 7–9 [társszerzők: Hermann Beyer-Thoma, Olivia Griese].
- 64) Hungarológia és kultúráközvetítés a müncheni Magyar Intézet szemszögéből. In: *A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003. Hungarológia a XXI. században.* Főszerk. Ujváry Gábor. Budapest 2003, 141–146.
- 65) [Der Herausgeber]: Zum Geleit. In: *Ungarn-Jahrbuch* 26 (2002/2003) 1–4.
- 66) [Der Herausgeber]: Beiträge des Festaktes „40 Jahre Ungarisches Institut München”, 2. Dezember 2002. Einführung. In: *Ungarn-Jahrbuch* 26 (2002/2003) 287–288.
- 67) Hungarologie-Tagung des Ungarischen Instituts München 2002. In: *Ungarn-Jahrbuch* 26 (2002/2003) 407–414 [társszerző: Meinolf Arens].
- 68) Musik mit Pfiiff: Tamás Hacki. In: *Sänger & Musikanten. Zeitschrift für musikalische Volkskultur* 47 (2004) 2, 102–103.
- 69) Bavarica in Ungarn – Hungarica in Bayern. Ein wissenschaftliches Tagungsprojekt am Ungarischen Institut München (I.). In: *Ungarn-Jahrbuch* 27 (2004) 475–478.
- 70) Hungarologie als interdisziplinäre Regionalwissenschaft. Betrachtungen zu ihren Forschungs- und Lehrzielen im Rahmen der deutschsprachigen Ost-, Ostmittel- und Südosteuropakunde. In: *Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. 26: Der Österreichische Staatsvertrag 1955.* Hg. Ferenc Glatz. Budapest 2006, 151–158.
- 71) Végeredmény vagy kiindulópont? Kerekasztal-beszélgetés a hungarológiáról. In: *Európai Utas* 16 (2006) 2–3, 130–141 [társszerző].
- 72) Die Bibliothek des Ungarischen Instituts München. Neuere Entwicklung und Entfaltungsperspektiven. In: *Bibliotheksforum Bayern* 34 (2006) 255–267.
- 73) *A moldvai csángók bibliográfiája.* Összeállította Ilyés Sándor. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság 2006, 376 o. [társszerző].
- 74) Bavarica in Ungarn – Hungarica in Bayern. Ein wissenschaftliches Tagungsprojekt am Ungarischen Institut München (II.). In: *Ungarn-Jahrbuch* 28 (2005–2007) 560–567.
- 75) [Der Herausgeber]: Mitteilungen. In: *Ungarn-Jahrbuch* 28 (2005–2007) 571.
- 76) 45 éves a Müncheni Magyar Intézet. In: *Európai Utas* 19 (2008) 1, 47–52.
- 77) Nemzettörténet mint kapcsolattörténet. Anyaggyűjtés a magyar példatárból. In: *Kommentár* 3 (2008) 5, 45–53.
- 78) Georg Stadtmüller. In: *Neue Deutsche Biographie.* Hg. Historische Kommission der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. XXIV. Berlin [szerkesztés alatt, megjelenik 2009-ben].

Könyvismertetések, interjúk, fordítások

- 1) Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. In: *Ungarn-Jahrbuch* 12 (1982/1983) 295–296 [Balkán György álnéven].
- 2) Illyés Elemér: Nationale Minderheiten in Rumänien. In: *Ungarn-Jahrbuch* 12 (1982/1983) 301–306 [Balkán György álnéven].
- 3) Decret al Consiliului de Stat privind regimul aparatelor de multiplicat [...]. In: *Südosteuropa* 32 (1983) 369–372 [német fordítás].
- 4) Korom Mihály: Magyarország ideiglenes kormánya és a fegyverszünet, 1944–1945. In: *Südost-Forschungen* 43 (1984) 428–430.
- 5) In memoriam Nicolae Titulescu. In: *Südost-Forschungen* 43 (1984) 504.
- 6) Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról. In: *Südost-Forschungen* 44 (1985) 306–307.
- 7) Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről, 1603–1623. In: *Südost-Forschungen* 44 (1985) 308–309.
- 8) Közi Horváth József: *Leben und Tod von Bischof Apor*. Zweite, erweiterte Auflage. Zum Druck vorbereitet von József Szamosi. München: Apor Gedenkkomitee 1985, 100 o. [fordítás magyar eredetiből].
- 9) Bóna István: Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert. Eine historisch-archäologische Zusammenschau. In: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Ausstellungskatalog*. Hg. Wilfried Menghin, Tobias Springer, Egon Wamers. Nürnberg: Verlag Germanisches Nationalmuseum 1987, 116–130 [fordítás magyar eredetiből].
- 10) „Intézetünk nem emigráns intézmény” (Beszélgetés K. Lengyel Zsolttal, a müncheni Ungarisches Institut tudományos munkatársával). In: *Aetas* 3 (1988) 2, 108–115 [kérdez: Bellavics István].
- 11) Über die neue „Geschichte Siebenbürgens”. In: *Ungarn-Jahrbuch* 16 (1988) 247–263 [társszerzők: Bogyay Tamás, Konrad G. Gündisch, Hunyadi István, Vekerdí József].
- 12) Kasper F. Egon: Lebenskünstler auf der Suche nach der kleinen Freiheit. In: *Ungarn-Jahrbuch* 16 (1988) 309–311.
- 13) Hungaria Litterata, Europae Filia. Studien über die kulturellen Kontakte Ungarns zur Welt. In: *Ungarn-Jahrbuch* 16 (1988) 313.
- 14) Horváth Iván – Kőszeghy Péter: Képes bevezető a magyar irodalom világába. I: A reneszánsz és a barokk kora 1550–1750. In: *Ungarn-Jahrbuch* 16 (1988) 313.
- 15) Domokos Sámuel: Magyar–román irodalmi kapcsolatok. In: *Ungarn-Jahrbuch* 16 (1988) 314.
- 16) A III. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. In: *Ungarn-Jahrbuch* 16 (1988) 314–315.
- 17) Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. In: *Ungarn-Jahrbuch* 16 (1988) 315.
- 18) Csapodi Csaba – Tóth András – Vértessy Miklós: Magyar könyvtártörténet. In: *Ungarn-Jahrbuch* 17 (1989) 264.
- 19) Bethlen Miklós levelei. In: *Ungarn-Jahrbuch* 17 (1989) 265.
- 20) Budától – Belgrádig. Válogatott dokumentumok az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. In: *Ungarn-Jahrbuch* 17 (1989) 274–275.
- 21) „Valahol túl, meseországban...” Az amerikai magyarok 1895–1920. In: *Ungarn-Jahrbuch* 17 (1989) 284.
- 22) Szakály Sándor: A magyar katonai elit 1938–1945. In: *Ungarn-Jahrbuch* 17 (1989) 287–288.
- 23) Erdély története három kötetben. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 38 (1990) 136–140.
- 24) Nemzet és nemzetiség Közép–Európában. Az Aetas körkérdése. In: *Aetas* 5 (1990) 1–2, 140–141 [társszerző].
- 25) „Nyugat” und sein Kreis. In: *Halbasien* 1 (1991) 1, 63–66.
- 26) Kurze Geschichte Siebenbürgens. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 40 (1992) 459–460.
- 27) Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikátörténet. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 15 (1992) 2, 204–206.

- 28) „Öntudatos népesoporttá válunk-e vagy eltűnünk”? In: *Magyar Felsőoktatás* 3 (1993) 2, 5–6 [interjú, kérdez: Császtvay Tünde].
- 29) Bartók, a tanár [Júlia Székely: Mein Lehrer Béla Bartók]. In: *Bécsi Napló* 16 (1995) 4, 12.
- 30) Peter Haslinger: Arad, November 1918. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 18 (1995) 2, 203–205.
- 31) Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény). In: *Ungarn-Jahrbuch* 22 (1995/1996) 317–318.
- 32) Júlia Székely: Mein Lehrer Béla Bartók. In: *Ungarn-Jahrbuch* 22 (1995/1996) 337–340.
- 33) Tilkovszky Loránt: Nemzetiség és magyarság. In: *Ungarn-Jahrbuch* 22 (1995/1996) 354–357.
- 34) A közvetítő hungarológia müncheni fóruma. Vincze András beszélgetése K. Lengyel Zsolttal. In: *Bécsi Napló* 19 (1998) 6, 9 [rövidítve: M. Gy.: A magyarságtudat müncheni fóruma. In: *Életünk* [München] 31 (1999) 1, 3].
- 35) Szigetről szárazföld felé. In: *Megálmodott Magyarország. Beszélgetés nyugati magyarokkal*. Az interjúkat készítette Éger György. Basel/Budapest 1999, 169–190 [előzetes közlés: Szigetről szárazföld felé. Interjú K. Lengyel Zsolttal. In: *Pro Minoritate* 6 (1997) 3–4, 142–161].
- 36) Fél óra a Münchener Magyar Intézetben. In: *Dél-Alföld* 5 (1999) 4, 7 [interjú, kérdez: Suck Benedek].
- 37) Müncheni Magyar Intézet avagy „Átváltozás” Kafka nélkül. Szabó Magdától Klaus Maria Brandauerig. In: *Dél-Alföld* 7 (2001) 9–10, 8–9 [interjú, kérdez: Suck Benedek].
- 38) Bajor–magyar hungarológiai műhely Münchenben. In: *Irodalmi Jelen* 1 (2001) 1, XIV–XV [interjú, kérdez: Hudy Árpád].
- 39) Az erdélyiségben kiütkeresés fejeződött ki. In: *Krónika* 2004. november 12. [interjú, kérdez: Bakk Miklós].
- 40) Magyar tudomány Münchenben. In: *Szebeni Újság* 3 (2004) november, 2, 13 [interjú, Busa Krisztina közreműködésével, kérdez: Fám Erika].
- 41) Sándor Iván: Követés. Egy nyomozás krónikája. In: *Ungarn-Jahrbuch* 28 (2005–2007) 492–494.

Szerkesztett, kiadott kötetek és folyóiratok, szerkesztőbizottsági tagságok

- 1) *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete* (alcím a 26 [2002/2003] kötetől: *Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*). München 1986– [szerkesztőbizottsági tag, a 26 (2002/2003) kötetől főszerkesztő].
- 2) *Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München*. München 1987– [szerkesztőbizottsági tag, a 48. [2003] kötetől főszerkesztő].
- 3) *Siebenbürgische Semesterblätter*. Gundelsheim/Neckar 1987–1991 [társszerkesztő].
- 4) *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. Hgg. Kálmán Benda, Thomas von Bogyay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. I–II. München 1987–1988, 332, 326 o. [Studia Hungarica 31, 32].
- 5) *Új Látóhatár. Irodalmi és politikai folyóirat*. München 1987–1989 [szerkesztőségi munkatárs].
- 6) *Haus der Begegnung, München. 1957–1987*. München: Haus der Begegnung [1988], 42 o.
- 7) *Körvonalak. A Motolla kulturális melléklete*. München 1988 [társszerkesztő].
- 8) *Lakatos Demeter: Csángú strófiák. Válogatott versek*. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta K. Lengyel Zsolt, Szabó T. Ádám, Szász Judit Anna. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1988, 135 o.
- 9) *Szivárvány. Irodalmi, művészeti és kritikai szemle*. Chicago 1988–1989 [belső munkatárs].
- 10) *Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben. Magyarok és románok 1867–1940*. Szerkesztőbizottság: Balla Bálint, K. Lengyel Zsolt, Szöllősy Árpád, Sztáray Zoltán, Szász Judit Anna. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1989, 587 o.
- 11) *Octavian Bârlea: Die Konzile des 13–15. Jahrhunderts und die ökumenische Frage*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz 1989, 220 o. [szerkesztő].
- 12) *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)*. Hg. Gedeon Borsa. Köln/Weimar/Wien 1996, 449 o. [szerkesztőbizottsági tag].

- 13) *Europa Annales. Balcanica – Danubiana – Carpathica. Cultura – Historica – Philologica.* 3. Budapest 1998, 329 o. [szerkesztőbizottsági tag].
- 14) *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich.* Hgg. Zsolt K. Lengyel, Ulrich A. Wien. Köln/Weimar/Wien 1999, 245 o.
- 15) *Bécsi Napló.* Bécs 2000– [szerkesztőbizottsági tag].
- 16) *Münchener Forschungen zur Geschichte Ost- und Südosteuropas. Werkstattberichte.* Hgg. Hermann Beyer-Thoma, Olivia Griese, Zsolt K. Lengyel. Neuried 2002, 255 o.
- 17) *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények.* Budapest 2003– [szerkesztőbizottsági tag].

K. LENGYEL ZSOLT

Neoabszolutizmus vagy önkényuralom?

Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához

Magyarország az 1849-es szabadságharccal elveszítette állami szuverenitását. A magyar korona országait területileg és jogilag több részre tagolták, és a Habsburg Monarchia többi koronatartományához hasonlóan jó egy évtizeden át az autokratikus centralizmus jegyében kormányozták. Az osztrák neoabszolutizmus az alkotmányosság megszüntetésével dolgozta fel a dinasztikus hatalom 1848–1849. évi megrendülését. A korlátlan uralkodói akarat azonban nem akadályozta meg abban, hogy a császárság újjáalakításába a liberalizmus egyes elemeit is beépítse. Így reakció és reform egyidejűleg jellemezte magyarországi történetében is. E két alapjegyének megfelelően az Alexander Bach igazság-, majd belügyminiszter nevével fémjelzett rendszer értékelésében a 19. század végétől két irányzat alakult ki: az egyik elnyomó jellegére, a másik modernizációs törekvéseire helyezi a hangsúlyt.

I. Az összállami modernizáció fő szempontja

Az 1997-ben megjelent historiográfiai áttekintés a magyarországi Bach-korszakról, amelyet most továbbírunk, az osztrák–magyar történelem ezen korszakára vonatkozó kutatások legfőbb hiányosságait a két alapjegy egyenetlen kezeléséből eredezteti.¹ Négy évvel később Helmut Rumpler ugyanerre a problémára mutatott rá kizárólag nem magyar szerzők munkáit áttekintve: „A szakirodalomnak mindenesetre nem.igen sikerült véglegesen meghatározni azt a nyilvánvaló ellentmondást, amely a forradalmat követő politikai reakció, illetve a gazdasági és társadalmi innováció között feszül.”²

Ez a kijelentés aligha hangozhatna hitelesebben, hiszen megfogalmazója azon két nagy bécsi tudományos vállalkozás irányítóihoz tartozik, amelyek az 1970-es évek elejétől a *Neugestaltung* – vagyis kortársi szóhasználat szerint a modernizáció³ – szempontjainak fokozottabb mértékű, majd alapvető méltatására ösztönöztek. Az egyik az 1848–1867 közötti osztrák minisztertanács, illetve miniszteri konferencia üléseinek jegyzőkönyveit tartalmazó sorozat, amely kötetről kötetre bővíti ismereteinket a birodalmi központ döntéshozatalairól; a kötetek bevezetői, textológiai apparátusai és egyéb jegyzetanyagai megvilágítják kormányzati és igazgatási ágak, valamint koronatartományok szerint is a császárság

¹ Lengyel, Zsolt K.: *Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära*. Südost-Forschungen, 56. (1997) 213–278., itt 223–258. A jelen tanulmány kutatástörténetre vonatkozó, külön nem jegyzetelt megállapításait lásd ugyanott.

² Rumpler, Helmut: *Der österreichische Neoabsolutismus als Herrschafts- und Modernisierungssystem*. In: *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. Hg. Dušan Kováč. Bratislava, 2001. 9–21., itt 10.

³ Czoernig, Karl von: *Oesterreich's Neugestaltung 1848–1857*. Wien, 1857.

alapelveit, tagoltságát és működését.⁴ Ez lehetővé teszi, hogy összbirodalmi távlatban szemléljük a magyar kérdést, amelyre nemrégiben a német történetírás is kitért Felix zu Schwarzenberg herceg miniszterelnök⁵ és Albrecht főherceg, Magyarország katonai és polgári főkormányzója⁶ életrajzának okán. A másik, szintén még folyamatban lévő sorozat, a *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* nagy ívű tematikus köteteivel jólesően eltávolodik az örökös tartományokra összpontosító korábbi kutatási módtól, amennyiben látóköre túlnyúlik nemcsak a német–szláv lakta területek, hanem az osztrák államtörténet határain is.⁷

Waltraud Heindl, aki Rumplerhez hasonlóan a kezdetektől részt vett az elsőként említett nagy vállalkozásban, néhány éve – abban a tanulmánygyűjteményben, amelyben Rumpler is – megkísérelte meghatározni a neoabszolutizmus rendszerének lényegét, mégpedig a legfelső vezetés szándékainak, kijelentéseinek és vitáinak elemzésével.⁸ Már két évtizeddel korábban abban látta a neoabszolutizmus sajátosságát, hogy „az államot modernizálni”, ugyanakkor „az alkotmányos időszak reformjait az újlag bevezetett abszolutizmus-hoz igazítani” törekedett.⁹ Ezt a véleményét szó szerint megismétli „Alkotmány mint közgazgatás – a neoabszolutisztikus kísérlet” című tanulmányában.¹⁰ Változatlanul ítéli meg a kormányzati rendszer igényét és képességét, hogy normakövető igazgatást építsen ki annak érdekében, hogy önmagát a „jogállamiság”¹¹ ismérveivel legitimálhassa. Az újszerű e kettős értelmezése a Ferenc József-i abszolutizmust a II. József-féle abszolutizmushoz és az alkotmányosság átmeneti időszakához köti.

A régebbi szakirodalom ezzel a két megelőző korszakkal összevetve egyfelől gyakorta arra a következtetésre jutott, hogy a forradalmak utáni teljhatalom megalkotói II. Józseftől átvették a nagyosztrák, német dominanciájú egységállam gondolatát, amelyből azonban kizárták a felvilágosodás eszméit. Heindl újabb cikkében ezzel szemben arra szorítkozik, hogy a két korszak között koncepcionális hasonlóságot állapítson meg, amely abból származott, hogy 1849 után ismét megkísérelték „az osztrák államproblémát következetes központosítással megoldani”.¹² Eszerint az 1850-es évek abszolutizmusa azért volt új, mert egy olyan stratégiát újított meg, amely hat évtizeddel korábban kudarcot vallott.

A 'neo' jelző használatát másfelől azért tartja indokoltnak a szakirodalom, mivel e kormányzati rendszer az 1848–1849-es társadalmi és nemzeti forradalmak örökségét igekezett feldolgozni. Általános vélekedés szerint a neoabszolutizmus a korai parlamentarizmusból olyan elemeket kölcsönzött, amelyek a birodalmi egység megteremtéséhez és megőrzéséhez hasznosnak és megvalósíthatónak tűntek. Heindl szerint ezzel a magyarázattal nem annyira a dinasztia restaurációra törekvő önmentését, mint inkább a számára kínált

⁴ *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867*. Red. Helmut Rumpler, Waltraud Heindl, Stefan Malfèr. Einleitungsband; I, II/1-3, III/1-5, IV/1-2. Wien, 1970–2007.

⁵ Lippert, Stefan: *Felix Fürst zu Schwarzenberg. Eine politische Biographie*. Stuttgart, 1998. 221–266.

⁶ Stickler, Matthias: *Erzherzog Albrecht von Österreich. Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburgers im Zeitalter Kaiser Franz Josefs*. Husum, 1997. 138–172.

⁷ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* (a továbbiakban: DHM). Hg. Adam Wandruszka [a VII. kötettől: Helmut Rumpler] – Peter Urbanitsch. I–VIII. Wien, 1973–2006.

⁸ Heindl Waltraud: *Verfassung als Verwaltung – das neoabsolutistische Experiment*. In: *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. Hg. Dušan Kováč. Bratislava, 2001. 23–35.

⁹ Heindl, Waltraud: *Bürokratie und Verwaltung im österreichischen Neoabsolutismus*. Österreichische Osthefte, 22. (1980) 231–265., itt 233.

¹⁰ Heindl: *Verfassung*, 25.

¹¹ Heindl: *Bürokratie*, 234.; Heindl: *Verfassung*, 26.

¹² Heindl: *Verfassung*, 27.

társadalom- és államszervezési jövőképet kell körvonaloznunk. Hiszen önként vállalt feladata volt, hogy a koronatarományok és soknemzetiségű társadalmak ügyeit is figyelembe vegye. Eközben az egyre erősödő nemzeti eszme a birodalmi egység legfőbb célkitűzését veszelte. „1848 rossz tapasztalataink okulva”¹³, a központosítás szószólói arra törekedtek, hogy a regionális részérdekeket kiemeljék etnikai-kulturális vonzataikból és ennek fejében szociális-gazdasági engedményeket nyújtsanak. Ez „logikailag” meggyőző és – az alkotmányos képviselő minden formájának kizárása mellett és ellenére – „az adott korban modernnek tekinthető” elképzelés volt: „Nem a nemzetiségek szegregációja, hanem integrációjuk igazgatástechnikai, jogi összeolvasztó és kiegyenlítő politika útján”.¹⁴ E második értelmezési mód szerint a neoabszolutizmus újszerűsége modernségéből eredt, amellyel egy addig ki nem próbált állammodell posztulált.

A német elem erősítését szolgáló intézkedéseket viszonylag sokat kutatták már, legalábbis nyelvi vonatkozásokban. Velük szoros összefüggésben felmerül a kérdés, hogy az osztrák egységállam célkitűzésében nem egyfajta nemzetek feletti nemzetállam megteremtésének a törekvése húzódott-e meg. Deák Ágnes erre, úgy tűnik, inkább nemleges választ ad. A kormányzat 1849–1860 közötti magyarországi nemzetiségpolitikájáról írott monográfiájában a mű főcímében idézett kortárs jelszó, a „nemzeti egyenjogúsítás” jelentésváltozatait vizsgálja az államelméletben, valamint társadalmi, felekezeti és kulturális téren. Egyik végkövetkeztetése szerint a nemzeti különállási igényektől való programszerű és nem ritkán gyakorlati elmozdulás az „egységes és német nyelvű államhatalom – de nem német nemzetállam” irányába történt. Deák elismeri azonban, hogy ellentmondás feszült egyfelől az etnikai-kulturális törekvések visszaszorítása, másfelől a német nemzeti-politikai elsőbbség szorgalmazása között.¹⁵

Heindl megkerüli ezt az ellentmondást, mivel nem veti fel a nemzetek feletti nemzetállam kérdését. De fontos és – ami általában nem jellemző írásaira – Magyarországra közvetlenül alkalmazható fogódzókat nyújt ennek vizsgálatához. Bach terve a nemzeti kiegyenlítésre s ezzel az állami tudat megteremtésére nem volt „végiggondolt”, bármennyi logikát látunk is benne, ismeri be Heindl, mivel számításán kívül hagyta „a kor tendenciáit”. A modern és korszerűtlen jelleg közötti ellentmondást Heindl azzal a megjegyzéssel véli tompíthatónak, hogy a kormányzati rendszer éppen hogy „túl modern és nem eléggé tradicionalista” volt. Példaként említi a magyarországi „országképviselet” (*Landesvertretung*) felállítására 1856 nyarán készült belügyminiszteri tervezetet, amely arról a „szándékról” tanúskodik, hogy „a tartományok történeti egységét gyengítsék, idővel szétporlasszák, Magyarország sajátos esetében – szétörjék”. Az értelmezés ezen belső szemszögében a regionális és pusztán tanácsadói jogkörrel bíró testületek felállítása azért volt haladó elképzelés, mivel Bach elutasította „a régi rend kontinuitását”, mégpedig „a rendi országgyűlésekét”.¹⁶ Heindl elvégzi e kijelentés ellenpróbáját is: a belügyminiszter egy fiatalabb rezsim, nevezetesen a Magyarország alkotmányos államiságát tagadó osztrák állami politikájának kontinuitásáért szállt síkra, amely az 1849-es olmtüzi alkotmánnyal kezdődött.¹⁷ Így még ha a birodalom minden tartományában életbe léptetni kívánt országképviseleti státúumok halványíthatók volna is a kormányzati rendszer abszolutisztikus vonásait, már előkészületi

¹³ Heindl: *Verfassung*, 33.

¹⁴ Heindl: *Verfassung*, 33.

¹⁵ Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest, 2000. 335–336.

¹⁶ Heindl: *Verfassung*, 33., 34., 32., 34.

¹⁷ Heindl: *Verfassung*, 35. Vö.: Deák: „Nemzeti egyenjogúsítás”, 41–44.

szakaszukban bebizonyosodott, hogy kezdeményezésük nem ébreszthetett komolyabb magyar együttműködési készséget.¹⁸

Rumpler is lát egy előfutamot „a Schwarzenberg-kormány alkotmányos-miniszteriális abszolútizmusában és centralizmusában”, amelyet az 1851. szilveszteri pátens „monarchikus abszolútizmusa” váltott fel. „Az osztrák neoabszolútizmus mint uralmi és modernizációs rendszer” című tanulmányában szintén kiemeli a bécsi államvezetés azon törekvését, hogy „megteremtse a jogállamiság, valamint a feltörekvő polgári középréteg és a parasztság emancipációjának alapjait”.¹⁹ Ez a méltatás azonban – Heindlétől eltérően – nem csak arra szolgál, hogy a modernizációt elsősorban társadalmi és gazdasági súlypontjaival fölértékelje a Bach-korszak – „a reformok korszaka” – meghatározó vonásává.²⁰ Rumpler mindebből levon egy kutatómódszertani következtetést is, amelyet a rendszer három, a szakirodalomban rendszerint károsnak minősített tulajdonságának viszonylagosításával készít elő: a *centralizációt* ellenpontozták az általános és a jogi közigazgatás decentralizált struktúrái, a *germanizációt* a nem német lakosság műveltségbeli előrehaladásának nagyobb lehetőségei, az *abszolútizmust* pedig a gazdaságfejlesztés liberális intézkedései.²¹ Ezen értékelés az örökös tartományokra irányuló, azaz osztrák történelmi felfogásból ered, amely kétségtelenül megmutatkozik például abban is, hogy a szerző végül az ausztriai gazdasági fejlődés 1848 előtti kezdeteire utalva a következő eredeti, de igencsak meglepő ítéletre jut: „A neoabszolútizmust nem tekinthetjük elkülönült politikai és társadalmi-gazdasági formációnak. Az úgynevezett neoabszolútizmus nem szakította meg a *Habsburg országoknak* a korai Vormärz-ben beindult modernizációját, hanem éppenséggel merőben lényeges részét alkotta e folyamatnak.”²² Míg Heindl az 1849–1859 közötti időszakot továbbra is a ’neoabszolútizmus’ fogalommal jelöli, amelyet legfeljebb helyettesít, illetve körülír a rokonértelmű ’igazgatási centralizmus’, ’tekintélyelvű állam’, ’reformabszolútizmus’ kifejezésekkel,²³ Rumpler nem szól sem „restauráció”-ról, sem „reakció”-ról. A ’konzervatív modernizáció’ mellett érvel, amelyet megszakítatlan folyamatosságban szemlél az osztrák alkotmányos államfejlődés kezdetétől a szóban forgó Neugestaltung-on át a kiegyezésig: „Ezért indokolt a neoabszolútizmust mint történelmi korszakot kiiktatni, és inkább egy 1848–1867 közötti »Forradalom és Reform« időszakról beszélni.”²⁴

A *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* című sorozat nyitott erre a felfogásra. Bár régebbi és újabb kötetei a „neoabszolútizmus korszak”-ot külön tárgyalják,²⁵ a „*Verfassung und Parlamentarismus*” című kettős kötetében már bizonyos óvatosság érezhető e tekintetben. Az egész birodalomra kitekintő Wilhelm Brauner az „újrendies korlátozott monarchiát” 1852-től 1867-ig az ausztriai parlamentarizmus első nagyobb szakaszához csatolja, azzal a megszorítással, hogy a parlamentáris kormányzati rendszer majd csak 1860-tól

¹⁸ Lengyel, Zsolt K.: *Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn*. Levéltári Közlemények, 70. (1999) 79–105., itt 84.

¹⁹ Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 13., 21.

²⁰ Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 14.

²¹ Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 16.

²² Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 21. Kiemelés K. L. Zs.

²³ Heindl: *Verfassung*, 25–26.

²⁴ Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 20.

²⁵ Például Buzinkay, Géza: *Die ungarische politische Presse*. In: DHM VIII/2. (2006) 1895–1976., itt 1908–1925.; Gottas, Friedrich: *Grundlagen der Parteienentwicklung, des Vereinswesens und der Interessenvertretungen in den Ländern der ungarischen Krone. Grundzüge der Geschichte der Parteien und Verbände*. In: uo. VIII/1. (2006) 1133–1168., itt 1145–1151.

érvényesül, mert azelőtt „az alkotmányos valóságot [Verfassungswirklichkeit] az úgynevezett neoabszolutizmus” szabta meg. Magyarország részese volt ennek az alkotmányfejlődési folyamatnak, de előbb „saját alkotmányozással és kiterjedt hatáskörű államisággal”, majd – 1849-ben „erőszakkal betagolva az alkotmányos Összausztriába” – a „saját államiség messzemenő elvesztésével”.²⁶ A kötet egy másik fejezetében Péter László Magyarországnak az „összmonarchiában” időlegesen elfoglalt helyét a modernizációs hatások felsorolásával jellemzi, és a „Bach-rezsim”-ről azt véli, hogy „nem annyira abszolutisztikus, mint inkább alkotmány nélküli” volt.²⁷ Amilyen velősen megfogalmazott, olyan alaposan dokumentált álláspont ez, gondolja az olvasó, mielőtt meglepődve veszi észre, hogy a szerző jórészt régebbi szakirodalomra hivatkozik, s még az új magyar kutatásokat sem veszi figyelembe.²⁸ A könyvészetek ilyen beszűkülése megfigyelhető e sorozat többi kötetében is.²⁹

A kitűzött, de elmulasztott alkotmányozódás vizsgálatának a Magyarországon kívüli történettudomány tehát igen nagy jelentőséget tulajdonít. Hogy pontosan mekkorát, felmérhető két újabb habilitációs értekezés alapján, amelyek kitűnő forrásismeretről tanúskodnak, témáik összbirodalmi betájolásával azonban nem terjednek ki regionális levéltári állagokra. Georg Christoph Berger Waldenegg könyve pénzügytörténeti témája, az 1854-es nemzeti kölcsön ellenére mindenekelőtt egy olyan állam önképének és működésének politikatörténete, amely a császári teljhatalom ellenére – vagy éppen azért – társadalmi elfogadottságra áhítozott.³⁰ Georg Seiderer *Liberalismus und Neoabsolutismus* című, sajnos még kinyomtatásra váró munkája pedig a reprezentáció és adminisztráció problematikáját beágyazza a közigazgatási reformok alkotmánytörténetébe, amelybe a nyugati nyelveken hozzáférhető szakirodalom segítségével örvendetes céltudatossággal beleilleszti a magyarországi eseményeket és tárgyköröket is.³¹ A rendszer úgy, ahogy e két mű bemutatja, csak akkor érdemi meg személytelen alakú hagyományos elnevezését, ha a 'neo'-t egyenértékű névtagként kezeljük, és ha ennek az abszolutizmusnak az újszerűségét az autokratikus hatalomgyakorlás és a liberális államszervezés közötti sokoldalú átfedésekre és kölcsönhatásokra vezetjük vissza.

II. Közelítések az idegen testhez

A magyar kutatás már kezdetétől keresi a neoabszolutizmus fogalmat helyettesítő vagy azal párhuzamos elnevezést – s találja meg a Heindl és Rumpler példáján bemutatott osztrák nézőponttól döntően eltérő irányban. Története során szokásává vált, hogy az önkényuralom képét is – időnként csak azt – rajzolja meg. Ezen általánosító megjelöléssel a korszak értékelését a rendszer egyetlen kedvezőtlen vonására hegyezte ki, amely az összes többi hiányosságát – és természetesen hasznos teljesítményeit is – beárnyékolta: arra ugyanis, hogy idegen uralom volt. A neoabszolutizmus elemzése régóta arra készíteti a magyar törté-

²⁶ Brauneder, Wilhelm: *Die Verfassungsentwicklung in Österreich 1848 bis 1918*. In: DHM VII/1. (2006) 69–237., itt 70–71. Kiemelés K. L. Zs.

²⁷ Péter, László: *Die Verfassungsentwicklung in Ungarn*. In: DHM VII/1. (2000) 239–540., itt 297.

²⁸ Péter: *Die Verfassungsentwicklung in Ungarn*, 294–299.

²⁹ Egy ritka kivétel Buzinkay: *Die ungarische politische Presse*, id. mű.

³⁰ Berger Waldenegg, Georg Christoph: *Mit vereinten Kräften! Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung im Neoabsolutismus am Beispiel der Nationalanleihe 1854*. Wien–Köln–Weimar, 2002.

³¹ Seiderer, Georg: *Liberalismus und Neoabsolutismus. Studien zur Verfassungspolitik und Verwaltungsreform in der Habsburgermonarchie unter Alexander Bach 1848–1859*. München, 2004 [Habilitationsschrift].

nészeket, hogy a magyar függetlenség vagy egy erős szomszédtól való függőség sorskérdését is tárgyalják vagy legalábbis érintsék. Így újra meg újra arra kényszerülnek, hogy közvetve vagy közvetlenül állást foglaljanak az 1848-as függetlenségi és az 1867-es kiegyezési hagyomány vitájában. Bárhogyan is viszonyultak eddig egymáshoz, az újkori magyar történelem e két mértékadó értelmezési mintája az 1850-es évek bécsi központi vezetését egyaránt nem csupán a politikai, hanem ezen túl az osztrák önkény letéteményeseként bélyegezte meg.

A magyar helyettesítő vagy párhuzamos elnevezés mai használata ezen szemléletmód tartós hatásával magyarázható.³² Megfigyelhetjük ezt állam- és jogtörténeti munkákban éppúgy, mint történeti áttekintésekben, amelyek 1867-ig „önkényuralom”-ról beszélnek.³³ A társadalomtudományi ágazatokban azonban használatos a csak 1860-tól 1861-ig tétélezett és viszonylagosan tompított élű ’neoabszolutizmus’³⁴ vagy ’abszolutizmus’³⁵ fogalom is, historiográfiai nézőpontból időnként az „önkényuralom és abszolutizmus” vegyes alakjában.³⁶

Az alaposabb vizsgálat azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy itt egy nem mindig végiggondolt és ellenőrzött fogalmisággal van dolgunk. A magyar művelődéstörténet egyik újabb kézikönyve például a vonatkozó fejezetben következetesen „önkényuralom”-ról szól egészen 1867-ig,³⁷ jóllehet Arany Jánosra, Kemény Zsigmondra és Madách Imrére utalva a magyar szépirodalom és esszéirodalom „nagy szellemi teljesítményeit” említi, amelyek „zord körülmények” között születtek.³⁸ De milyen tág körben érvényesült az osztrák önkény, milyen mélyen avatkozott be az idegen hatalom éppen a hazai hírlapirodalomba, ha az 1849 után Keménnyel az egyik főszerepben a magyar liberálisok szellemi újratájékozdását meghatározóan befolyásolni tudta? Ezt a kérdést az a dolgozat sem válaszolja meg, amely a „nemzeti polgárosodás” útjait vizsgálja „a birodalmi politika által képviselt idegen, nemzetietlen modernizáció” közepette, és az utóbbit „önkényuralom”-nak nevezi.³⁹

Ez a meghatározásbeli egyenletlenség megnehezíti a neoabszolutizmus beillesztését Magyarország modernizációjának szerkezet- és eseménytörténetébe. E feladat szempontjából a rendszer korszakolása csak másodlagos, mindenképpen megoldható probléma. Azon

³² Vö. például: Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2004. 11–186., itt 30.

³³ Csizmadia Andor: *Az önkényuralom időszakának állama (1848-1867)*. In: Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Szerk. Andor Csizmadia. Budapest, 1995. 301–313.; Csorba László: *Az önkényuralom kora (1849-1867)*. In: 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk. Gergely András. Budapest, 1998. 293–342.; Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849-1914-ig*. Debrecen, 2001. 11–66.

³⁴ Stipta István: *A magyar bírósági rendszer története*. Debrecen, 2 1998. 113–117.

³⁵ Buzinkay Géza: *Az abszolutizmust túlélő és újjászülető magyar sajtó, 1849–1867*. In: Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, 2001. 113–133.

³⁶ Diószegi István: *A Ferenc József-i kor. Magyarország története 1849–1918*. Budapest, 1999. 1326.

³⁷ Szegedy-Maszák Mihály: *A polgári társadalom korának művelődése I. (A XVIII. század végétől 1920-ig). Szellemi élet*. In: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Kósa László. Budapest, 2001. 332–397., itt 366.

³⁸ Szegedy-Maszák: *A polgári társadalom*, 360. Kemény forradalom utáni publicisztikájáról lásd: Uő.: *Az újraértelmezés kényszere (Kemény Zsigmond két röpirata a forradalomról)*. In: *A forradalom után. Vereség vagy győzelem?* Szerk. Cséve Anna. Budapest, 2001. 34–45.

³⁹ Miru György: *A magyar liberálisok eszmei és politikai útkeresése 1849 után*. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Szerk. Angi János, Barta János. Debrecen, 2000. 157–172., itt 162–163.

érveket,⁴⁰ amelyek értelmében a neoabszolutizmust az 1859-ben menesztett Bach belügy-miniszter hivatali idejével kell azonosítanunk, újabban közvetve megerősítik az államrend-őrségi besúgóhálózat alapos vizsgálatai. A neoabszolutisztikus hatalomtechnika ezen szer-kezeti hordozója⁴¹ ugyan újult erővel működött a Schmerling-provizórium idején.⁴² Az 1860-as évek első fele mégsem egy rezsim zárófejezeteként, hanem egy „rendszer-váltás”⁴³ nyitányaként vagy „fordulatként”⁴⁴ jelenik meg a szakirodalomban, amely Deák Ferenc poli-tikai nézeteinek formálódása nyomán is a kiegészítéshez vezetett.⁴⁵ De akkor is, ha a neo-abszolutizmus tartamát egyhangúan az 1850-es évtizedre korlátozzuk, Magyarország vo-natkozásában egyelőre vitatott marad modernizáló jelentősége: a *polgári* jelzővel ugyanis az ellen, de emellett is lándzsát törnek.

Az egyik érvelési mód legkésőbb az 1970-es évek óta azt hangoztatja, hogy a neoabszo-lutizmus a liberális arculatú magyar nemzeti mozgalmat megtörte vagy lefékezte. A mai magyar történettudomány a magyarországi modernizációt az 1830-as években megindult *polgárosodással* azonosítja. Némelyek ugyanakkor úgy vélik, hogy a magyar társadalom 1849 után „minden korábbinál egyértelműbb és negatívabb tapasztalatokat szerzett az abszolut központi államhatalom direkt beavatkozásának céljairól”.⁴⁶ Az állam- és jogrendszer fejlődési szintjén ez „modernizáció”-t jelentett – „vasvesszővel és önkényuralommal”,⁴⁷ pontosabban azt, hogy ezt a folyamatot Magyarországon 1849 és 1867 között „viszonylagos értelemben tragikus megszakítottság is jellemezte”, mivel egy olyan kormányzat vezényel-te, amely megsértette a politikai és a nemzeti szabadságjogokat.⁴⁸ Ekképp a „magyar politi-

⁴⁰ Vö. összefoglalóan Berger Waldenegg: *Mit vereinten Kräften*, 15–19.; Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 260–262.

⁴¹ Deák Ágnes: *Besúgólisták a neoabszolutizmus korából*. Aetas, 21. (2006) 4. sz. 21–44.; Farkas Katalin: *A rendőrség és a magyar függetlenségi szervezkedések (1859–1866)*. Aetas, 21. (2006) 4. sz. 45–70.; Frank Tibor: *Egy emigráns alapváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe, 1820–1892*. Budapest, 1985.; Gonda György: „...Egressy Gábor színész és Kossuth kormánybiztosa”. *Egy év eseménytörténete – emigráció után ...* Aetas, 21. (2006) 4. sz. 115–126.

⁴² Deák Ágnes: *Államrendőrség és besúgóhálózat Magyarországon egy rendszerváltás fordulatosa hónapjaiban (1860–1861)*. Századok, 140. (2006) 6. sz. 1551–1573.; uő.: *Egy régi politikai rendszerváltás és az államrendőrség – 1867*. Történelmi Szemle, 44. (2007) 3. sz. 351–371.; uő.: *Államrendőrség Magyarországon a Schmerling-provizórium időszakában*. Századok, 142. (2008) 3. sz. 727–771.

⁴³ Deák: *Államrendőrség*, id. mű.; uő.: *Egy régi politikai rendszerváltás*, id. mű.

⁴⁴ Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben*. Vál., s. a. r. és a bev. tanulmányt írta Somogyi Éva. Budapest, 2001. 27.

⁴⁵ Deák Ágnes: *Deák Ferenc útkeresése 1860–1861-ben*. In: Deák Ferenc emlékezete. Szerk. Szabó András. Budapest, 2003. 149–162.; Hanák: *1867*, 17–116., 143–168.

⁴⁶ Hajdú Zoltán: *A társadalom és a gazdaság területi folyamatait befolyásoló ideológiai, politikai és törvényi környezet a 19-20. század fordulóján*. In: Magyarország történeti földrajza. I. Szerk. Beluszky Pál. Budapest–Pécs, 2005. 103–120., itt 107.

⁴⁷ Kajtár István: *Deák és a 19. századi modernizációs folyamatok*. In: Deák Ferenc emlékezete. Szerk. Szabó András. Budapest, 2003. 109–117., itt 114. A 'vasvessző' történeti metafora mint a neoabszolutisztikus hatalomgyakorlás képi megjelenítése az 1890-es évek publicisztikájából származik. Vö. forráshivatkozással Deák Ágnes: „Az abszolutizmus vas vesszője alatt”. *Erdély magyar szemmel 1850–51-ben*. Holmi, 8. (1996) 713–735., itt 732.

⁴⁸ Kajtár István: *Állam és jogfejlődés Magyarországon a 19. században*. In: A magyar államiság első ezer éve. Szerk. Kiss Gergely. Pécs, 2000. 177–195., itt 178.; Kajtár István: *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer a modernizáció fényében*. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc. Pécs, 2000. 307–320., itt 309., 311–313.

kai élet máig legnagyobb nemzedékét sodorta pusztulásba a történelem”.⁴⁹ Fejlődésbeli tö-résről esik szó – hogy még egy historiográfiai alágazatot érintsünk – a református egyház állami kényszerrendszabályok gátolta megújulási kísérleteivel kapcsolatban is.⁵⁰

Ily módon ez a magyar kutatási irány elkerüli, hogy a modernizáció és a polgárosodás kulcsfogalmakat az 1850-es évekre vonatkoztassa. Mintegy átugorja a neoabszolutizmust, ahhoz, hogy az illető folyamatokat az 1860-as évektől, lényegében a dualizmusban kövesse tovább.⁵¹ Ez a szemlélet az elmúlt két évtizedben a gazdasági kérdések tárgyalását is meghatározta, minekután Kövér György joggal állapítja meg, hogy a magyar társadalomtörté-net-írás szerint „a társadalom intézményes és politikai modernizációja 1848-cal, illetve 1867-tel megtörtént. Ez lehetőséget adott arra, hogy a dualizmus korában meginduljon a gazdaság és a társadalom rohamos modernizációja.”⁵² Kövér rá is kérdez kritikusan, hogy a két évszám közötti évtized miért hiányzik a polgári átalakulás történetéből, s joggal emlé-keztet az 1848-as függetlenségi és az 1867-es kiegyezési hagyomány mély hatására.⁵³ Érde-kes módon azonban az iparúzés szabadságát megteremtő 1859-es dokumentumot ő is az utolsó „önkényuralmi rendeletnek” nevezi, noha ugyanabban a gondolatmenetben az „ön-kényuralom” fogalom használatát maga is megkérdőjelezi.⁵⁴ Más helyütt egyértelműen el-lenzi az 1849 körüli államjogi törés általánosító túlértékelését, amint a következő évtized-ben keletkezett elméleti és empirikus társadalmi tervezeteket beilleszti a középosztály meg-teremtésének korszakokon átívelő magyar programjai sorába.⁵⁵

Éppen ez a látásmód jellemzi a másik érvelési módot, amely az 1848-as alkotmányos időszak és a Bach-korszak diszkontinuitásán belül az állandóság és a továbbfejlődés jeleit igyekszik kimutatni. Ez az áramlat is körülbelül három évtizedre tekint vissza. Egyfelől a magyarországi kulturális életre összpontosít, amelyben az állami rendszabályozások ellené-re a szellemi erő említésre méltó megnyilatkozásaira bukkan. Buzinkay Géza, aki ezen dif-ferenciáló kísérlethez mértékadóan járult hozzá, egy idevágó újabb kisonográfiában meg-állapítja, hogy a magyarországi sajtó nemcsak „túlélte” az „abszolutizmust”, hanem önma-ga „újjászületés”-ét élte át. Ebben az időszakban a kulturális és – még inkább – a politikai újságírás elindult a professzionizálódás útján, amelyen a rendőri felügyelet és a korláto-

⁴⁹ Takács Péter: *Negyvennyolc mitológiája és a neoabszolutizmus valósága (Deák Ferenc és a pasz-szív ellenállás)*. In: Deák Ferenc emlékezete. Szerk. Szabó András. Budapest, 2003. 140–148., itt 143.

⁵⁰ Szatmári, Judit: *Die ungarländische reformierte Kirche in den Jahren des Neoabsolutismus (1850–1860)*. Südost-Forschungen, 61/62. (2002/2003) 141–169.; Uő.: *A magyarországi refor-mátus egyház a neoabszolutizmus éveiben (1850–1860)*. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 11. (2005) 197–238. Vö.: Uő.: *Az álladalmi tisztviselői kar kiegészítő része – avagy lelkész és ható-ság az 1850-es években*. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 10. (2002) 163–174.

⁵¹ A kutatástörténeti háttérhez lásd: Gyáni Gábor: *A polgári átalakulás problémái / Probleme der Verbürgerlichung*. In: *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus ko-rában / Struktur und Stadtbild. Bürgerliche Gesellschaft in Transdanubien zur Zeit des Dualis-mus*. Szerk. / Hg. Tóth G. Péter. Veszprém, 2002. 13–24., itt 14.; Kövér: *Magyarország*, 25–35. Regionális és várostörténeti példákat a dualizmus kori súlypontosításra lásd a *Struktúra és város-kép* című kötet tanulmányaiban; állam- és jogtörténeti példákat a magyar polgári modernizáció re-formkori és dualizmus kori tipológiai besorolásához vö. Kajtár: *Állam*, id. mű és Kajtár: *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer*, id. mű.

⁵² Kövér: *Magyarország*, 25.

⁵³ Kövér: *Magyarország*, 26–27.

⁵⁴ Kövér: *Magyarország*, 30.

⁵⁵ Kövér György: *Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyar-országon a reformkortól az első világháborúig*. Századok, 137. (2003) 1119–1168., itt 1120–1122.

zott terjesztési lehetőségek ellenére kialakította a „polgári stílus”-t.⁵⁶ A korabeli magyar szépirodalom, filozófia, politika- és társadalomelmélet, valamint jogtudomány irányzatainak újabb kutatásai megerősítik azt a feltételezést, hogy érdemes lenne ezt az értékelést az eszme- és művelődéstörténet több részterületére kiterjeszteni.⁵⁷

A Magyarország történelmébe beékelődött idegen testről alkotott borús kép másfelől igazgatástörténeti alapokon vált felülvizsgálati tárgyá, eleinte Sashegyi Oszkár (1915–1994) kezdeményezésére. 1979-ben német nyelven megjelent kismonográfiája az 1849 és 1860 közötti politikai ágazatról többek között abban a felismerésben cseng ki, hogy „a neoabszolutisztikus időszak mégsem teljesen idegen test a magyarországi igazgatás történetében”.⁵⁸ Így nem véletlen, hogy a magyar historiográfia illető részágazata az, amely az 1980-as évek közepétől a leghatározottabban tágítja a nemzettörténeti látószöveget, anyagát mindenekelőtt a bürokrácia társadalomtörténetéből merítve. Sashegyi felismerésének értékesítése helytörténeti keretekben indult be. Az 1990-es évek közepére világossá vált például, hogy Zala vármegye magyar hivatalnokai kara az 1840-es évek második felétől a forradalmi éveken és még néhány esztendőn át továbbszolgált.⁵⁹ A 18. századig visszanyúló bürokratizáció forrásaiból arra is feltártak bizonyítékokat, hogy 1848 társadalomtörténeti szempontból Veszprém vármegyében sem volt korszakhatár.⁶⁰

Ezek a nézetek szélesebb utat nyitottak a kontinuitás, illetve diszkontinuitás problémaköréhez, új megvilágításba helyezve a neoabszolutizmus korábban hangsúlyozott idegen – és ilyen értelemben – önkényuralmi jellegét. Igaz, elsősorban a közigazgatás politikailag nem mérvadó szintjeire vonatkoztak. Mégis felhívták a figyelmet arra, hogy a magyar neoabszolutizmus-kutatások megújítása a szóban forgó kérdéskörben nemcsak szükséges, hanem lehetséges is: mégpedig a strukturális ellenpróbával, amelyet az állami adminisztráció nem magyar anyanyelvű és nemzetiségű tagjaival kapcsolatban kell elvégezni. A Bach-huszárokról van szó, akiket a szakirodalom gyakran tévesen csak a más koronartományokból Magyarországra áthelyezett hivatalnokokkal azonosít.⁶¹ Viszont joggal állnak a

⁵⁶ Buzinkay: *Az abszolutizmust túlélő és újjászülető magyar sajtó*, 119–122.; Buzinkay: *Die ungarische politische Presse, 1908–1925*.

⁵⁷ Gönczi, Katalin: *Die Juristenausbildung in Ungarn vom aufgeklärten Absolutismus bis zum Ende der Habsburgermonarchie*. In: *Juristenausbildung in Osteuropa bis zum Ersten Weltkrieg*. Hg. Zoran Pokrovac. Frankfurt am Main, 2008. 37–79., itt 67–75.; Kerényi Ferenc: „Szólom kisebbség, bűn a hallgatás”. *Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában*. Gyula, 2005.; Kövér: *Középrend, 1120–1122.*; Percz László: „Nemzeti filozófia”: *saját vagy idegen? Erdélyi János és a „magyar filozófia” gondolata*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 108. (2004) 541–558.; Tarjányi Eszter: *Irodalmi viaskodások. Arany János és az 1850-es évek költői csoportosulásai*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 108. (2004) 292–333.; Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Budapest, 2005.

⁵⁸ Sashegyi, Oszkár: *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849–1860*. Graz, 1979. 124.

⁵⁹ Halász Imre: *Az önkényuralmi közigazgatás kiépülése Zala megyében 1849–1854*. *Levéltári Közlemények*, 57. (1986) 87–129.; Uő.: *Közigazgatás és közoktatás Zala megyében az abszolutizmus berendezkedése idején*. Zalaegerszeg, 1994 [Kandidátusi értekezés, tézisek].

⁶⁰ Hudi József: *Veszprém vármegye politikai elitje a XVIII–XIX. században (1711–1918)*. In: *Az átmenet avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában*. Tanulmányok. Szerk. Oláh Miklós. Veszprém, 1995. 25–61., itt 36.

⁶¹ Elnevezésüket hivatali egyenruhájukról kapták, amelyet azonban az igazgatás nem minden ágában és szintjén, ugyanakkor nem csak külföldi származású alkalmazottak számára vezették be: Lengyel: *Neoabsolutismus-Probleme*, 93. 115. jegyzet. Joggal szól „magyar származású” Bach-huszárokról Pap József: „*En is a passzív ellenállók egyike voltam ...?*” *A vármegye és hivatalnokai a*

Bach-féle igazgatás hivatalnokai az 1990-es évek közepétől azon kutatások középpontjában, amelyek megkísérlik összekötni a bevezetőül vázolt két értékelési irányzat elemeit.

III. Az igazgatástörténeti újraértékelés néhány kérdésköre

1. „Ciszlajtán” és „transzlajtán” Bach-huszárok

A régebbi magyar szakirodalom a Bach-huszárokból mindenekelőtt a német és szláv koronatorományokból tömegesen Magyarországra küldött tisztviselőket látott, akikre a centralizáló és germanizáló rendszer támaszkodott. Benedek Gábor és Tóth Tamás több mint egy évtizeddel ezelőtt megjelent tanulmányaikban kortárs személyzeti összeírások alapján több szempontból és a társadalomtörténeti statisztika módszerével helyesbítették ezt a megítélést, például az állások pályázataiban előírt képzettségi fokot vagy a Csehországból, Morvországból, Galiciából, Sziléziából érkező hivatalnokok számarányát illetően, amely a korábban feltételezettnél jóval alacsonyabb volt – alig egyharmadnyi –, s főképp a vegyes lakosságú vagy zömmel nem magyarok által lakott vidékeken alakult ki.⁶²

1997-ben és 1999-ben két Magyarországon kívül megjelent, illetve született tanulmány egyrészt amellett érvelt további válogatott forrásanyag tükrében, hogy az imént összefoglalt eredményt hasznosító elemzések az igazgatás belső viszonyainak megvilágításakor a más tartománybeliek alkalmazásának indokait, módjait és tartalmi következményeit a hazai tisztviselőkével közvetlen összehasonlításban tárják fel. A két írás másrészt azt javasolta, hogy ilyen minőségi vizsgálatok ne korlátozódjanak a politikai ágazatra és ennek legalsó szintjére. A legfelső tartományi hivatalok bevonása politikai jelentőségük folytán magától értetődő, a jogi és a pénzügyi igazgatásé pedig már azért is elengedhetetlen, mert 1853-tól, tehát a *definitivum* idején éppen a szakigazgatásban, főleg az igazságszolgáltatásban növekedett a más tartománybeli hivatalnokok aránya.⁶³

Benedek Gábor 2006-ban megjelent tanulmányában szélesebb, de változatlanul statisztikai forrásalapon elemzi az 1853–1854. évi, véglegesnek szánt közigazgatási átszervezés következményeit, mégpedig a budai kormányzóság, valamint a pesti, soproni, pozsonyi, kassai és nagyváradi helytartósági osztály kötelékében is. Összehasonlítja a más tartománybeli és a magyarországi hivatalnokok adatait, alátámasztva azt a véleményt, hogy a magasabb hivatali posztokat nagyobb arányban töltötték be tartományon kívüliek.⁶⁴ Benedek azonban ezúttal is a számszerűsítő módszert alkalmazza, és ezt is kizárólag a politikai igazgatáson belül. Szakmai, nyelvi és szociális szempontok szerint tovább finomítja az a képet az illető hivatalok felépítéséről és főként a Bach-huszárokról, amelynek megrajzolását másfél évtizede maga is kezdeményezte.⁶⁵

réformkor végétől a Bach-rendszer bukásáig (Borsod, Csanád és Somogy vármegye). Aetas, 15. (2000) 1-2. sz. 159–182., itt 182.

⁶² Benedek Gábor: *Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmus-kori Magyarországon*. Aetas, 10. (1995) 4. sz. 60–70., itt 61–65.; Tóth Tamás: *Lajtántúli tisztviselők a szolgabírói hivatalokban. Társadalomtörténeti vizsgálódások a neoabszolutisztikus közigazgatásban*. Sic Itur Ad Astra, (1995) 1-2. sz. 3–42., itt 31–37.

⁶³ Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 265–271.; Uő.: *Neoabsolutismus-Probleme*, 92–104.

⁶⁴ Benedek Gábor: *A bürokratizáció történetéhez: az 1853-54. évi definitív rendezés személyi következményei*. In: Zsombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Szerk. Kövér György. Budapest, 2006. 235–254., itt 238. Más források felhasználásával lásd még: Deák: *„Nemzeti egyenjogúsítás”*, 165–186.; Lengyel: *Neoabsolutismus-Probleme*, 93–97.

⁶⁵ Benedek: *A bürokratizáció*, id. mű. Vö. Uő.: *Ciszlajtán tisztviselők*, id. mű.

Pap József módszertanilag és tartalmilag hasonló úton indult el 2003-ban köteté szerkesztett tanulmányaival. Ezekben hét megyére alkalmazza Benedek statisztikai-társadalomtörténeti módszerét. Minthogy a más tartománybeli és a magyarországi tisztviselők egymáshoz viszonyított arányát hasonlóan ítéli meg, eredményei a helyi viszonyoktól függetlenül némileg eltérőek ugyan, de összességükben a magyarok számottevő vagy nagy arányát mutatják.⁶⁶ Pap is a politikai igazgatásra korlátozza mondanivalóját, és Benedekhez hasonlóan egy tetszetős mértékű professzionalizálódást mutat ki.⁶⁷ Emellett a reformkortól a kiegyezésig az egyes időszakokat összekötő tényezőkre hívja fel a figyelmet.⁶⁸ Ezzel egyrészt hozzájárul azon – a vármegyékkel foglalkozó szakirodalomban⁶⁹ is olvasható – tétel felülvizsgálatához, hogy 1849 után megtört a magyar társadalom polgárosodásának a folyamata. Ezért meglepő, hogy Pap másrészt az egész Bach-korszakot „önkényuralom”-nak nevezi, nem ritkán olyan tartalmi összefüggésekben, amelyek nem indokolják e fogalom használatát. Heves és Külső-Szolnok vármegyéről például azt írja, hogy „az önkényuralom időszakára az alkotmányos időszak hivatalnokaival szembeni toleráns bánásmód jellemző”,⁷⁰ vagy hogy „az önkényuralom tisztikaraiban megjelent, vezető pozíciókba jutott idegenek alkotmányos, jelentős részükben 1848–1849-es hivatali múlttal bíró magyarok voltak”.⁷¹

A magyarországi bürokráciáról kidolgozott új társadalomtörténeti ismeretek tematikailag legátfogóbb értékelése a főszereplőket végre a neoabszolutizmus mindennapjaiba helyezi, legalábbis a politikai igazgatásába. Deák Ágnes említett monográfiájában bevonja elemzésébe az Erdélyi Nagyfejedelemséget és a Szerb Vajdaság–Temesi Bánságot is, amelyeket a régebbi és mai nemzetközi szakirodalom egyaránt elkülönítve tárgyal.⁷² Könyve új mérföldkő a neoabszolutizmus-kutatásban, bürokráciatörténeti szempontból főleg azon fejtegetéseknek köszönhetően, amelyekben az állami hivatalnokok nemzetiségi származását, nyelvtudását és kinevezésének gyakorlatát, a hivatalnoki kar nemzetiségi összetételét, a magyarok hivatalvállalásának okait, valamint a hivatali nyelvhasználati gyakorlatot írja le.⁷³

A Bach-huszárok működéséről született új eredmények még nem váltak a nemzetközi kutatás közkincsévé,⁷⁴ bár gondos feldolgozásuk egyik kivételes esetében, Seiderernél pél-

⁶⁶ Pap József: *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Szeged, 2003. 80–273.

⁶⁷ Pap: *Magyarország vármegyei tisztikara*, 139.

⁶⁸ Pap: *Magyarország vármegyei tisztikara*, 38–79.

⁶⁹ Stipta István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények*. Budapest, 1995. 65.

⁷⁰ Pap: *Magyarország vármegyei tisztikara*, 139.

⁷¹ Pap: *Magyarország vármegyei tisztikara*, 145.

⁷² Clewing, Konrad: *Die doppelte Begründung der Serbischen Wojwodenschaft 1848–1851. Ethno-politik im Habsburgerreich*. In: *Südosteuropa. Von vormoderer Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch*. Hg. Konrad Clewing – Oliver Jens Schmitt. München, 2005. 253–302.; Lengyel, Zsolt K.: *Siebenbürgen im Neoabsolutismus 1849–1860. Betrachtungen zu den staatsorganisatorischen Prinzipien*. In: *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich*. Hg. Zsolt K. Lengyel – Ulrich A. Wien. Köln, 1999. 87–118.; Werni, Sebastian: *Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatsrechtliches Problem. Zur Geschichte der Serben und der Deutschen im ehemaligen Südungarn*. Wien, 1981.

⁷³ Deák: „Nemzeti egyenjogúsítás”, 142–224.

⁷⁴ Az idegen hivatalnokok túlsúlyáról szóló tételhez lásd vagy vö. például: Kajtár: *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer*, 311.; Csorba: *Az önkényuralom*, 298–299.; Csorba László: *Gondolatok államról és nemzetéről a 19. század közepső harmadának Magyarországon*. In: *Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára*. Szerk. Erdődy Gábor – Pók Attila.

daszerűen beépülnek még az összbiriodalmi alkotmány- és igazgatásfejlődés szerkezeti elemzésébe is.⁷⁵ A továbblépést a területi szűkítés és a tárgyi bővítés teszi lehetővé, vagyis ha a szűkebb Magyarországon a politikai ágazat mellett az igazságszolgáltatást és a pénzügyigazgatást is szemügyre vesszük, mégpedig a hierarchia valamennyi fokán és legalább egy-egy példásor erejéig. Hiszen még nem véglegesen tisztázott, hogy az eddig helyi és részágazati szinten kimutatott jelentős magyar hivatalnoki arány jellemző-e a tartomány s a közigazgatás egészére. A belföldiek és külföldiek arányának minél teljesebb körű ismerete azért is szükséges, hogy felmérhessük, milyen szerepet kaptak és milyent vállaltak ténylegesen a hivatalnokok a központi állami kívánalmak és elvárások érvényesítésében. Az alkalmazások formálisan meghirdetett és megpályázott állások esetében egy általános és az egész biriodalomra kiterjedő bürokratizálódási folyamat kísérő jelenségei voltak. Bennük a politikai megbízhatóság a kedvező megítélés fontos, de nem egyedüli feltételeként jelent meg; ugyanis hozzá társultak szakmai és nyelvi tényezők is.⁷⁶ Csakhogy az állaspályázati és egyéb személyzeti aktákban megjelölt képességek nem feltétlenül érvényesültek a gyakorlatban is.⁷⁷ És pusztán társadalomstatisztikai eszközökkel nem állapítható meg, hogy egy-egy hivatalnok kiválasztásánál az egyes ismérvek azonos mértékben nyomtak-e a latba? Ez különösen fontos kérdés a magyarországi és a más tartománybeli tisztviselők alkalmasságának és tevékenységének összehasonlításakor. Ahhoz, hogy legalább megközelítőleg általános érvényű választ adhassunk rá, a bőséges hivatali iratanyag alapján folytatnunk kell az egyéni esetek⁷⁸ kutatását.

Arról sem rendelkezünk még elegendő ismerettel, hogy a más tartománybeli tisztviselők befolyásolták-e koncepcionálisan az igazgatás szervezetét, s ha igen, hogyan. Megkülönböztetett figyelem illeti a felsőbb szinteket, amelyekről a szakirodalom eddig csak elvétve jegyezte meg, hogy egyes nem magyar Bach-huszárok milyen szabadelvűen értékelték Magyarország helyét az osztrák koronatarományok sorában, míg viszont mások személyes becsvágyból előljáróik elvárásait felülmúló szigorúsággal igyekeztek az előírásokat betartani.⁷⁹

A magyar hivatalnokok tevékenysége kapcsán eljutunk a magyar neoabszolutizmus-kutatás egyik legrégebbi, újra és újra megkérdőjelezett, többször át is alakított és ma már nem vitathatatlan tételéhez: a passzív ellenállás kérdésköréhez. Ebben az 1970-es évektől az a hosszú időn át egyedül mérvadó álláspont alakult ki, hogy mindenekelőtt kismemesi és polgári rétegek tartós és hatékony ellenállást fejtettek ki az osztrák uralommal szemben. Az eszmét ehhez Deák Ferenc szolgáltatta, aki Anton Schmerling igazságügy-miniszterhez 1850. április 25-én Kehidán írt magánlevelében elutasította, hogy „a közelmúlt idők gyá-

Budapest, 2000. 79–90., itt 84.; Slapnicka, Helmut: *Beamte aus den böhmischen Ländern in der Slowakei 1853–1860*. Bohemia, 44. (2003) no. 2. 488–502., például 498.

⁷⁵ Seiderer: *Liberalismus und Neoabsolutismus*, id. mű, főképp az „Administration” című fejezet.

⁷⁶ Ezeket kiemeli Benedek Gábor: *Képesítési előírások a magyar közigazgatásban a 19. század második felében*. In: *Életünk Kelet-Európa*. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Szerk. Krausz Tamás – Szvák Gyula. Budapest, 2003. 36–41., itt 36–37. Slapnicka viszont azt hangsúlyozza, hogy a Felvidéken a politikai szempontok döntöttek a hivatalnokok kinevezésénél, minekután „jórészt nem állaspályázatokkal, hanem miniszteri utasítással” töltötték be az állásokat. Slapnicka: *Beamte*, 494.

⁷⁷ Így véli például Deák: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, 178., is.

⁷⁸ Példák erre: Deák: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, 142–224.; Lengyel: *Neoabsolutismus-Probleme*, 84–104.

⁷⁹ Példákkal: Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 265–274.; Uő.: *Neoabsolutismus-Probleme*, 92–104; vő.: Deák: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, 173–184.

szos eseményei után oly állapotok között, melyek még jelenleg is uralkodnak”, részt vegyen egy magánjogi témában összehívandó tanácskozáson. Bár eredetije nem ismert, ez a – későbbiekben állítólag közlése forgott – levél ma hiteles bizonyítéknak számít a kormány elleni legalábbis személyes kiállítására.⁸⁰ Azonban még ebben az egyéni vonzatban is kételemek merülnek fel a passzivitás alapelvének általános rendíthetlensége felől, hiszen legkésőbb az 1850-es évek közepétől maga Deák is élénken bekapcsolódott a magyar társasági és szellemi életbe, a nyilvánosságtól való teljes visszavonultságról az ő esetében sem lehet szó.⁸¹ Még inkább kérdéses – bár a magyar és nem magyar szakirodalom egy része ma is vallja, kimondottan vagy értelemszerűen –, hogy Deák széles társadalmi körnek kívánt magatartásmintát ajánlani, amely aztán az állami hivatalvállalás elutasítására is ösztökélt.⁸² A rendelkezésre álló források újabb értelmezései szerint nem bizonyítható, hogy Deák honfitársait a neoabszolutisztikus rendszer bojkottjára bátorította volna, így arra is, hogy távol tartsák magukat a közigazgatási tisztségektől.⁸³ Ezt a kijózanító hangot ütik meg a levelének legújabb kiadását bevezető sorok: „[...] az általános passzív ellenállás – s az idegen eredetű tisztviselőkre támaszkodó Bach-rendszer – hazafias mítosz csupán.”⁸⁴

E mítosztalanítás jó néhány éve tart már.⁸⁵ Mindemellett a magyar tisztviselők nagy számú jelenléte az igazgatásban önmagában még nem elegendő bizonyíték a politikai alkalmazkodásra. Ha igaz, hogy például Veszprém vármegyében egyfelől számos hazai tisztviselő működött, másfelől, ezzel egyidőben, „a diktatórikus és nemzetietlen módszerek és eljárások, az illegitim hatalomgyakorlás passzív ellenállásra ösztönözte a magyarság többségét”,⁸⁶ akkor külön kell vizsgálnunk a magyar aktivitást az igazgatáson belül, és a magyar passzivitást azon kívül. Az újabb kutatások már sokat foglalkoztak a társadalmi ellenállási formákkal.⁸⁷ Ezért a figyelmet ezentúl inkább az összállami újjáalakítás helyi tényezőire kellene irányítanunk, de nem azért, hogy pusztán megszámloljuk vagy egy bizonyos társadalmi rétegbe tagoljuk őket. A felülről elrendelt modernizációt és annak fogadtatását annál mélyebben érthetjük meg, minél több példából derül fény arra, hogyan viselkedtek a magyar hivatalnokok állásaikban, vajon lehetségesnek, mi több, ajánlatosnak tartották-e azt, hogy saját munkateljesítményük bizonyos visszafogásával egyfajta passzivitásba vonulja-

⁸⁰ A levél új kiadását lásd: Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek. II: 1850–1873.* Vál., s. a. r. és a jegyz. írta Deák Ágnes. Budapest, 2001. 13. A levél kortárs visszhangjáról lásd: Deák: „Nemzetiségi egyenjogúsítás”, 164. Schmerling leveléről, amely egy három évtizeddel későbbi, ráadásul másodkézből származó forrásból maradt ránk, s forrásértéke ugyancsak nem kifogástalan, lásd: Pap József: *Deák Ferenc az 1850-es években.* In: Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér – Sarnyai Csaba Máté. Szeged, 2004. 165–174., itt 165–167., 173.

⁸¹ Molnár András – Deák Ágnes: *Utószó.* In: Deák: *Válogatott politikai írások és beszédek*, 615–695., itt 644–651.; Pap: *Deák*, 172–174.; Deák passzivitását hangsúlyozza: Kajtár: *Deák*, 113–114.; Takács: *Negyvennyolc mitológiája*, 140–148.

⁸² Miru: *A magyar liberálisok*, 162. Vö. Gottas: *Grundlagen*, 1145., Péter: *Die Verfassungsentwicklung*, 296., 298.

⁸³ Molnár–Deák: *Utószó*, 645–651.; Pap: *Deák*, 167–174.

⁸⁴ *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény.* Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, 2003. 340.

⁸⁵ Benedek: *A bürokratizáció*, 247.; Deák: „Nemzeti egyenjogúsítás”, 164–172.; Pap: „Én is a passzív ellenállók egyike voltam ...”, 182.

⁸⁶ Hudi: *Veszprém vármegye*, 43.

⁸⁷ Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben.* Aetas, 10 (1995) 4. sz. 27–59.; Uő.: „Az abszolutizmus vas vesszője alatt”, i. m.

nak, amellyel tehát az igazgatáson belül akartak – vagy látszottak főnökeik szemében – el-
lenállást tanúsítani.⁸⁸

2. Az igazgatás normái és gyakorlata

A tizenkilenc koronartartományból álló összbirodalom újjáalakításának programját az államigazgatás terén két síkon vizsgálhatjuk. A függőleges síkon a császár, a birodalmi tanács és a minisztertanács, illetve miniszteri konferencia gyakorolta a vezetés és ellenőrzés jogát a birodalmi és a tartományi szervek fölött. A vízszintes síkon a hivatali szakosodás politikai, jogi, pénzügyi, katonai és műszaki ügyköröket hozott létre. A bürokrácia fokozatosan erősödő civil rendeltetése átfedte az igazgatás eleinte alapvetően katonai jellegét, míg a műszaki ügyek, például az útépités, politikai, jogi és kincstári feladatkörbe kerültek. E három igazgatási ág – egymásba fonódó illetékességüknek köszönhetően – a miniszteriális korlátokon messze túlterjedő hatást gyakorolt azon intézkedésekre, amelyekkel a felső vezetés behatolt az élet csaknem minden területére. A hatalom igénye, hogy eközben szabályok szerint járjon el, a legitimációs kényszerből fakadt, amelynek éppen a parlamentarizmus hiánya vetette alá. Ugyanakkor azt a gyakorlati célját szolgálta, hogy megnyerje a lakosság támogatását a kéretlen beavatkozásokhoz. Ezen önreklám következményeként rendkívüli méreteket öltött a szabályrendszer, amely Magyarországon igencsak próbára tette a végrehajtó szervek terherbíró képességét, s amelyet különösképpen a szakigazgatás síkján kellett hasznosként elfogadtatni.⁸⁹

„Az állam jól működött, csak éppen az állampolgár nem volt szabad.”⁹⁰ Ennek a magyar neoabszolútizmus-irodalomban legfeljebb szórványosan megjelenő állításnak bizonyára mindkét részét érdemes ellenőrizni; itt csak az állami hivatalnokok részben már bebizonyított túlterheltségére utalunk.⁹¹ Waltraud Heindl véleménye, miszerint az osztrák neoabszolútizmus „jól működő bürokrata apparátusa” az „európai abszolútizmus általánosan jellemző jelensége”,⁹² általánosságában helyes lehet, de Magyarország vonatkozásában még bizonyításra vár. A munkavégzés minőségét pedig nem elegendő a megbízhatóság és a pontosság szokványos mércéivel mérni, hanem azt is meg kell vizsgálni, hogy a hivatalnokok hozzájárultak-e a kormányzat társadalmi elfogadottságához.

Ezt az elvárást világosan tükrözi Albrecht főherceg, Magyarország katonai és polgári fő-kormányzójának a más tartományokból a magyarországi igazságszolgáltatásba érkező hivatalnokok számára kiadott 1853. november 27-i utasítása. Ez kiemeli „a kormányzat igyekezetét”, hogy Magyarországon „egy megalapozott bíráló felett álló, az ország szellemi és anyagi jólétének emelésére alkalmas és a korábbi viszonyok méltánytalanságait kiegyenlítő igazgatás”-t teremtsen meg, amely képes meggyőzni „az elfogulatlanokat az új intézmények jótéteményeiről”.⁹³ Az igazgatásnak a maga minden tekintetben szabályozott mindennapjaiban tehát kettős kihívásnak kellett megfelelnie: be kellett tartania az előírásokat, és fel kellett ébresztenie a lakosság érdeklődését azok iránt – mindezt társadalmi és műszaki területeken is, például az egészség- és szegényügyben, vagy a folyó- és útszabályozások terén.

⁸⁸ Utalások ilyen eshetőségekre: Deák: „Nemzeti egyenjogúsítás”, 171–172.; Lengyel: *Neoabsolutismus-Probleme*, 100.

⁸⁹ Vö.: Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 263–265.; Uő.: *Neoabsolutismus-Probleme*, 84–92.

⁹⁰ Hudi: *Veszprém vármegye*, 42.

⁹¹ Lengyel: *Neoabsolutismus-Probleme*, 91–92.; Slapnicka: *Beamte*, 493.

⁹² Heindl: *Verfassung*, 26.

⁹³ Magyar Országos Levéltár, Budapest. Abszolútizmuskori levéltár. D 46, 1853: 22929/8399.

Ezek a feladatok azért is figyelemreméltóak, mivel a hatalom azon szándékában, hogy Magyarország javát szolgálja, a politikától mentes terepet szolgáltatottak.⁹⁴ Mivel az újabb magyar szakirodalom csak ritkán és kevésbé elmélyülten foglalkozik az igazságszolgáltatással és a pénzügyigazgatással,⁹⁵ főleg e szakterületekről hiányos a neoabszolutizmus kori igazgatás magyarországi mindennapjairól alkotott kép. Ugyanez a helyzet a közhivatalokon kívüli rokonszenvekeltéssel, például a kulturális életben lezajlott számos publicisztikai, irodalmi és tudományos vitákkal, amelyekről ma még nem tudjuk, hogy – ha egyáltalán – mi képp hangoltak rá a birodalmi újjáalakítás elveire és gyakorlatára.⁹⁶

Az a kérdés, hogy mennyire, illetve milyen áron és célok érdekében voltak megvalósíthatók a neoabszolutizmus normái, különös nyomatékkal vetődik fel azon törekvés értékelésénél, amely arra volt hivatott, hogy a német nyelvet összekötő kapocsá fejlessze mind az igazgatás egyes hatáságai, mind utóbbiak és a lakosság között. Ez az egész birodalomot behálózó probléma⁹⁷ a germanizáció témájaként honosodott meg a kutatásokban. A nyelvpolitika szűkebb vonatkozásában a magyar és nem magyar álláspontok annyiban közeledtek egymáshoz, amennyiben az illető kormányzati törekvést – az oktatásügyet beleértve – már nem a német elem ideológiai indíttatású támogatásaként értelmezik. Szerintünk benne sokkal inkább a nacionalizmusok visszazorítására és a birodalmi patriotizmus megteremtésére tett kísérlet eszközeit kell megragadnunk.⁹⁸ Kérdés azonban, hogy ezzel a magyarázattal áthidalható-e az – a fennebb említett – ellentmondás, amely a nemzetek feletti, de végső soron mégis német–osztrák egységállam eszméjében feszült. Aligha, hiszen a germanizáló célzat nem csak a nyelvpolitika terén jelentkezhett. Ezért a német érdekű intézkedések szempontjából szükségesnek látszik átvilágítani a korabeli államtervezés további területeit is. Fontos, de még ki nem merített összehasonlítási anyagot nyújtanak például Deák és Berger Waldenegg fejtegetései a magyarországi telepítési programról, amelyben gazdaság-, pénzügy- és társadalompolitikai indítékok mellett „részben németesítő megfontolások” is szerepet játszottak.⁹⁹

3. Az elrendelt reformok hosszú távú következményei

A Bach-korszak reformjait Magyarországon egy nem kívánt, ilyen értelemben idegen hatalom kívánta véghez vinni. Nem csoda, hogy jelentős méretű ellenállásba ütköztek. Elutasí-

⁹⁴ Néhány esetet említ: Lengyel: *Neoabsolutismus-Probleme*, 80–84.

⁹⁵ Gyér és általános utalásokkal: Bánkiné Molnár Erzsébet: *A Jászkun kerület jogszolgáltatása*. Levéltári Szemle, 54. (2004) 2. sz. 15–33., itt 31–32.; Csekő Ernő: *Községek, városok helye és szerepe a polgári kori adóigazgatásban*. Levéltári Szemle, 53. (2003) 2. sz. 28–42.; Stipta: *A magyar bírósági rendszer*, 113–117.

⁹⁶ Irodalompolitikai mintaanyag e kérdésvetetéshez: Szajbély Mihály: *Az irodalmi Deák-párt ellenzékének jelentkezése a 1860-as évek elején*. Riedl Szend és a Kritikai Lapok. In: Serta Pacifica. Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára. Szerk. Ármeán Otilia [é. m.]. Szeged, 2004. 264–274., itt 266.

⁹⁷ Galícia példájára újabban lásd: Fellerer, Jan: *Sprache und Politik: Das galizische Verwaltungswesen (1772–1914)*. Österreichische Osthefte, 46. (2004) no. 1-2. 73–82.; Maner, Hans-Christian: *Galizien. Eine Grenzregion im Kalkül der Donaumonarchie im 18. und 19. Jahrhundert*. München, 2007. 129–139.

⁹⁸ Deák: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, 336.; Lengyel: *Neoabsolutismus-Probleme*, 100–104.; Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 17.; Szajbély: *Az irodalmi Deák-párt*, 266.

⁹⁹ Berger Waldenegg, Georg Christoph: „*Eine Lebensfrage für die Zukunft Österreichs*”. *Das Projekt der ‚Kolonisierung‘ Ungarns in der Epoche des Neoabsolutismus*. Südost-Forschungen, 61/62. (2002/2003) 91–139., itt 109. Vö. Deák: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, 130–141.

tásuk csak a rendszer osztrák jellegének szólt-e, vagy egyúttal modernizációs törekvéseinek is? Rumpler néhány évvel ezelőtt a külső okot jelölte meg, a „nemzeti ellenállást”, amely „nem tudta korlátlanul a magáéva tenni a társadalmi, gazdasági és politikai fejlődés elemeit”.¹⁰⁰ A magyar szerzők azonban korábban a belső okot is keresték, nevezetesen, hogy a passzív ellenállásban nem érhető-e tetten egyúttal „tunyaság és tehetetlenség a gazdaság modernizációjában és a polgári vívmányok átvételében”,¹⁰¹ azaz bizonyos vonakodás a feudális struktúrák megszüntetésében.

A neoabszolutizmus magyarországi modernizációs lökéseinek elemzése csak hasznot húzhat az – egymást nem feltétlenül kizáró – külső és belső akadályozó tényezők összehasonlításából. Mélyebb értelme azonban akkor mutatkozik meg, ha átlépi a tárgy tulajdonképpeni időhatárait. A Bach-korszak csak közel tíz évig tartott, így nem is fedhette le a „piaci gazdagságba, a tőkés társadalomszervezetbe, valamint az alkotmányos-liberális és demokratikus államszervezetbe és politikai kultúrába való átalakulás folyamatát”.¹⁰² A bécsi kormányprogram viszont jónéhány igazgatáspolitikai szakterületen hozhatott olyan intézkedéseket, amelyek dinasztikus rendeltetésük és kortárs elutasításuk ellenére még akkor is keretfeltételeket teremtettek az iménti idézettel körülírt polgárosodáshoz, ha rövid távon kudarcot vallottak.

Ez a felismerés évtizedek óta érlelődik óvatos és elszigetelt kutatói kezdeményezésekben, de rendszerezett kifejtésére még nem került sor. Az elsőként egyikeként Miskolczy Gyula, a második világháború után Ausztriába emigrált történész 1959-ben megjelent *Ungarn in der Habsburger-Monarchie* című összefoglaló művében arra emlékeztetett, hogy a neoabszolutizmus „sokat alkotott, ami az ország hasznára szolgált, és a kiegyezés után jelentősen megkönnyítette a nemzeti kormány munkáját”.¹⁰³ Hanák Péter, aki 1961-ben még marxista-leninista nézőpontból élesen bírálta Miskolczy könyvét,¹⁰⁴ kései munkáiban maga is kedvező utóhatásokat fontolgatott.¹⁰⁵ Mindez amellett szól, hogy a Bach-korszak reformjai elsősorban kényszerjellegük miatt buktak meg, hiszen a kiegyezés után úgymond egy második esélyt kaptak arra, hogy a magyar oldal hasznosságukat immáron szabad akaratból és önállóan mérlegelje, és adott esetben életbe léptesse őket. Ez a vélemény még olyan magyar szerzőknél is felbukkan, akik egyébként szívesen élnek a „vasvessző” metaforával: „A neo-

¹⁰⁰ Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 20.

¹⁰¹ *Die Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Hg. Péter Hanák. Budapest–Essen, 1988. 137. Vö. Németh G. Béla: *Az abszolutizmus korának néhány főbb karaktervonása*. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerk. és a bev. tanulmányt írta Németh G. Béla. Budapest, 1988. 7–39., itt 28–29.; Veliky János: *Liberális közvéleményértelmezések Magyarországon a 19. században*. In: uo. 313–335., itt 325.

¹⁰² Gyáni: *A polgári átalakulás problémái*, 13.

¹⁰³ Miskolczy, Julius: *Ungarn in der Habsburger-Monarchie*. Wien–München, 1959. 120. Vö. ugyanilyen értelemben Miskolczy Gyula: *A magyar nép történelme. A mohácsi vésztől az első világháborúig*. Roma, 1956. 261–263. A fiatal Miskolczy a más tartományokból érkezett tisztviselők témájában még semmi jót nem látott a Bach-rendszerben: Miskolczy Gyula: *A Bach-rendszer cseh Beamter-e*. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933. október 7. Budapest, 1933. 388–401. További kedvező értékelés egy szintén emigrációba kényszerült magyar történésztől: Révész, László: *Die Bedeutung des Neoabsolutismus für Ungarn*. Der Donauraum, 13. (1969) 142–159., itt például 145.

¹⁰⁴ Recenzióját lásd: Századok, 95. (1961) 4-5. sz. 746.

¹⁰⁵ Hanák Péter: *1867: Kontinuität oder Diskontinuität?* In: Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789–1899. Schwerpunkt Ungarn. Hg. Karlheinz Mack. Wien–München, 1995. 83–88., itt 85.

abszolutizmus vasvesszővel modernizált, idegen érdekek jegyében, nemzeti törekvéseink félretolásával – de sokszor hatékonynak, maradandónak bizonyult.¹⁰⁶

Bármennyire is lebegő fogalmazás ez, lekeresítő címszavai, a *hatékonyság* és az *állandóság* elemzési sarokpontként szolgálhatnak. Rávilágítanak arra a Magyarországgal vonatkozásában már egy ideje¹⁰⁷ – Ausztria tekintetében pedig a közelmúltban újból¹⁰⁸ – szorgalmazott igazgatástörténeti feladatra, hogy az 1850-es évek kormányzati tevékenységét mind rövid távú kihatásai, mind közép és hosszú távú utóhatásai szerint értékeljük. A gazdasági fejlődés, amely az 1960–1970-es évek magyar neoabszolutizmus-kutatásának egyik kedvelt témája volt, mindkét időtávlatban példaszzerű problémacsomagot rejt magában. Felveti azt a nem csak a magyar szakirodalmat régóta foglalkoztató kérdést, hogy Magyarországnak a neoabszolutizmusban már a gazdasági fellendülés vagy csak annak politikai–jogi feltételrendszere adatott-e meg. „Időközben – írja Rumpler a belső vámhatár 1850. évi megszüntetése körüli tudományos vitákra célozva – a magyar kutatás is elismeri, hogy ez a nyitás döntő lökést adott a magyar mezőgazdasági ipar kiépülésének, ami az általános iparosodás első lépcsőfokát képezte.”¹⁰⁹ Az osztrák történész itt nem adatolja kijelentését, amelyet az újabb magyar történetírás érintett ágazata valóban igazol.¹¹⁰ Utóbbi az agrárszektoron kitekintve is úgy véli, hogy a neoabszolutizmus gazdaságpolitikája liberális alapvonásaival főképp az évtized első felében elősegítette a növekedést, s megteremtette az ország polgári átalakulásának intézményi előfeltételeit.¹¹¹

Egy igazgatástörténeti monográfia, amely a neoabszolutizmus hatásait Magyarországon több időmetszetben kívánja követni, a rendszer teljes újjáalakítási igényéhez igazodva nem csak gazdasági viszonylatban köteles kitekinteni szűkebb témáján, a politikai és a szakigazgatás 1860 előtti és utáni intézményrendszerén túlra.¹¹² Fel kell dolgoznia a historiográfiai részdiszciplínáknak legalább a szakirodalmát, amely hasznosítható anyagot tartalmaz még akkor is, ha nem kizárólag vagy éppenséggel mellékesen taglalja a Bach-korszakot s annak igazgatástörténetét. Újabb munkákból kitetszik, hogy érdemes lenne a kultúrtörténetírásban elszórt adatokat és felismeréseket az utóhatások összképébe illeszteni. Például a magyar műemlékvédelem és levéltárügy a maga intézményi és koncepcionális kezdeteit szintén a neoabszolutizmusban élte meg.¹¹³ Így az 1862-ben kelt első magyar nyelvű levéltári iratkezelői utasítás aligha érthető meg a korábbi évek igazgatástechnikájának ismerete nélkül. Méltatásába beleszövődik az a felismerés is, hogy „Magyarország azért tudott a polgárosulás útjára lépni olyan gyorsan a kiegyezés utáni évtizedekben, mert az 1850–1860

¹⁰⁶ Kajtár: *Állam*, 181. Vö. Kajtár: *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer*, 309., 316.

¹⁰⁷ Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 276–278.

¹⁰⁸ Heindl: *Verfassung*, 26.; Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 16., 19.

¹⁰⁹ Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 18. Ugyanígy Slapnicka: *Beamte*, 492.

¹¹⁰ Kaposi Zoltán: *A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században*. Agrár-történeti Szemle, 43. (2001) 1–2. sz. 239–260., itt 246.

¹¹¹ Kövér György: *A piacgazdaság kiteljesedése*. In: 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk. Gergely András. Budapest, 1998. 343–374., itt 343–344.; Uő.: *Magyarország*, 26., 30.

¹¹² Példákat az igazgatástechnikai szabályozás fennmaradásának szempontjához lásd: Benedek: *A bürokratizáció*, 237. 6. jegyzet, 251. 16. jegyzet; Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 277.

¹¹³ Entz, Géza: *Inventorization of Monuments in Hungary and the Dehio Handbook*. Centropa, 7. (2007) no. 1. 57–74., itt 59–62.; D. Mezey Alice – Szentesi Edit: *Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853–1860)*. In: *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Tanulmányok. Szerk. Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 1996. 47–77.; Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest, 2006. 78–81.

között kialakult intézményrendszer ehhez jó alapot szolgáltatott.”¹¹⁴ Az oktatáspolitikai tartogat egy érdekes folyamatossági jegyet: a pesti egyetem a bécsi kormány által 1849-ben elrendelt reformja kisebb módosításokkal 1950-ig maradt érvényben.¹¹⁵

Az a kép, amelyet a neoabszolutizmus önmagáról kortársainak nyújtott, az időbeli kitekintéssel természetesen nem lesz sem világosabb, sem sötétebb. Akármit, akármilyen módon és bármilyen hosszán is hagyományozott az utókorra, az marad, ami volt: Janus-arcú rendszer. Ezért az itt kifejtett gondolatokkal semmiképpen sem állítjuk, hogy szerkezetei csak előnyösen épültek be a magyar állam- és társadalomfejlődésbe. Kétarcúságával számolnunk kell közvetlen utóéletében is, például nemzetiségpolitikájának recepciójában, amely probléma az igazgatástörténezt a politikai eszmetörténet területére vezeti. Deák Ágnes erről fogalmazza könyvének zárómondatait: „A dualizmus magyar kormányzata azután mintha teljesen elfeledkezett volna az 1850-es években egyszer már lezajlott kísérletről az 1848–1849-ben egymásnak feszülő nemzeti törekvések kiegyenlítésére. Pedig a tanulságokra való emlékezés figyelmeztethette volna a politikai hatalmat kezükben érző magyar politikusokat a nemzeti mozgalmak politikai törekvéseinek történelmi erejére.”¹¹⁶ De vajon a magyar állameszme itt megszólított képviselőit nem éppen az előző korszak élénk, de szelektív emlékezete készítette arra, hogy mellőzzék annak tanulságait? A neoabszolutizmus koronatarományokat átfogó birodalmi gondolatát mintegy átültették a dualista monarchia keleti részére, ahol megalapozták vele a minden etnikai-kulturális közösséget egybefogó politikai nemzet elvét.¹¹⁷ E bizonyára vitatható olvasat szerint a nemzetállamnak (*Nationalstaat*) berendezett Magyar Királyság volt az, amely koncepciójával Bach nyomdokain haladt, azzal a különbséggel, hogy a német elem helyett a magyart helyezte az egységesítő központosítás élére – miközben a birodalom osztrák fele nemzetiségi állammá (*Nationalitätenstaat*) alakult át.¹¹⁸ Úgy tűnik, az utóbbi megalkotói rövid távon többet okultak a nemzetek feletti integráció neoabszolutizmus kori meghíusulásából. De ők sem tudhatták, hogy az etnocentrikus különérdek növekvő súlyából csak a következő nemzedék fogja levonni minden következményével a soknemzetiségű államalakulat felbomlásához vezető tanulságot.

III. A kétarcúság hitelessége mint kutatási iránytű

A magyarországi Bach-korszak elemzése annál kiegyensúlyozottabb, minél tudatosabban és alaposabban vonja egyazon tárgyban össze a rendszer mindkét alaptulajdonosságát. Az újabb magyar történettudomány a legtöbb és legnyomósabb érveléssel szolgál elnyomó jellegének kizárólagos, modernizációs hatásait kiiktató vagy akár csak elfedő hangsúlyozása ellen – még ha egyes munkái nem ebből a szándékból keletkeztek is. Mindenesetre a mai osztrák, illetve nem magyar történetírással összehasonlítva lényegesen szélesebb és szilár-

¹¹⁴ D. Tóth Béla: *A levéltáros Jakab Elek pályakezdő évei és az első magyar iratkezelési utasítás*. Levéltári Közlemények, 71. (2000) 167–206., itt 174.

¹¹⁵ Rác Zsolt: *Az egyetemi autonómia Magyarországon 1848 és 1998 között*. In: *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. I. Szerk. Gergely Jenő. Budapest, 2005. 222–254., itt 229–232.

¹¹⁶ Deák: *„Nemzeti egyenjogúsítás”*, 338.

¹¹⁷ Ennek újabb összefoglalását lásd: Hajdú: *A társadalom*, 107–109.

¹¹⁸ A két tagállam berendezkedésének e strukturális eltéréséről lásd újabban: Hanisch, Ernst – Urbanitsch, Peter: *Grundlagen und Anfänge des Vereinswesens, der Parteien und Verbände in der Habsburgermonarchie*. In: *DHM VIII/1*. (2006) 15–111., itt 103.

dabb az alap kutatáshoz elegendethetetlen regionális tájékozódása.¹¹⁹ Ráadásul egy nagyobb akadály előtt áll, amelynek legyőzése feltűnőbb sikerekkel kecsegtet: ez nem más, mint az önkényuralom nemzetettörténeti toposza, amely a rendszer mindkét alaptulajdonságának kiadós értékelését megnehezíti vagy meg is gátolja. Mindazonáltal e szemlélet felfrissítésének igénye a közelmúltban növekedni látszott saját híveinek a sorában is, amint az kiolvasható az enyhítő kulcsmózzanatot a következő virágos képletbe sűrítő mondatból is: „Némi leegyszerűsítéssel mondható, hogy modernizációnk anyja 48, de atyja mégiscsak a Bach-korszak, aki [!] előbbit megerősökölt, majd az osztrákok 1867-ben frigyre léptek modernizációnk anyjával.”¹²⁰

Nem kell a magyar nemzeti történelem értelmezési kereteiből kilépnünk ahhoz, hogy tudományos hasznot kovácsoljunk e kétarcúság ellentmondásosságából. Viszont aligha kétséges, hogy a neoabszolutizmust az eddigieknél jóval szélesebb időbeli és tárgyi vonatokba kell helyeznünk. Ily módon azonban korántsem az a tét, hogy – amint Rumppler ajánlja – jószerevével megvonjuk tőle a saját korszakalkotás szerepét, hanem ellenkezőleg, az, hogy egy időben behatárolható, de el nem szigetelhető szakaszként beiktassuk Magyarország történeti fejlődésébe.

A három felvázolt kérdéskör szilárd támpontokat tartalmaz azon felfogás kritikájához, amely szerint az 1850-es évek idegen testnek minősítendőek Magyarország, de Magyarország és Ausztria közös történetében is, következésképp nem csatolhatók sem a megelőző, sem a következő korszakokhoz. Az a kihívás, hogy e nézet ellenében igazgatástörténeti ellenbizonyítékokat tárjunk fel a történeti rokontudományok mértékletes bevonásával, a rendszer immáron közmondásos kétarcúságából adódik. Aki arra vállalkozik, hogy eldöntse, melyik arca volt őszinte, és melyik hamis, olyan válaszokat kockáztat meg, amelyek közül egyik sem helyes – amint ez a beugratós kérdéseknél lenni szokott. Ezért bölcsebben jár el a magyar vonatkozású szakirodalom is, ha beletörődik, hogy a neoabszolutizmus mindkét arcával hiteles akart lenni. Ambivalens önképe nem zavarodott össze, hanem életszerűen nyilvánult meg, midőn a birodalmi vezetés modernizáló intézkedéseit épp az egyeduralmi kormányzás igazolására használta fel. A reformok általi engedmények taktikáját szükségtelen túlhangsúlyozni ahhoz,¹²¹ hogy benne a Bach-korszak egyik kitörőhatatlan jegyét lássuk. Nem utolsósorban az önalakítás ezen eleme tűzi elénk azt a fáradságos feladatot, hogy egyrészt meghatározzuk, miben és miért maradtak a rendszer kedvező megnyilatkozásai pusztán látszatvívmányok, másrészt kiderítsük, milyen alakzatokban, tartalmakban és hatásokban épültek be a kortársak és az utókor valóságába.

Fordította: DEÁK ÁGNES

¹¹⁹ Ehelyütt megjegyzendő, hogy tárgyunk körül jelenleg nem folyik közvetlen párbeszéd a magyar és nem magyar kutatás között. A kölcsönös recepciót akadályozó nyelvi akadályok következtében fordulhatott elő lényegében hasonló eredmények egymás utáni publikálása (vö. például a passzív ellenállásra vonatkozó szakirodalom összefoglalásait: Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 223–258. és Pap: *Magyarország*, 11–37. Utóbbi munka szinte teljesen figyelmen kívül hagyja a német nyelvű szakirodalmat). Az is megtörtént, hogy már közzétett eredményeket nem vettek számba ugyanazon résztémákban lebonyolított későbbi munkatervek (vö. például a magyar korona országainak 1849. évi széttagolásával és a magyarországi telepítési tervekkel kapcsolatban, amelyekkel Deák: *„Nemzeti egyenjogúsítás”*, 80–102., 130–141. után, de megemlítése vagy kiértékelése nélkül Clewing: *Die doppelte Begründung*, illetve Berger Waldenegg: *„Eine Lebensfrage für die Zukunft Österreichs”* foglalkoznak).

¹²⁰ Kajtár: *Állam*, 181. 15. jegyzet.

¹²¹ Amint meggyőzően érvel Rumppler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 14., 20., is.

„Waß ich auf erd am liebsten hab, daz ligt nun laider in dem grab”

Trauer und Gedächtnis. Zwei österreichische Frauentagebücher des konfessionellen Zeitalters (1597–1611, 1647–1653). Hg. von Martin Scheutz – Harald Tersch. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2003. (Fontes Rerum Austriacarum: Österreichische Geschichtsquellen, Abt. 1. Scriptores; 14.) 285 oldal

Az 1990-es évtizedben német nyelvterületen az új kutatási irány, a nemek története térnyerésével, a női sorsok forrásszintű kutatásával párhuzamosan, azzal szervesen összekapcsolódva megújult a kora újkori „ego dokumentumok”, különösen életutak bemutatására, rekonstruálására alkalmas naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, születési és más biográfiai adatokat tartalmazó kalendáriumok vizsgálata. Ha csak a szomszédos Ausztriára tekintünk, e kutatási irányok összefonódása egyértelműen megsokszorozta az eredményeket. Az egyik részről talán elég, ha az „ego dokumentumok” és az életút-írás lehetőségeinek újabb módszertani, forrásproblematikai konferenciájára (és kötetére),¹ illetve a témakör későközépkori, kora újkori összefoglalására gondolunk.² A másik irányból, a kora újkori „nőtörténet” oldaláról a 17. századi bécsi udvar prozopo-

gráfiai mélységű társadalomtörténeti adatgyűjtésével párhuzamosan elkészült, női sorsokat érintő, női szerepeket bemutató tanulmányokra (udvarhölgyek, az udvari arisztokrácia legfelsőbb körei) szeretnénk csak utalni.³ Ez utóbbi kutatások egyik meghatározó személyisége, Beatrix Bastl a kora újkori osztrák főnemesi, nemesi házaselet témakörét szisztematikusan feldolgozó esettanulmányokat követően elkészítette a téma számunkra is mintaadó, kitűnően használható összefoglalását.⁴ Ugyanakkor ezek az eredmények nem a kutatások egyfajta lezárásához, hanem a további forráskutatások, -feltárások folytatásához vezettek. E sorba tartozik Martin Scheutz és Harald Tersch itt ismertető példás forrásközlése, miképpen e kutatási irány révén láttak napvilágot Theresia Harrach Bécsről, a mindennapi bécsi életről megjelent feljegyzései.⁵ A forrásfeltárás és adatbázis-építés jelenleg is folytatódik a Bécsi Egyetem/Universitát

¹ *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik. Referate der Tagung „Vom Lebenslauf zur Biographie” am 26. Oktober 1997 in Horn. Hg. von Thomas Winkelbauer. Horn – Waidhofen a. d. Thaya, 2000. (Schriftenreihe des Waldviertler Heimatbundes; 40.)*

² Tersch, Harald: *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400–1650)*. Eine Darstellung in Einzelbeiträgen. Wien, 1998.

³ A számos irodalomból: Bastl, Beatrix – Heiss, Gernot: *Hofdamen und Höflinge zur Zeit Kaisers Leopolds I. Zur Geschichte eines vergessenen Berufsstandes*. In: *Život na dvořech barokni slechty (1600–1750)*. Ed. by Václav Bůžek, České Budějovice, 1996. (Opera Histocica; 5.) 187–265.; Keller, Katrin: *Das Frauenzimmer. Zur integrativen Wirkung des Wiener Hofes am Beispiel der Hofstaaten von Kaiserinnen und Erzherzoginnen zwischen 1611 und 1657*. In: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismus paradigmas*. Hg. von Petr Mat’ a – Thomas Winkelbauer. Stuttgart, 2006. 131–157.

⁴ Bastl, Beatrix: *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*. Wien – Köln – Weimar, 2000.

⁵ Pils, Susanne Claudine: *Schreiben über Stadt. Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639–1716*. Wien, 2002. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte; 36.)

Wien, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung keretei között.

A nagyon alapos családtörténeti és szövegkritikai bevezetővel, lábjegyzetekkel publikált forrás „*Gerasches Gedächtnisbuch*”-ként régóta ismert és idézett a korszakkal vagy a családtörténettel foglalkozók között. A Felső-Ausztriai Tartományi Levéltár (Oberösterreichisches Landesarchiv, Linz) kéziratgyűjteményében található, 1597–1653 közötti, napló jellegű feljegyzéseket, recepteket, költeményeket, halálozásokról szóló és más családi, utazással kapcsolatos és történeti feljegyzéseket tartalmazó, a schlüsselbergi levéltárból származó kéziratot az egy generációval későbbi (1700 körüli) családtörténeti kutatás, levéltárrendezés Anna Benigna von Gera szerzőségével rögzítette. A családtörténeti kutatások adatait felhasználva a közreadók/szerzők szövegkritikai, paleográfiai vizsgálatainak köszönhető, hogy a kézirat immáron egyértelműen két főnemesi hölgy, Ester von Gera (született: von Stubenberg) és unokája, Maria Susanna Weiss von Weissenberg (született: von Gera) szerzőségéhez köthető.

Kik is voltak e naplók írói? Esther von Gera (cca. 1565–1611), a stájer elitcsaládok egyik meghatározójának, az evangélikus Stubenbergnek a tagjaként látta meg a napvilágot. Esther, Wolfgang (XIII.) von Stubenberg főkamrás és Susanna Pögl leánya 1583-ban ment feleségül az ugyancsak evangélikus Johann Christoph von Gerához (1560–1609). Mind a Stubenberg, mind a Gera a stájer rendiségben is nagyon fontos szerepet játszó, de ugyanakkor a kora újkori Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokrata családjai közé, azok elitjébe is tartozott. Míg a Stubengereket például szoros rokoni szálak kötötték a Zrínyi családhoz, így az idősebb nővér, Sophia von Stubenberg gr. Zrínyi György felesége volt,⁶ az

1563-ban az Udvari Kamara elnökévé és tikos tanácsossá kinevezett Erasmus von Gera (1520–1567) első felesége, Maria Magdalena, br. Christoph Thurzó leánya révén a Bethlenfalvi Thurzó családdal került rokonságba. Johann Christoph Gerát Karl testvérével együtt 1589-ben II. Rudolf a „*Freiherrstand*”-ba emelte; az utód nélkül elhunyt fivér halálát követően a stájerországi javak (Arnfels, Oberwildon) az itt zálogbirtokkal rendelkező (Waxenberg, Freistadt im Land ob der Enns) Christoph kezébe összpontosultak. Stájerország katolizációja, a felekezeti küzdelmek miatt a protestáns Gera család stájer birtokairól a *Mühlviertel*ben fekvő eschelbergi uradalomba költözött. (A települést 1594-ben említik először új uradalmi központként, az erősség főépületének datálása pedig az 1598-as évre megy vissza). A férj társadalmi, rendi pozíciói e migráció, a Stájerországból Felső-Ausztriába költözés és a vagyoni veszteségek ellenére is stabilizálódtak; 1606-ban az „*obderennischen Herrenstand*” tagja, majd 1608-ban „*Verordneter*”-e lett. 1609-ben gutaütésben halt meg. Esther von Gera négy fiával, két leányával maradt egyedül. A gyermekek életútjának, házasságkötéseinek vizsgálata egyaránt kitűnő esettanulmányok lehetnek egy családon belül a felekezeti küzdelmek (itt például katolikus bajor, osztrák protestáns) hatásának vizsgálatához, a különböző típusú „alkalmazkodások” (konvertálás, lakóhely elhagyása, protestáns német fejedelemségbe költözés) révén a rokoni és patrónus-kliensi körök bővítésének elemzéséhez.

Ester von Gera 1597 júliusa és 1611 júliusa között vezetett emlékkönyvében és naplójában egyaránt megtalálhatók a korban gazdasági irodalom jelleggel is rendelkező, tradicionális „*Hausvater-Hausmutter*” irodalom elemei, naplószerkezetbe szerkesztve a születésekkel, házasságokkal, keresztelők-

⁶ A kérdéskörrel részletesebben: Pálffy Géza: *Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átívelő kap-*

csolatai. In: A Zrínyiek a magyar és horvát történelemben. Szerk.: Bene Sándor – Hausner Gábor, Budapest, 2007. 49–51.

kel kapcsolatos feljegyzések, valamint a főúri asszony és családja mindennapi életével kapcsolatos reflexiók, illetve döntően a férje halálát követően protestáns egyházi énekek, prédikációk. Mivel a terhesség, szülés és halál, miképpen a többi, úgy a nemes asszony életének is alapvető részét képezték, nem csoda, hogy a feljegyzések jelentős része az emberi élet nagy fordulóival kapcsolatban keletkezett. Ahogy az összegző kutatás megállapította, a keresztszülőket a legszorosabb rokonsági és baráti körből kértek fel, a keresztszülői státus a megkeresztelendő gyermek nemétől függetlenül egyfajta szellemi rokonság megalapozását, ezzel a család (*familia*) kiterjesztését is jelentette. Esther von Gera naplójához hasonló felfogás jelenik meg a kortárs Carl von Harrach és Maria von Schrattenbach egykorú feljegyzéseiben is.⁷ Mindezek és az uralkodói család tagjaival, más főnemesekkel történt találkozások említései mögött a társadalmi kapcsolatháló elemzésének lehetősége húzódik meg. Köztörténeti eseményt ritkán említ a napló. Míg például férje lengyelországi útjára való utalásokat (1605–1606) a szűk családi kör legjelentősebb eseményeinek regisztrálása is indokolja, immáron az esemény súlyát jelzi, hogy az 1606-os évnél a hosszú török háborút és a stájer és alsó-ausztriai rendek számára az azt meghosszabbító, Bocskai vezette felkelést lezáró zsitvatoroki békének Esther von Gera naplójában külön is teret szentel („*ist der frid mit den ungern und tirkhen geschlossen worn.*” [130. old.]), miként a jólinformáltság révén a Habsburg uralkodóházon belüli hatalmi konfliktusokat (II. Rudolf, és Mátyás főherceg, a későbbi magyar trónon II. Mátyás) is megemlíti.

A korábban szerzőként feltételezett Anna Benigna von Pappenheim (†1678), az 1628-ban apja rendi tisztét elnyert („*obderennischer Herrenstadsverordneter*”) Erasmus II. von Gera (1588–1657) hitvese volt, és a napló második része valójában az ő le-

ánya, Ester von Gera unokája, Maria Susanna (1628–1663) munkája. Maria Susanna 1647. szeptember 10-én kezdődő naplójában a családi hagyományok és minden bizonnyal írott emlékezet alapján tekinthetett vissza 1628. február 20-i (éjjeli 11 órás) születésére. De a napló – miképpen említetem – az 1651-ben elhunyt első férjével, Hans Christoph Weiss von Weissenberggel kötött házasságának esztendejében, 1647 őszén kezdődik, bejegyzései 1653. június 18-ával záródnak. (Második házasságát négy évvel naplója lezárulását követően kötötte.) Az ő naplójában a társadalmi érintkezések terei nemcsak a szövegek központjában állnak, hanem a szöveg döntően az életeciklus e típusú leírásával, ritualizálásával is jellemezhető. Esther von Geraval szemben a naplóban vallási vonulat nem jelenik meg, hitére, Istenhez való viszonyára „csupán” férje halálának alkalmából tér ki (1648. ápr. 3. 181–182. old.).

Érdemes a módszertani szempontból (is) mintaszerű forrásközlő kötet szerkezetével (is) megismerkedni. Martin Scheutz és Harald Tersch bevezetése alapos historiográfiát, családtörténetet követően a napló szövegének a szöveghagyományok tartalmi vizsgálatán alapuló analizisét adja. A szövegszerkezetenkénti vizsgálat bemutatja a naplószerű szerkezeti elemeket, születésekkel kapcsolatos feljegyzéseket, a nekrológ műfajától a családkronikáig történő szövegeket, utazással kapcsolatos feljegyzéseket (*itinerarium*), a gazdasággal, háztartásvezetéssel kapcsolatos szövegrészeket, miképpen Ester von Gera esetében a személyiség fontos részét képező konfesszionális oldalt, a naplókban rögzített evangélikus vigasztaló, és templomi énekek bemutatását, elemzését is tartalmazza, s e kapcsán a szerzők kitértek a „*meditatio mortis*”, gyász- és vigaszt nyújtó egyházi prédikációk mindennapi életben betöltött jelentőségére is. (101–112. old.) Ezt követően a szövegek közlési elvek rögzítésére (115–116. old.), a közlésre kerülő szövegek rövid tartalmi összefoglalására kerül sor. (117–120. old.) A forrás

⁷ Bastl: *Tugend, Liebe, Ehre*, 500–502.

közzéadói mind Ester von Gera orvosságos, napló és prédikációs feljegyzéseit (122–143. old.), mind unokája, Maria Susanna Weiss von Weissenberg napló feljegyzéseit (180–186. old.) bőséges család- és köztörténeti kommentárokkal, a család vagyoni viszonyait ismertetve, a birtoknagyságokig lemenő településbeazonosításokkal látták el. (144–179., 187–200. old.) A szöveg kritikai közreadását követően a tartományi rendek lelkésze, Clemens Anomäus két, Hans

Christoph von Gera fölötti gyászbeszéde került publikálásra; az 1609. szeptember 12-én Linzben, és 20–21-én a család kastélykápolnájában, Eschlbergben elmondottak. (201–258.) A kötetet rövidítések feloldása és a kommentárokból felhasznált gazdag szakirodalom jegyzéke zárja.

DOMINKOVITS PÉTER

Utazó egyetem

*Palasik Mária: A műegyetemisták
Odüsszeiája 1944–1946
Műegyetemi Kiadó, Budapest, 2006.
268 oldal*

Az 1944–1945 telén Németországba telepített műegyetemi hallgatók történetét beszéli el Palasik Mária könyve. A gazdagon illusztrált, igényes kötethez a szerző több mint száz kiadatlan visszaemlékezés és kétfelny napló mellett leveleket, beszélgetések szövegét, valamint hús, nyomtatásban már megjelent memoárt használt fel, a szöveges beszámolókat korabeli iratmásolatok, vázlatok, térképek, fényképek, rajzok és karikatúrák egészítik ki. A források mindegyike ugyanarról a nem mindennapi történetről számol be: hogyan került majd' másfélezer műegyetemista (valamint több száz gyógyszerész- és orvostanhallgató) a második világháború végső időszakában Magyarországról az összeomlóban lévő Harmadik Birodalomba, hogyan vészelték át ezt az időszakot, és hogyan sikerült – egyeseknek évek múltával – hazatérniük. A diákok a „világtörténelem” szemtanújaként és áldozataként dokumentálták az átélteket: a magyar és a német állapotokat, a vergődve utazást, Drezda – stratégiaileg már oktalan – porig bombázását, az elszállásolás és ellátás mindennapos kínlásait, egészen a háborús bevetéstől és a hadifogságtól való félelemig, s az újabb bajba keveredést is naponta kockáztató különböző hazatérési kísérletekig. A kötet e történetnek a párhuzamos elbeszélések alapján összeillesztett krónikája: Palasik Mária e forrásokból építi fel a „műegyetemisták Odüsszeiáját”.

1944 őszén a front közeledtére a civil intézményeknek is reagálniuk kellett. Az egyetemek működése esetén a félév rövidítés és a kitelepítés gondolata is felvetődött. A helyzet ellentmondásos volt: pótolni kellett a

szakemberhiányt, ugyanakkor az egyetemistákra mint katonákra is szükség lett volna. Emiatt már 1944 nyarán szóba került besorozásuk, de végül csupán nyári munkaszolgálatra hívták be őket, majd ősszel megkezdődött a tanítás. Először összevont féléveket terveztek, ám 1944. október 25-én a nyilasok elrendelték az oktatás szüneteltetését. Novemberben – amikor már folyt a kormányzat Nyugatra menekítése – magyarnémet megállapodás született az egyetemek és főiskolák kitelepítéséről is (magyar költségen). November 29-én jelent meg a rendelet arról, hogy az oktatást az egyetem székhelyén kívül – akár a határon túl is – folytathatják. A kitelepítés megszervezése és lebonyolítása Csilléry András kormánybiztosra hárult, aki – a kötetben idézettek szerint – ekkor még háborús győzelemről szónokolt, és azt állította, hogy az előrenyomuló szovjetek a megszállt területekről már kitelepítették a kolozsvári és a szegedi egyetemet. Ezzel a hamis információval indokolta az egyetemisták kitelepítését – mint a magyar alkotó értelmiség megmentését. Készültek a tervek, szervezték az utaztatást, mintha nem is 1944 november–decemberét írták volna. Az egyetemistákat szolgálatra kötelezték, mert így katonai „szállítmányként” vihették őket Németországba – ráadásul aki nem ment, az szökevénynek számított. Az egyetemre kellett bevonulniuk, és bár civil ruhát viseltek, és fegyvert sem kaptak, katonai egységekbe szervezték őket, parancsnokaik katonaviselt tanárok voltak. Az is felvetődött, hogy kincstári költségen családtagok kísérhessék a diákokat.

Az egyetemisták és a tanárok többsége itthon akart maradni, sőt az oktatók memorandumban tiltakoztak – Csilléry ezért még hadbíróssággal is megfenyegette őket a Pázmány Péter Tudományegyetemre küldött válaszában. A kitelepülésbe belenyugvó tanárok motivációja is többféle lehetett: volt,

aki a diákokat féltette, és volt, aki a saját családját mentette volna ezen az úton. A szülők között is akadt, aki a túlélés eszközének, a frontszolgálat elodáztatásának tekintette a kimenetelt. A szerző azon feltételezését viszont túlzónak tartom, hogy abban reménykedtek volna: gyermekeik esetleg majd utászként „az oroszországi helyreállítási munkákban” közreműködnének – 1944 őszén ebben már nemigen lehetett reménykedni. A szülők számára is veszélyes helyzetet jól jellemzi egy idézett forrás, mely szerint a dühöngő Beregfy Károly vezérezredes, honvédelmi miniszter képes lett volna az esetleges szökevények szüleit is kivégeztetni. Ennek ellenére voltak, akik megkísérelték a rejtőzést, menekülést, mert értelmetlennek találták a tervet, és nem bíztak már a német győzelemben.

A kitelepítés elfogadható célja lehetett, hogy a szovjetek ne vigyék el a leendő mérnököket, orvosokat – de az a gondolat, hogy nekik kellene pótolniuk a német szakembereket, már irreális volt. A németek valószínűleg praktikus okokból egyeztek bele befogadásukba: vagy a magyar egyetemisták frontra vezénylésére vagy pedig az újjáépítésben való részvételükre számíthattak. Ennek ellenére németországi elhelyezésük, el látásuk nehézségekbe ütközött, családtagjaikat pedig egyes helyeken jóformán deportáltakként kezelték.

A kötetben feltáruló egyéni sorsok hihetetlen állapotokat idéznek fel. Maga az ötlet is elképesztő volt: a hadviselő felek még meglévő kapacitását a háborús szállítások kötötték le, amikor a nyilas kormányzat nagy nehézségek árán megszervezte az egyetemisták utaztatását – vagyis a front elől a háborús gócpontba való „menekítésüket”. A diákok korábban valamennyire védett helyzetben voltak, de a front megjelenése, majd a nyilas hatalomátvétel után a figyelem középpontjába kerültek. Főként mint a jövő magyar értelmiség képviseltek megmentendő-átmentendő értéket, melyet Szálasiék az „egyéb javakkal” együtt akarták Németországba telepíteni. Csak a

háborús erőviszonyok teljes figyelmen kívül hagyásával születhetett meg e terv, melyre vonatkozóan – szokásos módon – nem kötötték a németekkel írásbeli megállapodás, nem volt kidolgozott menetrend, garanciák.

A kitelepítettek létszámára vonatkozóan nincsenek pontos adatok: a szerző összesen 2000–2500 főre becsüli számukat, a közölt táblázat szerint 1354 műegyetemista, valamint 540 gyógyszerész- és orvostanhallgató utazott ki. Már az útra való felkészülésük is nehézségekbe ütközött: áruhiány volt, sokaknak hiányzott a megfelelő ruházata. Elképesztő epizódok, megjegyzések szerepelnek a forrásokban: akad, aki úgy emlékszik vissza a Németországba vezető útra, hogy az olyan volt, mintha társasutazáson vett volna részt (különösen a bécsi és prágai tartózkodásuk idején voltak, akik turistának érezték magukat). Akadt, aki vizsgázott az üresjáratokban, más megházasodott – és volt, aki lemaradt a nagy készülődés közepette. Az út során szerzett tapasztalatok is sokfélék voltak: átéltek bombázást, szenvedtek a meleg étel hiányától, még azt is észrevették, hogy a közbeeső állomásokon jóformán csak női munkásokat látnak. Németországhoz közeledve egyre több nehézséggel kellett szembenéznük: fűtetlen kocsikban utaztak, sokszor álltak (a második vonat mozdonyát elvették, terhevagonokhoz kapcsolva haladtak), és olyanok is voltak, akiket marhavagonokba szállítottak át. Drezdában a megérkezés után derült ki, hogy a német hivatalos szervek nem tudnak róluk, nincsenek felkészülve fogadásukra. Mivel nem volt írott parancsuk, elszállásolásuk, ellátásuk mindenütt problémát okozott. Végül Drezdában, Breslauban, Hallében, majd Dingolfingben és környékén, valamint Dániában telepítették le a magyar egyetemistákat, iskolákban, lakóházakban – de előfordult, hogy barakkokban, sziklapincében helyezve el őket.

Az eseményeket elbeszélő hallgatók társadalmi, politikai, felfogásbeli különbözőségről alig esik szó a forrásokban – az adott helyzetben nyilván kevésbé lehetett jelentő-

sége az eltérő szociális státusnak vagy a politikai nézetkülönbségeknek. Leginkább az számíthatott, ami összetartotta őket: a sorsközösség. Az idézett írások főként a személyes megélés, a helyállás és az alkalmazkodás dokumentumai, melyek nem a politikai, gazdasági, társadalmi makrotörténet forrásai, bár háttérükben felsejlenek Szálasi Magyarországának és az összeomló Németországnak a mindennapjai, a háború tényei, következményei is. Valószínű, hogy közöttük is voltak, akik inkább harcoltak volna (a szerző feltevése szerint mindössze ketten – a rossz tanulók közül). A látottak érlelhettek meg az egyik műegyetemista véleményét: „Az igazi nagy fájdalom és lelki megrázkódtatás kiaspasztja a könnyeket, és teljesen közönyössé és érzéketlenné tesz.” (97. old.) Az egyetemi hallgatók egy abszurd, irracionális helyzetben a civil mentalitásával, hétköznapi racionalizmusával próbálták túlélni a károsba forduló „őrült rendet”. Egyes feltevések szerint közöttük is akadt áruló, besúgó (a nyilvánvalóan előítéletes feltételezés szerint erdélyi sváb volt az illető). Akadt köztük néhány nyilas is, de a források szerint nem ők voltak a hangadók.

A műegyetemisták írásai ezernyi apróságot, egy összeomló világ mindennapjait örökítették meg. „Vendéglátóikkal” kapcsolatban ellentmondásos véleményeket fogalmaztak meg: „kurucos” és „németcsodáló” kirohanások egyaránt megtalálhatók velük kapcsolatban. Az egyik állítás szerint a németek eltulajdonították a nekik szánt élelmiszer egy részét, másutt meg arról olvashatunk, hogy azok – az amerikai katonákkal szemben – „ilyet nem tennének”. (Az utóbbiak ugyanis több magyartól elvették vagy el akarták venni órájukat, fényképezőgépjüket.) Később több forrás „ismerős” képeket idéz arról, hogy menekülés közben a német katonák kizavarták őket a szállásaikról, és maguk foglalták el azokat.

A lakosságról vegyes benyomásokat szereztek: barátságosak, de kicsit tartózkodóbbak voltak velük. Valószínű, hogy neheztelhettek rájuk azért, mert a német fiatalok

kint voltak a fronton, ők meg nem. Kivételezett helyzetük is ellenszenvet kelthetett: a helybelieknek például közmunkára kellett menniük, amire a magyar diákokat nem kötelezték. Katonai felügyeletük azonban itt sem szűnt meg: a kinti magyar csapatok főfelügyelőjének, Major Jenő vezérezredesnek az alárendeltségébe tartoztak. Neki az állandósuló német nyomás miatt egyre nehezebb volt a dolga: a németek többször kísérletet tettek az egyetemisták bevonultatására.

A feljegyzéseket fiatal felnőttek írták, a háború tényei mellett visszatérő témák a család, az ünnepek, az élelmezés, a szálláskörülmények, a szórakozás és természetesen a szerelem is. Honvágyukba kétségek, félelmek, aggodalmak keveredtek: mi lehet Magyarországon? Abban biztosak voltak, hogy a háború után a legfőbb feladat az újjáépítés lesz, de abban is bíztak, hogy hazatérésük után az életük ott folytatódik, ahol 1944 őszén abbamaradt. Ez külön figyelmet érdemlő tényező, mert 1944 ősze az egyetemisták számára kívánatos időszak volt, soraik közt nincs utalás mindarra, amit az ország lakosságának jelentős része a harcok során vagy a deportálásokban addig elszenvedett. Írásaikban a háborúellenes hangulat, a harc értelmetlenségének gondolata 1945 tavaszától fogalmazódott meg egyre erőteljesebben. A diákok ott és akkor kényszerültek szembenézni azzal, hogy mit jelent a háború, hiszen – bár hadkötelesek voltak – korábban kevesen teljesítettek közülük fegyveres szolgálatot.

Az élelmezés a források szerint központi kérdés volt az egyetemisták számára – olyannyira, hogy több naplóban említődik az otthon szimbólumaként valamilyen ünnepi étel. Ételkiegészítést „cserealapon” tudtak beszerezni: cigaretta, gumi óvszer, szivar, kölni, szappan, gyertya, gyufa voltak a legbiztosabb csereeszközök. Sokat panaszkodtak, mert a kapott ételt kevésnek és időnként ehetetlennek találták – ezért ők is próbálkoztak alapanyag beszerzésével, főzéssel. Naplóikban szemléletesen írták le éhségük

következményeit: például a harminc főre méretezett margarin elosztásának rituáléját (hasonló történeteket olvashatunk a hadifoglyok naplóiban is, de időnként még a frontkatonákéban is). Az egyetemisták az összezártságtól is szenvedtek, sokszor a tétlenségtől is, bár a mindennapi élet terei még működtek: templom, mozi, kávéház, múzeum, színház, cirkusz, hangversenyterem szerepel a forrásokban mint a diákok által látogatott helyek. Utólag nehéz elképzelni, hogyan tudták ennyire élni a saját életüket ebben a pokoli helyzetben. Az egyik szerző egyenesen így nyilatkozott: „... meglehetősen ez volt [1945 – P. J.] életünk legszebb nyara ...” (142. old.) Legfőbb szórakozásuk színházi előadások tartása és látogatása, kártyázás, énekkar, főzés, gőzfürdő, kabaré, jelmezbál volt, sőt – valószínűleg kínjukban – még kópőversenyt is rendeztek. Vezetőik megpróbálták ugyan értelmes tevékenységgel kitölteni a hallgatók idejét, de a jelek szerint ez már nemigen sikerült. Nyűg volt számukra az itt is kötelező katonai kiképzés vagy az ideológiai oktatásukat szem előtt tartó propaganda-előadások (például a nemzetiszocializmus és a világ viszonyáról).

Az idézett források többsége szemérmesen hallgat a nemek közötti viszonyokról, bár az egyik szerző megjegyzi, hogy a német nők mindenre kaphatók. Természetesen voltak kibontakozó szerelmek, sőt kupleráj-látogatásról is szó esik. Ez utóbbival kapcsolatban talán lehetünk gyanakvóbbak Palasik Máriánál, aki elfogadja az egyik napló azon állítását, miszerint a fiatalemberek csupán beszélgettek a lányokkal. Jöndüiatú feltételezése szerint az itthon hagyott kedves emléke tarthatta vissza a bordélyház látogatóit attól, hogy a társalgáson kívül mással is próbálkozzanak – bár néhány „szájhős” a kevés kalóriával és a teába adagolt brómmal magyarázta a történeteket ... Viszonylag kevés a humoros rész a forrásokban, de a kötetben szereplő karikatúrák és anekdoták tanúskodnak arról, hogy jókedvük nem hagyta el a kitelepítetteket. Sok esetben kamaszosak a „felöltt” egyetemi

polgárok gesztusai: könnyű kitalálni például, hogyan „ferdítették” magyarra Dingolfing nevét. És persze a snapszgyártás vagy az élelmiszerjegy hamisításának a története sem nélküli a humoros részleteket.

Politikai megnyilvánulásokkal is ritkán találkozunk a szövegekben. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a hallgatók nagyobb része nem hitt a háborús győzelemben, és nem tartozott a szélsőségekhez (több utalás történt arra, hogy a németeket és Szálasit is kifigurázták különböző alkalmakkor).

1945 tavaszán a változásokat is rögzítették a szerzők. A Dingolfingbe menekültek az amerikai megérkezése után tanúi voltak az összeomlás első jeleinek: a náci jelképek eltüntetésének. Ennek ellenére az amerikai és a német hadsereg összehasonlításakor – nem sokkal a vereség előtt – az egyetemisták a németről mondtak jobb véleményt. Az amerikaiakkal való találkozások leírásánál visszaköszönnek egyes történetek: többen találkoztak magyarul tudó amerikai katonákkal, és volt, akit a munkaszolgálatról ez mentett meg. Epizódok bizonyítják, hogy általában jól kijöttek velük, és sok magyarnak imponált az amerikai katonák felszerelése, ellátása. Olvashatunk olyan forrást, melyben már ekkor említést történik az USA és a Szovjetunió között kibontakozó érdekellentétről is. Pozitív és negatív példa egyaránt akad, mert volt, aki fogságba esett, de volt, akit éppen szovjet katonák segítettek haza.

A kitelepített műegyetemisták közül a Drezdában elhelyezett diákok éltek át a legszörnyűbb élményt: a város lebombázását. 1945. február 13. húshagyó kedd, a farsang utolsó napja volt, így a jelmezes felvonulás, konfettieső leírása után következnek a bombázás képei a visszatekintésekben. Az adott körülmények között a naplóírást kevesen folytatták – viszont gyakori, hogy a memoárokban az esemény későbbi értékeléseire is kitértek. Tipikus reakció ez, amikor a szemtanúk értelmezni próbálják felfoghatatlan élményeiket, és – bevallottan – még szakirodalmi munkákat is felhasználnak visszaemlékezésük készítésekor. A mű-

egyetemisták szerencséje az volt, hogy ők a városon kívül laktak: ezért lehettek szemtanúk, de csak kevesen estek áldozatul. Látták, ahogy a menekülők az utolsó pillanatokban összeszedett kis csomagokkal hagyták el a várost: „Mindenki saját magával törődik csak” – írta egyikük. (94. old.) Más azt jegyezte meg, hogy a németek csak abban elsőrendű szervezők, amire van idejük, de a váratlan helyzetben megzavarodnak.

A hallgatók a bombázás után újra attól féltek, hogy a németek a frontra viszik őket. Hazajövetelük végképp bizonytalanná vált: különböző irányba indultak az egyes csoportok, szétesettség, fejetlenség és az agyonszervezésre való törekvés egyaránt tapasztalható volt. Ugyanakkor hihetetlen módon egyikük 1945 márciusában még szabadságot kapott, és hazalátogatott. A háború végén az aggódó szülők közül voltak, akik kiutaztak gyermekeikhez: három anya vöröskeresztes nővérként vágott neki az útnak. A szovjetek és az amerikaiak is segítettek őket, és nekik a világégés végén, a szétesett Európában, a háborús pusztítás gócpontjában sikerült tárgyalniuk, támogatást szerezniük, és épségben visszatérniük Magyarországra. Itthon csak 1945 nyarán vetődött fel az egyetemisták hazahozatala, kormány szinten ekkor került szóba a menekültek és hadifoglyok kérdése. A tanítás márciustól újraindult, bár a Műegyetem épülete súlyos károkat szenvedett. Az egyetem vezetése is foglalkozott a kitelepített hallgatók ügyével, akik a fogságba eséstől féltek a legjobban. Szüleik is attól tartottak, hogy az amerikaiak vagy a szovjetek nem tudják majd, hogy fiaik nem önként, hanem kényszerből mentek Németországba. Még 1945 nyarán is folyt az időhúzás, az itthoni helyzet is bizonytalan volt, emiatt néhányan egyénileg próbálkoztak. A hazatérteknek se volt könnyű dolguk: gyanakodtak rájuk, azt

hitték, nyilas- és németbarátok voltak, és önként hagyták el az országot.

Nehéz a hasonló típusú, párhuzamos történetleírások alapján kötetet szerkeszteni, többféle megoldás kínálkozik a szövegek kezelésére. Palasik Mária egyéni történetekből építette fel az „Odüsszeiát”, mozaikdarabokként illesztve össze a forrásrészleteket. Különleges élmény ezen írások megismerése: több mint száz, először kívülálló szemtanú, majd szereplővé váló civil szerző számolt be háborús élményeiről. Talán nem szerencsés, hogy a szerző helyenként átveszi a forrásai szóhasználatát, a kicsinyítő képzős, bizalmas, becéző formákat, de ennek valószínűleg az az oka, hogy oly mértékben élte bele magát a visszaemlékezések élethelyzeteibe és szövegeibe, mintha ő maga is egyike volna a kitelepített diákoknak. Ilyen értelemben – krónikássá válva – kollektív visszaemlékezéssé gyúrta össze forrásainak szövegét.

A műegyetemisták történetét végig gondolva több párhuzam is kínálkozik: a kényszerű távozás, a hosszú vonatút a kitelepítéseket idézi, a fegyvertelen, civil ruhás állapot a háborús viszonyok között a munkaszolgálatosok helyzetét, s voltak egyetemisták, akik a frontkatonákéhoz hasonló szituációkba kerültek – mégis azt kell mondanunk, hogy az említettekhez képest természetesen kedvezőbb helyzetben voltak. Csakhogy számukra az jelentette a háborút, amit ők átéltek, és – bár veszteségeik meg sem közelítették a munkaszolgálatosokét vagy a katonákét – a közvetlen életveszélyt (s közülük többen a hadifogságot) ők sem kerülhették el. Nem teljesülhetett legfőbb reményük sem: életük már nem folytatódhatott ott, ahol 1944 őszén abbamaradt.

PIHURIK JUDIT

Contents

Essays

ZSUZSANNA KISS

Fathers and Sons. Two Generations of a Diary Keeping Lower Noble Family in Zala County 5

PÉTER GERHARD

Assimilation and Dissimilation in Autobiographies: The Cases of Imre Fest and Edmund Steinacker 25

ANIKÓ LUKÁCS

Reflections of 19th-century Hungarian National Fashion in Memoirs and Diaries 46

GABRIELLA EŐRY

The Amusements of a Chief District Administrator. Social Life and Entertainment in the Diary of Pál Olchváry 65

GYÖRGY KÖVÉR

The Secrets of Private Life and the Diary. Women, Love and the Diary in Béni Kállay's Life 82

JÁNOS MÁTYÁS BALOG

'Love Matters' Through Half a Century. The Self-representation and Statistics of a Non-commissioned Officer's Abdominal 101

BARBARA PAPP

'I am a seed sower': The Identities of a Peasant 128

ÁGOTA LÍDIA ISPÁN

A Peasant's 'Autobiography' from the Socialist Era 141

DÁNIEL BOLGÁR

Farmer B. and Doctor H. The Denominational Patterns of Small Town Autobiographies 155

ZSÓFIA VICZIÁN

Patching Up a Past – A Noble Family's Genealogy from the Socialist Era 171

Workshop

SZILÁRD SZABÓ

Bosnia and Herzegovina's Constitutional Relations with Hungary and Austria after the Occupation 184

Beyond our borders

'...alternatives and compromises as historical problems' (an interview with Zsolt K. Lengyel) 216

The bibliography of Zsolt K. Lengyel's works	229
K. LENGYEL ZSOLT	
Neoabsolutism or Autocracy? Notes on the Historiography of the Bach Era in Hungary	238
<i>Reviews</i>	
'Waß ich auf erd am liebsten hab, daz ligt nun laider in dem grab' [‘What I love the most on this earth is unfortunately already in the grave’] (<i>Trauer und Gedächtnis. Zwei österreichische Frauentagebücher des konfessionellen Zeitalters [1597–1611, 1647–1653]. Hg. von Scheutz–Harald Tersch. Österreichische Akademie der Wissen- schaften, Wien, 2003. [Fontes Rerum Austriacarum: Österreich- ische Geschichtsquellen. Abt. 1. Scriptores, 14.]</i>)	
DOMINKOVITS PÉTER	257
Travelling University (<i>Palasik Mária: A műegyetemisták Odüsszeiája 1944–1946. Mű- egyetemi Kiadó, Budapest, 2006.</i>)	
PIHURIK JUDIT	261
<i>Authors</i>	265

Számunk szerzői

BALOGH JÁNOS MÁTYÁS	történész, Budapest
BOLGÁR DÁNIEL	történész, Budapest
DEÁK ÁGNES	történész, SZTE, Szeged
DOMINKOVITS PÉTER	történész–levéltáros, Sopron Megyei Levéltár
EÓRY GABRIELLA	Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest
GERHARD PÉTER	Ph.D. hallgató–levéltáros, ELTE, Budapest Főváros Levéltára
ISPÁN ÁGOTA LÍDIA	Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest
K. LENGYEL ZSOLT	történész, Ungarisches Institut, München
KISS ZSUZSANNA	Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest
KÖVÉR GYÖRGY	történész, ELTE, Budapest
LUKÁCS ANIKÓ	történész–levéltáros, Budapest Főváros Levéltára
PAPP BARBARA	Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest
PIHURIK JUDIT	történész, SZTE, Szeged
SZABÓ SZILÁRD	történész, Debreceni Tudományegyetem, Debrecen
UJVÁRY GÁBOR	történész, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár
VICZIÁN ZSÓFIA	Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest

A fordításokat CZAKÓ LÁSZLÓ és DEÁK ÁGNES készítették.

Köszönjük mindazoknak,

akik személyi jövedelemadójuk 1%-át egyesületünk
s így folyóiratunk számára ajánlották fel.

A befolyt 80 248 Ft-ot 2008. évi 3. számunk nyomdai előkészítésének
költségeihez használtuk fel.

Előre is köszönjük azoknak, akik a következő évben is megtisztelnak
bennünket bizalmukkal és támogatásukkal.

Adószámunk: **19079581-2-06**

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 2400 Ft+postaköltség.
A lap ára egy szám megrendelése esetén 600 Ft+postaköltség,
könyvesboltban 800 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.;
Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.;
Írók Boltja, VI. ker., Parnasszus Kft., Andrásy út 45.;
ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;
Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.;
Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

Szeged: Katedrális Bt., Sik Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,
Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.;
Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;
PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/313-221

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 800,- Ft
Előfizetőknek: 600,- Ft

„Első cilinderem után hat hónapra 1838-ban jött a nagy árvíz
Budapesten és vidéken;

A második cilinder vásárlás után hat hónapra 1848-ban ki-
tört a forradalom Magyar- és Erdélyország minden területén;

A harmadik cilinderem után egy évre 1860-ban forrongásban
volt megint az egész ország, és hogy nem lett belőle forradalom,
az csupán Deák Ferenc higgadt eljárásának köszönhető;

Ezek után már szinte aggódva vettem meg a negyedik cilin-
dert 1890-ben késő ősszel; de ez egyszer nem történt más orszá-
gos baj, csak az, hogy néhány év múlva Loránt Zeno elvitte a még
egészen új cilinderemet és helyette otthagyta nekem az ő kopott
kalapját. Jó nagy feje van neki is!

Ez az ötödik cilinder csak nekem hozott bajt, amennyiben az-
óta érzem lábaim zsibbadását és elgyengülését. Pedig ez a kalap
csak egyszer volt a fejemen, t.i. a zenedétől hazáig.”

Lukács Anikó tanulmányát számunk 46–64. oldalán olvashatják.
